A Délvidék történeti földrajza

A Nyíregyházán 2006. november 17.-én
megtartott tudományos konferencia előadásai

Szerkesztette
Dr. Kókai Sándor

Nyíregyháza, 2006

Történeti Földrajzi Tanulmányok 9

A Délvidék történeti földrajza

A Nyíregyházán 2006. november 17.-én
megtartott tudományos konferencia előadásai

Szerkesztette
Dr. Kókai Sándor

Nyíregyháza, 2006

A „ A Délvidék történeti földrajza” című konferenciát a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke és a Magyar Földrajzi Társaság rendezte

A rendezvény *„A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában (1718-2000)”* című FT 046807. sz. OTKA kutatási programhoz kapcsolódik

A rendezvényt és e könyv kiadását támogatta:
Természettudományi Főiskolai Kar Tudományos Bizottsága
Országos Tudományos Kutatási Alap
Alapítvány a Földrajztanárképzésért és Kutatásért

Technikai szerkesztő
Mizsur Bálint

ISBN 963 9385 99 9

A közölt tanulmányok tartalmáért a szerzők felelősek

Kiadó: a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke
(4400 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b.)
Felelős kiadó: **Dr. Hanusz Árpád PhD** tanszékvezető főiskolai tanár
Készült: KAPITÁLIS Kft. Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

DR. BOROS LÁSZLÓ

A Bánát szőlő- és borgazdasága 1790-1920

A Bánát, vagy Bánság tájegység a Délvidéken, a Tiszától keletre, a Maros és a Duna között. Magába foglalja a történelmi Temes, Krassó-Szörény és Torontál vármegyék területét, illetve azok nagy részét (*1. ábra*). A török uralom megszűnése után Temesi bánság néven katonai határőrvidékké szervezték. A trianoni békediktátum (1920) óta nagyobb része Romániához, kisebb része Jugoszláviához (Szerbiához-Vajdasághoz) tartozik ez a magyarok, németek (svábok), románok és szerbek által lakott vidék. Legnagyobb városa Temesvár.

1. ábra. Torontál-, Temes- és Krassó-Szörény vármegyék (Bánát) a 19. század közepén (Történelmi Atlasz, 1983. Bp.)

A bánáti szőlőtermesztés természetföldrajzi feltételei

A bánáti szőlőtermő vidék a 44º30' és 46º10' északi szélesség, valamint 20º12' és 22º10' keleti hosszúság között terül el. Nyugaton a síksági szőlők *tengerszintfeletti magassága* 80-95 méter (Csávos 81 m, Zsombolya 82 m, Kisteremi 82 m, Billérd 90 m, Lonin 93 m). Keleten a Ruszka-havas, a Krassó-

Szörényi-érchegység, a Dognácska, a Verseci-hegység, a Lokva, az Almás és az Orsovai-hegység magasodik. Északkeleten a Ruszka-havasok lealacsonyodott, dombsággá szelídülő lejtőin, illetve a Lippai-fennsík 250-350 tszfm-ú lejtőin folyik a szőlőtermesztés. A Dognácskai-hegységhez tartozó dombok meghaladják a 200 métert (Krassó-Füzes 225 m, Királykegye 241 m), hasonlóképpen a Krassó-Szörényi-érchegységhez csatlakozó Oravicai dombok: Oravicabánya 206 m, viszont a felette lévő Priszáka 853 m. Újmoldova a Lokva (549 m) és az Almás-hegység (854 m) között terül el 480 m-es dombok között.

A dombok lejtői általában szelídek, jól művelhetők. A Bánátban a nyarak igen melegek és csapadékosak, a telek rövidek és enyhék. Az *évi középhőmérséklet* 10,5-12ºC (Buziás 10,9ºC, Lugos 11,5ºC, Oravica 10,7ºC, Gyarmata 12,2ºC). A *januári középhőmérséklet* Lugoson -1,1ºC, Oravicán -0,4ºC. A *júliusi középhőmérséklet* Lugoson 21,9ºC, Oravicán 21,3ºC. A *csapadék évi összege* Nagyősz és Nagyteremi környékén 500-600 mm, Oravica és Újmoldova táján 700-800 mm, Buziáson 709 mm, Lippán 901 mm.

A Bánát nagy kiterjedésű bortermelő táj, így természetes, hogy a *talaja* igen változatos. A síkságon (pl. A Delibláton) homokos, máshol vályogos vagy agyagos, a szilasi dombokon öntés- és lejtőhordalék, valamint lösszerű pleisztocéni üledék, Újmoldovánál alsó krétakorbeli mészkő málladéka. A talajtípusok között található enyhén csernozjomos homoktalaj, csernozjom barna erdőtalaj, barnaföld, agyagbemosódásos barna erdőtalaj, padzolos barna erdőtalaj, földes kopár és folyami öntéstalaj (*Csávossy Gy. 2002*).

A Bánát szőlő- és bortermelése az első statisztikák idején

Régebbi és újabb országos statisztikák nem természetföldrajzi-, vagy termőtájanként, hanem megyénként adták, ill. adják meg az egyes mezőgazdasági növények – így a szőlő – termőterületét, ezért ebben a dolgozatban is a Bánátot alkotó három megye, úm. *Krassó-Szörény, Temes és Torontál* adatait adjuk közre. Ezen megyék összessége adja a *Bánát* szőlő- és bortermelését.

A 18. század végén, a 19. század elején jelentek meg az első, még számos vonatkozásban nem igazán pontos összegző szőlő- és borstatisztikák Magyarországon. Az egyaránt 1790-ben megjelent *Liechtenstern, ill. Link* által közölt számadatok még jelentős eltéréseket mutatnak. Maga Liechtenstern is utal arra, hogy az eredeti kimutatásban becsült adatok is szerepelnek. Más forrásból is átvesznek adatokat. *Demian* 1802-es adatokat közöl, s nem katasztrális holdban, hanem a régebben használatos kapásban (egy kapás az a szőlőterület, amelyet egy ember egy nap alatt kapált meg) adta meg (*1. táblázat*).

Amint a táblázatból kitűnik, az első statisztikák még erősen hiányosak, viszont 1828-ban már lényegesen pontosabbak és teljesebbek. 1828-ban közlik a jobbágyság kezelésében lévő szőlők területét és az adózó szőlők bortermelését (*2. és 3. táblázat*).

1. táblázat. A Bánát szőlőterülete (Liechtenstern, Link és Demian alapján)

Megye	***Szőlő Liechtenstern 1790 (kh)***	***Szőlő Link 1790 (kh)***	***Jobbágyi szőlő Demian 1802 (kapás)***
Krassó-Szörény	8843	28843	
Temes	35438	55438	
Torontál		61477	

2. táblázat. A jobbágyság kezelésében lévő szőlők Tefeln alapján 1828-ban

Megye	***Összes földterület***		***Ebből szőlő***		
	kh	*ha*	*kh*	*ha*	*%*
Krassó-Szörény	122146	69623	2837	1617	2,3
Temes	319193	181940	15474	8820	4,8

3. táblázat. Az adózó szőlők bortermése az 1828-as összeírás szerint

Megye/Bánát	***Termés hl-ben***
Krassó-Szörény	15070
Temes	111870
Torontál	69660
Bánát összesen	**196600**

Ugyanezen esztendőben Temesvár királyi város határában 2530 hl bor termett. 1844-ben az egy holdra jutó átlagos bortermés Krassóban 26,0, Temesben 27,5, Torontálban 25,0 akó. 1844-ben *Bárándy* közli az egyes megyék bortermését. Ezek szerint Krassóban 780000 akó (= 424000hl), Temesben 660000 akó (= 358000hl), Torontálban 280000 akó (= 152000hl), a Bánátban összesen 172000 akó (= 934000hl) bor termett.

1847-ben újabb adatokat találunk az ország és - ezen belül - az egyes megyék szőlőültetvényeinek nagyságáról (*4. táblázat*).

4. táblázat. A szőlő területe és részesedése az összes földalapból 1847-ben

Megye	***A szőlő hektárban***	***Részesedése az összes földalapból (%)***
Krassó-Szörény	15569	2,26
Temes	13985	1,94
Torontál	23914	2,34
Bánát összesen	***53468***	***2,18***
Magyarország	**634402**	**2,72**

A Bánátban jelentős volt a szőlőtermelés, de nem érte el az országos átlagot. A Bánát három megyéje közül úgy a termőterületek nagyságát, mint a részesedési arányát az összes földalapból Torontál vármegye foglalta el az első helyet, megelőzve Krassó-Szörényt és Temest.

A *4. táblázatba* foglalt értékektől eltér *Fényes Elek* ugyancsak 1847-ben készült földhasznosítási statisztikája. Igaz, ő még az akkor használatos területegységben (hold) számolt, mi meg a *4. táblázatban* a ma elfogadott egységbe (hektárba) átszámolva adtuk meg a szőlő területét.

5. táblázat. A Bánság földhasznosítása 1847-ben kh-ban (Fényes Elek nyomán)

Megye	*Kiterjedése mf*	*Szántó*	*Rét*	*Szőlő*	*Kert*	*Erdő*	*Legelő*
Krassó-Szörény	108877	209914	61210	27314	23135	785428	103514
Temes	116519	586795	173855	24535	36588	252134	188968
Torontál	132113	648384	202514	41954	13125	143212	309623
Bánság összesen	**357509**	**1445093**	**337579**	**93803**	**72848**	**1180774**	**602105**

Bár Bánátban a legnagyobb területet a szántó, erdő és a legelő foglalta el, mégis az egyik legmagasabb termelési értéket a szőlő adta.

Ahogyan a 19. század első felének statisztikusai látták a Bánát szőlő- és borgazdaságát

Magda Pál (1770-1841) tanár, földrajzi író, statisztikus „Magyarország és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása" című, 1819-ben Pesten megjelent munkájában még meglehetősen szűkszavúan írt a bánáti megyék szőlő- és borgazdaságáról. Krassó vármegye: „Bor is sok. Lugos és Német Lugos jó bort termesztenek." Temes vármegye: „Bor sok helyen termesztetik, egészséges jó asztali bor, nem állandó." Torontál vármegye: „Bor sok helyen terem és ugyan 61477 holdon."

28 évvel később, 1847-ben *Fényes Elek (1807-1876)* statisztikus, a magyar leíró statisztika egyik úttörője és kiváló művelője „Magyarország leírása" című munkájában a 19. sz. közepének gazdaságát tárta fel. Mindent leírt, amit akkor tudni lehetett az országról, vármegyékről, városoktól, falvakról. Részletesen foglalkozott a mezőgazdasággal, s ezen belül a szőlő- és bortermeléssel. Temes vármegyéről ezt írta: „…igen sok s egyszersmind jó bort terem, mely különösen kedves italú, de közönséges panasz, hogy magát soká nem hagyja tartani. Jóságra nézve első helyet érdemel a megye borai közt a verseczi. Különös észrevétel Verseczen az, hogy itt a hegynek északi oldala jobb bort ad, mint a déli, minek oka a hegy fekvésében kereshető. A verseczi hegyhez számítattnak még az északi oldalon Kis- és Nagy Zredistye, Kudricz, Markovecz, kelet felé Varadia, a déli oldalon Szolcsicza, Messicz, Jakuba és Kustély. De vannak e megyében több jó bort termő hegyek is, u.m. Lippán, Keszinczen, Szilason, Gattaján, Guttenbrunban, Bencseken, Gyarmatán stb." Torontál vármegye: „… szőlője és bora több volna ugyan, és kedves ízű, de gyenge és nem állandó. A jobbágyi kertek és szőlők $11058^{1/16}$ holdat foglalnak el."

A szőlő- és borgazdaság helyzete 1850 és a filoxeravész között

Az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc leverése után, az önkényuralom első éveiben előbb visszaesett, megtorpant, majd néhány év elteltével előbb lassú, majd egyre fokozódó ütemben növekedésnek indult a gazdasági élet még a politikai elnyomás idején is. A szőlő- és borgazdaság terén is ez figyelhető meg (*6. táblázat)*.

6. táblázat. A szőlőterület és részesedési aránya az összes földalapból 1855-ben

Megye	***ha***	***%***
Krassó-Szörény	11677	2,48
Temes	10489	1,94
Torontál	12236	2,02
Bánát összesen	***34402***	***2,14***
Magyarország	**337073**	**1,88**

Az 1850-es évek második felében, de különösen az 1860-as években minden területen jelentkező fellendülés szükségessé és lehetővé tették egy széleskörű statisztikai adatfelvételezést. Az 1869. évi hágai VII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus hatására a nemzetközi szőlészeti statisztika első részeként jelent meg *Keleti Károly* „Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873-ig" című összefoglaló munkája. Alapjául szolgált többek között az 1853. évi császári pátens által elrendelt kataszteri felvételezés. Húsz év alatt összesen 10% szőlőterület növekedést mutat ki a statisztikai felvételezés, amely világosan jelzi a 19. század közepétől a szőlőművelés újbóli fellendülését.

7. táblázat. A szőlő területe (ha) és részesedés az összes földalapból (%) 1865-ben

Megye/Bánát	***A szőlő területe***	
	ha	*%*
Krassó-Szörény	2306	0,42
Temes	12151	2,12
Torontál	7920	1,14
Bánát összesen	***22377***	***1,22***
Magyarország	**327399**	**1,56**

8. táblázat. A bortermelés alakulása 1864-ben

Megye/Bánát	***A bortermés***	
	akóban	*hl-ben*
Krassó-Szörény	5098	2768
Temes	90576	49182
Torontál	45105	24492
Bánát összesen	***140779***	***76442***
Magyarország	**2335099**	**1267960**

Az összeírások során 5845 településen találtak szőlőt, amely 912633 birtokos tulajdonát képezte. Általagosan 0,8 hold (= 0,46 hektár) jutott egy tulajdonosra. A legfontosabb szőlő- és bortermelő megyék az 1860-as évek közepén Pest, Zala, Baranya, Tolna, Somogy, Bács-Bodrog, Temes, Heves, Bihar és Fejér. Temes megelőzte Krassó-Szörény és Torontál vármegyéket (*7. és 8. táblázat)*.

A 19. század közepén a Bánátban az egyes borféleségek közül a vörös bor termelése volt a jelentősebb, de fehéret is termeltek (*9. táblázat*). A síkságon inkább asztali, a hegyvidéken minőségi bort állítottak elő.

9. táblázat. Az egyes borféleségek termelése 1865-ben (itzés akóban)

Megye/Bánát	***Az átlagos bortermelés***		***Összesen***
	fehér	*vörös*	
Krassó-Szörény	7128	12514	19642
Temes	133599	130348	263947
Torontál	9168	53503	62671
Bánát összesen	149895	196365	346260
Százalékban	43,28	56,72	100,0

Az 1847. évi és az 1867-es összeírás között nem sok változás következett be a földhasznosításban. A kisebb változások részben a különböző mértékegységek használatából, részben pedig a statisztikai adatok pontosabbá válásából, valamint a vízrendezésekből adódnak. A szőlő esetében konjukturális tényezők is szerepet játszottak. A bor iránti kereslet úgy belföldön, mind külföldön (exportlehetőségek) szinte évenként, évtizedenként változtak. Ez érződik kisebb-nagyobb mértékben a statisztikákban is (*10. táblázat).*

10. táblázat. A mezőgazdaságilag hasznosított földterület művelési ágankénti megoszlása 1867-ben (%)

Megye	***Szántó***	***Rét+kert***	***Szőlő***	***Legelő***	***Erdő***	***Mg.hasznosított***
Krassó-Szörény	22,79	12,40	0,45	20,55	43,81	100,00
Temes	43,96	14,87	2,28	14,76	14,13	100,00
Torontál	67,61	8,22	1,26	21,35	1,56	100,00

Ha összehasonlítjuk a történelmi Magyarország más megyéinek (*2. ábra*) szőlőterületeinek arányával, akkor azt láthatjuk, hogy Temes és Torontál vármegyék jó közepes helyet foglalnak el, csupán Krassó-Szörény mutat szerényebb eredményt.

1873-ban *Keleti Károly* adta ki igen alapos és pontos szőlő- és bor statisztikáját, amely felsorolta az egyes vármegyék szőlőterületét, a bortermelését és a termésátlagokat (*11. táblázat).*

11. táblázat. A szőlő- és bortermelés alakulása 1873-ban (Keleti K. adatai alapján)

Megye	***Szőlőterület 1600 öles hold***	***Az összes termés 80 itzés akóban***	***Esik egy holdra akó***
Krassó-Szörény	8968,99	82001,1	9,1
Temes	35461,15	2942946,6	8,3
Torontál	19935,60	118437,3	5,9
Bánát	64365,74	494733,0	7,8
Tiszántúli kerület	15725730,0	1110442,8	7,0

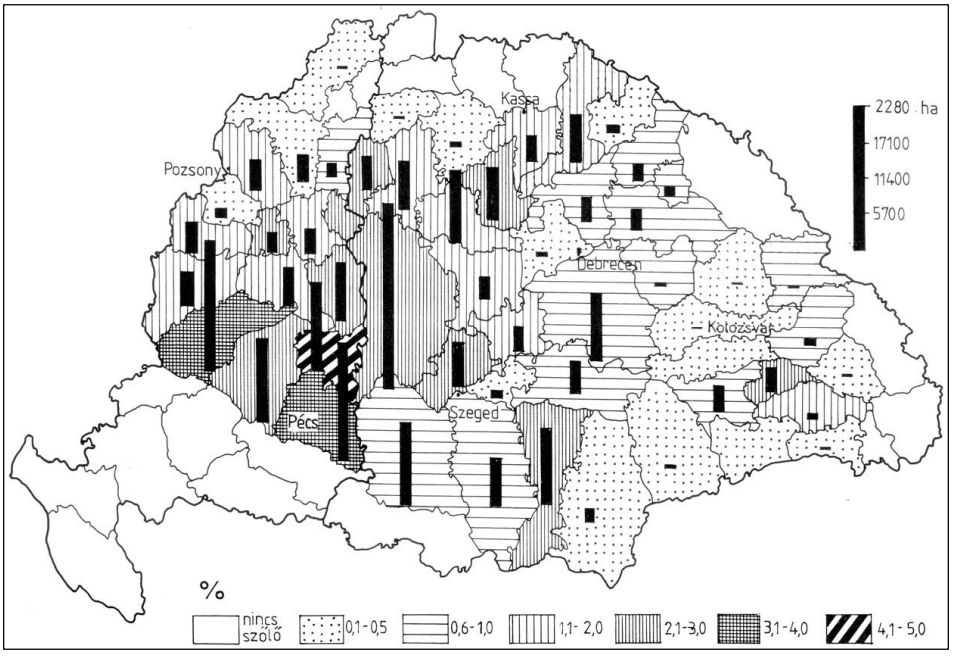

2. ábra. A szőlő részaránya az összes földalapból a Kárpát-medencében 1867-ben (szerk.: Boros L.)

Az 1860-as, 1870-es években a megélénkülő kereslet a Kárpát-medence más szőlő- és bortermelő tájaihoz - így a közeli Arad-Hegyaljához - hasonlóan azt eredményezte, hogy új szőlőfajtákat (pl. Beregi rózsás, Apró fehér, Kadarka) honosítottak meg, a korábbi, nem igazán nemes fajtákat háttérbe szorították, ill. kivágták. Az új művelési módok (pl. a karós támrendszer tökéletesebb alkalmazása, a soros művelés fokozatos elterjedése, ugarcsapos metszés stb.) térhódítása elősegítették a minőségi szőlőtermesztést. Főleg az alföldi jellegű részeken nem állt elegendő pince rendelkezésre a bor tárolására. Ezzel is magyarázható, hogy Fényes Elek a 19. sz. közepén még a temesi és torontáli borok nem megfelelő állékonyságáról írt. Ezért szorgalmazták a Bánátban is a 19. század második felében a bortárolás megfelelő szintre emelését, ahol lehetett, pincék létesítését. A borkezelésben bekövetkezett pozitív változások kedvezően hatottak a Bánát szőlő- és bortermelésének mennyiségi és minőségi fejlődésére, amelyet nagymértékben elősegített az Arad-hegyaljai *Ménesen* létesített *vincellérképző iskola,* ahol szép számban tanultak bánáti jövendőbeli szőlészek is.

1880-ban elkészítették a *Magyar Korona Országai borvidékeinek beosztását.* Az országot hat kerületre osztották. A negyedik a Tiszántúli kerület, amelyen belül hat borvidéket ú.m. 1. Szatmár-kővári, 2. Érmelléki, 3. Ménes-magyarádi, 4. *Temes-Felső-Krassó,* 5. *Temes-Alsó-Krassó*, 6. kerti szőlők különítettek el.

Temes-Felső-Krassó. Szőlőterülete 10951 hektár, átlagos termése 120927 hektoliter, ebből fehér 58146 hl (48,1%), vörös 62781 hl (51,9%). *Fontosabb termőhelyek:* Aljos, Arad (Új)-, Bencsek /Német- és Román/ Besenyő (Új-), Bezdin, Blumental, Brukenau, Félegyháza, Fibis, Giroda, Gyarmata, Hidegkút, Hodony, Janova, Jezvi, Keszinc, Knéz, Lippa, Lugos, Mercifalva, Monostor, Murány, Nagyfalu, Orcifalva, Rékás, Réthát, Ság, Szecsány, Székesút, Szépfalu, Szentandrás, Szentpéter (Német-), Temesvár, Traunau, Vinga, Varjas, Zádorlak.

Temes-Krassó alsó vidéke. Szőlőterülete 8755 hektár, átlagos termése 58698 hektoliter, ebből fehér 37491 hl (63,9%), vörös 21207 hl (36,1%). *Fontosabb termőhelyek:* Agadics, Bakovár, Bavaniste, Bogsán (Német- és Román), Buziás, Csiklova, Csukics, Deliblat, Fehértemplom, Furlog, Gaja, Gattaja, Haierdorf, Isbistye, Kókova, Karlsdorf, Mercsina, Moldova (Ó-), Moncföld, Opaticza, Oravicza, Palánka, Rothkirchen, Szemlak (Kis- és Nagy-), Ulma, Vádas, Versec, Zlatica (*3. ábra*).

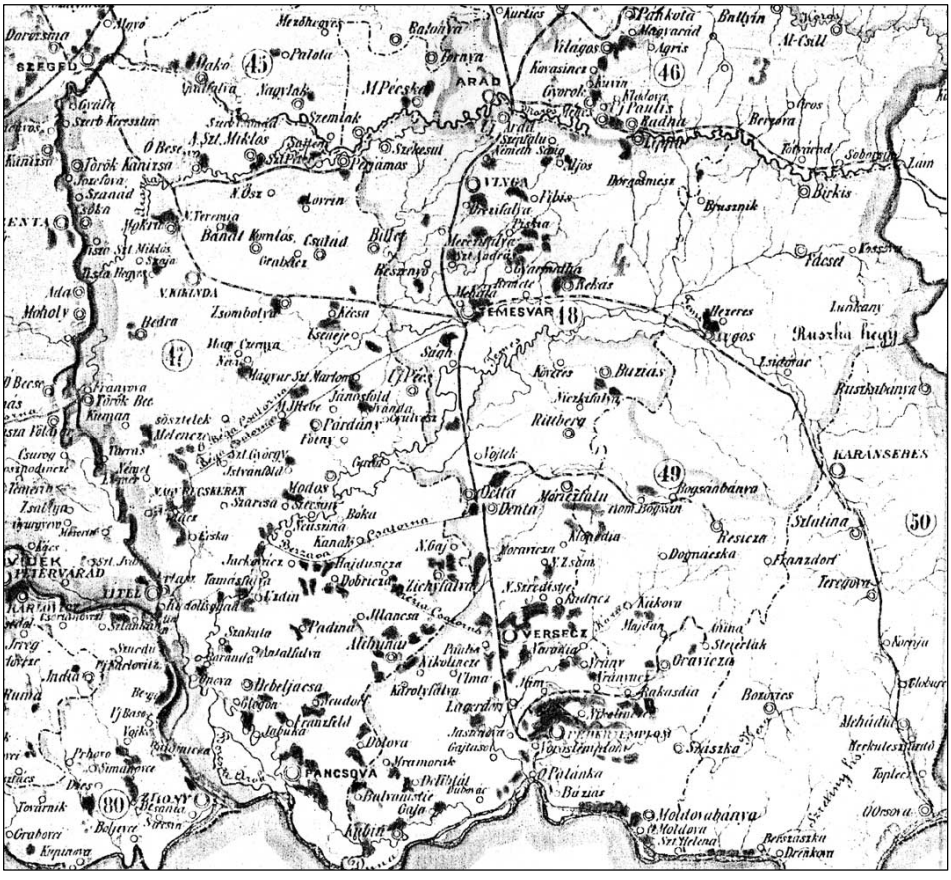

3. ábra. A Bánát szőlőtermelő helyei. Részlet Hátsek Ignác Magyarország borászati térképéből (1880)

Tiszántúli kerti szőlők. Ide tartozik az egész Tiszántúl. A Bánságból ide tartozó termőhely pl. Alibunár, Borossebes, Nagylak, Nagyszentmiklós, Simánd, Ótelek, Újvár, Zsombolya, Teremi, Valkány.

A filoxera pusztítása az 1880-as években

A Phylloxera vastatrix (gyökértetű) okozta pusztítás kiinduló pontja az a Franciaország, amely nemcsak a termelt bormennyiséget illetően, de a legkorszerűbb művelés és bortermelés hazájaként ismertek. Magyarországon 1875 szeptemberében a *pancsovai* szőlőkben tűnt fel először. 1877-ben a Pancsovához közeli Torontál megyei Franzenfelden fedeztek fel újabb fertőzött gócokat. Magyarországon azonban az első fertőzést követő öt évben még lassan terjedt. A fertőzés azonban először a Bánátban terjedt el. 1883-ban országosan 130, 1884-ben 246 községben regisztrálták feltűnését. A termelők először nem akarták elhinni a közelgő veszélyt, s csak vontatottan haladtak a megelőzést szolgáló intézkedések. Igaz, nem is volt kiforrott elképzelés a védekezés módjáról. Így aztán rövid időn belül iszonyatos pusztítást végzett nemcsak a délvidéki, hanem az egész ország szőlőterületein (*12. táblázat*).

12. táblázat. A filoxéra által elpusztított szőlőültetvények (1897. évi jelentés alapján)

Megye/Bánát	***Filoxéra előtti terület (kh)***	***Elpusztított szőlő***	
		kh	*%*
Krassó-Szörény	13048	11677	89,49
Temes	45690	44499	97,39
Torontál	21505	11300	52,54
Bánát összesen	***80243***	***67476***	***84,08***
Magyarország	**666820**	**339121**	**58,66**

A kötöttebb talajadottságú hegy- és dombvidékeken katasztrofális volt a filoxéra pusztítása, míg a homokos területeken (pl. a Deliblaton) és folyóvölgyekben, folyók mentén (pl. a Tiszánál) jóval kisebb (*4. ábra*).

Az elpusztult szőlőültetvények, a termőterület csökkenése eredményeként a termett bor mennyisége is erősen csökkenő tendenciát mutatott. Az államnak és a gazdáknak a kezdeti béna kétségbeesés után keresni, s megtalálni kellett a filoxera elleni védekezés módjait. A kezdeti tétova lépések után megindult az egyre szervezettebbé váló védekezés, amelynek egyik módja a fertőzött tőkék kivágása, a másik a *szénkénegezés*. Az állam szénkéneg raktárak létrehozásával sietett a szőlőtermelő gazdák segítségére.

13. táblázat. A szőlő területe a filoxéravész után Krassó és Temes megyében 1897-ben (kh)(A Magyar Korona Országai Mezőgazdasági Statisztikája 1897. alapján)

Megye/járás/ település	*Össz. terület (kat.hold)*	*Szőlő beül-tetve*	*Parlag (ki-írtott)*	*Megye/járás/ település*	*Össz. terület (kat.hold)*	*Szőlő beül-tetve*	*Parlag (ki-írtott)*
1. Temes vármegye; 25 település, 7-ben szőlő				***Járás összesen***	***128461***	***149***	***1127***
Végvár	18863	40	50	**11. Vingai j.; 18 település, 14-ben szőlő**			
Szilas	8727	27	678	Knéz	10185	173	4
Járás összesen	***107884***	***80***	***869***	Monostor	7042	85	6
2. Csákovai j.; 13 település, 6-ban szőlő				Varjas	11255	146	13
Csákova	7262	46	-	***Járás összesen***	***96571***	***720***	***337***
Liebling	8929	100	25	Fehértemplom	6706	154	87
Járás összesen	***88846***	***180***	***68***	Vinga r.t.v.	17134	54	337
3. Dettai járás; 18 település, 8-ban szőlő				Temesvár sz.k.v.	6208	48	3
Denta	10891	37	14	Versec thj.v.	33936	902	624
Járás összesen	***83369***	***65***	***268***	**Krassó-Szörény vármegye**			
4. Fehértemplomi j.; 19 település, 17-ben szőlő				**1. Bégai j.; 27 település, 5-ben szőlő**			
Garebenc	6464	392	130	***Járás összesen***	***65484***	***15***	***2***
Izbiste	7177	384	71	**2. Bogsáni j.; 21 település, 13-ban szőlő**			
Károlyfalva	8121	106	117	***Járás összesen***	***128122***	***137***	***266***
Temesváralja	4067	57	59	**3. Facseti j.; 38 település, 2-ben szőlő**			
Járás összesen	***94536***	***1126***	***906***	***Járás összesen***	***126201***	***5***	***3***
5. Központi j.; 22 település, 16-ban szőlő				**4. Jármi j.; 28 település, 7-ben szőlő**			
Kisbecskerek	10093	103	41	***Járás összesen***	***14366***	***19***	***500***
Ság	4731	53	1	**5. Karánsebesi j.; 36 település, 1-ben szőlő**			
Temesgyarmata	10975	10	884	**6. Lugosi j.; 25 település, 6-ban szőlő**			
Járás összesen	***159980***	***560***	***1151***	Daruvár	6257	16	116
6. Kubini j.; 9 település, 8-ban szőlő				***Járás összesen***	***73272***	***48***	***124***
Deliblat	65737	311	35	**7. Marosi j.; 25 település, 3-ban szőlő**			
Gálya	8965	62	-	***Járás összesen***	***…***	***10***	***5***
Járás összesen	***158090***	***566***	***1090***	**8. Moldovai j.; 25 település, 9-ben szőlő**			
7. Lippai j.; 28 település, 5-ben szőlő				Ómoldova	9478	11	389
Lippa	15228	19	279	***Járás összesen***	…	104	1054
Traunau	2832	-	113	**9. Oravicai j.; 24 település, 7-ben szőlő**			
Járás összesen	***117686***	***44***	***1179***	***Járás összesen***	***…***	**29**	**439**
8. Rékási j.; 28 település, 7-ben szőlő				**10. Orsavai j.; 21 település, 14-ben szőlő**			
Aranyág	5116	-	383	Mehádija	18179	62	378
Temesrékás	7707	11	193	***Járás összesen***	***153471***	***230***	***1161***
Járás összesen	***118341***	***26***	***978***	**11. Resicai j.; 26 település, 1-ben szőlő**			
9. Újarad j.; 17 település, 12-ben szőlő				***Járás összesen***	***…***	***1***	***11***
Fibis	8169	-	127	**12. Temesi j.; 29 település, 10-ben szőlő**			
Újarad	7197	45	166	***Járás összesen***	***…***	***84***	***171***
Zádorlak	4939	81	23	**13. Teregovai j.; 22 település, 5-ben szőlő**			
Járás összesen	***84117***	***466***	***678***	Karánsebes r.t.v.	9333	-	-
10. Verseci j.; 25 település, 10-ben szőlő				Lugos r.t.v.	11160	748	105
Kustély	8424	-	50	**Vármegye össz.**	**1919345**	**1457**	**3847**
Varadia	11650	5	874				

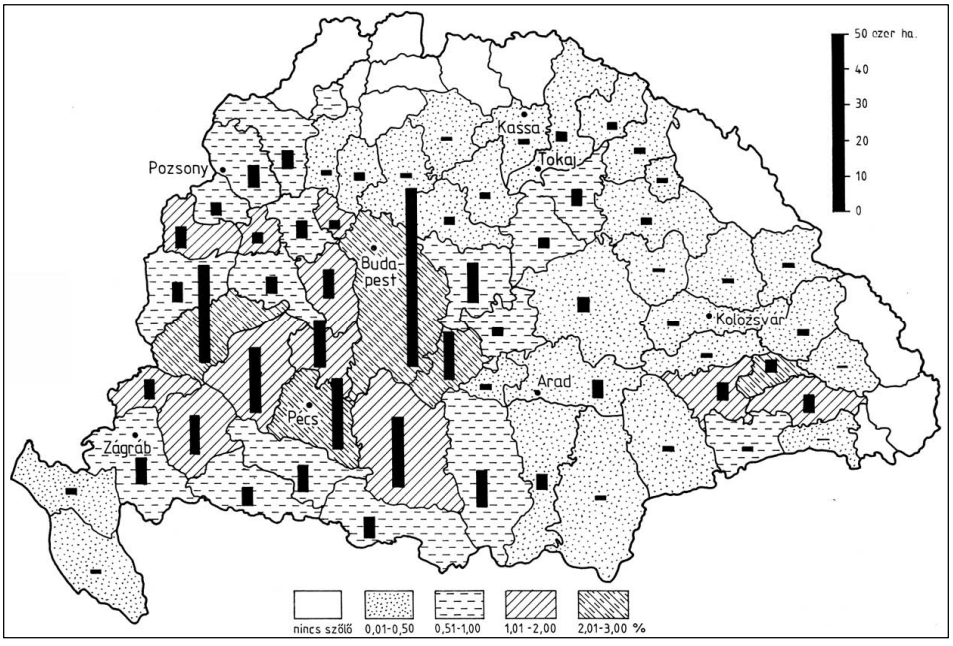

4. ábra. A szőlő részesedése a földalapból (%) és területe (ha) 1895-ben (szerk.: Boros L.)

Még nem sikerült teljesen megfékezni a filoxera pusztítását, amikor egy újabb kártevő jelent meg, a *szőlőperonoszpóra,* vagy szőlőragya nevű gombabetegség – amely a növény leveleit és a fürtöket (bogyókat) – tette tönkre. Magyarországon először 1880-ban az erdélyi Medgyesen jelent meg. 1891-re az egész országot ellepte. A peronoszpóra elleni védekezés leghatásosabb módszerét (a bordói lé alkalmazását) hazánkban 1895-től kezdve kezdték alkalmazni. A *szénkénegezéssel és a bordói lé alkalmazásával* kezdetét vette a szőlőkben a *vegyszeres védekezés*.

A szőlők újratelepítése (rekonstrukció)

Rubinek Gyula „A magyar szőlőtermelés statisztikája" c. tanulmányában írta: „Az újjátelepítés nagy munkája nem olyan arányokban halad, amely remélni engedné, hogy a filoxera-vész által elpusztult terület rövid időn belül rekonstruálódik." Ha lassan is, de kezdetét vette a rekonstrukció. A felújítás során nem mindig a kipusztult szőlők helyére kerültek az újak. Az új telepítések során mind nagyobb figyelmet fordítanak a parlag, értéktelen vagy csak igen sovány termő homokterületekre, amelynek ára is alig van (*Feyér P. 1970*). *A homoki szőlőt, a „kerti szőlőt"* kezdetben nem igazán kedvelik. *Gyürki A.* 1881-ben írta: „A bor, melyet itt szüretelnek nem tartós, nem is valami sima és kellemes ital.

Nem tartós, mert kevés a szesztartalma és rosszul kezelik… De azért bor." Torontál egész területén, Temes megye alföldi jellegű részein jelentős területeken telepítettek homoki (kerti) szőlőt. A telepítések során igyekeztek a kornak megfelelő modern módszereket alkalmazni. Majdnem mindenhol a filoxerának ellenálló *amerikai vad alanyvesszőbe* oltott nemes, bőtermő, minőségi *szőlőoltványt* telepítettek. Mindenhol soros, 1m x 1,2m-es tő- és sortávolságú szőlőtáblákat alakítottak ki. Egyre több helyen alkalmazták a talajforgatáshoz (rigolírozáshoz) a gőzekét. A szőlőt karózták, a metszést rövid csapra végezték, a talajt évente háromszor kapálták, szüret után télére befedték a tőkéket, nyár elején kezdték alkalmazni az ún. zöldmunkát, s ami talán az egyik legfontosabb: a gomba- és rovar kártevők ellen most már *permetezéssel, vegyszeresen védekeztek.* A bor minőségének, állóképességének javítása érdekében a szüret idejét későbbre (október végére) tették, pincéket ástak, a mustot szűrték, a bort derítették, a hordókat kénezték.

Az állam az országban számos *oltványtelepet* hozott létre. Budapest, Pozsony, Szekszárd, Eger, Tarcal, Beregszász, Nagykároly, Torda, Dicsőszentmárton, Ménes mellett *Fehértemplomon* is beindítottak egy 160 ezer oltványt előállító üzemet.

A rekonstrukciós munkálatokkal egyidőben elkészítették az *első borvidéki beosztást.* Az 1893. évi XXIII. tc., ill. az 1896. V. tc. végrehajtási rendelet szerint egy-egy borvidéken azokat a fajtákat lehet termelni, ill. azok ajánlatosak, amelyek a gyakorlatban kipróbálva vidékenként, mind mennyiségben, mind minőségben a legjobb termést adják.

A beosztás 18 borvidéket különített el hazánkban. Sorrendben a 13. a *Versec-fehértemplomi borvidék,* ahol a termeszthető fehér bort termő szőlők a Bakator, a Mustosfehér, az Aprófehér, az Olaszrizling, a Szlankamenka, a Szerémi zöld, a Fehérdinka, a Furmint és a Fehérburgundi. Vörös bort termők: Kadarka, Nagyburgundi.

Az 1900-as évek első évtizedében a Magyar Állam és a szorgos magyar és a vele együtt élő népek erőfeszítései meghozták az eredményt. Ismét szőlőültetvények virultak az ország, s ezen belül a Bánát hegy- és dombvidékeinek lejtőin, homokhátain, alföldi tájaink (*14. táblázat*).

14. táblázat. A Bánát szőlőterülete 1910-ben. Magyarországi gazdacímtár (szerk.: Rubinek Gy.) alapján

Megye/Bánát	***A szőlő területe (ha)***	***Részesedése a földalapból (%)***
Krassó-Szörény	3008,5	0,73
Temes	8587,6	1,49
Torontál	10186,5	1,31
Bánát	21782,6	1,18
Magyarország	**158534,5**	**1,51**

Igaz, még lényegesen kisebb területen, mint a filoxeravész előtt, de a pusztítás lehangoló évei után ez is biztató eredménynek számít, főleg a művelés módjában, az agrárkultúra terén megmutatkozott fejlődésben tapasztalható volt határozott előrelépés.

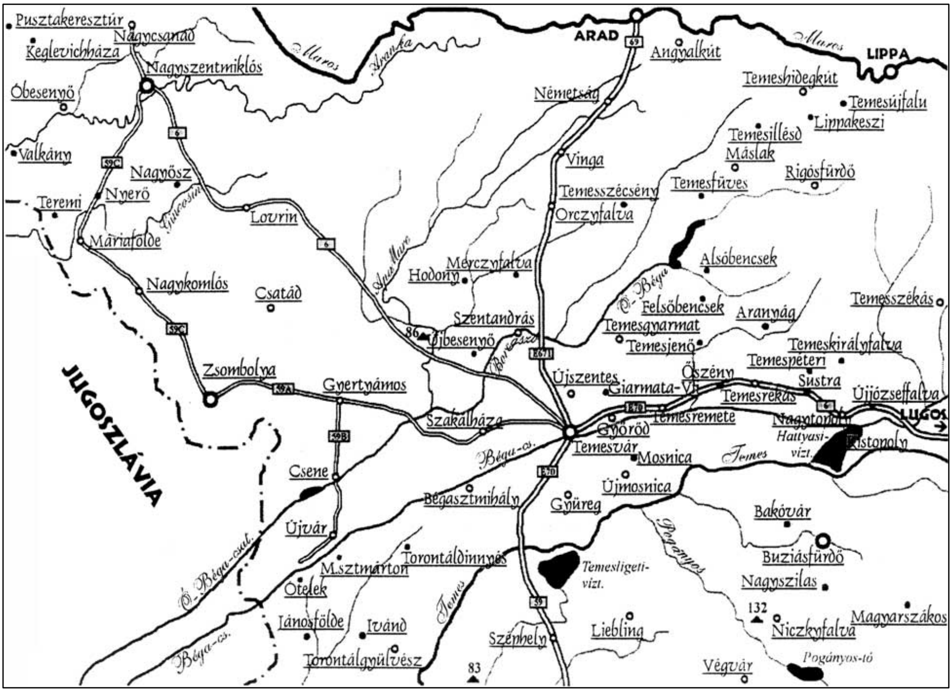

5. ábra. A bánáti szőlőtermő övezet északi része a 20. században (szerk.: Csávossy Gy.)

1914-ben Magyarország legfontosabb szőlőtermelő megyéi, vidékei között ott volt Torontál (12825 ha) és Temes (15390 ha). Négy év alatt Torontálban 2639 hektárral (20,6%-os területi növekedés), Temesben 6803 hektárral (44,2%-os területi növekedés) volt nagyobb a beültetett szőlők területe, mint négy évvel korábban. Egyre jobban kirajzolódott a Bánát északi, ill. déli részében egy szőlő- és bortermelő övezet (*5. és 6. ábra*). A *Temes, Krassó felső vidékéhez* többek között Aljos, Alsó- és Felső Bencsek, Besenyő, Blumenthal, Félegyháza, Fibis, Gyarmata, Aranyág, Temeshidegkút, Lippa, Lugos, Marczifalva, Monostor, Rékás, Ság (Német), Székeskút, Sépfalu, Szentandrás, Temesvár, Vinga, Zádorlak 10951 ha szőlőterülete (*5. ábra*), *Temes és Krassó alsó vidékéhez* többek között Bakóvár, Bogsánbánya, Buziás, Detta, Gátalja, Kákova, Krassófüzes, Ómoldova, Oravicabánya, Szemlak, Rakasd, Néraaranyos 8755 ha szőlőterülete (átlagos termése 58 ezer hl bor) tartozott (*6. ábra*).

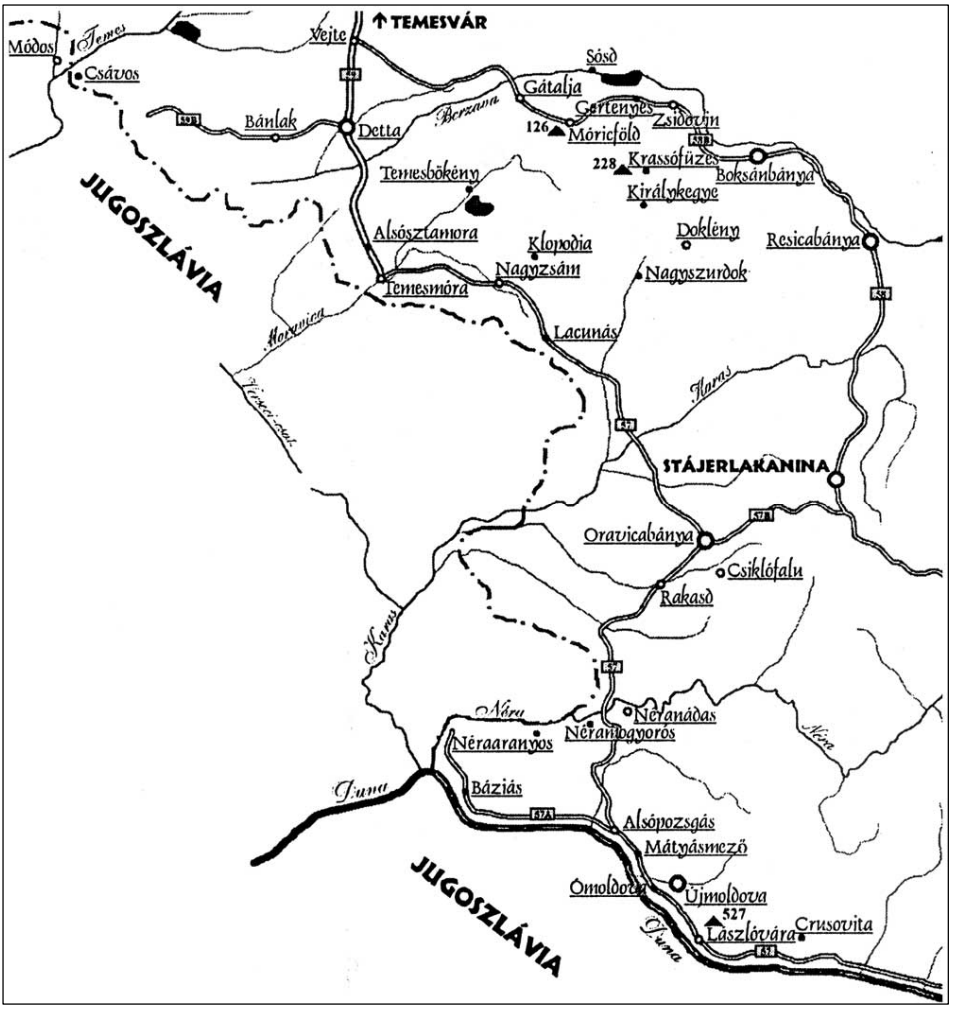

6. ábra. A bánáti szőlőtermő övezet déli része a 20. században (szerk.: Csávossy Gy.)

A tiszántúli *kerti szőlők* a Bánátban az Arad-Temesmóra vonaltól nyugatra helyezkedtek el, s majd minden alföldi jellegű településen jelen voltak, így pl. Biléden, Csávoson, Fényben, Gyertyámoson, Nagyszentmiklóson, Perjámoson, Rudnán, Sándorházán, Zsombolyán (*Csávossy Gy. 2002)*.

Csávossy György a Bánátban megkülönböztet *lippai-, rékási-, szilasi-, királykegyei-, oravicai-, újmoldovai-, nagyteremi-, németségi* szőlőtermelő körzetet.

Az első világháború idején (1914-1918) a kormány és a gazdák minden erőfeszítése ellenére romlottak a mezőgazdaság, s ezen belül a szőlő- és bortermelés feltételei. A munkaerőben, különösen a hozzáértőkben egyre nagyobb hiány keletkezett. A háború vége felé erősödő munkaerő- és pénzhiány miatt elhanyagol-

tabbá váltak a szőlők. A szükséges bormennyiséget zsaroló metszéssel érték el, amely a tőkeállomány gyengülését, pusztulását eredményezte. A gazdaságilag, katonailag az összeomlás szélére jutott ország kétharmad részét ellenséges erők szállták meg. 1920-ban a Trianoni békediktátum Magyarországot a világtörténelemben példátlan módon megcsonkította. A Bánát teljes területe Romániához és Szerbiához került. Ezzel elveszett a bánáti szőlő- és borvidék.

Összegzés

A Bánát a történelmi Magyarország déli részén feküdt, így éghajlata kiváló lehetőséget biztosított a szőlő- és bortermelés számára. A hegy- és dombvidékkel tagolt keleti felében kitűnő minőségi-, míg az alföldi jellegű nyugati felében jó asztali bor termett. Az összes földalap 1,0-1,5%-án virágzott a szőlőkultúra. A megtermelt bor 55-60%-a vörös, 40-45%-a fehér.

Az 1790-es évektől, Liechtensterntől és Linktől kezdve Magda Pálon, Fényes Eleken, Keleti Károlyon át Rubinek Gyuláig fokozatosan, egyre pontosodó statisztikai adatok segítségével nyomon tudjuk követni hazánk, s ezen belül a Bánát 19. századi és 20. század eleji szőlő- és bortermelésének alakulását. Fényes Elek már jól használható leírást ad nemcsak a megyék, hanem az egyes települések termeléséről is, amely nemcsak az időjárás, hanem a bor értékesítésének lehetőségétől, a konjunktúráktól és dekonjunktúrától is függött.

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc leverését követő önkényuralom után a filoxeravészig fejlődött szőlő- és bortermelésünk. Az 1880-as években bekövetkezett filexeravész elpusztította a krassói és temesi szőlők 90-97%-át. A századfordulón elkezdődött rekonstrukció során ha vontatottan is, de újratelepítették az elpusztult szőlők egy részét. A fellendülésnek az első világháború és a trianoni békediktátum vetett véget. A Felvidék, Erdély mellett a Délvidéket is elcsatolták hazánktól.

IRODALOM

Boros L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza, 304 p.

Boros L. (2000): Erdély mező- és erdőgazdasága a statisztikák tükrében. In: Boros L. szerk.: Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 220-246.

Csávossy Gy. (2002): Jó bornak szép hazája, Erdély. Mezőgazda, Bp. 369 p.

Fényes E. (1847): Magyarország leírása I-II. Pest

Fényes E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest

Feyér Piroska (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 407 p.

Frisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó Bp., 212 p.
Keleti K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873. Bp.
Kókai S. (2000): Arad-Hegyalja térszerkezeti helye és kapcsolatrendszere a XIX. században. In: Boros L. szerk.: Erdély természeti- és történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 247-261.
Magda P. (1819): Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest
Rubinek Gy. (1898): A magyar szőlőtermesztés statisztikája. Bp.
Tövissi J. (1993): Erdély természetföldrajza. Nyíregyháza, 110 p.
Vofkori L. (1994): Erdély társdalom és gazdaságföldrajza. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza, 180 p.
A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp., 1895.

DR. BOTTLIK ZSOLT[1]

A magyarországi horvát kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az utóbbi húsz évben[2]

1. Bevezetés

A horvát nemzeti kisebbség egyike hazánk 13 államalkotó nemzetiségének. Nem alkotnak zárt, homogén tömböt, sem egységes nyelvterületet, ami azt is jelenti egyben, hogy a megmaradás szempontjából nagyon hátrányos szétszórtságban élnek a mai Magyarország területén. Részben ez az oka kettős identitástudatuknak, valamint az a tény, hogy a trianoni határmegvonással lényegében elszakadtak a horvát kulturális, nyelvi közeget jelentő szlavóniai horvát etnikai törzsterülettől és főként magyar, illetve vegyes lakosságú környezetbe kerültek.

Demográfiai mutatóik nem különösebben mondhatók jónak további fennmaradásuk szempontjából. Csoportjukról az utóbbi népszámlálások alapján elmondható, hogy az öregedési folyamatok az összlakossághoz képest jóval előrehaladottabbak. Körükben nőtöbblet figyelhető meg, illetve sokkal magasabb az inaktívak aránya, amely kb. 39%, az országos mintegy 25%-hoz képest. Ezenkívül a etnikailag homogén házaspárok aránya az összes magyarországi nemzetiségi csoporthoz hasonlóan, a horvát közösségen belül is rendkívül alacsony[3].

Az ország területén, több nagytájon találhatunk kisebb-nagyobb horvát szórványokat, akiknek a többségük a Dunántúli megyékben él, leginkább a magyar-osztrák, valamint magyar horvát határvidéken az Alpokalja, a Dráva-menti síkság, illetve a Kelet-Baranyai térségekben[4].

---

[1] egyetemi adjunktus, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék

[2] A tanulmány a szerző Bolyai ösztöndíj támogatásával végzett „TÉR ÉS ETNIKUM” című projekt keretében készült

[3] CZIBULKA Z. (2002): A 2001. évi népszámlálás. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti kisebbségek adatai

[4] A nyugat-magyarországi csoportot, a magukat Gradiščei horvátoknak mondók alkotják. Ők rendelkeznek a magyarországi horvátok közül a legerősebb etnikai öntudattal (Bezenye, Kópháza, Narda, Horvátlövő). Saját öntudattal és szervezetekkel rendelkeznek az ún. „kaj” nyelvjárást beszélő horvátok a Mura mentén található településeken (Tótszerdahely, Tótszentmárton stb.). A többi dél-magyarországi horvát anyanyelvű csoport etnikai szempontból, sokácokra (Dél-Baranya Szalánta, Pécsudvard, Áta, stb), bunyevácokra (É.-Bácska: Katymár, Gara, Baja, Bácsalmás stb. (bunyevácok élnek néhány Budapest környéki településen (Tököl, Érd stb.), illetve a magukat csak horvátoknak nevezőkre bonthatók. Utóbbiak a Dráva (Lakócsa, Felsőszentmárton, Drávasztára, stb.) mentén élnek. V.ö.: KOCSIS K. (1989a): Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai - in: Földrajzi Közlemények XXXVII. 4. sz. pp. 283-305, valamint GYUROK J. (1997): A magyarországi horvátok In.: A nemzetiségi kulturális autonómiáról, Magyar Művelődési Intézet; Budapest, pp. 107-108.

2. Horvátok Magyarország mai területén

Bár az Árpád-kor óta élhettek őshonos horvátok a Dráva bal partján, jelenlétük a mai Magyarország területén a XV-XVI. század fordulójától tekinthető folyamatosnak[5]. A XV. és XVIII. század között, a horvát etnikai törzsterület más-más vidékeiről érkeznek horvátok jelentős számban elsősorban a török elől menekülve később a török hódoltság korában, valamint az ezt követően megfigyelhető nagyarányú, migrációs hullámok sodorják a horvátságot (bunyevácokat, sokácokat[6]) a Kárpát-medence belsjének irányába[7]. Emellett persze szervezett telepítések is közrejátszottak a horvát lakosság etnikai transzgressziójához a mai Magyarország területén.[8]

E fent vázolt nagy arányú migrációs és betelepítési hullámot követően a horvátok száma, főleg szlavóniai etnikai törzsterületeikhez közeli területeken (a mai Somogy, Baranya, illetve Bács-Kiskun megyékben) enyhe emelkedést mutat a XIX/XX. század fordulójáig, amikor is számuk a mai Magyarország területén a legnagyobb (*1. ábra*).

---

[5] KUMPES, J. (2001): Religija i etničnost kod Hrvata u Mađarskoj In.: Etnološke Studije iz života Hrvata u Mađarskoj pp. 48-73.; SOKCSEVICS D. (1998): A magyarországi horvátok története In.: A magyarországi horvátok, KÖRTÁNC füzetek pp. 3-10.

[6] Azokat a katolikus délszlávokat, akik szerb/horvát nyelv dialektusát beszélik ma horvátoknak nevezzük. A magyar kútfők, források, majd később összeírások, népszámlálások meglehetősen eklektikusan és következetlenül említik a délszláv etnikumokat, köztük a szerbeket, akiket hol rácnak, illírnek, hol pedig szerbnek neveznek, de igen gyakran (nyelvi alapon) szerb-horvát kategóriákba sorolnak. Ez utóbbi tény megnehezíti a szerbek szétválasztását a horvátokról, sőt fölveti a szintén szerb/horvát nyelv dialektusát beszélő, előbb említett római katolikus bunyevácok, sokácok esetenként a dalmátok hovatartozásának kérdését is. Jelen tanulmány a szerb/horvát nyelvű katolikusokat – követve a hazai horvátokkal foglalkozó kutatókat – következetesen horvátoknak nevezi.

[7] MANDICS M. (1989): A magyarországi bunyevác horvátok története; Bács-Kiskun megyei Tanács Művelödési osztály; Kecskemét, 191 p.

[8] A mai Magyarországon élő horvátok ősei legelőször a horvátok 1493-as töröktől elszenvedett korbáviaiai veresége nyomán érkeznek, leginkább Horvátország délkeleti területeiről mai lakóhelyükre. A spontán migrációt a Nyugat-magyarországon és a veszélyeztetett horvát területen egyaránt birtokkal rendelkező főúri családok szervezett telepítése egészíti ki. A *gradiščei horvátok* beköltözése eltart a XVII. századig. A *mura menti horvátok* többsége Kanizsa török alóli felszabadulását követően az 1690-es években (majd a Rákóczi szabadságharcot követően) a Muraközből érkezve telepednek le Zala megye mai területén. A *Dráva menti horvátok* egyes kutatók véleménye szerint mocsaras lakóhelyük védelmében autochton horvát csoportok, akik a XVII.- XVIII. században kaphattak utánpótlást nemcsak Szlavóniából, hanem Bosznia horvátok által lakott vidékeiről is. Pécs környéki *bosnyák-horvát* népcsoport ősei Boszniából érkeznek, főként a XVII. század végén. Szintén Baranyában, illetve Észak-Bácskában élnek a *sokác horvátok*, akik Kelt-Szlavóniából, illetve Boszniából származnak. Nevük eredete nem tisztázott, de tény, hogy a Balkán nyugati vidékein ez a katolikusok gúnyneve. Hasonló, sajátos néprajzi csoportot képeznek a Bácskai ún. *bunyevác horvátok*. Ők a XV.-XVII. században érkeznek a Baja-Zombor-Szabadka háromszögbe, illetve Horvátország délnyugati vidékeire (Zadar környéke), ahol többségük mai is él. A különböző horvát csoportok között meg kell említeni a Kalocsa környékén élő archaikus *rác-horvátokat* is akik Szlavóniából településnek át a XVI. században.

Az I. világháborút követő határváltozások érzékenyen érintik a mai Magyarországon található horvát közösségeket is, hiszen a horvát etnikai törzsterületük immár egy másik, Magyarországgal nem feltétlenül baráti viszonyt ápoló állam keretén belül található[9]. Így a horvátság nyelvszigeteinek lassú visszaszorulását követhetjük nyomon, ami leginkább a körükben megfigyelhető sokszor bizonytalan nemzeti öntudatra, a kettős identitásra, illetve az ebből következő asszimilációra vezethető vissza[10]

Elsősorban e fent említett folyamatok hatására az 1940-es évek végének eseményeit követően a horvát anyanyelvűek egyre kisebb térségekre szorulnak vissza, és az 1980-as évekre csupán néhány reliktumukat találhatjuk, elsősorban a már említett magyar-horvát határ menti sávban, ahol az asszimiláció és az elvándorlás folyamatosan csökkenti számukat. A kezdetben kijelölhető településterületeik, illetve nagynak mondható közösségeik bár mind a mai napig követhetőek, különösen 1950 után jelentős ütemben zsugorodnak. A horvát közösségek nagyságának valamint térszerkezetének változását ezután leginkább az elmaradott, hátrányos helyzetű térségekre jellemző folyamatok befolyásolják.

1. ábra A magyarországi horvátok aránya és nagyobb közösségeik 1910-ben anyanyelv szerint

[9] UROSEVICS, D. (1969): A magyarországi délszlávok története HNOT és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége 144 p.

[10] KOVÁCS N. (1998): „Fele horvát, fele rác, fele pedig bunyevác" In.: Kisebbségkutatás 7. évf. 3. sz. pp. 294-300.

3. A magyarországi horvátok az 1990-es években

Az 1990-es években a magyarországi horvátok etnikai térszerkezetét tükröző helyzetet az 1980-as tanácsi minősítés és az 1990-es nemzetiségi adatok (melyek nem sokban különböznek az 1980-as nemzetiségi adatsortól) kombinálásával rajzolhatjuk meg. *1980*-ban a tanácsi minősítés szerint a horvát „kulturális igényű" lakosság száma mintegy 33-35 ezer fő[11]; *1990*-ben pedig a saját bevallás szerinti nemzetiségi adatok csupán valamivel több mint 13 000 főt mutatnak. Az előbbi adatok 1941-hez képest stagnálást (csupán, kb. néhány ezer fős negatívumot), míg utóbbiak nagymértékű, mintegy 30%-os csökkenést regisztrálnak. Az összlakosságon belüli arányuk is 0,2%-ra esett vissza (*2. ábra*).

E két adatból arra következtethetünk, hogy a horvátoknak csupán kicsit több mint harmada vállalja a kulturális igény alapján értelmezett „tényleges" nemzetiségét (*3. ábra*). E tény okai között elsősorban a kettős kötődésű nemzeti tudatot kell megemlíteni, hiszen a hazai horvátság jelentős része a modern nemzetek kialakulását megelőzően, a XVI–XVII. században szakad ki anyanemzetének etnikai törzsterületéről. Így sokan az időközben kialakult, ma használatos horvát irodalmi nyelvtől eltérő dialektust beszélnek[12], identitástudatuk is elsősorban lokális közösségeikhez köthető – leszámítva vékony értelmiségi rétegüket. Emellett meg kell említeni, hogy a I. világháborút követő politikai szituáció, a magyar társadalom nem feltétlenül „jugoszláv" barátsága, valamint általában az 50-es évek bel- és külpolitikai közege sem kedvezett a nemzetiségi létnek Magyarországon. Továbbá a magyar lakosság szomszéd országok államalkotó nemzeteiről való negatív előítélete is hozzájárulhatott a horvátok valódi nemzetiségük elhallgatásához. Így körükben (is) megfigyelhető némi óvatosság, melynek során még most sem szívesen nyilatkoznak etnikai hovatartozásukról.

[11] Az 1980-as népszámlálás nemzetiségekre vonatkozó adatainak érdekessége, hogy a lakosság saját bevallása mellett a községi tanács minősítése, származás és nyelvtudási ismérvek alapján is nyilvántartásba veszik a nemzetiségeket. Ez a módszer kétségtelenül vitatható, és csak a községekben kivitelezhető, azonban ebben az esetben valósabb képet mutathatnak a Magyarországon élő nemzetiségekről. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy ekkor a horvát lakosságot a szerbekkel és szlovénokkal együtt délszláv kategóriába sorolták. Mivel a szerbek I. világháborút követő tömeges Jugoszláviába települése után a hazai délszlávok, mintegy 80%-a tartozott a horvát lakossághoz ezért becsült számuk a tanácsi minősítés szerint mintegy 35 ezer.

[12] A különböző térségekből érkezett horvát lakosság nyelvi dialektusai itteni településterületeiken homogenizálódott és alakult sajátos tájnyelvvé, jóllehet a magyarországi horvátok egységes, különböző településterületeiken átívelő dialektusáról nem beszélhetünk. Ezt az archaikus nyelvet tekinthetjük a hazai horvátok anyanyelvének, míg a horvát irodalmi nyelv számukra idegen maradt. A kettő közötti szakadékot tartósan csak a tanult rétegek tudták áthidalni. V.ö.: SOKCSEVICS D. (1998): A magyarországi horvátok története In.: A magyarországi horvátok, KÖRTÁNC füzetek pp. 3-10.

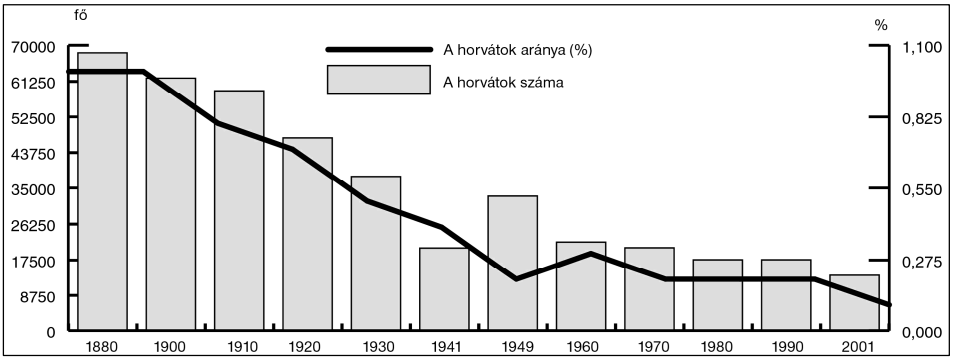

2. ábra. A magyarországi horvátok számának és arányának változása (1880-2001)

A kisebbségek számának alakulására békés körülmények között általában a nyelvi, kulturális asszimiláció van jelentős hatással. E folyamat főként azokon a területeken lassúbb, ahol a kisebbségi csoport szűkebb lakóhelyén abszolút többséget alkot, vagy közösségük viszonylag nagyszámú. A II. világháború után legkedvezőbb képet mutató 1980-as tanácsi minősítés szerint a hazai horvátok mintegy 68%-a élt többségben településeiken, és közösségük bő egy hetede (14%) gyenge kisebbségben (25% alatt). Az 1990-es saját bevallás alapján csak kilenc olyan település (Narda, Tótszentmárton, Szentpéterfa, Tótszerdahely, Felsőszentmárton, Drávasztára, Ólmod, Horvátzsidány, Kópháza) volt, ahol sikerült többségüket megőrizni. Az asszimilációs nyomásnak való kitettségüket jól szemlélteti, hogy a 25%-os arányt is csupán tizenkét községben érték el 1990-ben (ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy többségükben arányuk meghaladja a 30%-ot).[13] *(3. ábra)*.

Az identitástudat erőssége, illetve ezeken keresztül a horvát lakosság létszáma részben az előbb említett asszimilációs folyamatokkal van összefüggésben, illetve azzal, hogy milyen a horvátság lakóhelyének földrajzi környezete. Nevezetesen, hogy lakóhelyük a társadalmi-gazdasági modernizáció elsődleges színteréül szolgáló urbánus régió, vagy esetleg halmozottan hátrányos helyzetű, ezáltal gyengébb életkörülményeket kínáló periférikus térség.[14] Az előbbi térségek nyilvánvalóan a többségi magyarság bevándorlási célterületei, amely folyamat egy idő után fellazíthatja a kisebbségi közösségeket, nagyobb teret en-

[13] Az adatok elemzésénél meg kell azt is jegyezni, hogy a horvátok esetében is megfigyelhető, hogy az anyaországgal való közvetlen szomszédság milyen mértékben erősíti a nemzeti tudatot. Ez adhat magyarázatot arra, hogy a saját bevalláson alapuló anyanyelvi, nemzetiségi, illetve minősített adatok között (hasonlóan a románokhoz) viszonylag kicsi az eltérés. V.ö.: KOCSIS K. (1995): Magyarország etnikai térszerkezete In.: Iskolakultúra 3-4 sz. pp. 30-39.

[14] HOÓZ I. (SZERK)(1977): A baranyai nemzetiségekről, Pécs; SZIKRA Nyomda 198 p.

gedve a magyar asszimilációs nyomásnak[15]. Ugyanakkor a gazdaságilag elmaradottabb Magyarország déli határa mentén lévő somogy-, illetve baranya megyei területek elvándorlásra késztetik a fiatalokat, ezzel pedig jóllehet a települések horvát nemzetiségi jellege sok esetben növekszik, a nemzetiségi lakosság elöregedése katasztrofálisan fokozódik.

3. ábra A magyarországi horvátok aránya és nagyobb közösségeik 1990-ben nemzetiség szerint

A horvát lakosság területi elhelyezkedésükben számottevő változás nem következett be a betelepülésük körülményei által meghatározott szórványhelyzetet a fent említett társadalmi mobilitás tovább gyengítette[16]. Az asszimilációjuk okozta regressziójuk egyértelműen szinte minden általuk lakott településen megfigyelhető.

A horvátság településterülete így már az 1980-as tanácsi minősítés de az 1990-es adatok alapján csupán Baranya megyében néhány kisebb településen mutat érzékelhető szórványokat. Az 1980-as tanácsi adatok szerint 100 főnél nagyobb közösségeik száma 50, melyek közül a nagyobbak a 1,5-3 ezer fős nagyság között váltakoznak, tradicionális településterületük nagyközségeiben

[15] KOCSIS K. (1992): A határ menti fekvés hatása a magyarországi és horvátországi Baranya kisebbségi településeire In.: RÉGIO Kisebbségi Szemle 3. évf. 1 sz. pp. 153-175. és ARDAY L. HLAVIK GY. (1988): Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről Budapest, Kossuth kiadó p. 76

[16] TÓTH Á.-VÉKÁS J. (2006): Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi jellemzői. In.: Érték és Valóság 7. füzet pp. 137-199.

elsősorban Bács-Kiskun megyében.[17] Közülük a három legnagyobb a 2000 főt is meghaladja (Dusnok (3049 fő) Bátya (2271 fő) és Tököl (2196 fő)), míg további kettő településen számuk 1500 fölött van Kópháza (1638 fő) és Murakeresztúr (1533 fő). A nagyobb dél-baranya megyei közösségeik 1000-1500 fő közöttiek (Felsőszentmárton (1432 fő), (Tótszerdahely (1397 fő) és Tótszentmárton (1023 fő)). Ugyanakkor saját bevallás alapján (1990-ben) legnagyobb csoportjaik is inkább kicsiknek mondhatóak. A 100 főt 31 esetben érik el, és csupán a két legnagyobb közelíti meg közülük az 1000 főt (Kópháza (967 fő) és Tótszerdahely (940 fő)).

Megállapítható azonban az is, hogy a rendszerváltás első évében lezajlott népszámlálás idején a megváltozott körülmények ellenére az 1980-as népszámlálás alapján készült adatsorokhoz képest kisebb számban vallották meg etnikai hovatartozásukat a hazai horvátok. *(4. ábra)*.

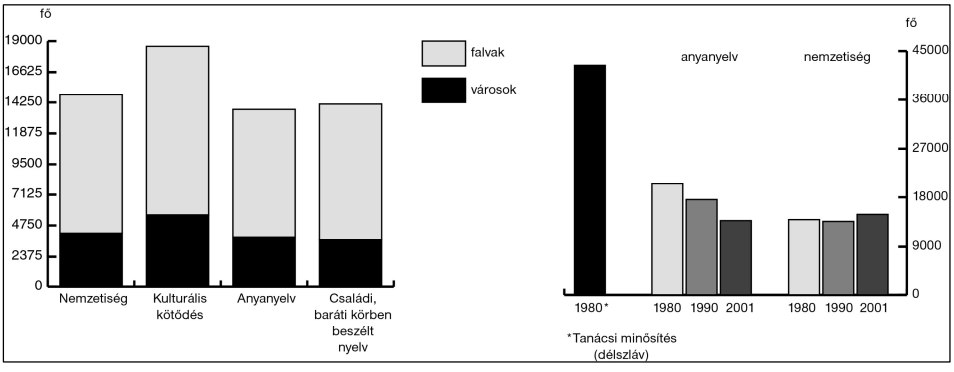

4. ábra. A magyarországi horvátok néhány demográfiai mutatója az elmúlt húsz évben és 2001-ben

4. A jelenlegi horvát etnikai térszerkezet alakulása

E fent említett, a magyarországi horvátok körében megfigyelhető kedvezőtlen folyamat tovább folytatódott az 1990-es években is, amit a horvát kisebbség jelenlegi helyzetének legújabb, a 2001-ben végrehajtott népszámlálás adatai alapján elkészült elemzése során is bemutathatunk.

A nemzetiségekre vonatkozó információk a 2001. évi népszámlálás során örvendetesen bővültek. Bár a kérdésre nem volt kötelező válaszolni, meg lehetett adni ún. többes (maximum hármas) kötődést is. Ugyanakkor a nemzetiségekre vonatkozó információk az eddigi anyanyelvi, illetve nemzetiségi adatok mellett tartalmazzák a kulturális igényt, valamint a családi, baráti körben hasz-

[17] V.ö.: KOCSIS K. (1989a): Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai - in: Földrajzi Közlemények XXXVII. 4. sz. pp. 283-305

nált nyelvet(nyelveket) is[18]. Így a legutóbbi húsz esztendő adatsorainak értékelése, illetve ezek összevetése az 1941-es adatokkal, némiképp pontosíthatjuk a hazai nemzetiségek számára vonatkozó ismereteinket.

Az összesítő adatokból kiderül, hogy a nemzetiséget, anyanyelvet, kulturális kötődést, illetve a családi-, baráti körben beszélt nyelvet tudakoló kérdések alapján nagyjából hasonló mértékben vallották be kötődésüket a magyarországi horvátok. A legkevesebb azoknak a száma, akik magukat horvát anyanyelvűnek mondják (13 715 fő), ami a viszonylag gyenge etnikai öntudatukkal állhat összefüggésben. Legtöbben valószínűleg az asszimiláció miatt a nyelvet már nem használók, de valamiféle horvát kulturális igénnyel bírók (18 598 fő). Eme adatsor érdekessége, összevetve az 1990-es és 1980-as hasonló adatsorokkal, hogy 2001-ben valamivel kevesebben mondják magukat horvát anyanyelvűnek, mint ahányan nemzetiségként a horvátot adták meg (14 849 fő) *(4. ábra)*. Az anyanyelvi adatokhoz viszonyítva nem mondható magasnak a horvát nyelvet családi-baráti körben beszélők száma (14 124 fő).

5. ábra. A magyarországi horvát nemzetiségűek aránya a 2001-es népszámlálás alapján és kisebbségi önkormányzataik (2004)

Az adatsorból készített grafikonokból emellett kiderül az is, hogy a különböző szempontból összeírt horvát, illetve horvát származású lakosság milyen arányban falvak, illetve városok lakója. Ez alapján megállapítható, hogy a horvát

[18] CZIBULKA Z. (2002): A 2001. évi népszámlálás. 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti kisebbségek adatai

lakosság nagyobb többsége (mintegy 72%) falvakban lakik. E ténytől eltérés csupán a horvát kulturális igényű népesség körében van.

A fent említett etnikai folyamatok területi konzekvenciáit mutatja a *6. ábra*, amely a két legutolsó hivatalos népszámlálás nemzetiségi adatai alapján készült. Az árnyalatok a két adatsorban legalább 5% és/vagy 100 fős horvátság kisebbséggel rendelkező települések változásait mutatja be, aszerint hogy a horvát közösségek száma 2001-re csökkent (stagnált) vagy növekedett. Emellett a sötétebb foltok azokat a településeket jelzik, ahol 1990-ben egyáltalán nem voltak horvátok, ugyanakkor 2001-ben számuk és arányuk elérte a fenti értéket.

Ezek alapján elmondhatjuk, hogy a minimumot 2001-ben 51 település érte el, melyek közül számuk növekedése csupán 22 településen figyelhető meg, melyek többsége, főként tradicionális településterületeik közelében fekvő városok. Két településen jelennek meg 2001-ben horvát közösségek (Fertőhomok, Udvar), és nincs olyan település, ahol a két vizsgált időpontban teljes eltűnésüket regisztrálhatnánk. Ugyanakkor jelentősebb (több helyen a horvát lakosság megfeleződését eredményező) csökkenés a 29 további településen figyelhető meg, amelyek a tradicionálisan horvát településterület falvaiban következik be a 1990-es évtizedben. (*6. ábra*).

6. ábra. A magyarországi horvátok számának változása (1990-2001)

Megállapítható tehát, hogy a kedvezőtlen folyamatok éppen ott érvényesültek, ahol számban és arányban leginkább jelen vannak a horvát közösségek. Ez a már bemutatott nyelvi asszimiláció további, bár kétségtelenül lassabb ütemű erősödését engedi sejtetni. Ez minden bizonnyal demográfiai okokkal is magyarázható, mivel az utóbbi évtizedekben a hazai horvátok elöregedése figyelhető meg (7. *ábra*). Ez leginkább a korfákból (*8 ábra)* tűnik ki, miután leginkább a fiatalabb korosztály száma és aránya csökken drasztikusan. A két korfa alakja jelzi, hogy itt nemcsak a természetes népmozgalmi folyamatok játszanak szerepet, hanem jelentős, elsősorban a fiatalabbak körében, a horvát gyökerektől való elszakadás, ami együtt jár a horvát öntudat gyengülésével[19]. Ugyanakkor figyelemre méltó az aktív középrétegek kiugró nagy száma, ami vélhetően körükben tapasztalható etnikai reneszánsznak tudható be.

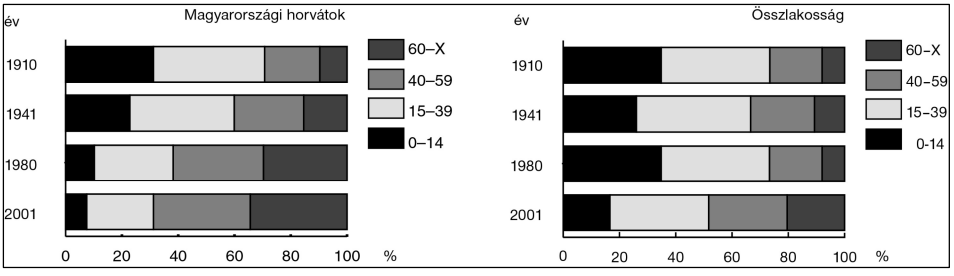

7. ábra. A főbb korcsoportok arányváltozása 1910-2001 között

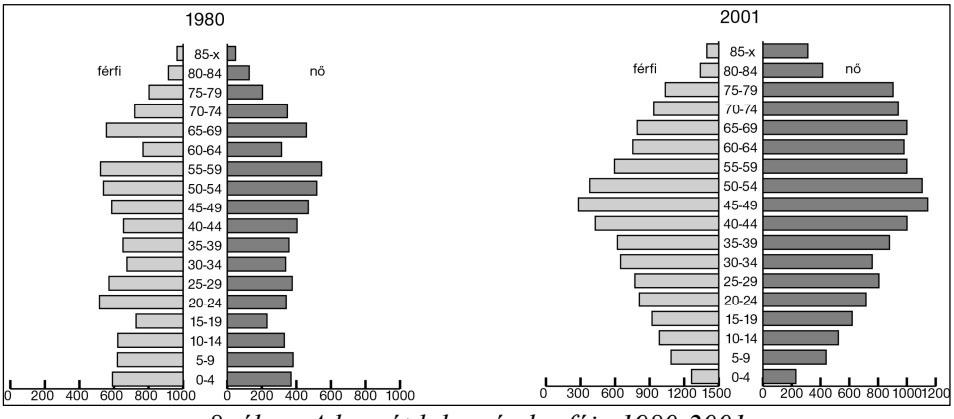

8. ábra. A horvát lakosság korfája 1980-2001

Országos szinten, hat településen teszik ki a helyi lakosság abszolút többségét (Felsőszentmárton (mintegy 70%), Narda (67%), Szentpéterfa (65%), Molnári

[19] BARÁTH Á.-GYUROK J.- SOSKEVICS D. (2002): A magyarországi horvát fiatalok életmódja Croatica Kht. Bp. 255 p.

(64%), Drávasztára (58%), Tótszerdahely (57%)). További négy településen megközelítik az összlakosság abszolút többségét (40-50%) (Drávakeresztúr (48%), Kópháza (46%), Tótszentmárton (44%) és Tótújfalu (40%),). Emellett erős kisebbségben (25-40% között) további 14 településen élnek. Mozaikos szórványaik továbbra is csak sejtetik korábbi területi elhelyezkedésüket. Jelenlétük még mindig a horvát-magyar, illetve osztrák-magyar határsáv környezetében, valamint Baranya megye keleti térségében a legerősebb. 100 főnél nagyobb csoportjaik száma 42. Általában legnagyobb közösségeik, kisebb csökkenést mutatnak és csupán Kópházán (865 fő) valamint Pécsett (820 fő) közelítik meg az 1 000, és csak további öt községben az 500 főt (Tótszerdahely (757 fő), Felsőszentmárton (728 fő), Szentpéterfa (702 fő), Mohács (553 fő), Molnári (513 fő)).

5. A magyarországi horvátok politikai aktivitása

A hazai horvátok számáról és területi elhelyezkedéséről a hivatalos népszámlálási adatok mellett a horvát csoportok politikai aktivitásának mértékéből is információkhoz juthatunk. Ennek legfőbb megjelenési formája a kisebbségi önkormányzatok jelenléte és fajtája.

A hazai kisebbségek[20], így a magyarországi horvátok is 1994 és 1998 után 2002-ben immár harmadszor élhettek az 1993 LXXVII. törvény adta jogukkal, hogy megválaszthatják kisebbségi önkormányzataikat. E hivatalos testületeken keresztül intézhetik saját ügyeiket, illetve érvényesíthetik érdekeiket. A törvény szerint a kisebbségi csoportok számarányuk súlya szerint alakíthatnak közvetve, vagy közvetlenül kisebbségi önkormányzatokat[21]. A kisebbségi önkormányzati képviselők legfeljebb 120 nappal megválasztásuk után országos kisebbségi önkormányzatot is választhatnak.

A 2002-es önkormányzati választásokon, a hazai horvátoknak 107 kisebbségi önkormányzatot sikerült alakítani, amely csaknem ugyanannyi, mint a számban jelentősebb szlovák kisebbségé. Ezek az önkormányzatok a tradicionálisnak mondható településterületeiken és a főváros kerületeiben találhatóak *(4. ábra)*. A legtöbb (30) horvát kisebbségi önkormányzat Baranya megyében ta-

[20] A törvény a 13 autochton (legalább 100 éve bizonyíthatóan az ország területén élő nem magyar) nemzetiségre vonatkozik (német, roma, horvát, horvát, szerb, horvát, szlovén, ruszin, ukrán, lengyel, görög, örmény, bolgár). Így a legújabban, nagyobb számban jelen lévő arab, orosz és kínai csoportokra nem.

[21] *Települési kisebbségi önkormányzatok* jöhetnek létre akkor, ha egy település önkormányzati testületének több mint a felét kisebbségi jelöltként választották. *Közvetett módon* jön létre a kisebbségi önkormányzat, ha egy település önkormányzati testületének legalább 30%-át kisebbségi jelöltként választották, s e képviselők kisebbségenként legalább három fős helyi kisebbségi önkormányzatot alakítanak. A törvény szerint a választópolgárok az általános önkormányzati választások során közvetlenül is megválaszthatnak kisebbségi önkormányzatot, azokból a jelöltekből akik legalább öt kopogtató cédulát gyűjtöttek. 50 érvényes szavazattal az 1300 lakost meg nem haladó településeken három, míg 100 érvényes szavazattal az 1300 és 10000 lakosú településeken öt fős önkormányzat hozható létre.

lálható, a továbbiak pedig zömmel, Budapest kerületeiben (18), Zala (11) és Vas (11) megyékben.

Azokon a településeken, ahol a horvát kisebbség legalább 10%-át teszi ki az összlakosságnak, kevés kivétellel[22] mindenhol megalakították a horvát kisebbségi önkormányzatot. 21 db ún. átalakult horvát kisebbségi önkormányzat alakult meg, ahol az adott település önkormányzatának többségét a horvát kisebbséghez tartozó képviselők alkotják. Ugyanakkor, ahol a horvátok szórványban (a horvátok aránya még az 1 %-ot sem éri el) vannak (elsősorban Budapest kerületeiben, néhány nagyobb városban (Pécs, Baja, Barcs, Nagykanizsa, Szombathely) de elszórtan több helyütt is az országban) sok horvát kisebbségi önkormányzat alakult, ami a saját érdekérvényesítésnek különösen fontos manifesztuma[23].

Megállapítható, hogy a magyarországi horvátok számának csökkenése mellett politikai aktivitásuk sem éri el a magyarországi nemzetiségek átlagos politikai aktivitási szintjét. Az önkormányzatok ugyanakkor az identitás, a kulturális kötődés egyfajta kifejező eszközeként jelenhetnek meg. Ez a közeljövőben annál is inkább fontos, mert a horvátság közösségeinek nyelvi asszimilációja, valamint településterületük egyre gyorsuló regressziója a legutóbbi népszámlálást megelőző évtizedben is tovább folytatódott, így e kisebbségi önkormányzatok lehetnek az egyéb kulturális egyesületek és intézmények mellett a horvát kisebbség további fennmaradásának egyik legfontosabb biztosítékai.

[22] Ezek a települések általában távolabb esnek a hazai horvátok hagyományos település területeitől.
[23] KOCSIS, K. (2003): Contributions To the Geographical Study of Minority Self-Government in Hungary In.: Geografický Časopis 55/3

DR. CSOMA ZSIGMOND

A szerémségi borvidék szerepe a Délvidék történeti földrajzában

A középkori Magyarország leghíresebb és a legjobb borait a szerémi borvidék adta. Oly híres volt, hogy a XVI-XVII. századi török dúlás idején született dalokban, énekekben is megénekelték, mintegy Magyarország régi hírét és dicsőségét, a nemzeti büszkeség és fényesség szimbólumaként. De miért is játszhatott ekkora szerepet egy nem központi fekvésű, földrajzi táj az ország életében? Minek köszönhette a középkori Magyarországon azt a megkülönböztetett figyelmet, amit élvezett? Számos kérdés merül fel, amire a válasz összetett lehet. Biztos közrejátszott az, hogy természeti adottságai, gazdasági jelentősége, jó kereskedelmi lehetősége mellett és ellenére is a töröktől legelőször elpusztított terület volt. Mindez szinte szembesítette az ország lakosságát, hogy mi vár rá, ha a félelmetes török sereget nem sikerül megállítani. Már pedig nem sikerült, és Szerémség is nagyon sokat vesztett régi híréből. Ma már látható, hogy a török megpecsételte sorsát, e kistáj korábbi virágzó életét.

A természeti adottságok nagyon kedvezőek voltak Szerémségben, az északról a Drávával bővült Duna, délről a Száva, illetve keletről a Tiszával egyesült Duna által határolt délmagyarországi területen. A Duna kanyargós, girbe-gurba folyása nagy viztükrű, párolgó, árvízek alkalmával elöntött területeket jelentett. Az Árpád-kori felmelegedés időperiódusa az Álmos-hegyen, különösen a déli, délnyugati és délkeleti lejtőkön kiváló szőlőtermesztési adottságokat biztosított. A szőlőbortermelés kivirágzása pedig a középkori Magyarországon egyféle gazdasági erősödést, az évtizedek és évszázadok bortermései és borkereskedelme pedig vagyonilag gyarapodó helyi és extraneus birtokosi, kereskedői réteget alakított ki. A nagy napfényes órák száma, a könnyen felmelegedő talajok, a kedvező beesési szögű lejtőkön a folyamatos erdőirtásokkal felszabadított kiváló minőségű, nagy cukortartalmú mustokat termő középkori un.málok, szőlős dűlők vonzották a vagyonos városi polgárokat. Magyarország középkori városfejlődésében amúgy is a bortermelő város típusa meghatározó lett. Így a szőlő-bortermelés Szerémség gazdasági jelentőségét tovább növelte. A Duna, illetve a Tisza révén folyami kereskedelemmel az északabbi területek borellátását is biztosítani lehetett. Ugyanakkor fontos végvárrendszer vonala húzódott itt, akár várakkal megerősített mezővárosokkal is, mint Újlak, Bánmonostor, Cserög, Pétervárad, Karom, Szalánkemén, amelyek a Szerémség északi vonalán védték a Duna vonalában a királyi Magyarországot. Délről Szerémséget pedig Zimony, Nándorfehérvár, Barics, Kölpény, Szabács, Árki, Árpatarló, Szávaszentdemeter, Marót, Barka, Nempti védte ezt a tájat is. Álmos-hegy szőlői ugyanakkor állandó munkát adtak ezeknek a településeknek.

A középkori szőlőtermesztés kivirágzása azonban nem máról-hónapra következett be, hanem már itt is, mint Dunántúlon általában, a római korig nyúlik vissza a szőlő-bortermelés. Az írott források szerint jelentős változás a Kr. u. III. század végén következett be, amikor a források egybehangzó tanúsága szerint (Aurelius Victor, Eusebius, Historia Augusta) feloldotta Probus császár a korábban a római birodalom belső tartományai szőlősgazdái érdekét és védelmét szolgáló szőlőtelepítési tilalmat. A császár megengedte a galloknak, a hispánoknak és a briteknek, hogy szőlőt telepíthessenek. Ekkor kezdődik meg a Szerémség (Sirmium) betelepítése szőlővel. Az Alma Monson (Álmos-hegyen, Fruska Gora) Probus szőlőt telepíttetett, hogy szülőföldjét felvirágoztassa. De a békés munkára fogott mocsarat lecsapoló, szőlőt telepítő katonái fellázadtak, az ókori szerzők és a népi legenda szerint szőlőkarókkal agyonverték császárukat. Majd fél évszázad után az un. baranya-báni oltár (CIL. III. 10275) újabb bizonyíték a római-kori szőlőtermesztésre. Aurelius Constatntinus és fia, Venantius állíttatta Liber Pater tiszteletére abból az alkalomból, hogy 44 arpennis (kb. 50 ha) nagyságú szőlőt telepítettek szerencsésen. A földterület nagyságát galliai területmérték szerint adták meg. Négy szőlőfajtát is megneveztek azonban ezek behatárolása, azonosítása ma már lehetetlen. A közeli Aranyhegyen, az Aureus Mons nevű hegyen volt Constantinus szőlőbirtoka is. A felirat a III-IV. század fordulójára tehető. A feliratból törölték nevét, ugyanis kegyvesztett lett a császárok közötti küzdelemben, valószínű, hogy birtokait is elvesztette. A fentebbi régészeti adatok mindenesetre bizonyítják, hogy a Szerémség kedvező természeti adottságaira már a római korban is felfigyeltek, és amint szőlőtelepítéshez foghattak, engedélyezték a szőlőültetést, elkezdték betelepíteni a hegy lankáit.

Középkori adatunk már több van, ami a hegy bortörténeti jelentőségét emeli ki. Az Álmos-hegy déli lábánál található Nagyolaszi nevű település, ami a középkori francia-vallon betelepülés emlékét hordozza. Mint az országban máshol is, a francia-vallon betelepülés a magyar középkori szőlő-bortermelésben egyféle minőségi kategóriát jelentett, a nyugat-európai (észak-francia, belga) területek szőlő-bortermelésének elterjesztését. Most csak annyit jelzek, hogy a közeljövőben megjelenő Pálóczi Horváth András ünnepi kötetben foglaltam össze ezirányú ismereteinket (kiváló ökológiai adottságok keresése, déli lejtőjű erdőirtásokkal a szőlőnek megfelelő hely készítése, nyelvészeti-településtörténeti adatokban Olaszi és Tállya helynevek megléte, a nagybaltájú francia metszőkések a kétágú kapák és a csapott, íves nehézkapák elterjedése, lábon hordott, rögzített kapatisztító viselése, speciális aszúsodó fajták (góhér, furmint) elterjedése, kőhúzós nagy faprések és részben a taposás elterjedése, különleges savanykás szőlőbogyós üdítő borok elterjedése, az ürmösborok a hordók általános elterjedése, és Szent Márton, Szent Vince, Szent Egyed védőszentek tiszteletének elterjedése és felerősödése), ami mind-mind a francia-vallon betelepüléssel jelent meg, vagy lett markánssá a XII-XIII. századtól.

A középkor nagyhírű, neves és jellegzetes fajtacsoportját adta az aszúsodó góhér. Gombócz Zoltán szláv eredetű szónak tartotta, Bárczi Géza nagyhírű tudós nyelvész pedig a francia-vallon betelepülőkkel hozta kapcsolatba a góhér szőlőnevet. Rapaics egy 1454-es oklevél vineam suam cserszőlő adatát a góhérra vonatkoztatta. Molnár István a 19. századvég leghíresebb szőlészeti-borászati szakembere a góhér fajta később érő alakjának tartotta a Balaton melletti cserszőlőt és cserbajort, amit Calepinus egyenesen bajor szőlőnek nevezett. Mollay Károly is a bajort a góhér később érő, savanyú változatának, fajtájának tartja. Savanykás, silány borát a középkorban az ispotályok, zarándokszállások lakóinak adták. Az első góhér fajtanév említése Magyarországon Balassa Iván szerint 1570-ből, a Magyar Történeti-Etimológiai Szótár szerint 1590-ből ismert.

Másik híres fajta, amelyet a francia vallonok terjeszthettek el a furmint volt, ami Szerémség borát is adta. Sopronban 1230-ban, egy ajándékozási szerződésben említették a Zapfner (furmint) fajtát először. A furmint, - mint nagyhírű magyarországi fajta - történetével Gombocz Zoltán és Bárczi Géza is foglalkozott. Megállapították, hogy a közfelfogással ellentétben nem olasz betelepülők hozták Magyarországra a tatárjárás után. Gombócz kimondottan francia eredetű szónak és észak-francia szőlőnévnek tartotta „búza-szőllő" -értelemben, ami az aszalásra, töppedésre utalt. Bárczi már határozottan bizonyította, hogy a furmint nem olasz, hanem észak-franciaországi, középkori fajta volt, és a német közvetítést kizárva a XII-XIII. századi észak-francia, vallon betelepüléssel hozható kapcsolatba magyarországi megjelenése. Mind a tokaj-hegyaljai, mind az egri borvidék francia-vallon telepeivel kapcsolatba hozták, amelyeket Karácsonyi János Bodrog-Olaszi, Liszka-Olaszi, Bárczi pedig a Tállya nevek mögött vélt. Mindez a Szerémségre is igaz lehet. A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótára a furmint fajtanév első említését azonban csak jóval későbbről, 1623-ból ismeri.

A kiváló szerémségi ökológiai adottságok, a góhér és a furmint fajtáknál aszúsodást, nemes penész kialakulását és nagy aszús évjáratok kialakulását jelenthették. Ha aszúborkészítésre, ami egy ókori borkészítési eljárás volt, a kevesebb aszúszemek miatt nem is kerülhetett sor, azonban szamorodni típusú borok, ahol az aszús szőlőbogyók ízei érződtek, Szerémségben is készülhetett, ami aranyló sárgás színű, fenséges ízű borokat varázsolt a poharakba. A szőlőben termő arany legendája, nem véletlen, hogy a tokaji borok előtt már itt a szerémségi borokat is körbelengte. Erről először a XV. században történt feljegyzés. Mátyás király udvarába a vendégül hívott két nagytudású humanista tudós, olasz irodalmár hozta először nyilvánosságra ezt a jelenséget. Petrus Ranzanus a következőket írja Epitome Rerum Ungaricum című művében: “Et quod est mirabile, in vinetis in aurifero loco satis, aureae virgulae, et ad digiti et ad semipedis longitudine quandoque leguntur, cuius generis complures nos vidisse, fatemur”

A másik olasz Galeotto Martio, Petrus Ranzanus után néhány évvel Libellus elegans Galeoti Martii de egregie, sapienter, iocose dictis et factis Matthiae Sereniss. Hungariae Regis c. művében így számol be az arany jelenlétéről a

szerémségi szőlőkön: "Unum referemus inauditum et mirabile, quod nusquam gentium esse fertur. Nascitur enim ibi aurum ad similitudinem virgulti simile asparago. Nonnunquam vero sicut capreoli circa truncum vitis intorti ad magnitudinem plerunque duorum cubitorum, quod nos vidimus saepe: Sed ille aureus asparagus sive capreolus iuxta vites natus, non est auri valde puri. Est enim venae auri renani, et annuli ex hoc naturali auro facti cum facile fiant, quis enim labor contorto auro digitum circundare. Dicuntur sanare verrucas. Nam et ego quoque ex huiusmodi aureis virgultis annulum possideo." Galeotto Martio tehát nem csak látta az arany hajtásokat, hanem azt is kijelentette, hogy van egy arany gyűrűje, amelyet a szőlőtőn termett aranyból készíttetett. Természetes, hogy a két író, akinek az volt a kötelessége, hogy Mátyás király birodalmának dicsőségét zengje, minden alkalmat megragadott hogy a király országának hihetetlen sajátságokat tulajdonítson, megfelelően gazdagítva mindezt elbeszéléseivel. Galeotto szövegének megjelenése után körülbelül húsz évvel, 1618-ban, Fortunius Licetus De spontaneo viventium ortu, c. könyvében írt azokról a magyar szőlőkről, amelyeken arany hajtások csavarodnak a tövekre; ebből az aranyból pénzt is vertek. "Deinde vero ex Fulgosis addunt apud Firmium Pannoniae urbem interdum vitibus capreolos inesse repertos esse aureos; confectamque esse ex eo auro monetam, quod multi praestantes viri conspexere.[...] Potuit autem de vite aurum exire in forma capreoli ea ratione, quia cum alimento de terra vitis illa per radices sibi attraxerat humorem metallicum [...] in quo humore fuerit auri antea geniti aliqua portiuncula; quae tandem humorem illum ad vitis ramos, ac superficiem delatum sub formacapreoli;". Az évek folyamán ez a hiedelem egyre jobban megszilárdult, 1660-ban Johan Becherus nem csak azt a hírt terjesztette, hogy a szőlőkön arany hajtások vannak, hanem azt is állította, hogy egyes szőlőszemeket arany por borítja. Ezek a legendák aztán a XVI. századtól megjelenő tokaji aszúkészítés révén a tokaji szőlőkre és borokra is átszálltak, miközben a szerémi bortermelés az előre törő törökök miatt széjjelzilálódott, majd a borvidék pusztulásával meg is szűnt.

Még 1536-ban Oláh Miklós humanista királyi titkár a külföldiek számára készített Magyarország-leírásában a borról és a szerémségi borokról azt írta: Bor olyan bőségben van, hogy Magyarországnak majdnem valamennyi tája…nemes, édes…borokat terem, de sokkal több fehéret, mint vöröset….Többször megtörténik, hogy az enyhe hőmérséklet és a kedvező évi időjárás a bor akkorra mennyiségét árasztja, hogy alig akad a bor eltevéséhez elég hordó, amit én a magam saját szemével láttam Baranya vármegyében, míg Pécsett voltam. Ellenben arra kényszerülnek, hogy a másféle házi használatra készült hordókat bortöltés céljaira fordítsák, és az üres hordókért egy másik borral töltött hordót adjanak ellenszolgáltatásul. A borok közül jobb és nemesebb elsősorban az, amelyik a Szerémségben …terem. A vadon termő szőlők nagyobb fürtöket és nagyobb szemeket hoznak a legtöbb borvidéken, főként a Szerémségben, mint sok helyen a háziasítottak és megmunkáltak, és a bor, amit

ezekből kisajtolnak, éppen olyan jó ízű, mint az, amilyet a belgáknál csak egyeseknél láttam és ízleltem, amelyet ők szülőföldjükön termelnek, és amelyet a lakosok, ha van nekik, pénzért árusítanak." Nem véletlen, hogy Mátyás és a Jagello –korban, udvarokban a királyi asztalokra ezt a bort tették. Mátyás király, amikor a kassai polgárokat meg akarta büntetni, akkor a nagy büntetésnek számító határozatával 1482. február 2-án megtiltotta, nem engedélyezte, hogy a kassai kereskedők Tiszalucnál északabbra szállíthassák hajón a szerémi borokat, amelyeket szekérre átrakva zötykölhették tovább Kassára, illetve még északabbra, északkeletebbre. Kassa város polgárainak és a városi tanácsnak ugyanis a szerémi borkereskedelemből származott az éves bevételeiknek majd a fele. 4,4-5 hl-es transzport hordókban szállították a szerémi bort. A jó minőségű borokkal és a nagymértékű távolsági borkereskedelemmel az északibb, kedvezőtlenebb természeti adottságú területeken a bortermelést a 14. századtól szükségtelenné tették. Még Esztergomnál is találkozunk középkori szerémi borokkal. A saját bortermelést a boruk értékesítése miatt a városi polgárok nagyon védték, sőt a Dunán átkelő, a révet használó kereskedőknek az idegen borért fizetniük kellett. Az 1288. évi vámtarifa szerint, akár szekéren, akár a Dunán szállítottak bort, vámot kellett fizetniük. A középkor leghíresebb bora a szerémi volt, amit a királyok borának tartottak, mert a későbbi tokaji szamorodnihoz, vagy aszúhoz hasonló édes borok lehettek. Ezeket szállították észak-északkelet irányába a gazdag szegedi, de esztergomi vállalkozó kereskedők már ekkor. A saját termelésű Esztergom környéki borok védelme érdekében is hordónként 2 pondust, vagyis 1,24 márkát kellett fizetniük. A zalai és a pesti borok után, mert valószínű olcsóbbak és kevésbé híresek voltak, ezért Esztergomban csak olcsóbb vámot fizettek. De ha a szerémségi bort a felvidéki aranybányák városaiba szállították, vagy Csehországba, akkor még drágább tarifát fizettettek meg velük.

Az előrenyomuló török először ezt a borvidéket tette tönkre. Számos délmagyarországi városnak, illetve városi polgárnak volt itt szőleje, akik felhagyni kényszerültek a szőlő-bortermeléssel a művelési és a megélhetési bizonytalanság miatt, majd pedig menekülni voltak kénytelenek birtokaikról. Ez az idegen (extraneus) birtokos réteg próbált szőlőbirtokot venni más magyarországi borvidéken, mint pl. Somlón, majd Tokaj-Hegyalján. A Fruska Goráról elűzött szőlőbirtokosok jelentették az első nagyobb idegen birtokos hullámot a középkori magyarországi borvidékeken. Valószínű így terjedhetett el a furmint szőlőfajta is országszerte, mert a fajta a Szerémségbe a középkori francia-vallon, észak-olasz kapcsolatok révén kerülhetett be. Több helységnév, sőt szőlővel beültetett dűlőnév is jelzi a Szerémség és Tokaj-Hegyalja kapcsolatát, mint az a néprajzos-nyelvész, Balassa Iván kutatásaiból ismert. A színtiszta középkori magyar lakosság szőlőművelése szakadt meg a török előrenyomulása és pusztítása révén. A középkori szerémi borok a Dunán Esztergomig hajón, majd szekereken illetve a Tiszán folytatták útjukat. A vámosok is legértékesebbnek tartották ezeket a borokat, a baranyai, somogyi elé helyezve őket. Galeotto Marzio, Mátyás király udva-

rában élt humanista úgy vélekedett ezekről a borokról, hogy csodálatos nektár, amelyeknek nincs párja. A szőlő-bortermelés híre a délibb területekről is vonzotta a "befektetni", az értékes ingósággal, ingatlannal rendelkezni akarókat. Mindez azért érdekes, mert nem csak azt jelzi, hogy Szerémségnek észak felé milyen meghatározó szerepe volt a borkereskedelem, az extraneus, külső, nem helybeli birtoklásban, hanem dél felé is. Ezt a kapcsolatot szintén a jó minőségű szőlő és bor biztosította és tartotta fenn. 1387 novemberében Zsigmond király szigorú parancsban hagyta meg, hogy ne akadályozzák a Szerémségben megtelepedett raguzai kereskedőket a frissen szüretelt boraik elszállításában. 1510-ben a Pesten lakó Temesvári Bodó Mihály végrendeletileg rendelkezett, 50 hordó szerémi és somogyi boráról. De más budai polgárnak is volt szerémségi bora, sőt szőlőbirtoka is. De a Bács megyei tizedjegyzék szerint is 1522-ben 77 szegedi patrícius polgár extráneus birtokosként Péterváradon, Kamoncon, Karomon, Szalánkeménben és Szerlökön szőlőbirtokokkal rendelkezett. A szegediek voltak a szerémi borok legnagyobb kereskedői, révükön jelent meg a szerémi bor Északkelet-Magyarországon is, pl.a szepességi borkereskedő városkákban Bártfa, Lőcse, Eperjes, Kassa, az itteni borkereskedők mellett.

A török hódoltság, a balkáni nyílt erjesztésű vörösbor kultúra megjelenését jelentette. Szerémségben is megjelentek, majd elterjedtek ezek a jellegzetes borok, a kácinak nevezett nagy egyfenekű erjesztő és tároló edényeikkel, a kadarka szőlőfajtával és a rác ürmösnek nevezett ízesített vörös (kadarka) ürmösborral. Pétervárad, Karlovác egyféle fogalommá vált a 19-20. században, a vörösboraival, vörös ürmöseivel, ami ugyan még a Szerémséget jelentette, de már nem a szerémi fehérbor hírét, hanem a szerémi vörösét. Bár Schams Ferenc, a reformkor nagytekintélyű borászati szakírója, szakembere és mások is elismeréssel szóltak a szerémi, szirmiumi vörösborokról, ezek már más kategóriát jelentettek, nem közelítették meg a középkori szerémi fehérborok hírét.

Dél-Magyarországon, Horvátországban és Szlavóniában a 19. század végén már hat borvidéket különböztettek meg. A korábban nagyhírű szerémi borvidéket, a verőcze-belovári borvidéket, a zágráb-károlyvárosi borvidéket, a gardiska-bródi borvidéket, amelyhez északnyugat felé Pozsega vidéke is csatlakozott. Ötödik a petrinjei borvidék, hatodik pedig a tengermelléki borvidék, amihez Fiume is tartozott.

A napjainkban újjászületŏ híres magyar borvidékek közül még csipkerózsika álmát alussza Szerémség. Remélhető, hogy ez az álom nem lesz hosszú, és délvidék történeti földrajzában, gazdaságtörténetében, a borok világában hamarosan ismét jegyezhetjük majd Szerémséget. Még akkor is, ha a XX. század végi fanatikus vallási és nemzetiségi harcok, valamint a gazdasági krízisek miatt nagy károkat szenvedett az egykori szerémségi bortermelés.

DR. FRISNYÁK SÁNDOR*

A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon

1. Régebben a geográfusok a kultúrtáj kialakítását-fejlesztését a magyarságnak tulajdonították (Bulla – Mendöl 1947, Prinz – Cholnoky – Teleki 1938). Az 1980-as évektől a történeti földrajzi munkák a Kárpát-medence kultúrtájfejlődését a régió népeinek közös alkotásaként értékelik (Frisnyák 1990). A szemléletváltáson kívül a folyamatelemzés időhatárai is messzebbre – a neolitikus forradalomig, a földművelés és az állattenyésztés kezdetéig – nyúlnak vissza.

A neolitikumtól (Kr. e. 5500-3400) a magyar honfoglalásig (895) terjedő időben a Kárpát-medence népei már termelő gazdálkodást folytattak, s így a tevékenységüket egyrészt az *alkalmazkodás*, másrészt az *átformálás* (= lokális környezetátalakítás) jellemezte. A természeti környezet átalakítása a gazdasági tevékenység kiterjesztése – a szántó- és legelőbővítés – érdekében történt. A prehisztorikus időkben az ember által művelt területek, *a kultúrtájak helyüket változtató apró izolátumok* voltak. A kultúrökoszisztémák nem önfenntartó rendszerek, az ember tudatos tevékenysége nélkül működésük leáll. A kultúrtáj tehát emberi munkával átalakított és folyamatosan használt tér. A talaj kimerülése vagy a népesség elvándorlása miatt *felhagyott kultúrtájak visszatermészetesednek* (Hajdú 2000).

A 9. század vége felé a Kárpát-medencében kb. 150-300000 ember élt, ennek megfelelően a népsűrűség 0,46-0,92 fő/km^2, a leginkább használt sík- és dombvidéki területekre számítva is csak 0,7-1,4 fő/km^2 lehetett (Frisnyák 1990, 2004). Ilyen alacsony népsűrűség mellett a honfoglalás előtti idők kultúrtájkezdeményei nem voltak fenntarthatók, nagyrészt megsemmisültek. A kultúrtáj romlását, az állatállomány pusztulását és az alacsony népsűrűséget – a társadalmi-gazdasági tényezőkön kívül - a *klímaváltozás*, a 750-től 900-ig tartó száraz (aszályos) időszak okozta. A társadalom tér- és természeti erőforrás-használata az időszámítás kezdetétől a 9/10. század fordulójáig a Kárpát-medence erdőségeit felére, 75-80%-ról 37-40%-ra csökkentette (Kordos 1996). Az erdőirtások következtében felerősödött a talajerózió és megváltozott a talaj természetes fejlődési folyamata. Így a 9. század végén, a honfoglalás korában a Kárpát-medence már nem volt teljesen „nyerstáj" (őskörnyezet), de kultúrtáj sem, mert az ember által létrehozott kultúrökoszisztéma-szigetek – a szlávok kisebb művelt földjeit kivéve – már nem voltak észlelhetők.

* egyetemi tanár, az MTA doktora (Nyíregyháza)

A honfoglalás előtti kultúrtájak többnyire az árvízmentes síksági és dombsági területeken, víz közeli helyeken és az amfibikus árterek árvízmentes térszínein, pl. a folyóhátakon és gorondokon alakultak ki.

2. A Kárpát-medencében megtelepült magyarság – folytatva nagyállattenyésztő és földművelő életformáját – a sík- és dombvidéki területeket hasznosította. A honfoglalás és kora Árpád-kori magyar szállásterület nagyjából azonos a lösz és egyéb negyedidőszaki üledékek és a tölgyerdők elterjedésével, továbbá a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel (Bulla – Mendöl 1947). A szállásföldet és a kárpáti hegységkeret erdővidékét a centripetális jellegű vízhálózat teraszos völgyei kapcsolnak össze. A medencesíkságra érkező folyók meg-megismétlődő áradásaikkal hatalmas (=48700 km^2) területeket öntenek el. Az alföldi tájak hidro- és biogeográfiai adottságaira épült a magyarság differenciált ártéri gazdálkodása, amely a honfoglalás korától a 19. század közepéig, az integrált környezetátalakító munkálatokig meghatározó jelentőségű gazdasági ágazat volt.

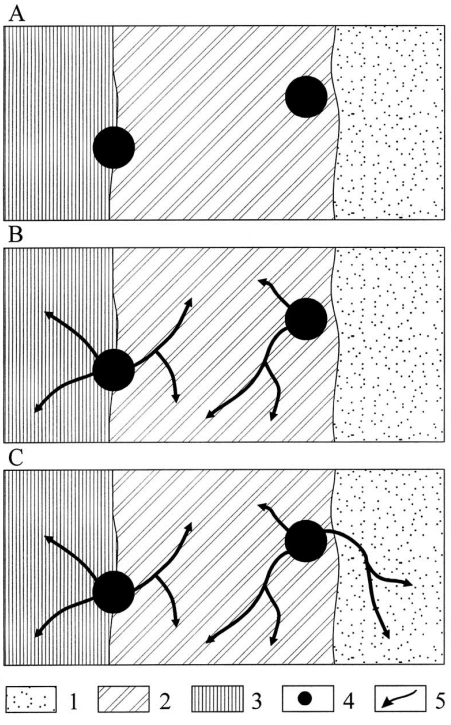

1. ábra. A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Kárpát-medencében.
1= ártéri síkság, 2= ármentes síkság, 3= dombvidék, 4= a kultúrtájak magterületei, 5= a kultúrtáj-diffúzió iránya, A= az első kultúrtájak kialakulása, B= a kultúrtájak diffúziója a 19. század közepéig, C= a kultúrtájak terjedése az integrált környezetátalakító munkák után (Forrás: saját szerkesztés)

A régészeti és az írásos források alapján feltételezhető, hogy az *első szántóföldek* a téliszállások környezetében, az *ármentes térszínek* – az Alföldön a löszös és a futóhomokos hordalékkúp-síkságok és a medenceperemi hordalékkúpok - *peremén* létesültek (1. ábra). Fontos telepítővonal a sík- és domb- (hegy-) vidék határa is, ahol a földműves kultúra (helyenként a szőlőtermelés) magterületei alakultak ki. Kezdetben a szántóföldek – a kor általános gyakorlatának megfelelően – nem voltak stabil képződmények. Az ún. szántó-legelőváltó és a szántó-erdőváltó rendszer időszakosan – a termőföld kimerüléséig – hasznosít egy-egy térséget. A *szántóföldek helyhez rögzülése* a 13. században az európai agrárforradalom hatására, a *nyomásos gazdálkodásra való áttéréssel valósul meg.* A népesség növekedésével a szántóföldi kultúra nemcsak az ármentes síkságokon terjeszkedik, fokozatosan behatol a kárpáti hegységkeret teraszos völgyeibe és az intramontán kismedencéibe is. A Kárpátok és a medenceválasztó hegységek humanizálása (benépesítése és gazdasági birtokbavétele) az Árpád-kor végére valósul meg. A szállásterület és a kultúrtáj diffúziójának előfeltétele az *erdők intenzív irtása*. A mezőgazdasági kultúrtájak 1000-1100 méter magasságig terjednek. A cereáliák termelése az összterület 75%-án lehetséges, az agroökológiai feltételek szerint, eltérő hatékonysággal. A gabonatermelés orografikus határa – a földrajzi szélességnek megfelelően - 600-900 méter között változik. Az Árpád-kor végén az Alföld 5%-a kultúrtáj, a kedvezőbb adottságú Dunántúlon ez az érték lényegesen magasabb, egyes mikrorégiókban – pl. a Zselicen – eléri a 40%-ot (Lóczy 2000). A kultúrökoszisztéma térbeli növekedése a szántó-, kert- és szőlőműveléssel függ össze, de a hegyvidéki tájakon a montánipar fakitermeléssel kialakuló irtványföldjei is többnyire alkalmasak a rét-, legelő- és szántógazdálkodásra. (A 18. század végére a kultúrtájak elérték optimális határukat és a településközi térben összekapcsolódtak, a 19.század második felében – a folyószabályozás és ármentesítést követően – már az ártérövezetre is kiterjedtek).

A honfoglaló magyarság (és később az együtt élő etnikumok) művelt földjei nem a régebbi (elpusztult) kultúrtájak reaktiválásával éledtek újjá, hanem önálló alkotásként – környezetigényünknek és termelési kultúránknak megfelelően – jöttek létre. A belső (autochton) fejlődést a kívülről érkező impulzusok, kulturális hatások dinamizálták. A középkor végén, a 15-16. század fordulóján Magyarország *európai kultúrtáj*, a gazdasági és szellemi tevékenység ekkor áll a legközelebb a nyugat-európai régiókhoz. A kultúrtáj (és annak részeként az épített környezet) népünk monumentális alkotása. A kialakításában az *emberi erő* és *tudás* mellett meghatározó jelentőségűek a középkorban használt *termelőeszközök* (pl. az ásó, kapa és a 13. században elterjedt fordítóeke). *Az eke a történeti földrajzi folyamatokban nem csak talajművelő, hanem kultúra- és kultúrtáj-termtő eszközként értékelhető.*

3. Az emberi tevékenységek (= létfenntartási funkciók) differenciálódnak és térbeli rendszereket alkotnak. A Kárpát-medence középkorban kialakult gazdasági térszerkezetét egy földrajzi modell segítségével jelenítjük meg (2. ábra). *A gazdasági terek nem homogén egységek, hanem a termelés (környezetgazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó strukturális rendszerek* (Frisnyák 1990, 2004).

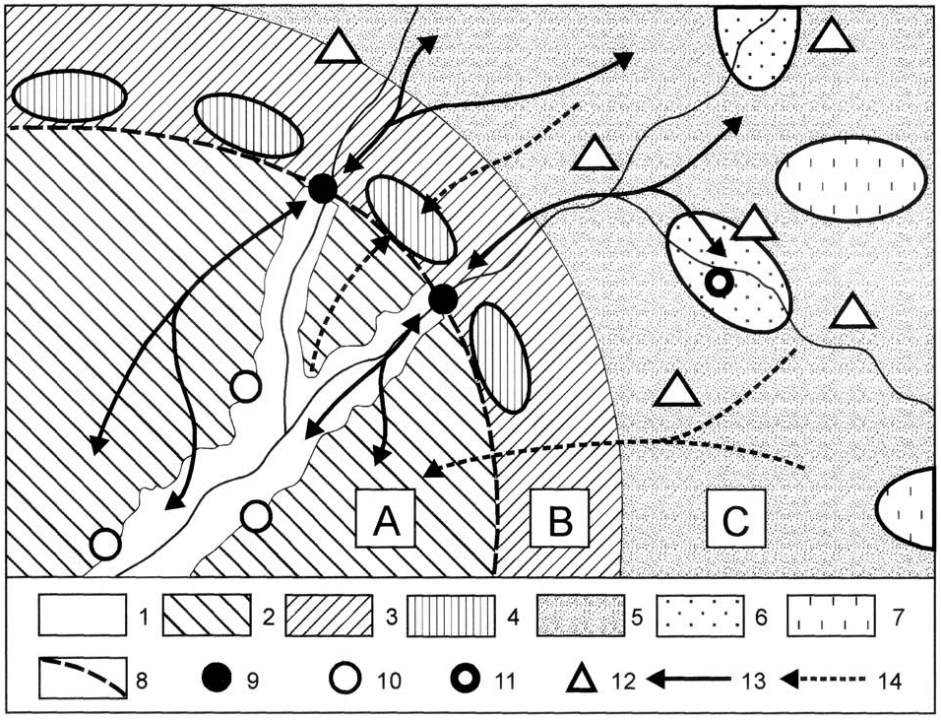

2. ábra. A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje.
A= medencesíkság, B= dombvidék, C= hegységkeret, 1= ártéri síkság monokultúrás állattenyésztéssel, 2= ármentes szintek (életkamrák) földműveléssel, 3= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4= szőlő- és gyümölcstermelés, 5= erdő, 6= intramontán kismedencék földműveléssel, 7= havasi legelő, 8= vásárvonal, 9= vásárváros, 10= ártérperemi település, 11= medenceközpont, 12= montánipar, 13= a gazdasági javak áramlása, 14= a munkaerőmigráció iránya (Forrás: saját szerkesztés)

A modell alapját a Kárpát-medence koncentrikus térszerkezete képezi. A belső-alföldi süllyedékek felől a hegységkeret irányába – egyre magasabb térszínek – a síkságok, a dombságok, a közép- és magashegységek alkotják a társadalmi-gazdasági tér szerkezeti egységeit.

A *síkságok* alapvetően két morfológiai szintre tagolódnak, az amfibikus, váltakozóan nedves-száraz árterekre és az ármentes életkamrákra. Az ártereken a *monokultúrás állattenyésztés*, az ármentes térszíneken a *földművelés*, pontosabban a komplex paraszti gazdálkodás, helyenként és időnként *monokultúrás gabona-*

termelés jellemző. Az állattenyésztő és földművelő (gabonatermelő) térszerkezetek a távolabbi fogyasztópiacok ellátására törekszenek: az élőállatot külföldön, a gabonafelesleget – a szállítópályák és eszközök hiánya miatt – belföldön, az élelemhiányos hegyvidéki területeken értékesítik. A monokultúrás térszerkezetek alapvetően önellátóak, hiszen az árterülteken – a néhány méterre kiemelkedő folyóhátakon és parti dűnéken – is foglalkoznak földműveléssel, az ármentes életkamrák földjén is tenyésztenek állatokat. Az árterek ökológiai potenciálját – a jellegadó állattenyésztésen kívül – változatos módon hasznosítja a társadalom (pl. folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászat, csíkászat, pákászat, nád- és fakitermelés, ártéri gyümölcs- és szőlőtermelés, vályogvetés, vízi közlekedés stb.).

A *dombsági területek polikultúrás gazdálkodást folytatnak*, ahol a szántóföldi gazdálkodás, a szőlő- és bortermelés, az állattenyésztés és az erdőhasznosítás arányai változóak. Pl. a történelmi borvidékek borból, a Dunántúl dombságai gabonafélékből termelnek értékesíthető felesleget. A szőlő- és borgazdasági mikrokörzetek már az Árpád-kortól jelentős borexportálók.

A *közép- és magashegységi* területeken az *erdőhasznosítás* és a *montánipar* a gazdasági élet alapja. A montánipar meghatározó ágazata a nemesfémbányászat a középkor második felében éli virágkorát, de később is igen jelentős (pl. a Garam és mellékvölgyei, a Gömör-Szepesi-érchegység, a Gutin és az Erdélyi-érchegység). A hegységközi kismedencék és a teraszos folyóvölgyek földművelése, továbbá a hegyi és a havasi pásztorkodás összességében nem biztosítja a Kárpát-régió népeinek élelmiszer-ellátását.

A Kárpát-medence gazdasági térszerkezetében *erővonalak, erőterek* és *erőközpontok* alakultak ki. A gazdasági erővonal-típusok közül a legismertebb a *vásárhely-vonal*, amely a síksági és a domb-(hegy-)vidéki tájakat, eltérő termelés-jellegű területeket választ el. A gazdasági tájhatárok nem élesek, a vásárhely-vonal inkább olyan területsáv (= vásáröv), amely átmeneti jellegű és összekapcsolja az érintkező, különböző struktúrájú területeket (3. ábra). A történeti földrajzi vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a kárpáti medencerendszer és a hegységkeret határán a vásárvonal már a középkorban is *a nagyobb gazdasági aktivitás zónája* (Kubinyi 2001, Süli-Zakar 2003, Süli-Zakar – Csüllög 2000).

A Kárpát-medencében három nagy és több kisebb vásárvonal-rendszer található. A vásáröv legenergikusabb pontjain, a hegységkeret felől érkező folyók völgynyílásaiban erőközpontok (= *vásárvárosok*) fejlődnek ki és válnak a *gazdasági élet növekedési-innovációs pólusaivá*. A vásárvárosok dinamizmusát a tájenergiák, a természeti és humán erőforrások, a földrajzi fekvésből származó előnyök stb. befolyásolják. A gazdasági jelentőségük nagymértékben függ attól, hogy a vonzás- és ellátó-körzetük mekkora és milyen fejlettségű területekre terjed. A nagy piackörzet gyér népesség és kedvezőtlen ökológiai-ökonómiai feltételrendszer mellett nem indukál jelentősebb városnövekedést.

Az Alföld központi részeit vagy a kiterjedt hegyvidékek belső területeit (kivéve az Erdélyi-medencét) nem érinti a vásárvonal, de ezeken a területeken is

kialakulnak gazdasági erővonalak és erőközpontok (pl. a síksági folyók, az ártérperem, a talajzónák érintkezési vonala, a hegyvidék teraszos völgyei, az intramontán kismedencék, az ásványi lelőhelyek stb.). Ezeken az erővonalakon az átkelőhelyek, az ártérperemi települések, a medenceközpontok, a szoros- és hágókapu-városok töltik be a *piac- és vásárközponti funkciót*. A kárpáti hegységkeret piacközpontjai - a belső medenceperemi vásáröv gazdasági tranzakcióihoz kapcsolódva – az export-import forgalmat is lebonyolítják.

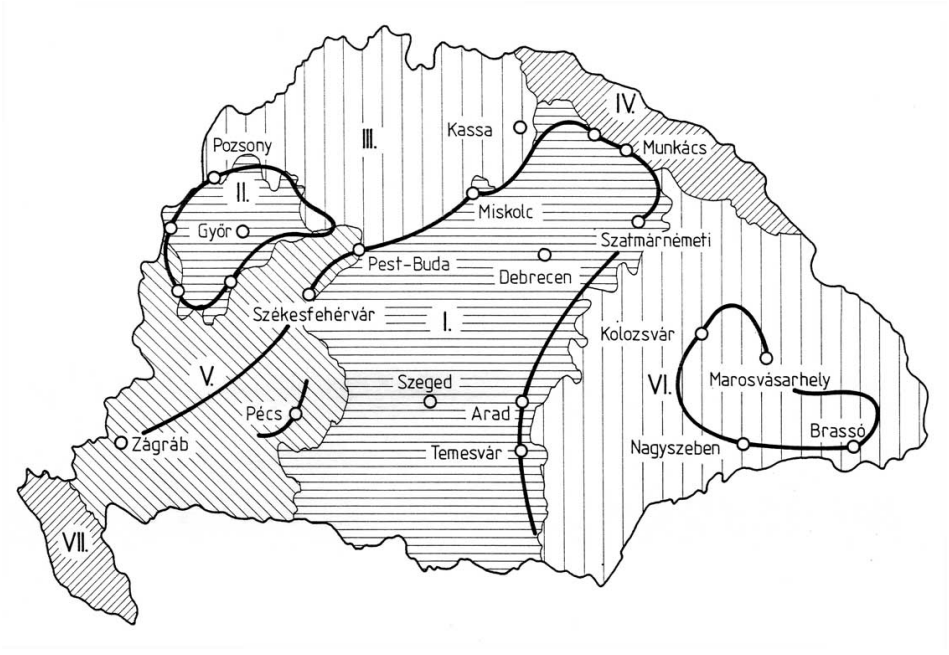

3. ábra. Magyarország feudális kori régiói és vásárvonal-rendszere.
I= Alföld, II= Kisalföld, III= Felvidék, IV= Északkeleti Felvidék (Ruténföld), V= Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI= Erdély, VII= Karszt és a Tengermellék
(Forrás: saját szerkesztés)

4. A Kárpát-medencében a középkor végére kialakulnak olyan *gazdasági térszerkezetek* (országrészek), amelyeket – az angol történeti földrajzi iskola nyomán – *régióknak* is nevezhetünk. A nyugat-európai történeti geográfusok szerint a régió fogalma bármely időben és térben használható az emberföldrajzi jelenségek, jelenségcsoportok és folyamatok elhatárolására, rendszerezésére és a térkapcsolatok bemutatására.

Tóth József és *Golobics Pál* szerint a Kárpát-medencében *a régiószerveződés a 19. század végén tekinthető realitásnak* (Tóth – Golobics 1996). A középkori gazdasági térszerveződés tehát nem felel meg a mai régió-

értelmezésünknek, mindazoknak a kritériumoknak, amelyeket a modern tértudományok művelői megfogalmaznak (Tóth – Golobics 1996). Így a régió fogalmát az angol történeti földrajzi műhelyek értelmezése szerint használjuk.

A történeti korok régióit (is) a *társadalmi-gazdasági folyamatok* alakítják ki a tér kisajátítása és a természet átalakítása során (Berényi 2003). A gazdasági térszerveződés kezdeti stádiumban *spontán folyamat* (Kristó 2003), később a nagybirtokosok és a kolostorok gazdaságai, telepítési akciói a *regionalizálás tudatos építkezéseiként* értékelhető (Süli-Zakar 2003). A társadalom részéről induló térszerveződés mellett *a hatalomgyakorlás területi egységei* is kiépülnek (vármegyék, vár- és erdőispánságok, pénzügyi kamarák, hiteles helyek, tartományok, egyházmegyék stb.), de ezekkel e helyen nem foglalkozunk. A kétféle térszerveződés közötti különbség az, hogy a *regionalizáció* – vonalakkal is elhatárolható módon – a teljes teret kitölti, míg a *regionalitás* (= gazdasági térszerveződés) középkori egységei, a régióközpontok vonzásterületei nem kapcsolódnak össze, köztük belső előtér- és külső háttérövezetek találhatók (Süli-Zakar – Csüllög 2000).

A történeti kutatások szerint *a középkor végére kilenc régió alakul ki a Kárpát-medencében* (Kubinyi 2001). Pest és Buda, mint az ország közepe (medium regni) képezi az első régiót, s körülötte helyezkednek el a *gazdasági alapon szerveződő régiók* és a tartományok, amelyek alrégiókra tagolódnak és régióközponttal rendelkeznek. A Kubinyi-féle felosztásban a nyugati (Sopron és Pozsony), az északnyugati (Körmöcbánya), az északkeleti (Kassa), a keleti (Nagyvárad), a délkeleti (Szeged) és a délnyugati (Pécs) régió és a két tartomány, Erdély és Szlavónia szerepel (Kubinyi 2001). Kristó Gyula szerint az *átfogó regionális rendszer* kialakulása a kiteljesedő kereskedelem, iparűzés és a piacra történő agrártermelés eredménye (Kristó 2003). A 14. században kezdtek kirajzolódni a tartomány méretű gazdasági régiók körvonalai, amelyek központjai komplex (természeti és gazdasági) okok következtében választódtak ki. A középkor végi régióközpontok többsége – Kristó Gyula megállapítása szerint – azonos a pénzügyigazgatás centrumaival (Kristó 2003). *Süli-Zakar István* és *Csüllög Gábor* a regionalizmus és a regionalizáció történeti folyamatáról írt tanulmányukban (2000) tíz középkori földrajzi régiót állapítanak meg (Tiszántúl, Kelet-Tiszáninnen, Nyugat-Tiszáninnen, Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Dráva-Száva menti délvidék, Szlavon délvidék, Temes-délvidék és Erdély). Felépítésük alapján a régiókat teljes és hiányos szerkezetűnek minősítik. A teljes szerkezetű régiók területe kiterjed a Kárpát-medence *négy aktivitási övezetére*, a folyó-, település-, vár- és erdőtérszínre. Térképeken jelenítik meg a Kárpát-medence *centrumtérségeit*, a vármegyeszékhelyeket, piacközpontokat és az egyéb energikus helyeket összekötő sávok mentén (Süli-Zakar – Csüllög 2000, Süli-Zakar 2003). A *belső* és *külső perifériát* a köztes területek, a folyó- és az erdő-térszínek alkotják. A Kárpát-medence centrumtérségei és a régióterületek a későbbi évszázadokban többször módosultak.

A történeti földrajz és az 1986-tól hazánkban is gyorsan fejlődő történeti ökológia közös feladata a gazdasági térszerveződés – ma még alig ismert – folyamatának részletesen feltárása.

IRODALOM

Berényi István 2003: A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése, Földrajzi Tanulmányok 23. Budapest

Bulla Béla – Mendöl Tibor 1947: A Kárpát-medence földrajza, Budapest

Fejér László – Kaján Imre (szerk.) 1992: Mérlegen a Tisza-szabályozás, Budapest

Frisnyák Sándor 1990 Magyarország történeti földrajza, Budapest

Frisnyák Sándor 2004: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében, Nyíregyháza

Györffy György – Zólyomi Bálint 1994: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezreddel ezelőtt. In: Kovács J. szerk.: Honfoglalás és régészet, Budapest, pp. 13-37.

Hajdú Zoltán 2000: A természetátalakítás történeti szakaszai az Alföldön. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 35-42.

Hajdú Zoltán 2001: Magyarország közigazgatási földrajza, Budapest-Pécs

Ihrig Dénes (szerk.) 1973: A magyar vízszabályozás története, Budapest

Kordos László 1996: A honfoglalók természeti öröksége. Élet és Tudomány, pp. 387-389.

Kristó Gyula 2003: Térszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon, Szeged

Kubinyi András 2001: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő középkorban. In: Font M. szerk.: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon, Pécs, 48.

Lóczy Dénes 2000: Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 221-228.

Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Teleki Pál 1938: Magyar földrajz, I-III. Budapest

R. Várkonyi Ágnes szerk. 2000: Táj és Történelem, Budapest

Somogyi Sándor 1988: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány, pp. 863-869.

Süli-Zakar István szerk. 2003: A terület- és településfejlesztés alapjai, Budapest-Pécs

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor 2000: Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. In: Frisnyák S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 199-220.

Tóth József – Golobics Pál 1996: Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In: Frisnyák S. szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 107-119.

DR. FRISNYÁK ZSUZSA

A Délvidék árutermelő kistérségei és a vasúthasználat területi sajátosságai (1895)

1895-ben a Délvidék négy megyében (Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény) 2,2 millió ember élt.[1] Közülük másfél milliónak (kereső és eltartott összesen) a mezőgazdasági termelés nyújtotta a megélhetést. Százezren az iparban, húszezren a kereskedelemben dolgoztak. Itt működött 287 ezer gazdaság. Az év során a négy megye 111 vasútállomásán 4,7 millió utas szállt fel a személyszállító vonatokra. Ugyanekkor a Délvidéken megtermelt árucikkekből 1,37 millió tonna tömegű termék került a vasúti vagonokba. A délvidéki vasútállomásokra érkező, kirakodott áruk tömege 800 ezer tonna.

De mit is jelent mindez? Úgy gondolom, ezek az értékek csak akkor kelnek életre, és válnak értelmezhető tényekké, ha azokat egyrészt szélesebb (országos), másrészt részletezőbb (kistérségi, települési) kontextusba helyezzük. Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy a délvidéki megyék lakosságának térhasználatát, árutermelő kistérségeit a vasúthasználatot feltáró területi mutatókon keresztül mutassa be. Az elemzésre egyetlen időmetszetet (1895. év) választottam ki, a közölt adatok forrásai korabeli statisztikai adatfelvételek.[2]

Mondandóm minél célszerűbb kibontása érdekében a dolgozatban nem a járás, hanem a kistérség fogalmát használom. Tapasztalataim szerint területi gazdasági kérdéseket nem lehet a közigazgatási státusz rendező elve alapján tárgyalni. Mi értelme lenne egy olyan térképnek, amely az egyes járásokban vasútra feladott áruk tömegét ábrázolja, de nem veszi figyelembe az ugyanezen járásokban fekvő városokat, pusztán azért, mert jogállásuk eltér a járásokétól? A továbbiakban kistérségnek tekintem a járást és a járás területén lévő, de attól eltérő jogállású városokat együttesen. Mindez azt jelenti, hogy például Temes megye központi kistérségének adataiban benne szerepel Temesvár is. Kistérségekről tehát kizárólag valamilyen számított értékkel összefüggésben beszélek.

A 19. század végén Magyarország – egy olyan gazdaságát immáron évtizedek óta fokozatosan modernizáló – agrárország, melyet gazdasági-termelési régiói és gőzerejű szállítási struktúrái közötti szoros kapcsolat jellemez. Magyarország egy olyan egyöntetű elvek szerint működő több mint 11 ezer kilométer hosszú vasúthálózattal rendelkezik, melynek legfontosabb feladata az áruszállítás szük-

[1] Az 1890-és és 1900-as népszámlálás középértéke.

[2] Edvi Illés Sándor: A Magyar Királyi Államvasutak és üzemükben lévő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyai. I–II. kötet. Budapest, 1896. A Magyar Királyi Államvasutak 1895. évi üzleti és forgalmi eredményei. Budapest, 1896. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.

ségleteinek kielégítése. 1895-re egyetlen megye (Csík) kivételével az ország valamennyi megyéjét elérte a vasút. Mindazonáltal a vasúthálózat területi sűrűségében jelentős táji különbségek léteznek. Az egységnyi területre eső vasútvonalak hosszában a rangsor élén álló Fejér megyét (26 km/száz négyzetkilométer) messze leszakadva követik a még mindig dobogós helyen tartózkodó Esztergom, Békés és Zala (8–7 km/száz négyzetkilométer). Három délvidéki megye a tipikus vasútsűrűséggel (3–6 km/száz négyzetkilométer) rendelkező megyék halmazában van: Torontálban 5, Bács-Bodrogban 4, Temesben 3 kilométernyi vasúti pálya esik száz négyzetkilométerre. Krassó-Szörény vasútsűrűségi mutatója: 2 km/száz négyzetkilométer.[3] A vasúthálózat minden fejlettsége ellenére, 1895 elején Magyarországon 2,8 millió személy olyan településen élt, amelynek kistérségében nincs vasútállomás, és amelyet nem szelt át egyetlen vasútvonal sem. Közülük 470 ezren a délvidéki megyék lakói.

1895 elején az délvidéki megyék alábbi területeit nem érinti vasútvonal

Megye	Kistérség	Népesség, 1895	Terület, km^2
Bács-Bodrog	hódsági	39 200	655
Bács-Bodrog	németpalánkai	40 024	554
Bács-Bodrog	titeli	24 845	467
Bács-Bodrog	zsablyai	25 821	441
Torontál	antalfalvai	45 888	932
Torontál	bánlaki	25 937	533
Torontál	módosi	27 140	649
Torontál	pancsovai	64 485	1 041
Torontál	pardányi	27 427	527
Temes	buziási	34 484	630
Temes	lippai	33 766	682
Krassó-Szörény	bégai	19 072	367
Krassó-Szörény	bozovicsi	27 457	1 147
Krassó-Szörény	facseti	21 511	710
Krassó-Szörény	marosi	20 187	543

Az egyes régiók, kistérségek közötti közlekedési infrastrukturális különbségek a térhez fűződő változatos gazdasági-politikai érdekekből, az eltérő földrajzi környezetből, termelési struktúrából, sőt, egyes elemeiben vélhetőleg a kulturális hagyomány sokszínűségéből fakadnak. A fejlett vízi út hálózattal (Duna és a hajózó csatornák) rendelkező Bácskában a közúthálózat rendkívül alacsony színvonalú, az országban ettől rosszabb megyei mutatókkal csak Máramaros rendelkezik. Bács-Bodrog megyében egyrészt kevés az út (12,78 km/száz négyzetkilomé-

[3] A korban ez a vasútsűrűségi érték a medencék és hegyláncok váltakozásával tagolt térfelszínű megyék jellemzője: ide tartozik még Máramaros, Nógrád, Háromszék, Szeben és Udvarhely is.

ter), másrészt még kevesebb a kiépített út (19%). A Délvidéken Temes és Krassó-Szörény megyékben a leginkább elfogadható az utak mennyisége és minősége. Temes megyében az utaknak csak a harmada nem kiépítetett.[4] Szinte egyáltalán nincsenek kiépített utak Szabadkán, Pancsován, Újvidéken, Zomborban és Baján. A fogatolt járművek tekintetében a délvidéki megyéknek nincs szégyenkezni valójuk. Országos szinten a lófogatú járművekkel legjobban ellátott három megye délvidéki: Torontálban 111, Temesben 89, Bács-Bodrogban 76 lovas fogat esik ezer lakosra. A közúti járművek magas szállítási kapacitása azt jelzi, hogy a Bácskában és Bánátban előállított mezőgazdasági termények fogyasztókhoz való eljuttatásában a közutak közvetítette forgalomnak nagy jelentősége volt. A tradicionális közlekedés és áruszállítás formái eleven élnek, a megtermelt árucikkeknek csak egy része kerül be a vasútiáru-szállításba. Másik része a belső fogyasztást elégíti ki, harmadik része pedig vízi úton távozik a térségből. Sajnálatos módon a Bácskából és Bánátból vízi úton távozó áruk tömegét – a kikötői forgalmi adatok hiánya miatt – nem ismerjük. Így tehát nem lehet számszerűen összehasonlítani a vasúti- és víziáru-forgalmat.

A termelési folyamatban, és az áru nagyvasútra juttatásában az ún. szállítható (könnyen hordozható) mezei vasutak rendkívül jelentős szerepet játszottak Krassó-Szörény megyében. Kiemelkedő módon a megyében 1895-ben 25 helyen működtek ilyen típusú vasutak. A leghosszabb közülük – a közel 100 km-es vágányzattal rendelkező – de emberi erővel hajtott Németbogsán környéki, kavics és mész szállítására használt mezei vasút volt. Az Osztrák-Magyar Vasúttársaság tulajdonában álló 66 km hosszú, üzemi célokra használt iparvasutat (Resicabánya, Bogsánbánya környékén) gőzzel hajtották. 31 km hosszú vágányzattal működött a Runkicza gyártelep és Ruszkabánya közötti ércszállító lóvasút. Vasércet szállított a 27 km-es a ló és emberi erővel egyaránt hajtott dognácskai iparvasút. Öt iparvasút (közülük három gőz-, kettő lóerejű) foglalkozott a megyében a kőszénszállítással. Néhány rönkfákat szállító vasútnál a gravitációt is kihasználták: hegynek felfelé a kocsikat lovak húzták, visszafelé pedig a megrakott kocsikat legördítették. Hasonló módon szállították a gránitkövet Oravica közelében a Majdán kőbányában, de ugyanígy jutottak el a kőfaragó munkások egyik Anina melletti kőbányába is.

1895-ben a vidéki Magyarországon ötvenezer lakosnál nagyobb vonzáskörzettel 21 vasútállomás (ebből hét délvidéki, ezen belül öt bácskai) rendelkezett. A Délvidék legnagyobb vonzáskörzetű, az országos rangsor[5] harmadik helyén álló Nagybecskerek vasútállomás 22 település 94 ezer lakosát szolgálta.

[4] A korban egy út kiépítettsége azt jelentette, hogy egy elegyengetett földalapra durva követ terítettek, majd azt apróbb kaviccsal borították be. Az a szokásos gyakorlat, hogy az utakon időnként pótolták a lekopott kavicságyat. Szép eredménynek számított, ha a keletkező egyenetlenségeket, kerékvágásokat, lyukakat és gödröket rendszeresen kitöltötték fedanyaggal.

[5] Az élen Szászrégen (100 ezer fő) és Szeged (97 ezer fő) vasútállomásai álltak.

Vasútvonal neve	Vasútállomás	Vonzáskörzetébe tartozó települések népessége, 1895	Vonzáskörzetébe tartozó települések száma
Nagykikinda–Nagybecskerek	Nagybecskerek	94	22
Budapest–Zimony	Szabadka	77	1
Budapest–Zimony	Újvidék	63	11
Budapest–Orsova–Verciorova	Temesvár Józsefváros	60	6
Szabadka–Dálja	Zombor	57	7
Budapest–Zimony	Verbász–Kula	54	8
Szabadka–Óbecse	Óbecse	54	6

A budapest–zimonyi vasúti fővonal legnagyobb vonzáskörzettel rendelkező vasútállomásai Bács-Bodrog megyében találhatóak: Szabadka állomás (77 ezer lakos), Újvidék (tizenegy település 63 ezer lakosa), Verbász-Kula (54 ezer lakos). Ez utóbbi vasútállomás vonzáskörzetébe több jelentős árutermelő közösség tartozott: ide hordta feladásra áruját Szenttamás, Újverbász, Óverbász, Cservenka, Kula, Ószivác. Zombor állomásának vonzáskörzetében hét település 57 ezer fő lakosa élt. A Szabadka–Óbecse közötti vasútvonal végpontján fekvő Óbecse állomás hat település 54 ezer lakosának árufeladó központja. Baja állomása szintén hét település áruját fogadta. Ez az állomás egyben jelentős átrakodó pont is: a Dunán érkező termékek egy része itt került vasútra, illetve az ide tengelyen érkező árukat hajókkal szállítják tovább. A bácskai vasútállomások közül sajátos helyzetű Ókér állomása. Ókér község lakossága alig négyezer fő, de állomásának kb. 20 km-es vonzáskörzetében már 44 ezer fő élt.

Torontál megyében a már említett, országosan is kiemelkedő vonzáskörzetű Nagybecskerek állomáson kívül számottevő vonzóerővel bírt Nagykikinda állomás, amely hat települést (41 ezer lakos) szolgált ki. Gyertyámos állomás 12 település (22 ezer lakos), Zsombolya pedig kilenc falu (34 ezer lakos) árufeleslegét fogadja. A Valkány–Varjas közötti mellékvonal legfontosabb állomása Nagyszentmiklós. Ide hat faluból (24 ezer lakos) érkeznek a fuvarszekerek.

Temes megye legnagyobb vonzáskörzetével (60 ezer fő) rendelkező állomása a Temesvár Józsefvárosi pályaudvar volt. Ezt az állomást nemcsak a város lakói, hanem még öt környékbeli falu is használta. A rendszeresen ide fuvarozó öt község közül jelentős távolságot (25 km) egyedül a buziási szekerezőknek kellett megtenniük, de 1895-ben már épült az a helyiérdekű vonal, amely feleslegessé tette ezt a szekérforgalmat. Temes megyét hosszanti irányban két mellékvonal szelte át. Az 58 km hosszú Arad–Temesvár közötti vonal vonzáskörzetében 48, a Temesvár–Báziás közötti 121 km hosszú pálya mellett pedig 153 ezren éltek. Temes és Krassó–Szörény megyebéli települések egyaránt fuvaroztak a Budapest–Orsova–Verciorova fővonalon fekvő Belinc–Kiszetó állomásra. Ugyanezen vonalon fekszik Topolovec is, ahová nyolc településről (12 ezer fő)

érkeznek a fogatolt járművek. Temes és Torontál megyei falvak egyaránt szekereznek a Temesvár–Báziás közötti vonal Detta állomására, melynek vonzáskörzetében 15 település 25 ezer lakosa élt.

Krassó–Szörény megye vasútállomásai nem vonzáskörzetük nagyságával, sokkal inkább feladottáru-forgalmukkal tűnnek ki országos viszonylatban. A megyében a legnagyobb vonzáskörzettel Lugos állomás (24 település, 34 ezer fő), Karánsebes (33 település 32 ezer fő), és Oravica (15 település, 28 ezer fő) rendelkeztek. A lugosi és karánsebesi állomásra a fuvarszekerek 20–30, sőt 50 kilométeres távolságból is érkeztek.

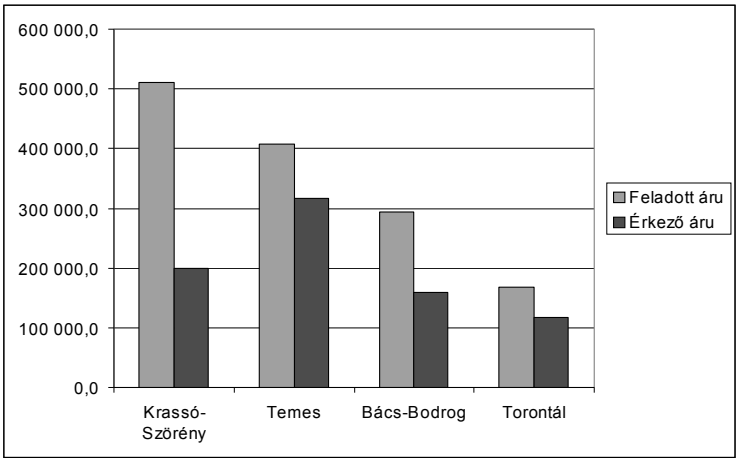

1. ábra. A délvidéki megyék vasútiáru-forgalmának szerkezete

Mi jellemzi a délvidéki megyék vasútiáru-forgalmát? *(1. ábra)* Összességében elmondható, hogy a Délvidéken megtermelt áru kiáramlik a vasúton. Krassó-Szörény megyéből például két és félszer nagyobb tömegben áramlik el az áru mint amennyi ide érkezik. Mindez nem véletlen. A karakteresen ásványi nyersanyagok kitermelésével, fa és különféle faáru (épületfa, tűzifa stb.) előállításával foglalkozó megyék – mint például Krassó–Szörény – sajátossága, hogy a nagytömegű feladottáru-forgalommal szemben az ide érkező áruk tömege nem tud versenyre kelni. A megyéből 510 ezer tonna tömegű áru távozik és 200 ezer tonna érkezik. Az ilyen forgalmat lebonyolító vasútállomásokra tehát üres tehervonati szerelvények érkeznek, és megrakottan távoznak. A mezőgazdasági árutermeléssel foglalkozó megyék vasútiáru-forgalma már inkább kiegyensúlyozott: az érkező és feladott áruk tömege közötti arány kisebb. Jól példázza ezt Torontál megye. A megye vasútállomásain 167 ezer tonna árut be-, 118 ezer tonnát pedig kipakolnak be a tehervagonokból. A vasútiáru-forgalom tekintetében sajátságos a helyzete az élelmiszertermelésben kiemelkedő Bács-Bodrog megyének. Előzetes várakozásaimmal ellentétben a megyében vasútra kerülő áruk tömegében (feladnak 293 ezer tonna árut) nem tükröződik a megye orszá-

gosan kiemelkedő gazdasági potenciálja.[6] Mindez azt jelzi, hogy a megyebéli termények fogyasztói piacra juttatásában a vízi szállítás nem veszítette el tradicionális jelentőségét. Más a helyzet Temes megyében. Temes megyében alig 1,3%-al adnak fel több árut (407 ezer tonna) vasútra, mint amennyi ide érkezik. A megyében zajló ipari termeléssel együtt járó nyers- és alapanyag-szükséglet, valamint az iparban dolgozó népesség fogyasztási szükségletei teszik a vasútiáru-forgalmat kiegyensúlyozottá.

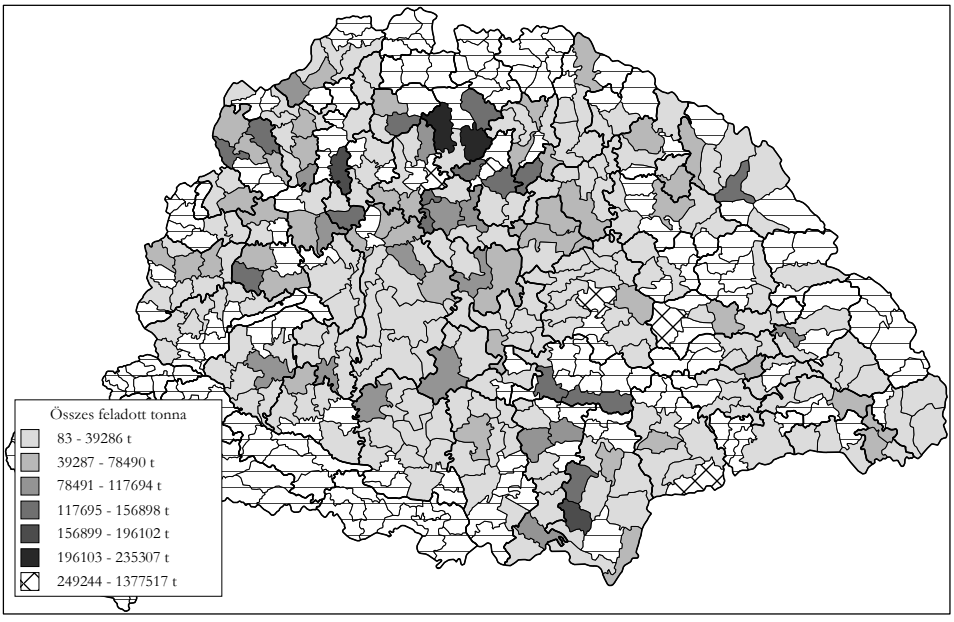

2. ábra. Magyarország kistérségeinek feladottáru-forgalma, 1895

De melyek voltak a Délvidéknek a vasútiáru-forgalomban legjobban érintett kistérségei? (2–3. ábra) A legnagyobb feladottáru-forgalmat teljesítő kistérség két Krassó-Szörény megyei bánya- és nehézipari vidék (oravicai és bogsáni). Az oravicai kistérség feladottáru-forgalma a nyolcadik legnagyobb az országban, a bogsánié pedig a 11-dik. Temes megye fehértemplomi kistérségének feladottáru-forgalma még mindig kiemelkedő (országos rangsor 25. helye). Ennek a kistérségnek a legfontosabb állomása Fehértemplom, ahonnét csak kavicsból 97 ezer tonnát szállítanak el a vagonok. Temes megye központi és rékási kistérségeinek feladottáru-forgalma (89–90 ezer tonna) közel azonos, de az érkezőáru-forgalomban már jelentős különbség van közöttük. A központi kistérségbe (ide tartozik Temesvár is) két és félszer több áru áramlik, mint amennyi innét távozik. Temesvár fogyasztói piaca országos hatókörből vonzza

[6] Hozzávetőlegesen ennyi áru kerül elszállításra Vas, Arad és Kolozs megyékből is.

magához a termékeket. De a város gazdasági erőtere is rendkívül jelentős: a temesvári árucikkek 130 belföldi vasútállomáson kerülnek leadásra. Mindazonáltal a város termékeinek elsődleges értékesítési területe a Bánát. Temes megye rékási, Bács-Bodrog megye bajai kistérségei áruforgalma szélsőséges. A rékási kistérségből 39-szer több áru áramlik el, mint ami ide érkezik. A bajai kistérségből pedig tízszer nagyobb az áru ki-, mint beáramlása. A feladottáruforgalom szempontjából az országos rangsor 54. helyén tartózkodik Torontál megye nagykikindai kistérsége. Elgondolkodtató – és egyúttal a délvidéki megyék szélsőséges termelési különbségeit is feltáró mozzanat – hogy az országos rangsor utolsó helyein is délvidéki kistérségeket találunk. Bács-Bodrog megye óbecsei (258. hely), Krassó-Szörény megye moldovai (274. hely), Torontál megye alibunári (276. hely) és a legutolsó helyen álló Temes megye kubini (277. hely) kistérségéből alig-alig kerülnek termékek vasúti elszállításra. Az itt működő vasútállomások szinte egész évben kihasználatlanok, az itt élők nem tudnak bekapcsolódni az árutermelésnek abba a formájába, amelyhez elengedhetetlenül hozzátartozik a vasúti szállítás.

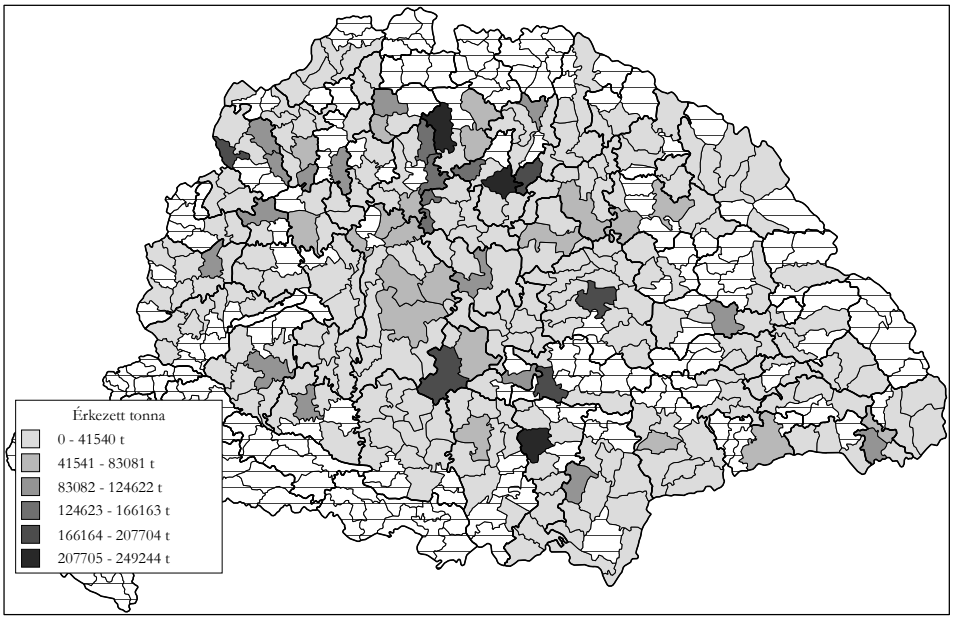

3. ábra Magyarország kistérségeinek érkezőáru-forgalma, 1895

Ami a délvidéki, vasútra kerülő árucikkek fajtáit illeti, agyag és agyagáru mintegy 16 vasútállomáson[7] kerül feladásra. Ásványok és ásványi anyagok

[7] Feladás tömege szerint csökkenő sorrendben: Nagykikinda, Topolya, Temesvár Józsefváros, Zsombolya, Szenthubert, Zombor, Gyertyámos, Priglevica-Szentiván, Bajmok, Németbogsán, Szabadka, Verbász–Kula, Baja, Ság, Fehértemplom, Károlyfalva.

leginkább a Krassó-Szörény megyebéli állomásokról (legnagyobb feladottáru-forgalmú állomás: Anina) kerül elszállításra. 46 állomáson rakodnak be fa és faárut a tehervagonokba. Közülük a legfontosabb a Szabadka–Baja vonalon fekvő Bikity-Borsod állomás, ahonnét 70 ezer tonna dorong és hasábfa kerül továbbításra. Gabonát mintegy 89 vasútállomásról szállítanak el. (4. ábra) A gabona feladásban élen járó délvidéki állomások között nem találunk Bács-Bodrog megyeieket. A Temesvár–Báziás közötti pályán fekvő Detta állomáson adják fel legnagyobb mennyiségben (17 ezer tonna) a gabonát. Utánuk Perjámos, Gyertyámos, Újarad és Fehértemplom következik. Őrlemények legnagyobb tömegben Nagykikindáról (46 ezer tonna) kerülnek vasútra. Sertést 56, szarvasmarhát pedig 43 vasútállomáson adnak fel elszállításra. A legfontosabb szarvasmarha továbbító állomások: Sztamora-Moravica, Temesvár Gyárváros és Lugos. Vas- és vasáru legnagyobb tömegben Németbogsán állomásán (38 ezer tonna) kerül a vagonokba.

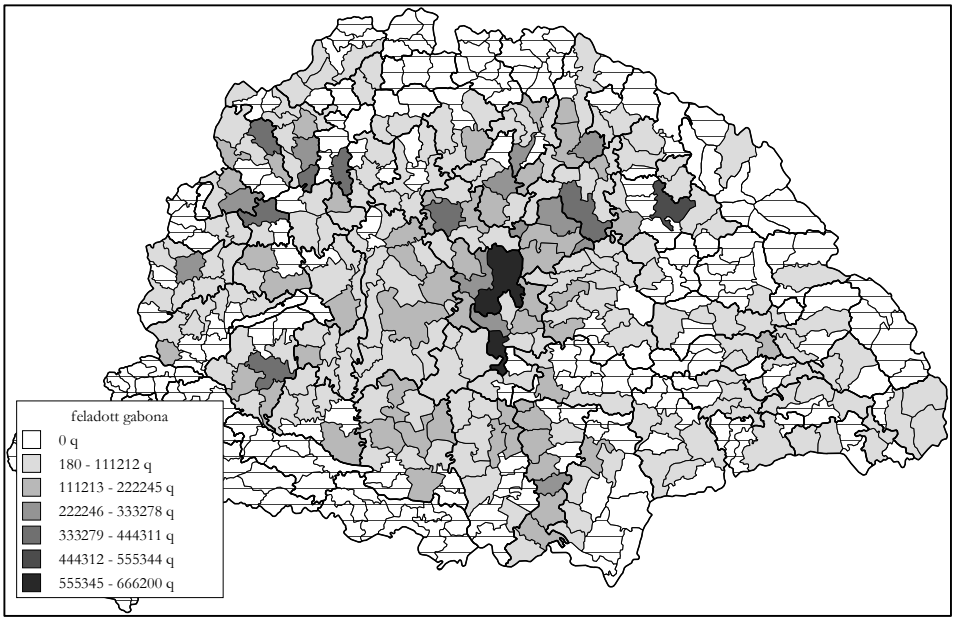

4. ábra. Magyarország kistérségeiből vasútra kerülő gabona, 1895

Összefoglalva az elmondottakat, úgy látom, hogy a különféle természeti erőforrásokban gazdag Bácska és Bánát gazdálkodóinak, árutermelőinek szélsőséges különbségeket felmutató infrastrukturális környezettel kellett megbirkózniuk. Nem egységes a Délvidék, a kistérségek földrajzi adottságai, termelési környezete, sőt kulturális hagyományai közötti különbségek tükröződnek a vasúthasználat területi mutatóiban. Értelemszerűen nagy a törésvonal a vasúttal rendelkező és azzal nem bíró kistérségek és települések között. De törésvonalak

nemcsak itt léteznek. Mivel magyarázhatjuk, hogy két látszólag hasonló gazdasági feltételekkel rendelkező község eltérően válaszol a vasút keltette kihívásra? Úgy gondolom, hogy a falvak közötti különbségeket a mikromiliő különbségeivel lehet értelmezni. Ha az ember közvetlen életkörnyezete olyan sikeres gazdaságvezetési mintákat közvetített, melyeknek része volt a vasúthasználat, akkor ez utánzásra késztetett. Vannak olyan délvidéki települések, melyeket a vasút nyújtotta előnyök hidegen hagynak. A Temes megyei Zsebely–Csákovár–Bóka közötti 49 kilométer hosszú vicinálisra szinte nem szállnak fel parasztok, az utazók 95%-a ugyanis nem a legolcsóbb, harmadosztályú menetjegyet váltja. Ennek a vasútvonalnak a vonzáskörzetében élők tehát nem lépnek ki a hagyományos paraszti térhasználat keretei közül. Elgondolkodtató, hogy a vasúton zajló áruszállításba belépő települések népessége és vasútállomásaik áruforgalma között nincs lineáris összefüggés. Nem lehet azt mondani, minél többen élnek egy településen, annál nagyobb tömegben érkezik, vagy távozik az áru az érintett állomásról. Mi mutathatná ennél plasztikusabban az emberi tényező jelentőségét?

DR. GULYÁS LÁSZLÓ

A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái

1. A cím pontosítása, avagy nevezéktani problémák

Magyarország történeti topográfiájában számos táj és területi egység térbeli kiterjedtsége nincs pontosan definiálva. Nehezíti a helyzetet, hogy az egyes tudományágak művelői eltérő fogalomrendszerekkel dolgoznak. A jelen tanulmány címében szereplő Délvidék fogalmának is legalább három eltérő értelmezése létezik a szakirodalomban:

1. A történészek szerint a Délvidék a Vajdaság azon része, melyet 1941 áprilisában a magyar anyaországhoz visszacsatoltak. Hitler ugyanis nem az egész Vajdaságot csatolta Magyarországhoz, ehelyett a tartományt kettévágta, a nyugati részét Magyarország kapta meg, míg a keleti részt német katonai közigazgatás alá helyezte.

2. A földrajzosok szerint a Bácska és a Bánság együtt alkotja a Délvidéket *(Hajdú-Moharos J. 1990)*. Ebben az értelmezési keretben, Bácska a Duna-Tisza közének déli része, melyet keleten a Tisza, nyugaton és délen pedig a Duna határol le. Ha ezt az 1886-os megyebeosztására vetítjük vissza akkor Bács-Bodrog vármegye területét jelenti *(Hajdú-Moharos J. 1990)*. Míg a Bánságot (más néven Bánát) Északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna folyók határolják le, keleti határa pedig a Vaskapu-hágót a Marossal összekötő merőleges vonal *(Bak B. 2003)*. Az 1886-os megyebeosztására visszavetítve, a Bánság Torontál vármegye, Temes vármegye, és Krassó-Szörény vármegye területét jelenti.

3. A regionalisták Délvidék fogalma egy 19. század végi, 20. század eleji állapotot jelez. Több kutató szerint *(Tóth J. 1997; Baranyi B. 2004)* a Nagyalföld tájegységen belül a Tisza és a Maros folyók összefolyásának tágabb környezetében, Temesvár, Szeged, és Arad központokkal a 19. század végén a terület kezdett átalakulni funkcionális térré, elkezdett formálódni egy régió, melyet Délvidéknek neveznek.

Jelen tanulmány kiindulási pontként a regionalisták Délvidék fogalmát használja, de mivel az 1920-as trinanoni békeszerződés a Délvidék régió formálódását megtörte - mivel határaival három ország, Magyarország, Románia és Jugoszlávia között osztotta fel a régiót –több helyen használja még a Vajdaság fogalmát is.

2. A dualista korszak: a délvidéki régió aranykora

Ha a regionalisták által használt „délvidéki régió" fogalmát az 1886-os megyékre vetítjük vissza, akkor az magába foglalja Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék területét, továbbá Csongrád, Csanád és Arad vármegyék déli részeit. Ennek megfelelően a formálódó régió fontosabb városai Arad, Szeged, Temesvár és Újvidék voltak.

Az 1867-es kiegyezéssel kezdődő és 1918-ig tartó dualista időszak gazdasági szempontból a történelmi Magyarország legfényesebb korszaka volt. Az egy főre eső nemzeti jövedelem évente 2,5%-kal, a mezőgazdasági termelés 1,7%-kal, az ipari termelés 4,5%-kal, a szállítás és kereskedelem 5%-kal növekedett. Ezek a növekedési arányok az akkori Európa legmagasabb arányai voltak. A gyorsan fejlődő történelmi Magyarország egyik ígéretesen fejlődő régiója a Délvidék volt. Ezen kijelentésünket három terület – mezőgazdaság, ipar és a pénzügyi szektor - bemutatásával támasztjuk alá.

Beluszky Pál a dualista Magyarország mezőgazdasági viszonyainak vizsgálata során klaszteranalízis segítségével az országot 6 nagy agrárrégióra osztotta fel. Ezek közül az egyik nagy agrárrégió a Nagyalföld, melyet 4 további alrégióra bontott, ezek egyike a „dél-alföldi alrégió", mely Bács-Bodrog, Temes, és Torontál vármegyékből áll *(Beluszky P. 2005)*. Ez Beluszky-féle „dél-alföldi alrégió" - amely egy egész vármegyével kisebb a regionalisták által használt délvidéki régió fogalmánál - mezőgazdasági szempontból rendkívül kedvező természeti adottságokkal (domborzat, éghajlat – hőmérséklet, csapadék, napsütéses órák száma -, a talaj összetétele és minősége) rendelkező vidék. Amit jól mutat, hogy ebben az alrégióban volt a legmagasabb - 73% - a szántóterület aránya. Mindezek fontos szerepet játszottak abban, hogy az egy holdra és az egy keresőre jutó kataszteri jövedelem a dualista Magyarországon ebben az alrégióban volt a legmagasabb. A mezőgazdaság termelési értékének 60%-át a szántóföldi gazdálkodás adta *(Beluszky P. 2005)*. Ha a szántóföldi gazdálkodást közelebbről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a vetésterület 75%-át búza és kukorica foglalta el, körülbelül fele-fele arányban. Emellett a régióban termeltek ún. ipari növényeket, cukorrépát, lent, kendert és komlót. Ezek közül különösen fontos volt a kender, hiszen a dualizmuskori Magyarországon a kendertermelés összesen három vármegyére - Bihar, Szatmár és Bács-Bodrog - koncentrálódott (*Frisnyák S. 1999)*.

A mezőgazdaság másik fontos ágazata az állattenyésztés, melyen belül a délvidéki régióban a sertéstartás játszott vezető szerepet, ami szorosan összefüggött a jelentős mennyiségű kukoricatermeléssel. Meg kell említenünk az állattenyésztés egy speciális vállfaját, a selyemhernyó-tenyésztést. 1907-ben a Délvidéken 128 községben 21406 család foglalkozott selyemhernyótenyésztéssel. A délvidéki selyemhernyó-tenyésztés súlyát jól mutatja, hogy 1913-ban Magyarországon összesen 1 161 000 kg selyemgubót termeltek, melynek 90%-át a Délvidék adta

A délvidéki régió ipara Temes és Arad vármegyékre koncentrálódott. A két legfontosabb - országos súlyú - ipari központ a fejlett textil-és ruhaipara miatt „magyar Manchesterként" emlegetett Temesvár, illetve az ország első autógyárát elindító Arad volt. Bács-Bodrog és Torontál vármegye területén ilyen országos jelentőségű ipari központok nem jöttek létre, az iparon belül a mezőgazdasági termények feldolgozására létrejövő élelmiszeripar volt a domináns. Bács-Bodrog és Torontál vármegye minden jelentősebb településen működött valamilyen élelmiszeripari üzem, volt malom, és/vagy cukor-, sör-, és szeszgyár. Az élelmiszeriparon belül a malomipar volt a vezető ágazat, ennek fejlettségét jól mutatja, hogy Újvidék 4 malma évente 700 000 q gabonát őrölt *(Majdán J. 2000)*.

Ha a pénzügyi szektort vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy a Délvidék pénzügyi szektora fejlett volt. Jól mutatja ezt, hogy a Gál Zoltán által a pénzintézeti vagyonok alapján felállított rangsor első 10 városában négy délvidéki város - Arad, Temesvár, Szeged és Szabadka – megtalálható *(Gál Z. 2000)*. Ez azt is jelenti, hogy a területet igen sűrű hitelintézeti hálózat jellemezte, amelynek intézményei jelentős takarékbetét-forgalmat bonyolítottak le. Ehhez a fejlett mezőgazdaságból származó tőkefelhalmozás és a régióban élő német lakosság hagyományos megtakarítóképessége szolgált bázisul.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a dualista korszakban a délvidéki régió az ország egyik legígéretesebben fejlődő régiója volt. A délvidéki városok látványos fejlődést produkáltak *(Kókai S. 1999)*. Ezen városok polgárainak erősen piacorientált vállalkozói szelleme a városok pezsgő gazdasági életén és a városok külső képén is nyomot hagyott. Impozáns főtereik, patinás klasszicista középületeik gazdagságról árulkodtak. Mindezek alapján a Délvidék első - és egyben utolsó - aranykoráról beszélhetünk az 1. világháborút megelőző évtizedekben.

3. A Vajdaság és az első Jugoszláv állam 1918-1941

3. 1. Egy újabb nevezéktani probléma

A délvidéki régió szerves fejlődését a trianoni békeszerződés törte meg, a területét alkotó dualista megyék három ország között kerültek felosztásra. Bács-Bodrog vármegye 2/3 része Jugoszláviához került, csupán 1/3 része maradt a magyar állam része *(Gulyás L. 1992)*. Torontál vármegye nyugati része Jugoszláviához, keleti része Romániához került. Arad, Temes és Krassó-Szörény vármegyék a román államhoz kerültek. Terjedelmi kereteink nem teszik lehetővé, hogy mindhárom ország esetében nyomon követhessük az egykori alkotórészek további történetét, ezért azt a megoldást választottuk, hogy az egykori Délvidék jugoszláv államhoz került részének sorsát mutatjuk be. Ezt a területet a továbbiakban Vajdaságnak nevezzük. Sándor király 1919 januári rendeletével a jugoszláv államot nyolc tartományra osztotta. A Magyarországtól Jugoszláviához került Bács-Bodrog vármegye 2/3 részéből, Torontál vármegye feléből és az un. Baranyaiháromszögből Vajdaság néven az új állam egyik tartománya lett.

3. 2. A Vajdaság regionális fejlődése a két világháború között

A Vajdaság, mint a jugoszláv állam egyik régiójának sorsát alapvetően Belgrád gazdaságpolitikája határozta meg, melyet két világosan felismerhető cél vezérelt. Egyrészt a háborúban súlyos veszteségeket szenvedő Szerbia gazdasági rekonstrukciójának fő terheit a Vajdaságra terhelni, másrészt megtörni és megszüntetni az ottani magyar kisebbség - és persze a német kisebbség - korábbi gazdasági dominanciáját *(Gulyás l. 2002)*. Nézzük meg, hogyan történt ez a gazdasági élet három fontos szektora, az ipar, a pénzügyek és a mezőgazdaság terén.

A világháború előtti vajdasági ipar döntően magyar és német kézen volt. A vállalatokat már 1918-ban zár alá helyezték, és arra kötelezték a tulajdonosokat, hogy megbízható szerbeket válasszanak be az igazgatóságba. Amennyiben ezt a tulajdonosok megtagadták, a vállalat saját költségén kormánybiztost nevezett ki az adott cég élére. Emellett előírták, hogy az üzletmenetben a szerb nyelvet kell használni, így sok tulajdonos kénytelen volt "önként" szerb alkalmazottat felvenni. Az ipartestületeket feloszlatták, tisztújítást rendeltek el, s előírták, hogy kik legyenek az új tisztségviselők *(Sajti E. 1997)*. Jól mutatja a magyar ipar és kereskedelem elleni diszkriminációt egy apró példa: Újvidéken ún. cégtábla adót kellett fizetni a "nem szláv" cégfeliratok - amennyiben ilyet egyáltalában megtűrtek - után.

A pénzügyek terén a jugoszláviai magyar gazdasági élet első nagy vérvesztességét a korona bankjegyeknek dinár bankjegyekre történő 4:1 arányú beváltásával szenvedte el. A későbbiek során Belgrád a magyar tulajdonú pénzintézetek ellen is támadást indított. Ennek eredményeképpen a korábban magyar kézen lévő 168 bank, bankfiók, takarékpénztár és hitelszövetkezet a 20-as évek végére vagy tönkrement, vagy pedig szláv kézre került *(Sajti E. 1997)*.

Az adózás terén további komoly sérelmek érték a magyar és német kisebbséget. Egyrészt ugyanazon adónemben a vajdaságiaknak többet kellett fizetniük, mint az ó-szerbiaiaknak (ezzel főleg az iparban támogatták az ó-szerbiai ipart a vajdaságival szemben).

Az adórendszert úgy alakították ki, hogy a vajdasági vállalkozónak nem volt érdemes üzemét fenntartania, pontosabban képtelen volt versenyezni a szerbiai vállalkozóval, aki átlagban 70%-kal kevesebb adót fizetett, mint ő. Ennek következtében igen sok vajdasági ipari vállalat leköltözött Belgrádba, illetve Ó-szerbiába. Ezt a tendenciát erősítette, hogy a szerb városok ingyen telket, illetve községi adóelengedést (adókedvezményt) adott ezeknek a vállalatoknak *(Domonkos L. 1992)*. Másrészt számos olyan adónemet találtak ki, amelyeket egyenesen a vajdasági polgárokra szabtak, azaz egyéb szlávlakta területeken nem alkalmaztak. Ilyen volt például a házadó. Az erről szóló törvényt – 1934. évi 7. tc. – oly módon alkották meg, hogy házadóval csak azon községek lakossága terhelhető meg, amely községek népességszáma meghaladja az ötezer főt. Mivel ötezer lakoson felüli községek kizárólag a Vajdaságban voltak, így csupán a vajdasági települések lakossága fizette ezt az adófajtát *(Csuka J. 1995)*.

1. táblázat. Egy lakosra jutó állami egyenesadó összege az egyes bánságokban

A bánság neve	1 lakosra eső egyenes adó dinárban	Országos aránynál	
		Több	Kevesebb
Dunai	164,6	68,0%	
Szávai	116,9	19,3	
Drávai	108,4	10,8%	
Moravai	45,2		52,4%
Vardari	43,2		54,4%
Zetai	42,1		55,5%
Drinai	47,9		49,7%
Verbászi	30,9		66,7%
Tengermelléki	35,5		62,1%
Országos átlag	97,6	-	-

Forrás: A jugoszláviai magyarság helyzete. Budapest. 1941. 12. old.

A táblázatból kiolvasható, hogy a vajdasági magyarság többségét magában foglaló dunai bánság négyszer annyi egyenes adót fizetett évente, mint a szerb többségű bánságok.

A Vajdaság döntő mértékben mezőgazdasági terület volt, ezért különösen nagy súlya volt az ún. agrárreformnak, mely az 1919. február 25-i királyi dekrétum alapján indult el *(Berkes J. 1935)*. A Vajdaság birtokviszonyaira sajátos kettőség volt jellemző. Egyrészt a magyar, illetve a német nagybirtok túlsúlya. Másrészt a magyar földnélküliek magas aránya a földdel nem rendelkezők körében. Számítások szerint Bánátban a magyar parasztság 60%-a lett volna jogosult a földosztásra, a Bácskában pedig 41,4%-a *(Csuka J. 1995)*.

A régi tulajdonosok számára részben kárpótlással egybekötött és hosszú időre elnyújtott földreform során a magyar nagybirtokosok hajdani birtokaik 61,5%-át veszítették el, a németek pedig birtokaik 57%-át. Súlyosbította a magyarság veszteségeit, hogy a magyar kisebbséget kizárták a földigénylésből. Megállapíthatjuk, hogy a földreformnak a magyarság kétszeresen vált szenvedő alanyává. Először azzal, hogy a nagybirtokosok földjeit elvették, másodszor azzal, hogy a felosztott földekből a földnélküli magyarok nem kaptak. Azaz Belgrád a földreformmal egyszerre szüntette meg a magyar nagybirtokot (pontosabban jelentéktelenné tette), illetve nem engedte megszületni a vajdasági magyar kisbirtokos réteget (pontosabban nem engedte megnövekedni). Ezzel párhuzamosan megkísérelték a magyarság településterületét megbontani. A kiosztott földek egy jelentős részére önkénteseket (dobrovoljácokat) telepítettek. A dobrovoljácok politikailag teljesen megbízható szerb és montenegrói veteránok voltak, akik a Balkánháborúban, illetve az első világháborúban harcoltak és katonai szolgálataik fejében kaptak földet. A dobrovoljácok betelepülésének nagyságrendjét jól mutatja, hogy a Vajdaságban kiosztott földek nagy részét ők kapták meg.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a két világháború közötti időszakban Belgrád a Vajdaságot a jugoszláv állam szolgálatára kényszeríttette. A Vajdaság egyrészt élelmiszerrel, másrészt készpénzzel - adók formájában - jelentős mértékben hozzájárult a jugoszláv gazdaság működőképességéhez, viszont ebből nem származott előnye. Ráadásul a nemzetiségi szempontoknak alárendelt agrárreform a mezőgazdaság technikai és szakmai bázisának is sokat ártott. Megállapíthatjuk, hogy a Vajdaság két világháború közötti regionális fejlődését egyértelműen negatívan befolyásolták Belgrád politikai és gazdasági lépései.

4. A visszatért Délvidék regionális fejlődése 1941-1945

1941 áprilisában Magyarország a felbomló jugoszláv államtól „visszakapta" a Muravidéket, a Muraközt, és a Vajdaság egy jelentős részét. Az anyaországhoz csak a Vajdaság egy része, Bácska (a korábbi Bács-Bodrog vármegye) és a Baranyai háromszög került vissza, míg a Bánság azon része (a korábbi Torontál vármegye nyugati része), mely a két világháború között a jugoszláv állam része volt német katonai igazgatás alá került. Így a Tisza határfolyóvá vált, mely elválasztotta egymástól a magyar fennhatóság alatt álló Bácskát és a német fennhatóság alá került Bánságot. A Tisza "magyar partján" fekvő Magyarkanizsa és Óbecse gazdasági kapcsolatai megnehezedtek a német közigazgatás alá került Törökkanizsával, és Törökbecsével *(Gulyás L. 2003)*. Itt jegyezzük meg, hogy jelen tanulmány első fejezetében jeleztük, a Magyarországhoz 1941-ben visszatért vajdasági területeket a történészek Délvidéknek nevezik, ezért jelen fejezet címében is ezt az elnevezést használjuk

A kisebbségi léttől megszabadult délvidéki magyarság hozzáfogott politikai és gazdasági életének megszervezéséhez. Újjászervezték az oktatásügyet – a háború miatt félbeszakadt tanítást már április végén újraindítják -, új egyesületeket és lapokat hoztak létre, régieket föltámasztottak *(Domonkos L. 1992)*. 1941 kora őszétől a "magyar élet" helyreállt a visszatért területeken. Vizsgáljuk meg, hogy mit jelentett ez a régió fejlődése szempontjából.

Bácska jó minőségű földjeinek visszatérése a magyar mezőgazdaság – főképpen a gabonatermelés – földbázisát növelte. A visszatért területeken a mezőgazdaság birtokviszonyai terén jelentős átrendeződések történtek. A magyar minisztertanács 1941 ülése kimondta az első világháború utáni jugoszláv agrárreform ún. juttatási részének hatálytalanítását. Ezzel a döntéssel a magyar állam 192 ezer kat. holdat sajátított ki - ennek majdnem 1/3 részét tette ki a 62 zárt dobrovoljác telep 53 ezer kat. holdnyi területe -, melynek döntő részét a betelepített magyar családoknak osztottak ki *(Sajti E. 1987)*.

A vajdasági mezőgazdaság fejlődését ezekben, az években a világháború gazdasági igényei határozták meg *(Ránki Gy. 1990)*. Németország a háború kitörése után egyre nagyobb mennyiségű mezőgazdasági termény - gabona és emellett olajos magvak - importálását követelte meg délkelet-európai szövetsé-

geseitől. Magyarország, Románia és Bulgária azonban nem volt képes eleget tenni a felfokozott német igényeknek. A gabonatermelés esetében például nem voltak képesek a mennyiséget növelni. A magyar mezőgazdaság ezen erős háborús igénybevétele a német hadigazdaság részéről, olyan erőfeszítéseket igényelt, amelyeket csakis a legerősebb állami beavatkozás biztosíthatott *(Honvári J. 2001)*. A magyar állam 1941-ben zárolta azokat a mezőgazdasági terményeket, amiket ettől kezdve központilag osztott szét. Miután ez a módszer nem vált be, 1942-től beszolgáltatási kötelezettséget írtak elő, ami a szántóterület kataszteri tisztajövedelmének minden aranykoronája után 50 kg kenyérgabonával volt egyenértékű. A terménybeszolgáltatást a kötelező mérték 20-20%-ában kenyérgabonában és zsírban, a fennmaradó részt pedig tetszés szerinti terményben lehetett teljesíteni. Emellett az állam magába a termelésbe is beavatkozott, amennyiben előírta bizonyos ipari növények - rostlen, kender, ricinus, cukorrépa - kötelező termelését.

A visszatért délvidéki területeknek ebbe a gazdasági rendbe kellett beilleszkedniük. Ennek mikéntjét jól mutatja, hogy Bácska egész gabonafeleslege exportként Németországba került *(Romsics I. 2000)*. Megállapíthatjuk, hogy bár a vajdasági mezőgazdaság megszabadult a belgrádi kizsákmányoló gazdaságpolitikától, mégsem a piac törvényeinek megfelelően működött ezekben az években. A visszatért területek mezőgazdasági termelését a hadigazdálkodásból következő és a német szállítások teljesítését célzó szigorú állami előírások szabályozták. A magyar állam helyi képviselői – telepfelügyelőknek nevezték őket – rendszeresen ellenőrizték a falvak gazdasági életét és a felsőbb utasításoknak megfelelően, megszabták, mit és mennyit termeljenek *(Sajti E. 1987)*. Erősen túlzó egyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy a Vajdaság "Jugoszlávia éléskamrájából" egyszerűen "Magyarország éléskamrájává" vált. Ettől függetlenül úgy véljük, hogy különbséget kell tennünk aközött, hogy a Vajdaság egy számára idegen elnyomó hatalom – azaz a szerbek –, vagy a saját nemzete gazdaságát szolgálja. Le kívánjuk szögezni, hogy ezt még akkor is igaznak tartjuk, ha ezzel párhuzamosan a magyar gazdaság egésze totálisan betagozódott a német hadigazdaságba és ebből következően a Délvidék termelését is a német igények kielégítésének kellett alárendelni. A két eltérő minőségű viszonyt (mármint Belgrád-Vajdaság, illetve Budapest-Vajdaság) jól mutatja, hogy a Budapest – ellentétben a korábbi belgrádi gyakorlattal – nem csupán követelt, hanem segített is. Ez például abban nyilvánult meg, hogy a magyar telepesek számára gazdatanfolyamokat szervezett a más termelési technikát igénylő vajdasági földművelés elsajátítására.

A mezőgazdaság mellett a gazdasági élet egyéb területei is a fejlődés jeleit mutatták, a szerb gazdasági elnyomás - pl. adórendszer - alól felszabaduló magyar iparos-kereskedő réteg új vállalkozásokba fogott. Azt mondhatjuk, hogy a visszatért délvidéki terület minden fentebb említett gazdasági és politikai nehézség ellenére kedvező helyzetbe került, lehetősége nyílt az anyaországhoz történő integrá-

lódásra és az 1920-ban megszakadt kapcsolatok és folyamatok újjáépítésére. Egy apró példa ennek alátámasztására: bár folyt a háború, a magyar állam hozzáfogott a terület igen elhanyagolt úthálózatának javításához *(Domonkos L. 1992)*.

5. A Vajdaság regionális fejlődése és a Tito-i Jugoszlávia

A két világháború közötti jugoszláv állam fejőstehénnek és éléskamrának tekintette, azaz gazdaságilag kizsákmányolta a Vajdaságot. Az 1945-ben megszülető második jugoszláv állam ugyanezt a kettős szerepet osztotta a Vajdaságra *(Gulyás L. 2005)*.

Az éléskamra szerep abból fakadt, hogy a Vajdaság gazdasági életében a második világháború után is jelentős volt a mezőgazdaság. Az 1945 után lezajló kollektivizálás során termőterületének 1/3-a került "társadalmi tulajdonba". Az erőszakos kollektivizálás és a kötelező beszolgáltatás a síkvidéki Vajdaságot jobban sújtotta, mint az ország hegyvidéki tájait. Viszont az 1953 utáni szabadabb légkörben a farmergazdálkodásra való áttérés feltételei is jobbak voltak. Bár a mezőgazdaság fejlődését korlátozta, hogy 1988-ig az egy háztartásban élők által megművelhető földterület határa 10 hektár – azaz 17 hold – volt. A mezőgazdaságból élők száma és aránya a Vajdaságban 1951 és 1981 között 70%-ról 20%-ra csökkent. De a 80-as években a magyar nemzetiségűek egyharmada még mindig egyéni gazdálkodó volt, ehhez még hozzászámítandó egy jelentős réteg, az ún. kétlaki parasztok (ezek az ingázók). Ennek következtében az aktív népesség fele az élelmiszertermelésből vagy ehhez szorosan kapcsolódó tevékenységből élt és a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar adta a vajdasági társadalmi termék 40%-át (Arday L. 2002/a).

Mivel a jugoszláviai magyarság döntő többsége a mezőgazdaságból élt, gazdasági helyzetüket a mezőgazdaság mindenkori helyzete határozta meg. A magyarok többsége a 80-as években egyénileg dolgozó paraszt volt. Az általános kép elég lehangoló: a birtokok elaprózódtak – az átlagos birtoknagyság 2,1 hektár –, és ezeken, a nadrágszíjparcellákon az öregek hagyományos gazdálkodást folytatnak, a termésből úgy, ahogy megéltek. A középkorúak ingáztak és kétlaki életet éltek. A parasztcsaládból származó fiatalok 90%-a pedig elhagyta a nemzetiségi létet őrző falut, s vagy a szerb jellegű iparosodó nagyvárosokba - Újvidék, Zombor, Kikinda, Nagybecsekerek, Pancsova - vagy külföldön vállal munkát *(Mirnics K. 1993)* Itt jegyezzük meg, hogy a külföldön munkát vállalók jelentős része elveszett a vajdasági magyarság szempontjából, mivel véglegesen kivándoroltak.

A Vajdaság mezőgazdaságát súlyosan érintette a 80-as években, hogy az agrárolló egyre szélesebbre nyílt. A takarmány, a növényvédő szer és az üzemanyag ára gyorsabban növekedett, mint a növényi és állati termékeké. 1985-ben a mezőgazdasági termékek ára 48%-al, míg a termeléshez szükséges egyéb anyagoké (növényvédő szer, etc.) 72%-al emelkedett *(Arday L. 2002/b)*. Mindezek következtében az agráripari termékek részesedése a Vajdaság exportjában

1978 és 1988 között közel a felére csökkent. A 80-as években mindössze egy előre mutató és a mezőgazdaság jövőbeli fejlődését elősegítő változás történt, az 1988. november 25-én jóváhagyott szövetségi alkotmánymódosításban az egy család birtokában lévő maximális földterületet 10 hektárról 30 hektárra emelték, s ezzel út nyílt a fejlődőképes, rentábilis farmergazdaságok kialakulására.

A másik szerep – azaz fejőstehén szerepe - abban nyilvánult meg, hogy a jugoszláv állam az egész második világháború utáni korszakban az elmaradott déli országrészek felzárkóztatását a Vajdaság – és persze Szlovénia és Horvátország – erőforrásaiból oldotta meg. Ez közvetlenül a háború után úgy történt, hogy egyszerűen leszerelték és a déli országrészbe költöztettek át a vajdasági ipari üzemek egy jelentős részét. Ez jelentős mértékben sújtotta a Vajdaságot, hiszen alapvetően mezőgazdasági terület volt. A későbbiek során a diszkriminációs gazdaságpolitika jegyében a Vajdaságból vonták el a déli országrészek fejlesztéséhez szükséges összegeket. 1965-től a Vajdaság – és az ún. a fejlett köztársaságok – éves társadalmi termékük 2%-át fizették be a fejletlen területeket támogató szövetségi alapba *(Arday 2002/b)*. A szövetségi alapba való befizetés túl kevés volt ahhoz, hogy észrevehető változást hozzon létre délen, viszont pont elegendő volt ahhoz, hogy a vajdasági gazdaság elmaradását fokozza.

Ugyanilyen diszkriminatív gazdaságpolitikát láthatunk, ha a Vajdaság jugoszláv összberuházásokból való részesedését vizsgáljuk. A Jugoszlávia területének 8,4%-át, lakosságának 9-10%-át kitevő Vajdaság 1953-ban a jugoszláviai összberuházások 3,6%-át kapta. A 60-as években az országos beruházási keretből átlagosan 8,7%-ot, 1978-ban pedig 10,9%-ot kapott a Vajdaság *(Arday 2002/c)*. Mindezek következtében a Vajdaság gazdasági fejlődésének üteme az 50-es, 60-as években jelentősen lecsökkent. A folyamatot jól illusztrálja az alábbi táblázat:

2. táblázat. Az egy főre eső nemzeti jövedelem növekedési üteme a fejlett országrészekben

Időszak	Horvátország	Szlovénia	Vajdaság
1947-1956	7%	5,1%	1,8%
1964-1968	11%	10,9	6,6%

Forrás: A szerző saját szerkesztése T. Bandin 1970 alapján

A fenti folyamattal szoros összefüggésben veszélyesen lecsökkent a vajdasági gazdaság felhalmozó és újratermelő képessége és csökkent a munkatermelékenysége. Ezt észlelve a jugoszláv állam a 70-es évektől-elejétől kezdődően emelte a Vajdaság részesedését az összberuházásokból. Az ipari beruházások összege 1974-ben átlépte a 10%-os határt, 1977-pedig 12,3%-os volt *(Arday 2002/c)*. Azaz a jugoszláv állam megemelte azt az összeget – pontosabban a Vajdaságiak által megtermelt pénzből többet hagyott helyben –, amelyből a Vajdaság a saját fejlődését finanszírozhatta. Csakhogy ennek során ismét nemzetiségi diszkrimináció történt, ugyanis a Vajdaságban megvalósított ipari beru-

házások egy olyan területi képet mutatnak, mely szerint a "magyar többségű körzetekben" az egy főre eső ipari beruházás a tartományi átlag 70-85% körül alakult. Gyakorlatilag a 70-es és 80-as években a Vajdaság magyar többségű körzeteiben az egy főre eső nemzeti jövedelem 20%-kal meghaladta a jugoszláviai országos átlagot, de a beruházások a jugoszláviai átlag 60% körül mozogtak *(Arday L. 2002/a)*. Ez azt jelentette, hogy a magyar többségű körzetek lakói az általuk megtermelt javak értékének csupán felét kapták vissza.

A jugoszláv állam fentebb bemutatott diszkriminációs regionális politikája azt eredményezte, hogy Tito-i korszakban a gazdasági fejlettség tekintetében a Vajdaság egyre jobban lemaradt a jugoszláv állam fejlett területeitől (Szlovénia, Horvátország).

6. A Vajdaság és Milosevics Jugoszláviája

Az 1986-ban kezdődő Milosevic nevével fémjelzett másfél évtizedben a Vajdaság helyzete tovább romlott. Egyetlen egy dimenziót - paradox módon ez a dimenzió a politikai szabadság jogok kibővülése - leszámítva, a Vajdaság és különösen az ottani magyar kisebbség egyre rosszabb helyzetbe kerül. Terjedelmi kereteink miatt itt csupán ezen folyamatok gazdasági oldalára mutatunk rá.

Milosevic gazdaságpolitikája a 90-es évek közepére a tönk szélére sodorta az egykor virágzó vajdasági mezőgazdaságot. Nem csupán arról van szó, hogy Milosevics elődjeihez hasonlóan az éléskamra szerepet osztotta Vajdaságra, hanem arról, hogy az ENSZ embargó ideje – 1992-ben rendelte el az ENSZ a kereskedelmi zárlatot – alatt Belgrád a mezőgazdaság kizsákmányolásával, azaz a felvásárlási árak mesterségesen alacsonyan tartásával, a műtrágya, a mezőgazdasági gép- és élelmiszergyárak karbantartási és fejlesztési munkálatainak elhalasztásával tartotta életben Kis-Jugoszlávia gazdaságát. A manőver sikeres volt, de a Vajdaság mezőgazdasága belerokkant, a korábban igen magas szintű gépesítés foka csökkent, szintén csökkentek a hozamok, a mezőgazdasági kártevők elszaporodtak *(Szecsei M. 1996)*. Gyakorlatilag Milosevics rablógazdálkodást folytatott a Vajdaságban. A belgrádi központ elszívott mindent: mezőgazdasági terményeket, kőolajat, földgázt, jövedelmet, adóbevételt, ám cserébe nem adott semmit. Egyes számítások szerint a tartomány a központi államkincstártól – a helyi igények finanszírozására – legfeljebb a két százalékát kapja vissza az oda befizetett összegnek. Szecsei szerint a szerb állam tudatosan sorvasztotta el a Vajdaság azon területeit, ahol a magyar kisebbség még többségben volt. Belgrád egy olyan területfejlesztési stratégiát követett, mely szétverte a Szabadka-Topolya-Zenta háromszöget, miközben a Kelet-Szerbia-Szmederevó-Kikinda-Szeged vonal mentén fejlesztette az infrastruktúrát *(Szecsei M. 1996)*.

Tovább súlyosbította a Vajdaság gazdaságának helyzetét, hogy a NATO 78 napos légi háborúja. Újvidéket a háború kitörése után – 1999. március 24. – szinte mindennap támadás érte *(Gulyás L. 2000)*. A háború első napjaiban a

NATO csupán katonai célpontokat bombázott a Vajdaság területén, de április 1-jén ebben is változás történt, ugyanis a NATO gépei hajnalban lerombolták az egyik újvidéki hidat. A támadás hajnali ötkor történt, a rakéták szétzúzták az Újvidéket elővárosával, Péterváraddal összekötő híd két pillérét, s így a hídtest a folyóba csúszott. A péterváradi híd után a NATO az összes vajdasági Duna hidat bombázta. Ezt azzal indokolták, hogy így kívánják megakadályozni, hogy a Vajdaságban állomásozó jugoszláv erőket Belgrád Koszovóba vezényelje. A háború előrehaladtával a NATO egyre több vajdasági célpontot jelölt ki és támadott meg. Ennek egyik fő oka az volt, hogy Belgrád a 80-as években a Vajdaságba számos hadiüzemet telepített. Április végén felkerült a listára a magyar határ közvetlen közelében lévő Szabadka, ahol a NATO egy radarállomást lőtt szét. Az egyik rakéta azonban célt tévesztett, s a lakóházak közötti téren robbant fel, és ily módon súlyos károkat okozott a lakóépületekben. A vajdasági katonai létesítmények annak ellenére se kerülhetnek le a NATO listájáról, hogy a NATO-n belüli egyeztetések során Magyarország minden alkalommal hangsúlyozza, a csapások végrehajtásakor figyelemmel kell lenni a polgári lakosságra, és ezen belül is kiemelt figyelmet kell fordítani a vajdasági magyarságra. A légi csapások a háború egész ideje alatt folytak a Vajdaságban, ennek következtében elpusztult hat híd (Újvidék három hídja, továbbá Bogojevo, Palánka és Beska hídjai), két olajfinomító (Újvidék, Pancsova), több üzemanyagraktár, számos gyár, valamint jelentős mennyiségű közlekedési út. Emellett az eltévedt rakéták miatt a polgári lakosság épületállományában is súlyos károk keletkeztek.

Kijelenthetjük, hogy a NATO háborúja szétzilálta a tartomány iparát és infrastruktúráját. Egyes becslések szerint a mintegy 100 milliárd dolláros NATO-háborús kár mintegy felét a Vajdaságnak kellett elkönyvelnie. A pusztítás utóhatásai is súlyosak, az elpusztult gyárak munkásaiból hatalmas munkanélküli tömeg keletkezett, amelynek kezelése szintén óriási probléma.

A gazdasági hanyatlás mellett hátrányosan befolyásolja a Vajdaság sorsát a szerb-magyar viszony kiéleződése is. Ennek egyik fő oka a szerbek tömeges betelepedése. A délszláv háborúk alatt Horvátországban, Boszniában és Koszovóban hontalanná vált szerbeket Belgrád minden esetben a Vajdaságban telepítette le. Ezen emberek többsége mindenét elveszítette a háborúban, megkeseredetté és gyökértelenné vált, így beilleszkedésre és a toleráns viselkedés elsajátítására nem mutatnak nagy hajlandóságot. Emiatt a magyar-szerb feszültség az utóbbi években állandósult.

7. A Délvidék feltámadása: DKMT Eeurorégió

Azok a területek, melyek a dualista korszakban a Délvidék régiót alkották az 1920-as trianoni békeszerződés után közel 70 éven keresztül három ország keretei között széttagolva élték életüket. Ezen széttagoltság megszüntetéséhez vezető első aktus csak 1992-ben történt meg, amikor a romániai Temes megye

és a magyarországi Csongrád megye együttműködési megállapodást kötött. Ezt követte - még szintén ebben az évben - Arad megye és Békés megye együttműködési megállapodása. 1994 és 1997 között élénk egyeztető tárgyalások folytak azon román és magyar megyék képviselői között, amelyek fantáziát láttak egy eurorégió létrehozásában. Ekkor kapcsolódott be a tárgyalásokba a jugoszláviai Vajdaság Tartomány is. Végül a hosszas előkészítés meghozta gyümölcsét, magyar részről Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok megye, román részről Arad, Krassó-Szörény, Hunyad és Temes megyék, jugoszláv részről Vajdaság Tartomány képviselői 1997. november 21-én Szegeden aláírták az együttműködés hivatalos alapokmányát. Ez az okmány a gazdasági kapcsolatok, az infrastruktúra, a közlekedésfejlesztés, az idegenforgalom és a humán erőforrások területén tűzött ki olyan feladatokat, melyek megvalósításához a résztvevők területek komoly együttműködése szükséges.

3. táblázat. A DKMT Eurorégió fontosabb adatai

Ország	Területi egység	Terület (km^2)	Lakosság (ezer fő)
Magyarország	Bács-Kiskun megye	8 362	542
	Békés megye	5 631	407
	Csongrád megye	4 263	438
	Jász-Nagykun-Szolnok megye*	5 607	423
Románia	Arad megye	7 652	507
	Hunyad megye	7 016	547
	Krassó-Szörény megye	8 514	376
	Temes megye	8 692	715
Jugoszlávia	Vajdaság tartomány	21 506	2 013
DKMT		77 243	5 968

Forrás: Statisztikai adatok alapján a szerző saját szerkesztése
** Jász-Nagykun-Szolnok megye 2003-ban felfüggesztette tagságát.*

A 3. táblázatra pillantva rögtön látható, hogy DKMT eurorégió döntően az egykori Délvidék régió területére terjed ki. Különösen igaz ezen megállapításunk azután, hogy Jász-Nagykun-Szolnok megye 2003-ban gyakorlatilag kilépett az eurorégióból. Így bátran azt mondhatjuk, hogy az egykori Délvidék éled újjá a DKMT keretei között.

A DKMT tagjai az 1997-es alapítás óta eltelt 9 évben jelentős sikereket könyvelhettek el az eurorégió szervezésében ***(Gulyás L** 2004)*. Kialakították a működés szervezeti kereteit, felállítottak egy állandó titkárságot, hivatalos lap indult magyar, román és szerb nyelven Eurotrió, címmel 2001-ben elfogadtak egy stratégiai tervet, melyet 2005-ben a megváltozott viszonyok miatt egy újabb stratégiai terve cseréltek le.

Sajnos negatívumokról is be kell számolnunk. Elsősorban arról, hogy a jugoszláviai politikai és gazdasági helyzet miatt – miközben a román-magyar együttműködés zökkenőmentesen alakul – az eurorégió harmadik tagja a Vajdaság szinte csak jelképes szereplője az eurorégiónak. Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Vajdaság, mint hivatalos partner kieséséét bizonyos mértékben pótolja az a szerep, amelyet a jugoszláv tőke játszik a Dél-Alföld és különösen Szeged gazdasági életében. Szeged gyakorlatilag a magyarországi jugoszláv befektetések fellegvárává vált *(Szonókyné 2001)*.

Ha figyelmünket olyan jól működő -természetesen jóval régebben alapított - nyugat-európai eurorégióra irányítjuk, mint az Eurorégio Basiliensis, akkor láthatjuk, hogy mily hatalmas nagy út áll még a DKMT eurorégió előtt. Hiszen az Eurorégio Basiliensisben az infrastrukturális fejlesztések - közös repülőtér, speciális egyetemi szakokon közös képzés megszervezése -, végrehajtásának és a modern ipari ágazatok meghonosításának közös munkája szoros szálakkal fűzte össze a francia Felső-Elzász megyét, a svájci Basel kantont és a német badeni kerületet *(Horváth Gy. 1998)*.

A korábban említett negatívumok ellenére az eddigi folyamatok alapján úgy véljük, hogy van esély arra, hogy a DKMT eurorégió, hasonlóan nyugat-európai elődjeihez a „növekedés régiója" legyen a magyar-román-jugoszláv hármas határ mentén és ily módon 80 éves szünet után újjáélessze az egykori Délvidék régiót.

IRODALOM

Arday L. 2002/a: Magyarok a szerb-jugoszláv Vajdaságban. In. Arday L.: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest.

Arday L. 2002/b: A jugoszláviai magyarság demográfiai, gazdasági és társadalmi helyzete 1944 és 1989 között. In. Arday L.: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest.

Arday L. 2002/c: A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete az 1970-es években. In. Arday L.: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest

Arday L. 2002/d: A mai Vajdaság (a történelmi Bács-Bodrog, Trontál és Szerém vármegyék) rövid története. In. Arday L. : Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP. Budapest.

Baranyi B. 2004: A határmentiség dimenziói. Dialóg Campus. Budapest-Pécs.

Bak B. 2003: Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár. Budapest.

T. Bandin 1970: A Vajdaság gazdasága és az egységes piac. Létünk. 1970/1. szám

Beluszky P. 2005: Magyarország történeti földrajza I. kötet. Dialóg Campus. Budapest-Pécs.

Berkes J. 1935: A délvidéki magyarság politikai élete és harcai a megszállás alatt. Bartha Miklós Társaság Évkönyve. Budapest.

Csuka J. 1995: A délvidéki magyarság története, 1918-1941. Püski Kiadó, Bp.

Domonkos L. 1992: Magyarok a Délvidéken. Zrínyi Kiadó. Budapest.

Frisnyák S. 1999: Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.

Gál Z. 2000: A pénzintézetek szerepe az alföldi városok modernizációjában. In. Az Alföld történeti földrajza. Konferenciakötet. Nyíregyháza

Gulyás L. 1992: A magyar-délszláv határ története. KAPU 1992/11. szám

Gulyás L. 2000: A jugoszláv állam széthullása I-VIII. KAPU. 2000/1. számtól a 2000/10. számig.

Gulyás L. 2002: A Vajdaság regionális fejlődése és a jugoszláv állam 1918-1941. In. A magyar gazdaság az Európai Uniós csatlakozás küszöbén. Emlékkötet Balogh Sándor professzor úr 70. születésnapjára. Szeged.

Gulyás L 2003: A Vajdaság helyzetének hosszú távú változásai a jugoszláv államosodási folyamatokban 1918-tól napjainkig. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2003. 82-93. old.

Gulyás L 2004: A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. 5-14. old. Szeged.

Gulyás L. 2005: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest

Hajdú-Moharos J. 1990: Történeti-területi egységek Európa országaiban. ELTE. Budapest.

Honvári János (szerk.) 2001: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Aula Kiadó. Budapest.

Horváth Gy. 1998: Európai regionális politika. Dialóg-Campus. Budapest-Pécs.

Kókai S. 1999: Az Alföld vonzásközpontjai és körzetei a XIX. Század közepén. Nyíregyháza.

Majdán J. 2000: A vasutak körzetszervező hatása az Alföldön. In. Pótfüzet „Az Alföld történeti földrajza című konferenciakötethez." Nyíregyháza

Mirnics K. 1993: Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. In. Mirnics K. (szerk.): Kisebbségi sors. Forum Kiadó. Újvidék.

Ránki Gy. 1990: A II. világháború gazdaságtörténete. KJK Kiadó. Budapest.

Romsics I. 2000: Magyarország története a XX. században. Osiris. Budapest.

Sajti E. 1987: Délvidék 1941-1944. Kossuth Kiadó. Budapest.

Sajti E. 1997: Gazdasági helyzet. In. Sajti E. (szerk.): Kényszerpályán. Magyarok Jugoszláviában 1918-1941. Szeged.

Szecsei M. 1996: A Délvidék vagyonvesztése. 183-187. In. Nemzetstratégia a harmadik évezred küszöbén. Szerk. Kurucz Gyula. Magyarok Világszövetsége. Budapest.

Szerző nélkül 1941: A jugoszláviai magyarság helyzete. Államtudományi Intézet. Budapest.

Szónokyné 2001: A jugoszláv működő tőke a Dél-Alföldön. Szeged.

Tóth J. 1997: Régiók a Kárpát-medencében. In.: Pap Norbert-Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszéke és a JPTE TK Kiadói Iroda. University Press. Pécs.

DR. HAJDÚ ZOLTÁN

A „Délvidék" értelmezése a magyar földrajztudományban

1. Bevezetés

A földrajzi térszemlélet történetileg folyamatosan változó módon alakult mindig, ugyanakkor az egyszer megfogalmazott nevezéktan, területi lehatárolás, térképi megjelenítés szinte „önálló életre kelt", kiélezett történeti, politikai helyzetekben akár „üzenete" is lehetett a földrajzi neveknek, illetve lehatárolásoknak. Így vagyunk szinte minden nagytérségünk nevével, lehatárolásával, változó értelmezésének bonyolult, továbbgyűrűző hatásaival. A Kárpát-medence minden nagy tájának (valójában nem csak azoknak) történeti, térszemléleti, politikai, közigazgatási, nemzeti-nemzetiségi stb. tartalma van.

A „Délvidék" (Alsó-Magyarország, Dél-Magyarország stb.) az egyik legképlékenyebb, szinte lebegő térbeli, illetve szemléleti fogalma a magyar térszemléletnek, illetve földrajztudománynak. Korszakonként mást (az egyes korszakokon belül is eltérő területet) értettek alatta (BAK B. 1997, BULLA B. 1941, EDELÉNYI-SZABÓ D. 1928, GESZTI L. 1944). Az osztrák, a magyar és a délszláv térszemlélet és nevezéktan természetes módon szinte folyamatosan konfliktusban volt egymással (GULYÁS L. 2003, 2005).

A „Délvidék" elvileg egyszerű „égtáji" térfogalom lenne, a valahonnan nézett ország déli területeit ölelné fel. A probléma „csak" az, hogy az ország területe és annak szemlélete (Buda, Pozsony, Debrecen, Pest, sőt ide kell sorolnunk Bécset is) permanensen változott, s vele együtt folyamatosan módosult az is, hogy ki, mikor, milyen területet értett a földrajztudományban, szélesebb értelemben pedig az egész magyar tértörténeti és térpolitikai gondolkodásban alatta.

2. A „nyitott államhatár" következményei

Magyarország államhatárai fokozatosan, hosszabb folyamat eredményeként alakultak ki a honfoglalás után. A korábbi zóna jellegű határok (gyepűrendszer) „vonalas" rögzülése a déli országrészeken volt a leginkább összetett és elhúzódó. Ez vonatkozik a horvátok felé is, de különösen a Dunától keletre elterülő területekre nézve igaz (BARÁTH T. 1943, CHOLNOKY J. 1914).

A déli határtérség a honfoglalás előtt birodalmak érintkezési tere volt (bizánci, frank, bolgár), s így egyes településeknek (a mai Belgrádnak például) több neve is volt egyszerre a pillanatnyi uralmi viszonyoktól függő használat dominanciájával. (Minden birodalomnak mást jelentett funkcionálisan a térség uralma.)

A magyarság területi expanziója következtében (először Szlavónia került magyar uralom alá délen), majd sajátos tartalmat kapott a Balkán felé a feudális függési viszonyok rendszere. Hosszú ideig Bizánc, időnként a bolgár, majd a szerb államosodási folyamatok erőteljesen érintették az ország déli hatalmi övezetét.

A XIII. században kiépülő, védelmi jellegű bánsági területi struktúra a korábbi nagy „hűbéri délhez képest leszűkült". Az ország legnyitottabb határzónájában, a leginkább veszélyeztetett déli határokat szinte megszakítás nélkül végig kísérték. A déli bánságoknak sajátos üzenetük a „másság" volt az ország többi külső határához képest (HAJDÚ Z. 2005, MOLNÁR K. 1929).

A török előrenyomulása alapvetően megváltoztatta az ország déli előterének a folyamatait. Egységes déli kihívás jelent meg rövid időn belül. Ennek a déli hatalmi kihívásnak Magyarország maga sem tudott ellenállni, 1526 után szinte kiszolgáltatott helyzetbe került (RÓNAI A, 1942).

Oláh Miklós püspök 1536-ban Brüsszelben írt „Hungaria" című munkájában az ország nagytérségi szemlélete a folyókhoz rendelten jelent meg, de már ő is érzékeltette, hogy a déli területek viszonyai összetettek, sőt kevésbé tiszták, mint a kárpátoki országhatár (OLÁH M. 1536/1985).

Az ország korábbi déli országhatára a török előrenyomulásával, majd berendezkedésével a valóságban megszűnt, de valamilyen szinten virtuálisan tovább élt a magyar nemesség körében. A másik jellemző folyamat a népességcsere megindulása volt, a magyarság jelentős része felmorzsolódott, illetve kiszorult a térségből (KÁDÁR L. 1944).

A déli területek kérdésköre sajátosan jelent meg Lisznyai Kovács Pál (1630-1693) debreceni professzor magyar földrajzában. Lisznyai már kartográfusan is megjelenítette „Alsó-Magyarországot" 1692-ben, mint Pannónia három részének egyikét.

A török kiszorítása után (1699 után már csak a Temesköz maradt török kézen a szűkebb értelemben vett ország-területből, majd 1716 után lényegében az is felszabadult) a magyarság számára ismét új helyzet adódott, de a déli területek politikai, közigazgatási berendezésének kérdéseiben lényegileg nem jelent meg sem érdeke, sem pedig korábbi történeti térstruktúrája.

A Habsburg központi hatalom saját érdekei alapján tagolta az ország egészének új igazgatási viszonyait, s ez különösen egyértelműen jelent meg a déli területeken. 1718-ban Temesvár székhellyel létrehozták a Temesi Bánságot (majd Bánság), mint koronatartományt, s ezt a területet 1778-ig közvetlenül Bécsből igazgatták. A különleges övezetbe nem telepedhettek be sem magyarok, sem pedig zsidók.

A határvidékre már korábban is megindult a román, majd 1690-91-ben a szerbek tömeges betelepülése. A török előtti korszakhoz képest alapvetően megváltozott a térség etnikai összetétele.

A Katonai Határőrvidék egyértelműen védelmi funkcióval bírt kialakítása kezdetén, (az Adriától végigkísérte az ország déli határait), majd fokozatosan

elvesztette védelmi jelentőségét. Egyre inkább a politikai megfontolások akadályozták a határ-zóna polgárosítását. Az ezredterületekre tagolódó térség belső folyamatai minden tekintetben, s hosszú távon sajátosak voltak. Etnikailag a szerb meghatározottságú területté formálódott a határőrvidék nagyobb része.

A XVIII. század elejétől kezdve megindult a tervszerű és tömeges betelepítés az elnéptelenedett, illetve alig lakott térségekbe. Elsősorban katolikus németeket telepítettek kezdetben, de 1782 után már lehetőség volt protestánsok betelepülésére is. Németek, magyarok, szlovákok stb. részben elkülönülő tarka nemzetiségi képe formálódott fokozatosan a térségben.

II. József közigazgatási reformjai nem terjedtek ki a határőrvidék átalakítására, számára a török hatalom még valós fenyegetettséget jelentett. A reform abból a szempontból tanulságos, hogy a polgári igazgatás és a védelmi-katonai szükségletek összehangolása a felvilágosult abszolutizmus számára is gondott okozott.

A XVIII. század végén (1796) Szaller György tollából megjelent az ország első teljes magyar nyelvű földrajzi monográfiája, mely az ország déli területeinek sajátosságait csak nagyon részlegesen érintette. A XVIII. század végén, a XIX. század elején megjelenő statisztikai, földrajzi, ország-ismertető irodalom (Vályi A. 1796, Magda P. 1819, Fényes E. 1836, 1847 stb.) elsősorban a „határőrző katonaság” oldaláról közelített a déli problematika felé.

A magyar forradalom és szabadságharc leverése után 1849-1860 között a széttagolt Magyarországon belül funkcionált a „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság”, mely önálló belső politikai szereplővé vált. Az etnika többségű szállásterületek és a közigazgatási területbeosztás viszonyának kérdése folyamatos politikai diskurzusok tárgyává vált a dualizmus időszakában.

Hunfalvy János 1863-ban megjelent „Magyar Birodalma” még inkább történeti képződmény, semmint politikai, avagy közjogi realitás volt. Hunfalvy elsősorban a természeti viszonyok oldaláról elemezte a déli területeteket is, mások számára a politikai, etnikai kérdések kutatása adta meg a déli területek ismeretének meghatározó elemét.

Nem csak a tudományos földrajz keretei között jelent meg a területi lehatárolás, felosztás és nevezéktan bizonytalansága, hanem a népi tájnevek, lehatárolások tekintetében is (KÁDÁR L. 1941). A népi tájszemlélet elsősorban a kis- és középtájak tekintetében volt figyelemre méltó.

Az 1867-es osztrák - magyar kiegyezés után 1868-ban megtörtént a magyar – horvát kiegyezés is, s mindkettőnek voltak területi következményei is a déli határtérség szempontjából. Nagytérségi szemléletbe a Magyar Királyság déli területeinek legnagyobb részét (korántsem viták nélkül) Horvát – Szlavonország integrálta (az osztrák határtól a Dunáig), az Anyaország csak a Temesköz déli részén volt határos Szerbiával, illetve Romániával). Ez a struktúra azt jelentette, hogy volt egy sajátos kettősség a közjogi struktúra következtében a déli kérdések szemléletében. Az Anyaország déli határa a Dráva – Duna vonal volt, míg Horvát – Szlavonországé, s így a Magyar Királyságé pedig jelentős részben a Száva – Duna vonala.

Fokozatosan végbement a határőrvidék polgárosítása, ami a megyerendszer helyreállítását jelentette.

Az egész dualizmus időszakának magyar földrajzában volt egy sajátos kettősség a déli kérdés megítélésekor. A természeti földrajzi kutatások során általában az Alföld déli részét tekintették „Délmagyarország"-nak (Czirbusz Géza „Délmagyarországi mélysík" néven Szegeddel együtt határozta meg a természeti földrajzi egységet (CZIRBUSZ G. 1902), ugyanakkor nála megjelent Erdélyben a „Délmagyarországi hegység is.) Cholnoky Jenő egészen délen (Szerbia területén belül) kereste Magyarország természetes déli határait. A közigazgatási, politikai földrajzi irodalom gyakran szűkebb, néha tágabb lehatárolással dolgozott.

Az egész dualizmus időszakára vonatkoztatva azt állapíthatjuk meg, hogy a természeti földrajzban sem alakult ki egységes felfogás „Délmagyarország" fogalmát, lehatárolását illetően, a társadalmi földrajzban pedig nagyon eltérő módon jelent meg a fogalom. A társadalmi földrajz inkább alkalmazkodott a közjogi területbeosztáshoz, Horvát – Szlavonország területi egységét „tiszteletben tartotta", így a térfogalom eltolódott az anyaországi területekre.

Külön kérdés a térségben élő népesség identitása, illetve a sajtó, a civil szerveződésekben „vállalt Délmagyarország". E tekintetben egyértelműen úgy lehet fogalmazni, hogy csak az Anyaország déli területein fogalmazódott meg a „térközösség ilyen vállalása". Sajtókiadványok jelentek meg, társadalmi szervezetek születtek a „déliség jegyében", de nem azonos módon értelmezték általában a teret.

3. A nagy átalakulás, 1918 - 1945

Az I. világháború kitörésétől kezdve rendkívül súlyosan érintette a történelmi Magyarország déli térségét. A háborúnak sajátos térszemléleti következménye az lett, hogy mind a politikai szóhasználatban, mind pedig a tudományos elemzésekben a „dél-… egyre délebbre került".

1920-ban a trianoni békeszerződés értelmében Horvát - Szlavonország egész területe, s az Anyaországból a Mura-vidék, a Muraköz, a Baranyaháromszög és a Dél-Alföld területe a Szerb – Horvát – Szlovén Királysághoz került. Új „Délvidék" fogalom született, minden, az új délszláv államhoz átkerült terület összefoglaló neve ez a megnevezés lett (Elszakított Délvidék, Elszakított Délmagyarország stb.)

A délszláv állam belső közigazgatása szinte folyamatos reform-állapotban volt a két világháború között. A reform során nem vették figyelembe a korábbi magyar struktúrákat, igaz, hogy Horvátország korábban kialakult területét sem tartották tiszteletben. Sajátos, de figyelemre méltó megoldás volt, hogy a Baranya-háromszög területe mindig az Újvidék központú közigazgatási egységhez nyert besorolást.

A korszakban a határ másik oldalára átkerült magyar lakosság körében döntően a korábbi magyar térszemlélet, illetve nevezéktan élt, míg az új jugoszláv állam belgrádi központi térszemlélettel fogalmazta meg az új államterület szemléleti, viszonyítási, nevezéktani állapotát. A kettős térszemlélet megjelent a köznapi élet és a tudományos elemzések szintjén is.

Az impériumváltás nem csak területi-uralmi viszonyok átalakulását jelenti sohasem, hanem mindenkor más szegmensekben is megjelenő, nagyon jelentős strukturáló hatásai is vannak. Az oktatáson keresztül az államok megpróbálják az új helyzethez szabni a térszemlélet alapvető elemeit. (A térképek névanyaga, feliratozása e tekintetben külön kérdéskört jelent.)

1941 áprilisában a volt anyaországi magyar területek jelentős része (Muravidék, Muraköz, Baranya-háromszög, Dél-Alföld) visszakerült az országhoz, de a Bánság keleti része német katonai igazgatás és ellenőrzés alatt maradt. A visszatért területek közigazgatási beosztásában helyreállt az 1918 előtti felosztás.

5. 1945 után sem vált minden egyszerűvé

A világháború második szakaszában már politikai döntés született arról, hogy az új Jugoszláviát új módon, föderatív alapon szervezik majd újjá. A Dél-Alföld területeiből Szerbián belül létrehozták a „Vajdaságot”, mint Szerbia egyik autonóm területét.

A „Vajdaság” és a „Délvidék” fogalmak az 1960-as évek végétől kezdve a közbeszédben fokozatosan szinonímává váltak, tehát a „Délvidék” megjelölés leszűkült a korábbi területhez képest. „Dél-Magyarország” földrajzi, térszemléleti fogalma ezzel szemben „északra húzódott”.

Az 1990 utáni folyamatokban kísérletek történtek arra nézve, hogy a „Délvidék” fogalmát tágítsák, de a jugoszláviai folyamatok a széttöredezés felé mentek, az utódállamok között kiéleződtek a viszonyok. A magyar kulturális és politikai elitnek számolnia kellett azzal, hogy a volt magyar területek nem képezhetnek egységet sem „Délvidék”, sem pedig „Dél-Magyarország” néven Horvátország, Szlovénia és Szerbia között.

Ha a különböző internetes kereső programok szintjén 2006 őszén „betekintünk” a „Délvidék” térszemléleti és térfogalmi használatának kérdéseibe, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy (nyilvánvalóan nem politikai szándékoktól mentesen) szinte képtelenül sokféle értelemben jelenik meg ma is a térfogalom. A magyar használatban a leggyakrabban azonosul a Vajdaság fogalmával, de megjelennek egészen tág értelmezési körei is. A szerb szemléletben nem jelenik meg a „Délvidék”, hiszen számukra ez egyértelműen „északi probléma”.

A közös történelem (s annak konfliktusai), a különböző földrajzi helyzet- és szemlélet szinte szükségszerűen adja ma is a „nyelvi, lehatárolási különbségeket”. Az igazi kérdés az, hogy ezen a természetesnek vehető eltérésen túl lehetőség van-e a közös érdekeken nyugvó együttműködés formálására.

A Duna – Körös - Maros - Tisza, a Duna – Dráva - Száva, a Muránia Eurorégió együttesen szinte teljesen átfogja a korábbi „dél-…probléma" területi egészét. Az igazi kérdés az, hogy eltérő térszemléleti, különböző érzelmi bázison az érintett területek eredményesen együtt tudnak-e működni, s közösen meg tudják-e haladni a szemléleti, s egyben elválasztó vonalakat is.

IRODALOM

Bak B. 1997: Magyarország történeti topográfiája. Budapest, MTA TI, História Könyvtár.

Baráth T. 1943: Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében. Kolozsvár, Nagy Jenő és Fia.

Bulla B. 1941: A trianoni Délvidék. – Magyar Szemle, 6. (166), pp. 346-354.

Cholnoky J. 1914: Magyarország természetes déli határa. – Magyar Figyelő, 4. pp. 432-437.

Czirbusz G. 1902: Magyarország a XX. évszáz elején. Temesvár, Polatsek-féle könyvkereskedés.

Edelényi-Szabó D. 1928: Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. – Magyar Statisztikai Szemle, 6., pp. 648-714.

Geszti L. 1944: A magyar állam déli határváltozásairól. IN: Földrajzi Zsebkönyv, 1944. Budapest, MFT, pp. 87-94.

Gulyás L. 2003: A Vajdaság helyzetének hosszú távú változásai a jugoszláv államosodási folyamatokban 1918-tól napjainkig. IN: A Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktoriskolájának Évkönyve. Pécs, pp. 82-93.

Gulyás L. 2005: Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Budapest, Hazai Térségfejlesztő.

Hajdú Z. 2005: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

Kádár L. 1941: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Központ.

Kádár L. 1944: Térszemlélet és történelmi sors. IN: A Magy. Kir. Keleti Kereskedelmi Főiskola Évkönyve az 1943-44. tanévről. Újvidék, pp. 14-21.

Molnár K. 1929: Magyar közjog. Pécs, Danubia.

Oláh M. 1536/1985: Hungaria. Budapest, Magvető.

Rónai A. 1942: Hazánk. Országos Közoktatási Tanács.

DR. JANKÓ ANNAMÁRIA

A Temesi Bánság térképezése a XVIII. században

I. Az I. katonai felmérés előzményei

A Temesi Bánság, mint különálló földrajzi és közigazgatási egység, a következő területet foglalja magába: északról a Maros, nyugatról a Tisza, DNY-D felől a Duna által jól lehatárolt terület, kelet felől az Erdélyi Nagyfejedelemség határolta. A XVIII. század elején, Johann Christoph Müller, német császári hadmérnök felmérése alapján 1709-ben Bécsben megjelent 4 szelvényes Magyarország térképen a Temesi Bánság is ábrázolásra került. A mintegy 1:550.000 méretarányú térkép az addigi legrészletesebb ábrázolás Magyarországról, megfigyelhetjük a halmocskás domborzatábrázolást. Ekkor ez a terület még török megszálás alatt volt, amely alól a többi magyar területnél később, 1718-ban, a Pozsarevác-i békekötés után szabadult fel, gazdaságilag teljesen szétzilálódott, lakossága igen gyér volt, így nagyarányú betelepítés indult meg, elsősorban németekkel, ezért térképezés szempontjából fontos területnek számított. Ezt jelezte a Szavolyai Jenő parancsára készített kéziratos térkép 1723-1725 között, 1:255.000 méretarányban: *Der Temesvarer Bannat. Abgetheilt in seine Districte, aufgenommen und abgemessen auf hohen Befehl Ihrer Hochfürstlichen Durchlaucht des Prinzen Eugenii von Savoyen…*[1] Az "a la vue" készült felvételnél a hegyeket alaprajzban, ferde megvilágítást feltételezve ábrázolták.

1769-ben Lacy tábornagy, a Haditanács elnöke parancsára Ignatz Müller ezredes a meglevő források alapján készített el egy 1:360.000 méretarányú térképet Magyarország területére, amely a Temesi Bánság területét is ábrázolja.[2]

II. Az I. katonai felmérés

A Temesi Bánság első részletes felmérésére az I. katonai felmérés alatt került sor.

A XVIII. század második felében Európa fejlett államaiban megindult a részletes topográfiai térképezés. Mária Terézia a hétéves háborút (1756-63) követően rendelte el az Osztrák Birodalom összes tagországának felmérését, amely 1763-1787-ig folyt. Miután maga a felmérés egy része már II. József uralkodása alatt ment végbe, a szakirodalomban gyakori a "Josephinische Aufnahme" elnevezés.

[1] Wien, Kriegsarchiv. Kartenabteilung (a továbbiakban: KA) jelzet: B IX a 554. Hadtörténeti Térképtár (továbbiakban: HT) jelzet: B IX a 1166, eredeti méretű színes fénymásolat, 86x98,5 cm.

[2] Ignatz Müller: Mappa geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitatus…. Wien, 1769. 12 szelvény, egyenként 85x57 és 85x36 cm. HT: B IX a 513.

Miután a munkák elsősorban hadiérdekeket szolgáltak, katonák végezték, utólag „katonai felméréseknek" hívjuk azokat. Külön térképező szervezet nem volt, a térképezést a Főszállásmesteri Kar (Generalquartiermeisterstab) beosztott tisztjei, illetve az ezredeiktől vezényelt tisztek végezték.

A felmérés országonként, tartományonként ment végbe, összesen 21 önálló felmérés, a teljes Birodalom területét összesen mintegy 3245 1:28.800 méretarányú szelvény fedi, egy felmérési szelvény nagysága 63x42 cm, ami a természetben mintegy 18x12 km területet ábrázol. A színes, kéziratos szelvények többnyire egy eredeti és egy másolati példányban készültek, saját korukban titkosak voltak, így a polgári kartográfiára viszonylag kis hatással lehettek, az utókor számára viszont pótolhatatlan forrásértéket jelentenek, hasonlóan a térképekhez készült országleírásokhoz (Landesbeschreibung). Az eredeti kéziratos szelvények jelenleg a bécsi Hadilevéltár (Kriegsarchiv) Térképtárában találhatók, Magyarországon a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára rendelkezik az eredeti szelvények színes, méretarányos másolataival a Magyar Királyság, a Temesi Bánság és az Erdélyi Nagyfejedelemség területére.
Történelmi Magyarország területén is több önálló felmérés történt: a Magyar Királyság, a Temesi Bánság, az Erdélyi Nagyfejedelemség, a Horvát-Szlavón Királyság és a Katonai Határőrvidékek felmérése.

II. 1. A Temesi Bánság felmérési szelvényei

A Temesi Bánság felmérését Mária Terézia rendelte el 1769-ben. Gazdasági felmérés volt a telkek, birtokok, művelési ágak kimutatására, 1:7200 méretarányban, amely a katonai felmérés méretarányának a négyszerese. A felmérést mérőasztallal végezték, de a grafikus irányzás és metszés helyett többnyire irányzást és hosszmérést (mérőlánccal, kötéllel, rúddal) végeztek. A gazdasági felmérést szintén katonák (a Generalquartiermeisterstab tisztjei) végezték katonai mérnökök részvételével. A Temesi Bánság felmérésének az irányítását Elmpt alezredes végezte. A gazdasági felvételek helyszíni vázlatait könyv alakban fűzték össze, amelyhez leírás[3] is tartozott. Ezek alapján készült el a katonai felmérés 1:28.800 méretarányban 1772-ben, amelynek címe: *Original-Aufnahmskarte des Temesvárer Banats, ausgeführt in den Jahren 1769-1772 unter der Direction des Obersten Elmpt des Generalquartiermeisterstabes*[4]. 208 kéziratos szelvény, amelyhez az országleírást Elmpt ezredes készítette el 1774-ben. A felmérés idején a Temesi Bánság 11 járásra tagolódott, ebből 2 (a pancsovai és az orsovai) volt a katonai körzet, amelyekből többszöri szervezeti- és névváltozás után 1775-ben létrejött a Német bánsági és az Oláh-Illir bánsági Határőrvidék területe, ezeket a polgári közigazgatás alól kivon-

[3] Ezek elsősorban a mezőgazdaságra vonatkozó feljegyzések voltak: a terep fekvése, a talajviszonyok, a telepíthető szántók, rétek, szőlők, stb.
[4] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 577, HT jelzet ua. (fekete-fehér kicsinyített fotómásolatok), ill. B IX a 1132, színes, eredeti méretű fénymásolatok

ták, a többi területet 1777-ben 4 járásra osztották. 1778-ban a Temesi Bánságot (kivéve a két határezred területét) közigazgatásilag is a Magyar Királysághoz csatolták és három vármegyére (Temes, Torontál, Krassó) osztották. A Német bánsági és az Oláh-Illir bánsági Határőrvidék területét 1780-1784 között újra felmérték.

1. áttekintő

A Temesi Bánság felmérési térképeinek (1: 28 800) szelvénybeosztása [1769-1772], jelölve az 1:136 000 méretarányú szelvények határát

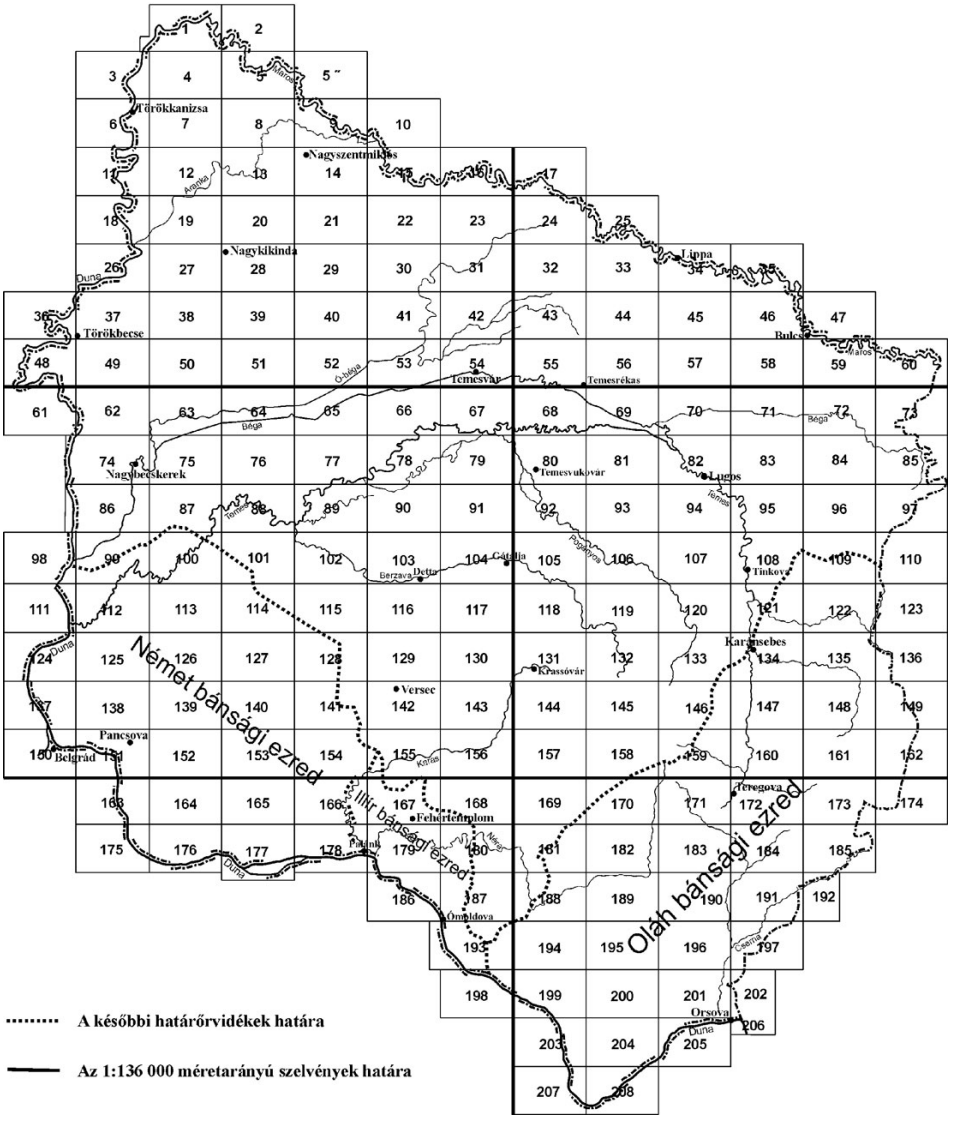

Az 1769-1772 között felmért szelvények tehát tartalmazzák a két később kialakított határőrvidék területét is (1. áttekintő). A 11 járás határa eredetileg is szerepelt a térképen, de feltehetően utólag (kéziratos térképnél ez nem jelent nehézséget) a későbbi határőrvidékek határát is berajzolták. A térképen fent bal oldalon a „Königreich Ungarn" felirat alatt az adott határőrezred is meg van nevezve a „K.k. Militär Grenze" megírás mellett.

A Temesi Bánságról készült szelvények szép kivitelűek (miután gazdasági felmérés alapján készültek, nincs külön eredeti és másolati sorozat). A szántókat sakktáblaszerűen jelölték (a magyarországi szelvényeken csak halvány színezés jelzi). A szelvények bal felső sorában szerepel a sorszám (Sectio), alatta a District (megye), és az adott térképen szereplő fontosabb települések (esetleg terület) megnevezése. Jobb felső szélen az aránymértéket találhatjuk (Maasstab von 2000 Wienner Claffteren). A jobb oldali széles keretben az összes, azon a szelvényen szereplő település szerepel, mellettük oszlopok, amelyek a településekhez tartozó házak és parasztházak, porták, kertek, lovak számát jelölte (de nem töltötték fel adattal). A szelvény négy oldalán a keretben feltüntették a csatlakozó szelvények sorszámát is.

II. 2. A Bánsági Határőrvidék térképezése

A Temesi Bánság területén állomásozott a két bánáti határezred, amelyek területileg végleg csak 1775-ben szakadtak el, mint önálló határőrvidék. Ekkor változott az elnevezésük „Német bánsági" és „Oláh-Illir bánsági" határgyalogezredre.

A Német bánsági Határőrvidék felmérése

1780-1784 között a terület újratérképezésre került (a Temesi Bánság 1769-1772 közötti felmérésén belül volt az első), a Generalquartermeisterstab tisztjei által, Wegler alezredes vezetésével. Címe: *Topographische Karte von dem Deutsch-Banatischen Grenzregiment, aufgenommen und gezeichnet von denen unter der Direktion des Oberstleutnant von Wegler des General-Feldquartier-meister Stabes angestellten Herrn Offiziers.*[5] A 33 kéziratos, színezett, 1:28.800 méretarányú szelvény 1780-1784 között készült, egy eredeti és egy másolati példányban.

Az Oláh-Illir bánsági Határőrvidék felmérése

1775-ben jött létre a korábbi (1766-ban létrejött) Illir bánsági határezred és az 1773-ban létrehozott Oláh zászlóalj területéből egyesítve. Wegler őrnagy irányította a felmérést, a katonai térkép 1:28.800 méretarányban 1784-re készült el. Ez utóbbi címe: *Walachisch-Illyrisches Grenz-Regiment, aufgenommen und gezeichnet von denen unter der Direktion des Oberstleutnant von Wegler des Generalquartiermeisterstab angestellten Offizieren.*[6] A kéziratos, színezett térképmű 47 szelvényből áll, 1780-1784 között készült.

[5] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 592
[6] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 602

III. A Temesi Bánságot ábrázoló levezetett térképek az I. katonai felmérés idején

A kéziratos, 1:28.800 méretarányú szelvények alapján kisebb méretarányú térképeket is készítettek, de azok is kéziratos, színezett, többnyire egy példányban rajzolt szelvények voltak, saját korukban titkosak, amelyeket, a felmérési szelvényekhez hasonlóan, szintén tartományonként, országonként készítettek el, többnyire rögtön a felmérést követően. Igy történt ez a Temesi Bánság esetében, amely határőrvidékekkel (a későbbi Német bánsági és Oláh-Illir bánsági Határőrvidékek) együtt történő felmérése 1769-1772 között zajlott, a levezetett térkép rögtön a felmérés befejezése után, 1773-ban készült el, **1:136.800 méretarányban**, amely a felmérési méretarány 21%-ra való kisebbítése. Christoph Glaser alhadnagy készítette, címe: *Plan des Temeswarer Bannaths, eingetheilt in 11 Districts… Diese Charte ist unter der Direction des Herrn Obristen Baron v. Elmpt durch verschiedene Offiziere von Anno 1769-1772 ökonomisch aufgenommen worden und von denen Sectionen in diesem Masstab reduziert worden, durch Christoph Glaser, Unterlieutenant von Marschall. Anno 1773.* [7] 6 szabálytalan alakú, kéziratos, színezett szelvény összemontírozva, szigettérkép. Érdekességként megemlítendő, hogy eredetileg a 11 megye határát ábrázolták, majd ezt utólag kiradírozták, és a térkép déli részén a Német bánsági ill. Oláh-Illir bánsági Határőrvidékek határait rajzolták meg.

Az I. katonai felmérés alapján Neu ezredes polgári-közigazgatási céllal készített egy **1:192.000 méretarányú**, egész **történelmi Magyarország** területét ábrázoló (2. áttekintő), tehát több önálló felmérés (Erdély, Temesi Bánság, Magyar Királyság, Horvátország, Szlavónia, Határőrvidékek) eredményét bemutató térképművet, amelynek címe: Andreas Neu: *Geographische Charte des Königreichs Hungarn.* A térkép külön érdekessége, hogy a II. József által 1785-ben bevezetett 13 közigazgatási körzet, kerület (Bezirk) beosztását tartalmazza, amely 1790-ben megszűnt. 1786 elejére készült el, a felmérési szelvényekhez képest erősen korlátozott tartalommal, amely nem csak a kicsinyített méretarányból fakad. Egyik legszembeötlőbb vonása, hogy visszatér a domborzat halmocskás ábrázolása az alaprajszerűhöz képest. A méretarány választása (az 1:192.000. méretarány nem kerek számú hányada a felmérési méretaránynak) is azt szolgálja, hogy a titkos katonai térképekkel (felmérési szelvények és a levezetett méretarányok egyaránt) minél kevesebb összefüggés maradjon. Ennek ellenére ez az első, teljes történelmi Magyarország területét ábrázoló, geometriai értelemben elfogadhatónak tekinthető térkép. A kisebb önálló felmérések, így a Temesi Bánság felmérésének anyagát optimális csatlakoztatással illesztették a Magyar Királyság felmérési szelvényeiből kicsinyítéssel nyert térképszelvényhez, ami nyilvánvalóan csak kisebb-nagyobb torzításokkal volt lehetséges.

[7] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 578. HT jelzet B IX a 578 (eredeti)

2. áttekintő
Az 1:192.000 méretarányú szelvények beosztása

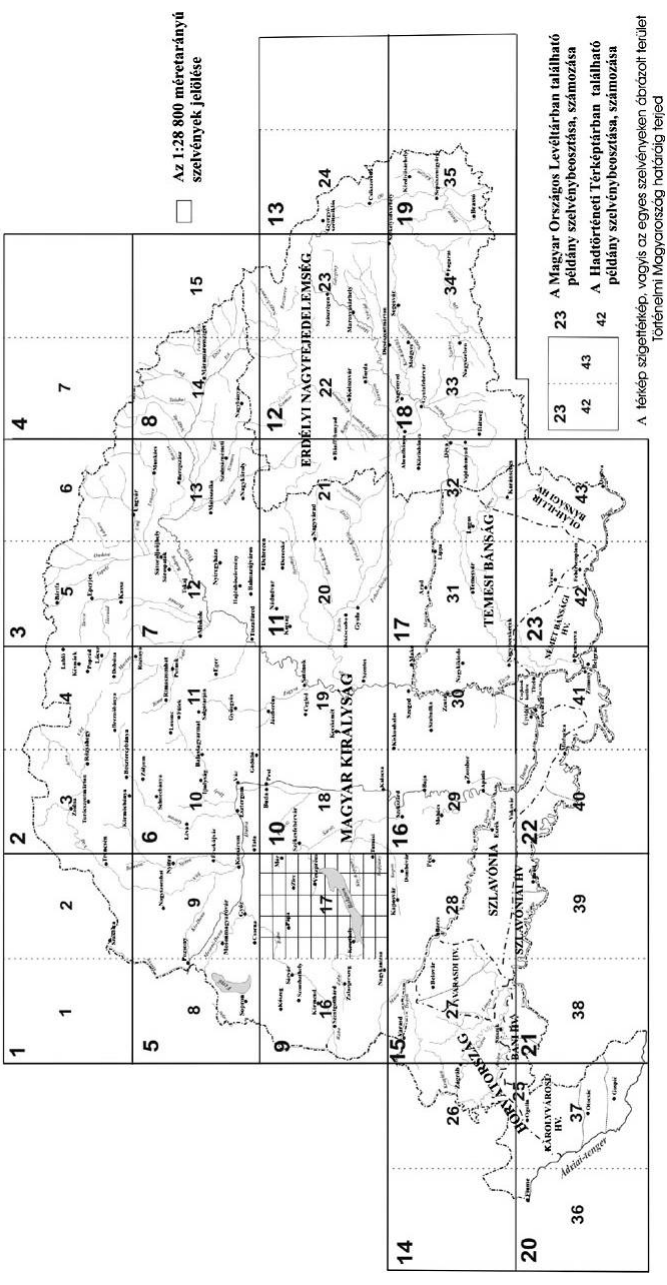

A térképet (ellentétben a többi levezett térképpel, amelyek többnyire 1 példányban készültek) 3 kéziratos példányban rajzolták meg[8], amelyek tartalma azonos, de a szelvényméretek eltérőek. Egyik ismert példánya Magyar Országos Levéltár gyűjteményében található, 23 nagyméretű szelvényből áll[9]. Egy szelvény fekvő téglalap alakú, mérete 36 x 24 hüvelyk (95 x 63 cm) amely 10 x 10=100 felmérési szelvény területét öleli fel, amely a természetben 24 x 16 mérföld (182 x 121 km) területet fed. Az egyes szelvények határoló vonalai egybeesnek a felmérési szelvényekével.

A második példány a bécsi Kriegsarchiv[10] gyűjteményében található, 43 szelvényből áll, amelyek a fent említett szelvények függőleges osztás mentén felezésével készültek, így álló téglalap alakúak, 18 x 24 hüvelyk (48 x 64 cm) méretűek, amelyek 5 x 10=50 felmérési szelvény területét ölelik fel és a természetben 12 x 16 mérföld (91 x 121 km) területét fednek. A harmadik teljes példány holléte jelenleg ismeretlen. Elkészült viszont az előbbi térképekhez hasonló kivitellel és tartalommal, ugyanabban a méretarányban, az újonnan létrehozott 13 kerület (10 magyar és 3 erdélyi) önálló térképe, amelyet minden kerület megkapott a saját területére, így ez az első olyan részletes térkép, amelyet a polgári közigazgatás szabadon felhasználhatott. A kerületi térképek teljes történelmi Magyarország területére elkészültek, a katonai Határőrvidékek kivételével (ezek nem tartoztak a kerületi beosztásba), szigettérképek, tehát csak az adott kerület területét ábrázolják. Külön érdekesség, hogy „ponttérkép" (Punctierungskarte) is tartozik hozzájuk, ezen történtek a javítások. Ez egy ugyanolyan méretarányban készült vázlat, amely csak a főbb településeket tartalmazza. Az eredeti térképet és a vázlatot is sakktáblaszerű hálózattal látták el, a négyzeteket az ABC nagy- és kisbetűivel jelölték. A vázlaton korrigálták a térképen szereplő hibákat, majd ezt átvezették az eredeti térképre. Minden kerületi térképhez külön jelmagyarázat tartozik, ez a teljes országot ábrázoló „nagy" térkép jelmagyarázatának kivonata.

A Temesi Bánság területére megjelent kerületi térkép a következő: *Geographische-Charte des Temeswarer-Bezirks im Königreich Hungarn (*A Temesvári Kerület általános térképe)[11], Arad, Bács, Torontál, Temes, Krassó, vármegyék területét ábrázolja, vagyis fedőterülete nem esik egybe Temesi Bánság területével, + 2 vármegye területét is ábrázolja - Arad, Bács.

A Temesi-Bánságról 1784-ben külön is készült egy 1:192.000 méretarányú térkép, a két katonai határőrvidékkel együtt (Német-bánsági, Oláh-bánsági ezredek). – a „különállást" igazolva, mint természetes egység, táj. Címe: *Charte vom Bannat*.[12]

[8] Egy példány a magyar-erdélyi Kancellária, a másik a Helytartótanács, a harmadik az erdélyi Gubernium számára készült.

[9] Hungarischen Charte, mit Siebenbürgen, dem Temesvarer Banat, Sclavonien und Croatien. OL jelzet: s 12 Div. XI. No.2.

[10] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 528, HT jelzet: B IX a 1120. Eredeti méretű színes fénymásolat.

[11] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 579. 16 szelvény + 1 füzet. HT jelzet: B IX a 1174. Eredeti méretű színes fénymásolat (a másolat a KA B IX a 580 jelzetű változatáról készült)

[12] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 581. 2 szelvény. HT jelzet: ua. Eredeti méretű színes fénymásolat.

3. áttekintő
Az 1:230.400 méretarányú szelvények áttekintője

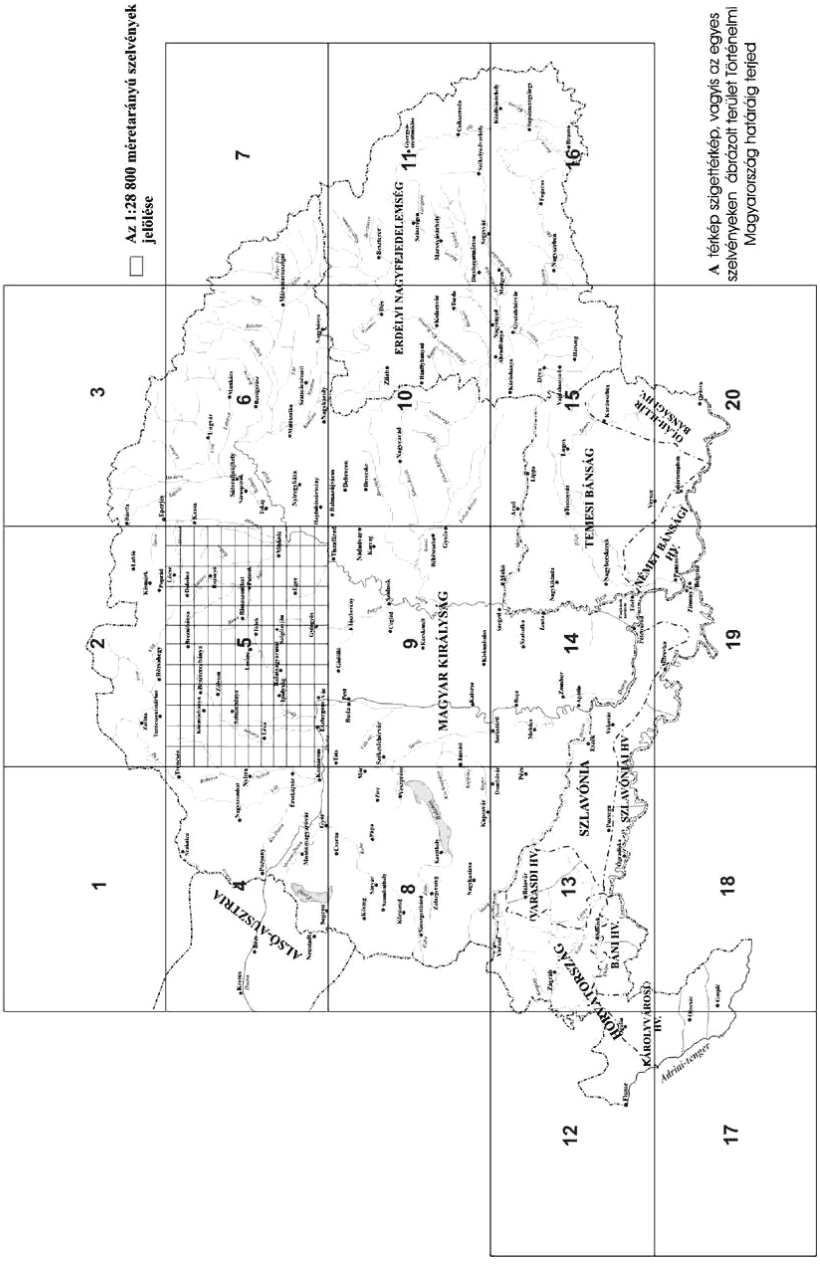

Készült egy **1:230.400** méretarányú térkép is történelmi Magyarország területére (3. áttekintő), a felmérési méretarány 1/8-ra kicsinyített térkép jóval a felmérés befejezése után, a XVIII. sz. végére, esetleg a XIX. sz. elejére datálható, 20 szelvényen[13]. Míg a „Geographische Karte", az 1:192.000 méretarányú általános térkép közigazgatási céllal készült, így szándékosan nem tartalmazta a felmérési szelvények számos elemét, az 1:230.400 méretarányú térkép sokkal részletgazdagabb, a lehetséges legtöbb adatot tartalmazza, amelyet a méretarány megenged, így sokszor nehezen olvasható. Egy szelvény fekvő téglalap alakú, mérete 36 x 24 hüvelyk (95 x 63 cm)[14], 12 x 12=144 felmérési szelvény területét öleli fel, amely a természetben 28,8 x 19,2 mérföld (218x145 km) területet fed. A felmérési szelvények határoló vonalai szintén jól kivehetőek. Sajnos, néhány erdélyi szelvény befejezetlen, csak a síkrajz vázát tartalmazza, településnevek, domborzat nélkül. A befejezetlenségre utal, hogy sem cím, sem jelkulcs, egyéb megírás nem tartozik a térképhez, amely szigettérkép, csak az északnyugati szelvényeken vannak a határon túli területek ábrázolva Alsó-Ausztria felé. A szelvények szélén helyenként szerepel a szomszédos szelvények megírása, a települések jelölése különféle jelekkel történik: a nagyobb településeké alaprajzszerű, helyenként oldalnézetes jelek, a kisebb településeket karikák jelölik. A domborzat ábrázolása árnyékolással történik, az erdőket jellel ábrázolják.

IV. Az 1:864.000 méretarányú áttekintő térkép

A Habsburg Birodalom teljes területét összefüggően ábrázoló egyetlen térkép Fallon ezredes irányításával készült, 1:864.000 méretarányban, amely a felmérési méretarány harmincad része. Már javában folyt a II. katonai felmérés (1806-1869), amikor 1822-ben Bécsben megjelent, a Generalquartiermeisterstab alárendeltségébe tartozó, 1807-ben létrehozott Topográfiai Osztály kiadásában. A térkép 9 szelvényből áll, , egy szelvény mérete 57 x 41 cm, színezett rézmetszet. Címe: *Ludwig August Fallon: Das Oesterreichische-Kaiserthum mit betrachtlichen Theilen der angrenzenden Staaten.*[15]

[13] Kriegsarchiv, KA jelzet: B IX a 517. HT jelzet: B IX a 1131. Eredeti méretű színes fénymásolat.
[14] A szelvényméret megegyezik a 23 szelvényes 1:192.000 méretarányú általános térképével
[15] HT jelzet B IX a 9.

IRODALOM

Paldus, J. 1919: Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus der Zeit Kaise Josephs II. Wien. Alfred Hölder. 112 o. + 20 o. térképmelléklet.

Borbély A. - *Nagy J.* 1932: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny II. kötet. 35-85 o. Bp. M. Kir. Állami Térképészet.

Hofstätter, E. 1989: Beiträge zur Geschichte der österreichischen Landesaufnahmen. I. teil. Wien. 196 o. + 26. o. melléklet.

Jankó A. 2004. Az első katonai felmérés. DVD kiadvány bevezető tanulmánya, 40 o. + 18 áttekintő, melléklet. Bp. HM-HIM-Arcanum Adatbázis Kft.

KITANICS MÁTÉ - KOLUTÁCZ ANDREA

Bunyevác beköltözés a Bácskába a 16-18. században

A horvátok eredetének és migrációinak kérdésével már többen foglalkoztak, magyar nyelven azonban főképp az egyes horvát népcsoportokat vizsgáló kisebb munkák születtek. Sajnálatos módon senki sem vállalkozott még nagyobb lélegzetű, a magyarországi horvátság történetét és hazánkba irányuló migrációját részletesen bemutató munka készítésére. Jelen tanulmány az egésznek szintén egy szeletét kívánja röviden bemutatni a 16. századtól a 18. század elejéig terjedően. Bízom azonban abban, hogy az egyes horvát népcsoportokkal behatóbban foglalkozó olyan kutatók tollából, akik felismerik az összefogás szükségességét, a közeljövőben a magyarországi horvátság múltját egészében is bemutató munka láthat napvilágot.

A bunyevácok migrációjával kapcsolatban kiindulópontként szeretném leszögezni, hogy azt gondolom, szó sem lehet kontinuitásról a Magyarország területén egykor őslakos szlávság és a bácskai bunyevácság között. A fennmaradt dokumentumok, összeírások alapján ugyanis szinte biztosan kijelenthetjük, hogy több hullámban költöztek eredeti hazájukból új lakhelyükre a 16. századtól kezdődően, de a folyamat igazán az 1620-as évektől erősödött fel.

A napjainkban leginkább elfogadott elmélet szerint az említett bunyevác őshaza Nyugat-Hercegovinában, Délnyugat-Boszniában, valamint a Svilajától északra elterülő, a Dinara-hegységig húzódó vidéken feküdt. E területről a török nyomás következtében a 15-17. században indultak el Észak-Dalmácia, Lika és Gorski Kotar valamint a Velebit-hegység alatti tengerparti sáv, illetve az általam részletesebben tárgyalni kívánt Bácska irányába.

Sokáig tartotta magát azonban az a feltevés, hogy ez a népcsoport nem az említett terület egészéről, hanem annak keleti pereméről, vagyis a Neretva bal oldali mellékfolyója a Buna mellől származik, illetve nevét is innen nyerte. Ez az elmélet akkor kezdett gyökeret verni, amikor Vuk Stefanović Karadžić az 1818-ban megjelent nagy jelentőségű szerb szótárában, a Srpski riječnikben ismertette (Sokcsevits D. 2003). Berkity György 1839-ben a Tudománytárban Népismertetés címen megjelent munkájában szintén azt olvashatjuk, hogy a Pest és Fejér megyei Érden, Tökölön, Bálinton és Csepelen élő bunyevácok között fennmaradt szájhagyomány szerint, ők a Buna folyó mellől érkeztek. Ez azért érdekes, mivel Karadžić és Berkity munkájának megjelenése között alig több mint 20 év telt el. Természetesen arról nem lehet szó, hogy ennyi idő alatt Karadžić alapján nyert volna teret ez az elképzelés az itteni, magukat rácoknak nevező horvátok között. Az sem valószínű, hogy Berkity olvasva Karadžić

munkáját, becsempészte saját írásába annak teóriáját. Sokkal inkább lehetséges, hogy Karadžić egy már régebben élő, és valószínűleg nem helytálló legendát fogalmazott meg, amely általánosan elterjedt volt a magyarországi bunyevácság körében is. Ezt látszik igazolni Karadžić Bécsben, 1849-ben megjelent Kovčežić za istoriju, jezik i obićaje Srba sva tri zakona című munkája idevágó mondatának szó szerinti fordítása is: *„…lehet, hogy a bunyevácokat a hercegovinai Buna folyóról nevezik így, amely mellől, amint azt beszélik, hajdanában ideköltöztek”* (Karadžić V. 1849. pp. 2.).

Tehát ezt már korábban is beszélték, Karadžić csak lejegyezte. Hogy ez a néphagyomány mi is lehetett, arra Margalits Ede 1902-ben megjelent Horvát történelmi repertóriuma alapján következtetünk. A könyvben a szerző ugyanis az Emlékezés a felső végvidékre, különös tekintettel a bunyevácokra című részben, egy szóbeli forrásra hivatkozva a következőt közli: *„Mikor Mohamed 1463-ban Boszniát legyőzvén, annak királyát és 200 főurat kivégeztette Hercegovinában a Buna vize mellett, mely a Neretvába ömlik, és Neveszinje, Blagaj, Sztolác és Pocsitelj vidéken lakó katholikus délszlávok, a bunyevácok megrémültek és a legrövidebb úton Metkovics és Gabelán át a dalmát partokra menekültek. Útközben sok más menekülő is csatlakozott hozzájuk, így a hercegovinai híres Livnovár lakossága is”* (Margalits E. 1900. pp. 661.).

A buna vidéki származás elmélete valamint ezzel összefüggésben a bunyevác szó Bunából való levezetése igen sokáig tartotta magát a magyar tudományos életben. Ezen álláspontot többek között olyan kiemelkedő kutatók is képviselték a 19. század második felében, a 20. század elején, mint Dudás Gyula, Antunovich Iván vagy Iványi István. Bár még 1947-ben is napvilágot látott az említett elméletet képviselő munka Unyi Bernárdi tollából, de a 20. század második felében már többségben voltak azok a kutatók, akik a bunyevácok eredeti szállásterületét már nem csupán a Neretva bal oldali mellékfolyójának vidékére szűkítették. Ezzel együtt egyre kevesebb híve lett a bunyevác szó Bunából való levezetésének, napjainkban pedig azt mondhatjuk, hogy a horvát a szerb vagy a sokác szavak mellett a bunyevác kifejezés eredetét is homály fedi.

A legkorábbi feltételezett bácskai horvát beköltözéssel kapcsolatban Szárics Jenő 1842-ben, a Regélő Pesti Divatlapban Népismertetés címen írott munkáját kell kiemelnünk. Cikkében a szerző említi azt a hagyományt, miszerint a bunyevácok első csoportjai IV. Béla idején, mint kísérők kerültek Magyarország területére, mikor a király a tatárok kivonulása után visszatért országába. A szóbeszéd szerint a bunyevác harcosok a Bácskában kaptak földet jutalmul. A IV. Béla idején történt horvát betelepülés kérdésével már többen foglalkoztak, de senkinek sem sikerült minden kétséget kizáróan bizonyítani, hogy a feltevés megállja a helyét. Véleményem szerint, ha történt is horvát áttelepülés a 13. század közepén, ez olyan kismértékű lehetett, hogy a kontinuitás a 16-17. századi horvátság és a 13. században érkezők között nem valószínű. Természetesen amennyiben igaz a 13. századi horvát beköltözés elmélete, előfordulhat, hogy

később betelepülő bunyevácok rokonai is lehettek azon horvátok között, akik Magyarországon a királynak tett szolgálataikért kaptak jutalmat. Talán innen élt körükben ilyen szívósan a hagyomány, melyet pontosan 600 év múlva jegyeztek fel. Azt azonban az 1522. évi Bács és Bodrog megyei dézsmalajstrom átvizsgálása alapján biztosan ki merem jelenteni, hogy e két vármegyében horvát lakosság a mohácsi csatát közvetlenül megelőző időszakban nem volt jelen. Anélkül, hogy a kérdést tovább bonyolítanám, ez azt jelenti, hogyha horvát lakosság kapott is földet a Bácskában jutalmul a 13. században, ezek asszimilálódtak a magyar néptengerbe, kontinuitásról tehát itt nem beszélhetünk. Azt, hogy a bunyevácok úgy emlékeztek, hogy őseik a Bácskában kaptak jutalmul földeket, egyszerűen az említett vélt vagy valós 13. századi horvát beköltözés ismeretének, illetve a katonai szerepvállalásért cserébe engedélyezett 1687-es bácskai letelepedés ötvözetének tartom.

Az első hiteles források alapján a bunyevácok megjelenését déli területeinken a 16. század végére tehetjük, mivel tudjuk, hogy Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem csapataiban a dunamelléki hódoltsági részeken 1594-ben és 1595-ben nem csak hajdúk és szerbek, de bunyevácok is harcoltak. Tudjuk azt is, hogy Esztergom visszahódítása után, valószínűleg 1598-ban, Pálffy Miklós várparancsnok hívó szavára 15000 pravoszláv hívő költözött északabbra a bajai, szabadkai és zombori náhije területéről. Néhányan azonban nem tudtak gyökeret verni új otthonukban és visszatértek a déli hódoltsági területekre. Erre onnan következtethetünk, hogy a 17. század végi és 18. századi anyakönyvekben sűrűn találkozhatunk az Osztrogonácz, Pestanácz, Pestalics, Tukuljácz, Budimácz horvát vezetéknevekkel, melyekben a laikus is könnyen felfedezheti az Esztergom, Pest, Buda, Tököl településnevet. A kor szokása szerint ugyanis az újonnan érkezettek megnevezésére olykor korábbi lakóhelyük nevét használták, mely rövid időn belül vezetéknévként állandósult. Az Esztergom környékéről visszatérő említett délszlávok nemzetiségi hovatartozását ugyanakkor igen nehéz megállapítani. Nem feltétlenül kell ugyanis azt gondolnunk, hogy e néhány példaként felsorolt család eredetileg is horvát kellett legyen kizárólag azon okból kifolyólag, hogy a 17. század végi és 18. század eleji szabadkai, bajai és zombori bunyevác anyakönyvekben szerepelnek. Előfordulhat ugyanis, hogy a visszatérő szerbek egy része a katolikus térítő munka valamint a horvát népesség számának folyamatos növekedése következtében bunyevácosodott el.

A 16. század végén tehát az eddig főként szerbek által lakott Bácska vidékének lakossága erősen lecsökkent. A törökök a gazdasági erőben is meggyengült terület népességét, a Balkánról hozott újabb telepesekkel igyekeztek pótolni. Így került részben török jobbágyként a hódoltságba egyre nagyobb számban bunyevác lakosság. Annak ellenére azonban, hogy a szerbek egy része elvándorolt a jobb megélhetés reményében, továbbra is jelentős rác lakosság maradt a Bácskában, és feltételezhetjük, hogy újabb és újabb telepesek érkeztek szerencsét próbálni. Tudjuk ugyanis Bethlen Gábor 1626. évi feljegyzései alapján,

hogy a szegedi szandzsák területén 10 nagyobb erősségben, úgymint Szegeden, Titelen, Szalánkeményen, Bácsott, Csongrádban, Zomborban, Becsén, Kalocsán, Baján és Kecskeméten, összesen 12 700 gyalogos és lovas katona szolgált (Reiszig E. 1909). Ezek többségét nem hivatásos török, hanem jobbára ortodox vallású szerb és vlach martalóc katonák adták. Így a Baján állomásozó kisebb számú, mintegy 600 fős őrség jó részét is ezek képezték.

Véleményem szerint bár a 17. század első felében a szerbek többségben lehettek, de az 1620-as években már jelentősebb számú horvát népesség jelenlétét is feltételezhetjük a megye területén. 1622-ben ugyanis Matkovics Simon János világi pap Rómához fordult, és a Hitterjesztési bizottságtól engedélyt kért arra, hogy a kalocsai egyházmegyében élő bunyevácok között a régi engedményekkel és kiváltságokkal lelkészi teendőket végezhessen. Számunkra a legfontosabb, hogy Matkovics már 1613-ban ellátogatott segítőtársával Szini István atyával együtt Bukinba, Zomborba és Bácsba, hosszabban időzve a három falu talán ekkor már horvát lakosságának körében. 1623 és 1633 között szintén településről-településre járva, Papics Pál is a Bácskában tevékenykedett. Úgy tűnik, főként bunyevácok között végezte munkáját. Erre 1645-ben írott egyik leveléből is következtethetünk, mivel addigi eredményeiről beszámolva azt állította, hogy a katolikus fiatalokat horvát és latin írásra oktatta (Molnár A. 2002).

A részben Boszniából érkező lakosság száma tehát az 1620-as évektől nőtt a hódoltsági területen, miközben az eddigi kutatások alapján kimutatható, hogy 1600 és 1624 között a Boszniában összeírt házak száma mintegy kétharmadára csökkent. Ezt onnan tudjuk, hogy előbb 1600-ban Musztaj, majd 1624-ben Mehmed bég utasítása alapján végeztek összeírást a szandzsák területén. Egykorú jelentések szerint a lakosság a „Duna túlsó partja" felé igyekezett, ez pedig valószínűleg összefüggésbe hozható a Musztaj bég elleni boszniai felkelés kudarcával. Hogy ez a felkelés mikor lehetett, arról írásos feljegyzés nem maradt ránk. Az eddigi kutatások alapján azonban történtek már kísérletek pontosabb meghatározására. Egy 1702. évi fennmaradt irat szerint a likai és a tengermelléki bunyevácok 80 évvel korábban, tehát 1622 körül menekültek a horvát tengerpartra. Ez az időpont egybeesik a fentebb említett Matkovics Simon János működésének kezdetével a bácskai bunyevácok között. Hogy ezekben az években nagyobb arányú elvándorlás történt, azt az is bizonyítja, hogy Frangepán Miklós a zengi kapitányt 1639-ben beperelte, mivel engedély kérése nélkül katolikus vlachokat telepített le birtokain (Urosevics D. 1969).

A bunyevác jelenlét hozzávetőleges nagyságáról a 17. század közepén Ibrisimovics Marin belgrádi katolikus püspök 1649-es bácskai bérmaútjának feljegyzéseiből értesülhetünk. Ibrissimovich, kísérőivel október 11-én érkezett Martonosra, itt a Szent-Márton templomban 245 embert bérmált meg. Innen első útja a szabadkai barátok által gondozott bajmoki bunyevácokhoz vezetett. Október 13-án Jankovácon tartózkodott, ahol a Szent György templomban 324 hívőt részesített a bérmálás szentségében. Ezután a Duna mellett haladva októ-

ber 17-én Szántovára érkezett. Hercegszántón nemcsak a szerbek elköltözése után betelepült szántovai, de a béregi bunyevácokat is fogadta. Tudjuk, hogy Béregen és Kolluton összesen 30 bunyevác család lakott, és azt is, hogy a belgrádi püspök október 23-án és 24-én Zomborban 30 bunyevác ház népét, összesen 117 hívőt áldott meg. Október 28-án már Bácsban találjuk, itt a Boldogasszony templomban 180, majd Dunabökényben 428 személyt bérmált meg. Ezután munkája végeztével visszatért Belgrádba (Reiszig E. 1909).

Amennyiben a körút számszerűen ismert bérmálásait összeadjuk, úgy 1294-et kapunk. Ennyi embert biztosan részesített a szentségben a püspök. Nincsenek pontos adataink azonban Hercegszántóra, Béregre, Kollutra, Garára, Gákovára és Bodrogmonostorra vonatkozóan. Az egyházi vezető naplójából kiderül, hogy Garán, Gákován és Bodrogmonostoron is járt, ahol összesen 58 katolikus család lakott, és megtudhatjuk, hogy bár nem regisztrálták hány főt, de Mélykúton is bérmált. Béregen és Szántován 30 bunyevác család lakott, Zomborban ugyanennyi család esetében 117 személyt bérmált meg. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha Béreg és Szántova esetében is ennyivel számolunk. Amennyiben a garai, gákovai és monostori 58 családot arányosítjuk a 30 család 117 bérmálthoz, az eredmény 226 lesz. Az 1294-hez hozzáadva tehát még 117 + 226-ot, 1637 fővel számolhatunk. Ebből, ha levonjuk a martonosi magyarok számát, 1392-öt, tehát 1400 körüli összeget kapunk. A bajmokiakat hozzáadva, az eredmény még ennél is több lehetett.

Eszerint kijelenthetjük, hogy Ibrisimovich Marin püspök körülbelül másfélezer bunyevácot részesített a bérmálás szentségében. A Dudás Gyula által képviselt több ezres számot így túlzásnak minősíthetjük. A bérmáltak száma valószínűleg a teljes bunyevác népesség kisebb részét jelenthette, annak ellenére, hogy rendszeres bérmálás hiányában nyilvánvalóan megnőtt a szentségre várók száma. Az eddig felvázolt számítások alapján ha pontos számot nem is adhatunk meg, azt biztosan kijelenthetjük, hogy a horvát lakosság száma a 17. század közepén a Bácskában már több ezer főre tehető. A feljegyzések alapján az is egyértelmű, hogy a Bácska Ibrissimovich által körbejárt részén, a katolikusok többségét bunyevácok alkották. Az is nyílvánvaló, hogy a püspök célirányosan azt a területet járta be, amelyen katolikus lakosság lakott. Tehát azon települések többségén, amelyet nem érintett, számottevő katolikus népesség nem tartózkodott, vagy a török ide nem engedélyezte belépését. Nagyobb magyar lakosságot, szám szerint 245 főt egyedül a bácskai Tisza-vidék egyik községében, Martonoson találunk. A Tisza-vidék többi megmaradt települését ekkor gyér számú szerb lakta, és az 1690. évben történt újabb szerb betelepedéskor az egyetlen magyar Martonos lakói is kiszorultak falvukból, templomukat ortodox hívők vették birtokba.

Ibrissimovich 1651-ben bekövetkezett halála után Benlics Marian lett a belgrádi püspök. Az 1664-ben Rómába küldött jelentése alapján arra következtethetünk, hogy a katolikusok a más vallásúakhoz képest nem lehettek túlságosan nagy számban a Bácskában, mivel személyes úti élményei alapján a követ-

kezőt írta: *„A kalocsai egyházmegyében a boszniai rendtartomány szerzetesei folytatják működésüket, s fenntartják a kevés katholikust nagy félelem és veszély között*" (Winkler P. 1909. pp. 310.).

Hogy számszerűen mennyien lehettek, arról szintén Benlics feljegyzéseiből értesülhetünk. Az egész hódoltság katolikus lakosságának számát 170 000, míg a bácskai hívekét 9000 főre becsülte. Mivel a Bácskában csak gyér számú magyar katolikus lakosság lehetett, a 9000 ember szinte teljes egésze horvátnak mondható. Természetesen arról nem lehet megfeledkezni, hogy a püspök adata csak becslés. Az Ibrissimovics által megbérmált másfélezer bunyevác hívőhöz véleményem szerint 9000-nél magasabb teljes lakosságszámot rendelhetünk. Főleg abban az esetben, ha a belgrádi püspök által nem látogatott, de Molnár Antal szerint jelentős bunyevác népességű Bajával is számolunk.

A szerbek és bunyevácok a leginkább ismert és feldolgozott 1680-as évek végi és 1690-es évek eleji magyarországi megtelepedését az eddig említettekhez hasonlóan szintén az alacsony népsűrűség, vagyis a munkás kezek, adózók és a fegyverforgatók hiánya tette lehetővé. Migrációjuk közvetlen kiváltó oka azonban a visszafoglaló háborúkban keresendő. A török csapatok 1683-as Bécs elfoglalására tett sikertelen kísérlete után, 1684-87 között sorozatos vereségeket szenvedtek. A Magyarországról kiszoruló török katonai alakulatok súlyos kudarcuk dühét a balkáni szlávok között tombolták ki. A boszniai ferencesek és az általuk gondozott nép végül megelégelve a szenvedést, a menekülést választotta. A bunyevácok részben Magyarország felszabadult részei felé igyekeztek. 1687-ben Petrovics Novák szerb vezér a bunyevácokat megelőzve, báró Nehem szegedi várkapitánytól kért bebocsátást 10 000 vitézével Temesvár környékére. Petrovics, Miksa és Nehem július 3-án kelt ajánlólevelével Bécsbe indult, hogy a szerb kéréshez támogatókat keressen. A rácok közül végül 4900 ember telepedett át török területről, egy részük Becskereken és Lippán, más részük Baján vállalva fegyveres szolgálatot. Petrovics kérelmével nagyjából egy időben a bunyevácok küldöttei is felkeresték a Martonostól nyugatra táborozó Miksa bajor választófejedelmet. Nem július 9-én azonban, mint ahogy ezt több helyütt írják. Valamivel korábban, mivel ezen a napon már írásban fordul a választófejedelem az udvari haditanácshoz, hogy a bunyevácokat Szegeden, Szabadkán és Baján engedélyezze letelepedni. Úgy tudjuk, a támogató okiratot a fejedelem egy bizonyos Sizar nevű helyen írta, mely valószínűleg Szekcső elferdített alakja lehetett. Itt Miksa már „newliche Marche" emlegeti a seregében megjelenő újoncokat, akik feltehetőleg bunyevácok voltak. Így arra következtethetünk, hogy a nagyharsányi ütközetben, mely a császári seregek győzelmével zárult, bunyevácok is nagyobb számban vettek részt, teljesítve a megállapodás szerinti kötelezettségüket (Popovics Gy. 1912).

A horvátok küldöttei, Markovics és Vidákovics György, Miksa ajánlólevelével ellátva indultak Bécsbe, ahol a főhaditanács szeptember elsején kedvezően bírálta el kérelmüket. Engedélyezték, hogy a bunyevácok Szeged, Szabadka,

Baja és Zombor palánkjaiban, valamint Bács városában telepedjenek le fegyveres szolgálatot vállalva. A bunyevácok kérvényét az udvarban a következő formában iktatták be: *„Markovics und Juro Vidakovics bitten um einige devastirte castellen und territoria für 5000 aus der Türkei herübergegangener Rätzen, damit sie unterkommen und sich ernären mögen. Wersprechen dagegen jederzeit unter dem commando eines deutschen generals und officiers wider den Erbfeind die Waffen zu führen”* (Iványi I. 1886. pp. 88.).

Más források arról is tudósítanak minket, hogy a bunyevácok az említett településeken kívül Zenta, Csongrád és Martonos sáncaiba is betelepültek. Nem csak a Bácskába érkeztek ekkor azonban bunyevác horvátok, de Budára és Fejér megye néhány településére is. Vitát képez az 1687-es beköltözéssel kapcsolatban a gyöngyösi ferences rendházban meglelt azon feljegyzés is, mely szerint a szabadkai bunyevácokat 18 ferences vezette, akik a magyar rendtartomány nyomására kellett visszatérjenek hazájukba (Unyi B. 1947).

A vita oka a szövegel kapcsolatban, hogy a kutatók egy része szerint ez a feljegyzés 1687-re, míg mások szerint a korábbi 1620-as években bekövetkezett migrációra vonatkozik. Nem találunk az említett részben évszámot, tehát ez nem lehet segítségünkre. Urosevics szerint a rejtvény kulcsa az lehet, hogy tudjuk, az 1687-es eseményeknél a bunyevácok vezetője Márkovics és Vidákocs kapitány volt. Tehát itt, mivel a szövegben nem a kapitányokat hanem a 18 ferences szerzetest említik, nyilvánvalóan a korábbi letelepedésről van szó. Logikusnak tűnik a gondolatmenet, ugyanakkor ezen érv alapján nem tekintem eldöntöttnek a kérdést. Szerintem ugyanis természetes, hogy a gyöngyösi rendházban talált irat, mivel egyháziak jegyezték fel, a bunyevácok vezetőiként a szerzeteseket jelölte meg. Amikor azonban Miksa fejedelemmel mint hadvezérrel, katonai kérdésekről, katonai szerepvállalásról tárgyaltak, a bunyevácokat 1500 fegyveresük vezető tisztjei, Markovics és Vidakovics képviselte. Ezért semmiféle ellentmondást sem látok abban, hogy az egyik feljegyzésből az egyháziak, a másikból pedig a világiak hiányoznak. Ráadásul tudjuk, hogy az 1620-as években a bácskai bunyevácok lelki gondozását, a bosnyák rendtartomány elöljárója által küldött Papics Pál szerzetes és néhány társa látta el. Ők pedig semmiféle említést sem tettek a 18 szabadkai ferences működéséről. A magyar rendtartomány, melynek fellépése miatt állítólag a 18 ferencesnek haza kellett térnie, az 1620-as években oly erőtlen volt, hogy a hódoltsági területen szinte semmiféle befolyással sem rendelkezett. Sőt, Massarecchi püspök 1634-ben arról panaszkodott, hogy a bosnyák ferencesek a Bácskában és Szlavóniában 1623-tól túlságosan is megerősödtek, ez pedig szintén ellentmond a 18 szerzetes hazatérési kényszerének. Ennélfogva magam, Uroseviccsel ellentétben inkább arra hajlok, hogy a fentebb idézett szöveg nem az 1620-as évekre, hanem későbbi beköltözésre vonatkozik.

Végül az eddig tárgyalt migrációs hullámok után röviden kitérnék az általam fontosnak tartott kontinuitás kérdésére. Elsőként Sokcsevits Dénes hívta fel arra a figyelmet, hogy Kiss Z. Géza minden bizonnyal téved, amikor a Rákóczi-

szabadságharc Baja lakosságára illetve a Bácskára gyakorolt hatásával kapcsolatban részben Rákóczi Ferenc Emlékiratok című visszaemlékezésére alapozva azt állította, hogy a régi etnikum kontinuitása nem igazolható (Kiss Z. G. 1989). Ante Sekulić és Iványi István kutatásai egyértelműen bebizonyították, hogy a felkelés előtt és után jórészt ugyanazon bunyevác családokat találjuk Szabadkán. Itt azonban a népesség kontinuitásának bizonyítása nem ütközik különösebben nagy akadályba, mivel az anyakönyveket 1687. decemberétől kisebb megszakításokkal ugyan de folyamatosan vezették. Baján a bizonyítás már nehezebb feladat, mivel itt csak 1717-től kezdve vannak anyakönyveink. Sokcsevits az 1700-as bajai adójegyzék, illetve 1715-ös Bajára vonatkozó országos adóösszeírás összevetése alapján több olyan bunyevác kereszt és vezetéknevet is felsorolt, amely mindkettő összeírásban megegyezett, ezzel pedig megcáfolta Kiss a kontinuitás teljes elutasítását hangoztató állítását (Šokčević D. 1998.). Az említett kutató által kijelölt úton elindulva kíséreltem meg nemcsak a horvát, de a teljes bajai lakosságot rendkívül alaposan több új szempontot is figyelembe véve elemezni. Célom az volt, hogy Baja lakosságának 18. század eleji állapotáról, nemzetiségi összetételéről teljes képet kapjak, illetve a horvát lakosság kontinuitásának mértékét megállapíthassam.

Vizsgálati módszerem a következő volt. Először Bajára vonatkozóan megnéztem a budai kamarai összeírást az 1700-as évben, majd ennek neveit egyenként hasonlítottam össze az 1715-ös összeírással. Ezután az 1700-as jegyzéket vetettem össze az 1720. évivel, majd ugyanezt tettem az 1715-ös és az 1720-as viszonylatában. Elsőként nézzük meg azokat a családneveket, amelyek az 1700-as és az 1715-ös összeírásban is megjelentek. Mielőtt azonban az elemzésre térnék felhívnám a figyelmet arra, hogy a családnevek egybeesése nem bizonyító erejű. A vezetéknevek sokaságának együttes megegyezése ugyanakkor már nem lehet pusztán a véletlen játéka. Az említett két összeírásban azonos vezetéknevek vizsgálatom alapján a következők voltak:

Charugcsia, Kukics, Dusics, Mumcsia, Abacsia, Tatyacsia, Terzics, Csurcsia, Pejkov, Kaszapin, Csizmadia, Mohacsanin, Mirkovics, Mali, Ujlakics, Zorics, Kovács, Majsztorovics, Mutávcsia, Devics, Pestalics, Kitonics, Koluncsia, Vatiovács, Mészáros, Cserni, Lovrics, Dautovács, Marics, Matapcsics, Gevenkovics, Medics, Milaczki, Sokácz, Manics, Mándics, Kubatovics, Babics, Troics, Czernogatya, Ostrogonácz, Szvrasics, Barakovics, Kriskovics, Délia, Kmetovics, Tumbász, Knezevics, Csisics, Latinovics.

Ezek szerint 50 vezetéknév egyezik meg a 189 nevet tartalmazó 1700-as, és a 237 személyt tartalmazó 1715-ös összeírás esetében. Ez magas szám, főleg ha tudjuk, ugyanazzal a vezetéknévvel olykor 2-3 személy is előfordul az összeírásokban, akiknek egy része nyilvánvalóan rokonságban állt egymással. Miután megnéztük a megegyező vezetékneveket, most keressük ki azokat a család- és keresztneveket, amelyek az 1700-as és 1715-ös lajstromban is azonosak: Pavao Csarucsia, Stipán Tersia, Markó Csurcsia, Martin Csurcsia, Szubota Pejkov,

Petár Csizmadia, Péter Ujlakics, Marko Zorics, Filip Kovács, Jurisa Kovács, Péter Kovács, Jákov Devics, Luka Pestalics, Misko Kitonics, Tódor Koluncsia, Bosó Vatiovácz, Mészáros Péter, Stepán Lovrics, Iván Marics, Vránya Gevenkovics, Petár Medics, Thadia Milaczki, Iván Sokácz, Juro Sokácz, Nikola Manics, Nikola Kubatovics, Mathia Babics, Iván Czernogatya, Iván Ostrogonácz, Petár Svracsics, Matia Delia, Cvéja Kmetovics, Jákov Knezevics, Stepán Latinovics és a vezetéknév nélküli Francz.

Tehát 34 vezeték- és keresztnév pontosan megegyezik. Valószínűleg előfordul néhány eset, amikor véletlen egybeesésről lehet szó. A fentebb ismertetett vezetéknevek, valamint a pontosan megegyező család- és keresztnevek száma azonban túlságosan magas ahhoz, hogy ne jelenthessük ki biztosan, a szabadságharc előtti és utáni lakosságra nézve a folytonosság nem csak hogy fennáll, de annak mértéke alacsonynak semmiképpen sem nevezhető.

Az 1700-as és 1715-ös jegyzék elemzése után, most nézzük meg az 1700-as és 1720-as közötti összefüggéseket! Az 1700-ban és 1720-ban megegyező családnevek: Csarucsia, Kukics, Mumcsia, Abacsia, Terzics, Csurcsia, Kaszapin, Csizmadia, Mirkovics, Mali, Zorics, Kovács, Maisztorovics, Mutávcsia, Devics, Kitonics, Koluncsia, Mészáros, Cserni, Manics, Kubatovics, Troics, Czernogatya, Szvrasics, Barakovics, Kricskovics, Delics, Tumbasz, Knezevics, Petrovics, Matics, Jankovics, Mitrovics, Pataricz, Sivkovics, Szapundzsia, Tabák és Bajácz.

Tehát 38 vezetéknév itt is azonos. A csökkenés mértéke az 1700-as és 1715-ös összeírás viszonylatához képest azzal is magyarázható, hogy 1720-ban csak 197 személyt írtak össze. Még mindig megfigyelhetünk teljesen azonos vezeték- és keresztneveket: Péter Csurcsia, Péter Csizmadia, Filip Kovács, Jurissa Kovács, Jakov Devics, Misko Kitonics, Péter Mészáros, Nikola Manics, Nikola Kubatovics, Iván Czernogatya, Petár Szvrasics, Cvijó Barakovics és Jakov Knezevics. Hogy az 1715-ben még teljesen megegyező 34 név 12-re csökkent, annak részben az lehet az oka, hogy a családok többségében az 1700-ban még családfőnek számító férfi elhalálozott, megöregedett, vagyis generációváltásra került sor.

Anélkül, hogy név szerint felsorolnám, az 1715-ös és az 1720-as lajstromban 63 családnév azonos és 45 személy vezeték- és keresztneve egyezik meg egyszerre. Ugyanakkor 1715-höz viszonyítva 83 új vezetéknév bukkan fel. E 83 új családnévből 9, a Petrovics, a Matics, Jankovics, Mitrovics, Pataricz, Sivkovics, Szapundzsia, Tabák és a Bajácz már 1700-ban is létezett Baján, de 1715-ben nem került összeírásra. Az 1715-ös és 1720-as összeírás viszonyában feltételezett állításom, miszerint a vezetéknevek tekintélyes része megegyezik, megállta a helyét. Természetesen a viszonylagos nyugalom, valamint a kis időtávlat miatt is a pontosan megegyező vezeték- és keresztnevek száma magasabb lett, mint 1700 és 1715 között.

A három összeírást vizsgálva, bizonyos személyeknél megállapítható, hogy honnan érkeztek Bajára. A felsorolásra került vezetéknevek esetében a következő migrációkat feltételezhetjük: A Szomborácz család (1700) Zomborról, a Sziplacsko (1700) a bácskai Széplakról, a Milaczki (1700, 1715) a boszniai vagy a dalmáciai Miljačka településről, a már említett Osztrogonácz (1700, 1715) Esztergomból, a Mohacsanin (1700, 1715) família pedig Mohácsról érkezett. A Bugarin (1715, 1720) névben Bulgária, a már említett Pestalicsban Pest, az Ujlakicsban (1700, 1715) a Szerém vármegyei Újlak, az Aragyaninban (1715) Arad, a Lyublyaninban (1715) a szerémségi Ljuba, a Buskerecsaninban (1715) a torontáli Becskerek, a Dautováczban (1715) a bácskai Dávod, a Csernogácban (1700, 1715) Crna Gora neve bújik meg. A Csikusgyanin és Sukesdi (1700, 1715, 1720) család Sükösdről, a Bosnyák (1715, 1720) Boszniából, a Borsodácz (1720) a Bács megyei Borsódról, a Tolnai (1720) Tolnáról, a Szubodiski (1720) Szabadkáról, a Baracsanin (1720) Nagybaracskáról, a Szirimicza (1715) a Szerémségből érkezett új lakhelyére.

Most pedig vizsgáljuk meg az egyes nemzetiségek arányát a három összeírás alapján. Elöljáróban szeretném leszögezni, hogy a horvátok és szerbek elkülönítésére számszerűen nem csak százalékos becslés alapján vállalkoznék. A vezetéknevek tekintélyes része ugyanis nem csak a horvátoknál de a szerbeknél is előfordul, ilyen esetekben pedig csak a keresztnév alapján történő besorolásra hagyatkozhatunk. A szerbek ugyanis kedvelik a népies, a horvátok pedig a bibliai neveket. A pusztán keresztnév alapján történő csoportosítás azonban korántsem mondható biztosnak, ráadásul szintén vannak olyan keresztnevek, melyek mindkettő nép körében közkedveltek. Nehezíthetik a nemzetiség kiderítését a magyar és német vezetéknevekhez csatolt délszláv keresztnevek. Az említettek mellett az is nyilvánvaló, hogy az azonos valláshoz tartozók korszakunkban is házasodtak, így a nevek alapján történő vizsgálat egyes esetekben félrevezető. Mindemellett a kutatók számára, amennyiben az összeírásban nincs feltűntetve az egyes adózók vallása, nemzetisége, az egyetlen járható út csak a vezeték- és keresztnév alapján történő besorolás lehet.

Ennek megfelelően az 1700-as bajai összeírás 189 személye közül véleményem szerint mintegy 165 délszláv származású. 20 olyan nevet találunk, amelyről első ránézésre azt feltételezhetjük, hogy magyar:

Philip Kovács, Vranja Nemes, Rab Jancsu, Peter Sukesdi, Szücs Péter, Szücs Martin, Lakatos György, Bertha Hajdu, Peter Csismeszia, Keszei András, Szexardi Jurko, Miat Mayaracz, PeterLakatos, Ujvari Misko, Farkas Janos, Szima Szekeres, Juro Kovacs, Petar Meszaros, Peter Kovacs és Abraham Szücs.

Vizsgáljuk meg jobban az összeírást! Észrevehetjük, hogy a 20 első ránézésre magyarnak tartott név esetében azokat, amelyek biztosan magyarok, „normális" módon írták össze, vagyis előre a vezetéknevet, utána a keresztnevet. Ez azt jelenti, hogy Rab Jancsu, Szücs Péter, Szücs Martin, Lakatos György, Keszei András, Szexardi Jurko, Ujvari Misko és Farkas János minden valószínűség szerint magyar, a többieket inkább a délszlávokhoz sorolnám. A délszlávokon és magyarokon kívül 1 szlovák nemzetiségűt, és 3 németet írtak össze. Név szerint Thoma Fraterszkit, Ivan Gartnert, Franzot és Johann Georg Schwabot.

Összefoglalva tehát a nemzetiségi arányok a következők. A 3 német, 1 szlovák és 8 magyar mellett, az először feltételezett 165 délszlávot 177-re módosítanám. Még egyszer hangsúlyoznám azonban, hogy az általam meghatározott számok becsült értékek.

Az 1715-ös adóösszeírás esetében véleményem szerint 211 délszlávról, 11 magyarról, 14 németről és 1 egyéb nemzetiségűről, feltehetőleg románról beszélhetünk Abram Aragyanin személyében. Az általam magyarnak tartottak a következők: Borbély Miklós, Balas Halász, Matthias Szijgyartó, Mihály Csimadia, Matthias Czifra, Tassi János, Jancsika Kalaus, Petko Hadnagj, Petár Csizmadia, Thódor Berzj.

A németek beazonosításával kapcsolatban könnyű a dolgunk, mivel őket külön, a Germanica Natio felirat alatt írták össze: János Zidár, Antun Birch, Petár Miszár, Jákób Ebertorch, Petár Kovács, Gyurka Rajter, Schmelezport, Schejder, Matthias J. Antonius, Kolár Nimács, Adám Fischer, Matthias Kischner és Alberth Pinter.

Az összeírások közül utolsóként, elemezzük nemzetiségi szempontból az 1720. évit is. Számításaim szerint a lajstromban körülbelül 171 délszlávot, mindössze 4 magyart, 12 németet, 1 görögöt és 1 szintén délszláv, bulgár származásút találunk. A németek azonosítása most nehezebb, mint a 1715-ös összeírás esetében, de segít, hogy kisebb csoportokban találhatók a jegyzéken belül. A németek a következők: Antonius Szentmayer, Joisep Pikler, Joannes Venczli, Jeremias Prajzler, Blasius Miller, Jeremias Eksán, Mihael Czenik, Johannes Handlimár, Antonius Blácz, Hancz Michelveiz, Mathias Czimburg és Peter Mészáros.

A négy magyar Miska Tolnai, Matthias Lakatos, Peter Csizmadia és Mihály Csizmadia, míg az általam görögnek és bulgárnak vélt, Barisov Nikolatoszin és Peter Bugarin volt.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy mindhárom összeírás esetében Baján a délszláv lakosság aránya 90 % körül mozgott. A magyarok száma 1720-ra csökkent le erőteljesen, míg a németek éppen fordítva, 1700-hoz képest 1715-re és 1720-ra szaporodtak meg. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy az 1715-ben összeírt németek nem tudtak gyökeret verni Baján, mivel 1720-ra a „svábok" teljesen kicserélődtek. Mint említettem pontos számadatot nem kívánok megadni a vizsgált összeírásoknál a horvát lakosságra vonatkozóan. Az 1700-as összeírásnál a horvátok arányát a teljes délszláv lakosságon belül körülbelül 50%-ra, az 1715-ös esetében 60-65%-ra az 1720-as adólajstrom esetében pedig 65-70%-ra becsültem. Ezek szerint a horvát lakosság aránya Baján, és feltételezhetően a Bácskában is a 17. század elején folyamatosan növekedett.

E tanulmányban megpróbáltam a főbb pontokat kiemelve felvázolni a bunyevácok Bácskába irányuló migrációját a 18. század elejéig terjedően, az eddigi kutatásokat néhány saját gondolattal, vizsgálattal kiegészítve. Bízom abban, hogy az általam használt és röviden kifejtett módszerek, vizsgálatok talán analóg módon más magyarországi vármegyék, területek horvátságának migrációs elemzésére, kontinuitás-vizsgálatára is alkalmazhatóak. Emellett remélem, hogy a téma iránt érdeklődőknek e dolgozat segítséget nyújthat a tájékozódásban.

IRODALOM

Budai kamarai összeírások. OLE-285, 4. kötet. nr. 373.

Magyar Országos Levéltár. Az 1715. évi összeírás. Lad. CC, nr. 2. Bács megye, Baja.

Magyar Országos Levéltár. Az 1720. évi összeírás. Lad. EE, nr. 2. Bács és Bodrog megye. Baja.

Bellosics Bálint (1909): Bunyeváczok. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye I. Bp., pp. 395-407.

Érdujhelyi Menyhért (1900): A bácskai Tisza-vidék a török háborúk után. In: A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XVI. Zombor, pp. 95-101.

Evetovits János (1903): Részletek Bács múltjából a XVII. és a XVIII. századból. In: A Bács- Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XIX. Zombor, pp. 6-14.

Evetovits János (1909): Adatok Bácsvármegye történetéhez. In: A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XXV. Zombor, pp. 114-117.

Horváth János (1905): Bácska népesedése a török hódoltság után. In: A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XXI. Zombor, pp. 7-15.

Iványi István (1886): Szabadka szabad királyi város története. I. kötet. Zombor, pp. 35-174.

Karadžić Vuk (1849): Kovčežić za istoriju, jezik i obićaje Srba sva tri zakona. Wien, pp. 2.

Kiss Z. Géza (1989): A török alóli felszabadulástól az első világháború végéig. In: Baja története a kezdetektől 1944-ig. Bp., pp. 200-286.

Mándics Mihály (1989): A magyarországi bunyevác-horvátok története. Kecskemét, pp. 17-30.

Mandić Živko (1987): Povijesna antroponimija bunjevačkih Hrvata u Madžarskoj. Bp.

Margalits Ede (1902): Horvát történelmi repertórium. II. kötet. Bp., pp. 661.

Molnár Antal (2002): Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572-1647). Bp.

P. Unyi Bernárdin (1947): Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Vác.

Popovics György (1912): Sizar. In: A Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XXVIII. Zombor,. pp. 147-153.

Rapcsányi Jakab (1934): Baja és Bács-Bodrog vármegye községei. Bp., pp. 22-56.

Reiszig Ede (1909): Bács-Bodrog vármegye története. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye II. Bp., pp. 28-248.

Sokcsevits Dénes (2003): A horvátság csángói. In: Limes. 3. pp. 67-82.

Šokčević Dinko (1998): Kontinuitet bunjevačkog življa prije i poslije Rákóczijeva ustanka. In: Hrvatski znanstveni zbornik. I/1. Pečuh, pp. 75-79.

Szabó István (1954): Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp.

Urosevics Danilo (1969): A magyarországi délszlávok története. Bp.

Winkler Pál (1909): A római kath. egyház és a Bácsi érsekség. In: Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye II. Bp., pp. 295-345.

DR. KLAMÁR ZOLTÁN

Az etnikai térszerkezet és a gazdasági kapcsolatháló változása egy észak-bácskai község példáján – Magyarkanizsa és vonzáskörzete a 20. században

A vizsgált terület, Magyarkanizsa község lakossága napjainkban tizenhárom településen él. Ezek közül legnépesebb a névadó Ókanizsa, Magyarkanizsa, Stara Kinjiža, Magyarkanizsa / Kanjiža 10200 lakosával. A volt Csongrád vármegyei falu, Horgos / Horgoš 6325, a Bács-Bodrog megyei Oromhegyes / Sipossfalva, Kishegyes, Tetőhegyes, Uzunovićevo, Trešnjevac 1868, Kispiac / Mala Pijaca 1988, Martonos / Martonoš 2183, Orom / Orom 1561, Adorján / Nadrljan, Adorjan 1128, Völgyes / Doline 516, Újfalu / Novo Selo 211, Vojvoda Zimonjić / Ilona kertváros, Zimonić 340, Tóthfalu / Totovo Selo 709, Kishomok / Mali Pesak 115, Velebit / Fogadjisten, Velebit 366 lelket számláló település.[1]

A 13 településen és a tanyavilágban összesen 27510 lakos él, ebből 23802 vallotta magát magyarnak, ami 86,52%. A közigazgatási egység északon a Magyar Köztársasággal, keleten Törökkanizsa községgel, nyugaton Szabadka községgel, délen Zenta községgel határos. A 399 négyzetkilométeres terület változatos térszínformákkal és vízrajzi képpel bír: északon a Szabadka-horgosi homok nyúlik be a területre, a keleti és déli részeken ártéri teraszok és szikes legelők, nyugaton a telecskai dombok lösz hátsága szegélyezi a Tisza folyó és a Körös-ér valamint a Palics-Tisza csatorna szabdalta tájat.

Etnikai térhasználat

Az egykori Jugoszláviához, majd Szerbia és Montenegró államszövetségéhez, jelenleg Szerbiához tartozó Bácskának általunk vizsgált szeglete többszörösen terhelt etnikai térség. Elég csak a 20. század folyamán történt impériumváltásokra és az ezredvégi polgárháborúra gondolni. Ilyen tekintetben fontos dátumok 1920, 1941, 1945, 1948, 1991, 1995 és 1999. Az említett évekhez kötődően a nagypolitika által generált folyamatok kihatással voltak a kistáj életére, ezért vizsgálnunk kell az etnikai térszerkezetre irányuló erőszakos hatásokat, vagyis a telepes falvak létrehozását, azok gazdasági létalapjának megteremtését, valamint a 19. századra kialakult településekbe szervezett betelepítéseket.

A folyamatot a fent jelzett időpontok figyelembe vételével tekintjük át az érintett etnikumok szempontjai szerint, arra keresve a választ, hogy egy ilyen kontaktzóna hogyan viseli el a terhelést, milyen módon próbálja védeni nyelvét és kultúráját.

[1] A 2002. évi népszámlálási adatokat a Szerbiai Statisztikai Hivatal adata alapján közöljük. www. statserb.sr.gov.yu.

Változások a 20. század első negyedében

A vidék lakosságának életében fontos korszakhatárok állapíthatók meg: az első 14 esztendő (1900-1914) a békés lassú gyarapodás ideje, ekkor erősödnek fel a tőkés átalakulás hatásai. A döntően mezőgazdaságból élő paraszti rétegek ekkorra térnek át a külterjes mezőgazdasági termelésről a belterjesre. A közúthálózat és a vasút – 1889-ben megépül a Szeged-Újvidék vasútvonal, mely közvetlen kapcsolatot teremt az ország piacaival – kiépülése lehetővé teszi az intenzívebb árutermelést, a folyami szállítás monopol helyzete megszűnik. Ugyanakkor a vidék központjának számító Magyarkanizsa ipara ugyan mind jobban teljesít, ám mégsem képes felszívni a munkaerő felesleget, ami azt jelenti, hogy a vidék lakosságmegtartó ereje nem nő. A Kanizsai Újság 1911-ben, közvetlenül a népszámlálás után,[2] majd később a probléma krónikussá válása miatt 1914-ben is foglalkozott a kérdéssel. Ekkor már az elvándorlás okai mellett a céltelepüléseket is felsorolja a cikkíró és az okokat is részletezi.3 A súlyos gazdasági helyzetben lévő tömegek paraszt-polgári fejlődése megrekedt. Lényegében erre az időszakra tehető a legújabb kori településhálózat kialakulása, amiben nagy szerepet kapott az országos vasútépítési program, ugyanis az 1889-ben megépült Szabadka-Zenta vasúti szárnyvonal tanyasűrűsödést idézett elő és két település alakult ki az ókanizsai városi tanyaföldeken, Völgyes és Orom, míg Tóthfalu Tóth József ókanizsai földbirtokos birtokközpontjában jött létre 1905-ben.[4]

A martonosi tanyaföldeken, egy hosszú folyamat végén – az első martonosi kirajzás eredményeként – már faluvá szilárdult Kispiac és Kishomok tanyás települések is megkapaszkodtak a homokhátságon, bár önálló településsé csak a közigazgatási reform végrehajtásakor váltak.

---

[2] A Kanizsai Újság vezércikkében az alábbiak olvashatók: *„… nagy meglepetést keltett az 1910. évi népszámlálásnak városunkra vonatkozó eredménye, amikor kitűnt, hogy az 1900. évi 16532 főnyi lakossággal szemben 17018 lélekszámot találtak, vagyis tíz év alatt csak 486 fővel gyarapodott a lakosság, holott, mint említettük, a természetes szaporodás ez idő alatt 2400 lélekre rugott."*Az elvándorlás okát a tömeges munkanélküliséggel és a nem megfelelő birtokpolitikával magyarázza az ismeretlen cikkíró, majd megjegyzi: *„Helyes szociális és birtokpolitika, a kisiparosság érdekeinek messzemenő támogatása, de különösen a városi közmunkák létesítésével kellő munkaalkalom nyújtása a napról-napra élő szegény munkásosztálynak; megfogja teremteni a maga gyümölcseit s akkor nem leszünk kitéve annak, hogy az újabbi tíz éves ciklus leteltével ismét közel kétezer lélek nyomtalan eltűnéséről kelljen számot adnunk."* Kanizsai Újság, 1914. január 18. 1.

[3] A Kanizsai Újság névtelen cikkírója az elköltözők célhelyeiről ezt írja: *„… az utolsó tíz év alatt rohamosan költöztek el Magyarkanizsáról. És valóban Tatabányára, Resicza bányára, Bpesti téglagyárba, kispesti munkás telepre, Mérges pusztára, Ötömös pusztára, Amerikába stb."* Az elköltözés okairól a következőket írja: *„De nem csak derék iparosaink, hanem lassanként már a gazdasági munkásaink is elköltöznek Kanizsáról. Kevés a kereset, nehéz a megélhetés! Földbérlethez jutni szegény munkás embernek szinte lehetetlen! A tehetősebb gazdák hihetetlen módon felverik a földek bérletét, úgy hogy igazán alig van rajtuk valami hasznuk s kénytelenek a kisgazdák is utánuk menni, sőt sajnos legtöbbje tovább is megy, egész a tönkre jutásig."* Kanizsai Újság, 1911. január 29. 2.

[4] A folyamatról részletesebben lásd Klamár Zoltán, 1998.

Horgos, az egykori Kárász birtok, ekkor még Csongrád vármegye része volt, határában a homokpusztán Ormódy Béla az 1890-es években 3000 holdat parcellázott,[5] minek köszönhetően a falu határában is népes tanyavilág alakult ki.

Adorján szűk határú falu a Tisza mellett, vele szemben az oromparton Oromhegyes ül meg a vizsgált terület legdélibb településeként. *(1. térkép)*

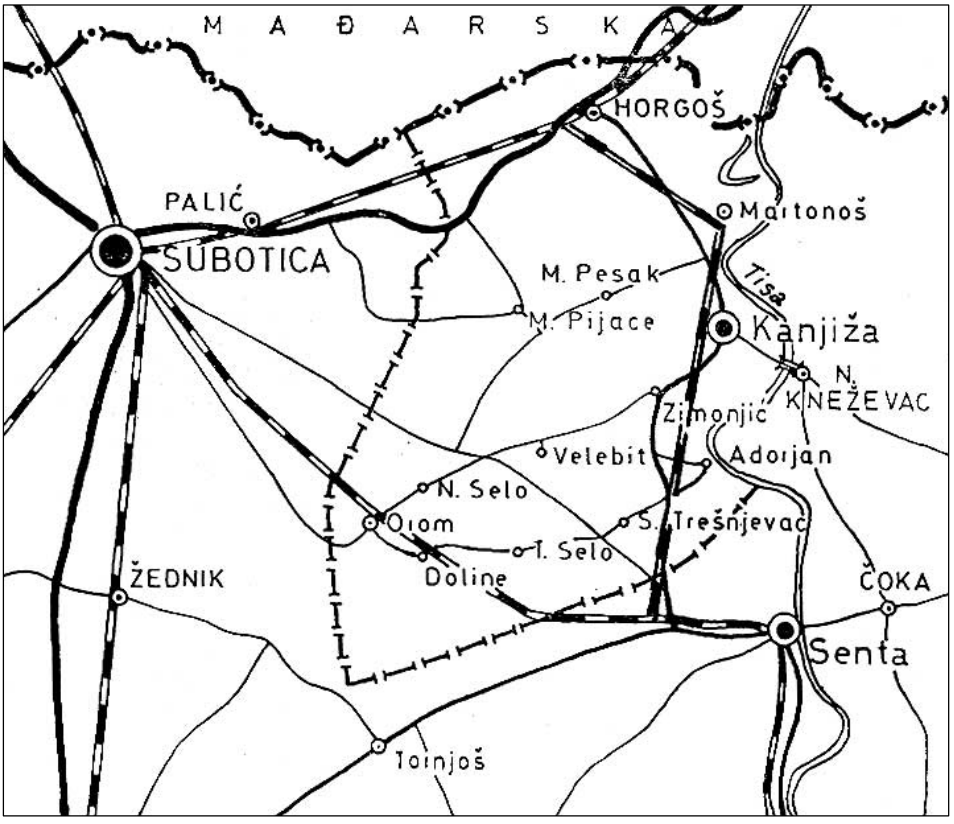

1. térkép. A község és a szomszédos települések közúti és vasút térképe. Magyarkanizsa (Kanjiža) és Zenta (Senta) közötti vasút már nem üzemel.

A világháború évei stagnálást hoztak, majd 1918-ban a szerb megszállás már előre vetítette Trianon árnyékát. 1920-ban az újonnan megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolták Bács-Bodrog vármegyének kétharmadát és a Csongrád vármegyei falut, Horgost is, mint fontos vasúti csomópontot. Ezzel a vidéket elvágták a korábbi piaci kapcsolataitól, itt elsősorban Szegedre gondolunk, ami a következő évtizedben súlyos gazdasági hátrányokkal járt.

[5] Bálint Sándor, 1963. 9.; Für Lajos, 1980. 243.

Az új államhatalom különböző stratégiákat dolgozott ki a terület tömbmagyarságának mielőbbi felhígítására és első lépcsőben Magyarkanizsa városi földjeinek kisajátításával megteremtette a lehetőségét két telepes falu létrehozásának. Velebit az oromparton épült fel és líkai szerbek szállták meg, míg az ókanizsai rét peremén megülő rétparti csárda mellett Vojvoda Zimonjić falva épült meg hercegovinai szerb telepesek számára. A két település 1921-26 között készült el, a lakosokat azonban idejekorán a területre szállították, és a környező magyar falvak lakosságát kötelezték a jövevények ellátására. Egyébiránt a magyar lakossággal építtették fel ezeket a telepeket. Horgos központjától 3 kilométerre a szőlőkben, közvetlenül az országút mellett felépült Kisgyála / Mala Đala telepes falu. A lakosok magyarországi és romániai optáns szerbekből, mintegy 250 szerb családból és hozzájuk csatlakozott 20 dobrovoljac (önkéntes) telepesből tevődtek össze. Utóbbiak az új állam más vidékeiről érkeztek a határmenti községbe.[6]

A húszas évek elején tehát már kísérletet tett az új hatalom az etnikai térszerkezet átalakítására. Ráadásul a jövevényeket nemcsak a nyelvi elszigeteltség, hanem a gazdálkodási feltételek változása is új helyzetbe hozta.[7]

A közigazgatási egység népszámlálási adatait nézve azt kell mondanunk, hogy a betelepítések nem idéztek elő számottevő változást a lakosság etnikai összetételében. 1910-ben a község magyar lakossága 94,4%-ot tett ki, míg húsz évvel később 1931-ben ez az arány 85% volt.[8] A 9%-os eltérés oka nemcsak a betelepített falvak lakosainak létszáma miatt jelentkezik, ami mintegy 1300 fő[9], hanem amiatt is, mert az új közigazgatás működtetésére idegen ajkú hivatalnokréteg telepedett a városba. Ezek az államhatalom által generált társadalmi mozgások hátrányosan érintették a vidék magyarságát, de etnikai szempontból nem hoztak áttörést. A magyar közösség szempontjából elsősorban a gazdasági feltételek változása okozott a húszas évek folyamán némi visszaesést, de csak addig, amíg nem alakultak ki az új piaci kapcsolatok.

Az új kapcsolatháló létrejöttében az államhatalom is érdekelt volt, ugyanis túl azon, hogy a régi működő kapcsolatokat szétverte, igyekezett mielőbb kialakítani az újakat, méghozzá úgy, hogy az addig túlnyomórészt alföldi és budapesti piaci kapcsolatok helyébe az ország belseje felé mutató kereskedelmi vérkeringés mielőbbi létrejöttét serkentette.

Ennek jellemző példája a horgosi-martonosi paprikatermesztés és kereskedelem felfuttatása. Trianon előtt Horgos és Martonos paprikatermesztése a szegedi paprikatermesztő körzet perifériáján mozgott és ebből a piacból igyekezett része-

[6] Szöllősy Vágó László, 1991. 87.

[7] *„A szerb telepesek nem tudnak gyökeret verni a Bácskában, bár valamennyien öt hektár földet kaptak (...). Olyan telepesek jutottak földhöz 1918–1945 között, akik nem tudták és nem akarták megművelni a földet, hanem általában bérbe adták azoknak, akiktől elvették. Gyakran előfordult, hogy az új bérlők (egykori tulajdonosok) ismét megvették a földet az új tulajdonosoktól ....”* Mirnics Károly, 2001. 27–28.

[8] Kicoševe, Saša 2001. 91–96.

[9] Becsült adatok, ugyanis a két telepes falu lakóit a két világháború közötti népszámlálások alkalmával nem mutatták ki külön, hanem Ókanizsához sorolták őket. Vö.: Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 192–195.

sedni, majd az új határok meghúzása után a két falu a szegedi paprikakultúrát terjesztette tovább Ókanizsa és Törökkanizsa irányába. Hathatós állami ösztönzéssel így alakult ki egy újabb észak-bácskai és észak-torontáli körzet, mely az 1920-as 1930-as években a délszláv államot ellátta ezzel a fűszerrel. A vidék mezőgazdaságának ugyancsak új piaci lehetőséget jelentett az új állam a mezőgazdasági termények értékesítésének szempontjából is, hiszen Bosznia, Montenegró és Macedónia jó felvevőpiacnak bizonyult. Ugyanakkor az ipari növények termesztése és értékesítése területén szinte semmilyen lényeges változás nem volt tapasztalható, hiszen a Bácskát kelet-nyugati irányban átszelő Ferenc-csatorna partjára települt feldolgozóipar továbbra is biztos piacot jelentett a cukorrépa, napraforgó és repce számára.

Mivel a piaci érdekek háttérbe szorították a politikai érdekeket és a feldolgozóipar tulajdonosi rétege jól ismerte a valós helyzetet, így nem ütközött kommunikációs nehézségbe a termékek értékesítése. A vizsgált térség magyarsága lokális kapcsolatait nemzetiségivé válásával sem értékelte át, és nem kényszerült átszervezni regionális kapcsolatait sem, ugyanis a távoli tájak felé közvetített javak a régi bejáródott déli csatornákon keresztül hagyták el a Tisza mentét. Ennek következtében a magyar lakosság valamelyes idegen nyelv ismerete csak egy réteg szintű nyelvtudást jelentett – annak ellenére, hogy iskolában kötelezően tanulták a szerb nyelvet a felnövő új generációk –, ami valamilyen használható szinten csak a fiatal katonaviselt férfiaknál mutatkozott meg. A vidéken nem ismerték a cseregyerek intézményét, ugyanis nem érintkeztek olyan területekkel, ahol a nemzetiségi arányok segítették volna az ilyen fajta nyelvi nyitást.[10]

Ebben a környezetben a polgárosulás folyamata újabb nehézségekbe ütközött, hiszen egy olyan államhatalom építette ki igazgatási hivatalait, mely hatalom alapvetően még a szerény, vidéki paraszt-polgári társadalmi fejlődés fokát sem érte el. A megváltozott társadalmi helyzetben, mely nem tűrte a másságot, a vidék magyarsága egyesületeket hozott létre ott, ahol eddig nem működtek ilyenek. A vidék paraszttársadalmának polgári fejlődése az első világháború körüli időkben jutott el az egyletalapításokig, melyek ekkor még a társadalmi rétegeket tovább bontották és az agrárnépesség szegény rétegeit kirekesztették ezekből az önszerveződésekből. Ez a kirekesztő magatartás az impériumváltozás után módosult, amikor is létében, kultúrájában, nyelvében érezte fenyegetettnek magát a magyar lakosság.[11] Ezek a polgári alapokon nyugvó szervezetek a korábbi életmódbeli kötöttségekből adódó elkülönülést számolták fel akkor, amikor részben önkéntes alapon, részben pedig jól átgondolt stratégia szerint rétegszervezeteket hoztak létre.[12]

[10] A vidék tömbben élő magyarsága nem ismerte ezt az eredetileg értelmiségi/polgári szokást. Később sem alakult ki, szerb gazdákhoz nem küldtek magyar gyereket nyelvtanulás céljából. Az eltérő kulturális hagyományok és az új állam, államalkotó népességének erőszakos társadalmi-gazdasági terjeszkedő magatartása is generálta a nyelvi bezárkózást. A szokásról lásd Paládi-Kovács Attila, 1981. 63–72. és Kósa László, 1998. 162. megjegyzését.

[11] Ugyanebben az időszakban, tehát a két világháború között a magyarországi parasztság a polgárosodást, mint osztályából kilépő stratégiát alkalmazza. Lásd: Kósa László, 1998. 36–49.

[12] Kósa László, 1998. 115.

A vizsgált településeken viszonylag korán, 1919-20-ban megindult az önszerveződés, mely az élet szinte minden területét átszőtte. Horgoson az 1919-ben megalakult Horgosi Atlétikai Klub működéshez szükséges anyagiak előteremtésére színielőadásokat szerveztek. 1925-ben a HAK keretében jött létre az Iparos Legényegylet. A horgosi Gazdakör 1932-ben rendezte meg az első gazdanapot, melyen a felső-bácskai magyar gazdatársadalom találkozójára került sor.[13] 1936-ban megalakult a Magyar Közművelődési Egyesület, elnökéül a földbirtokos Dr. Reök Andort választották. Az egyesület tevékenységi köre sokrétű,[14] bár a színjátszás hangsúlyos szerepet kapott benne.

Oromhegyesen Mányi János tanító és Oroszi János kántortanító szervezte a művelődési életet. A műkedvelő előadások szinte a falu egész társadalmát megmozgatták.[15]

Martonoson Katolikus Kör és önkéntes tűzoltó csapat működött, valamint a Borac (harcos) sportegyesület. Az összetartó erőt itt is a színjátszás jelentette.[16] Adorjánon a Nadrljáni[17] Földmíves Olvasókör és a Katolikus Kör 1930-ban egyesült és 1934-ben az új egyesület színháztermet rendezett be.

Orom tanyai lakossága az Ókanizsai Mezőgazdasági Egyesület oromi fiókjának keretén belül szervezte a művelődési életet, ami főként a színjátszásban öltött testet. 1927-ben a falu és a tanyavilág parasztgazdái megalakították a Dolinei Földműves Olvasókört. Az egyesületben folyt a gazdák szakoktatása. 1937-ben Gyöngyösbokréta ünnepélyt tartottak, ahol 24 pár magyar táncokat mutatott be és népdalokat énekeltek.[18]

Tóthfaluban Molnár László kántor szervezte a művelődési életet, a falu művelődési egyesülete ekkor az anyavároshoz, Ókanizsához és Völgyeshez kötődött.[19]

Ezek az egyesületek nemcsak a néphagyományokat őrizték és örökítették át, hanem fontos közösségteremtő erővel bírtak, hiszen a tagok társas együttlétük alatt színdarabokat tanultak be, vendégszerepelni jártak, bálokat szerveztek, vagyis tartották a kapcsolatot a délvidéki magyar települések között. Itt kell megemlíteni, hogy ebben a munkában rendkívül nagy szerepet vállaltak a kántortanítók, tanítók, és a magyar értelmiség általában. Ők voltak a szervezők, irányítók, akik valamilyen

[13] Bokréta, 1940. 30.

[14] *„Tekintettel arra, hogy a rendszeres esti analfabéta-tanfolyamok megtartására nem nyílt lehetőség, a kultúrdélutánok keretében mintegy kétszáz darab ingyenes abc-s kötet került a szegényebbsorú gyermekek szülei között kiosztásra, az írni, olvasni tudók között pedig havonta 20 ingyenes ifjusági folyóiratot oszt szét a vezetőség."* Bokréta, 1940. 31.

[15] Bokréta, 1940. 34.

[16] Bokréta, 1940. 35.

[17] Nadrljan – Adorján hivatalos szerb elnevezése a két világháború között.

[18] Bokréta, 1940. 186–187.

[19] Tótovó, azaz Tóthfalu művelődési életével kapcsolatban az alábbi jellemzés olvasható a kántor tevékenységéről: *„1937. óta működik az egyházközségben Molnár László kántor, aki az egyházi dalkultúra fejlesztésére kisebb énekkart szervezett. Ez az énekkar több alkalommal jól szerepelt magyar dalokkal is. Részt vesz a környék ifjuságának műkedvelő munkásságában. A daljátékok előadásán a zenekart betanította és vezényelte, valamint betanította az énekszámokat is."* Bokréta, 1940. 188.

tisztséget töltöttek be a gazdakörökben, iparos egyesületekben, legényegyletekben, segítve ezzel a gazdasági, kulturális és politikai szervezetek létrejöttét.[20] Ókanizsa példája azért érdekes ebből a szempontból, mert a városnak nem voltak középiskolái, tehát az értelmiségi réteg meglehetősen kis számú magasan képzett emberből állt.[21] A városban a következő egyletek, körök működtek: Gazdakör, Katolikus Kör – itt népegyetemet szerveztek, ahol ismeretterjesztő előadásokat tartottak a helybeli egyetemi hallgatók bevonásával –, Iparos Olvasókör, Iparos Dalárda, Keresztény Nőegylet, Kaszinó, Gazdasági Legényegylet, Kereskedők Egyesülete, Munkás Olvasókör, Rokkantak Egyesülete, Katolikus Népkör, Gazdakör. A paraszt-polgár város egyesületei – habár túlsúlyba kerültek a polgári ízlésvilágot és mentalitást képviselő egyesületi tagok és vezetők – összmagyarságban gondolkodtak, amit jól mutat Dr. Batta Péter helybeli ügyvéd és az Országos Magyar Párt helyi elnökének megjegyzése, miszerint: *„… a Kath. Kör azzal tűnt ki, hogy csak elemit végzett parasztfiúkkal és lányokkal kizárólag népszínműveket adott elő sokoldalú, értelmes kisgazda elnökük Sóti Szilveszter betanítása és rendezése mellett."*[22]

A Kanizsai Újság, majd a Potisje – Tiszavidék hetente megjelenő városi lapokban tudósítások jelennek meg az előadásokról. Népszínművek, életképek és operett előadások születtek jeles és kevésbé ismert helyi szerzőknek és rendezőknek köszönhetően. Az ókanizsaiak színre vitték a következő darabokat: Gyimesi vadvirág, Piros Anna, Annuska, Méltóságos csizmadia, Grün Lili, Vereshajú, Mágnás Miska, Süt a nap, Falu rossza, Charly nénje, Amit az erdő mesél, Iglói diákok, Szegény leányt nem lehet elvenni, Okos mama, Méltóságos asszony trafikja, Fruska, A szökött katona, Ágnes asszony, Kis muszkák, Borcsa Amerikában, Szent Péter esernyője, Ezerjó, Falusi verebek, Harag, Cigány, Sárga csikó, Szürke ember, Túl a nagy Krivánon, Akácfavirág, Cseregyerekek, Bor, Nem élhetek muzsikaszó nélkül, Pityu, Vadvirág, Gyurkovics lányok, Csók a pusztán, Győz a szerelem, Sárgapitykés közlegény. Ez nem kis teljesítmény, ugyanis átlagosan, egyesületenként évi két bemutatót tartottak.[23]

Az értelmiség kitűnő taktikai érzékére utal, hogy tudatosan kereste a kapcsolatot a városi szerb intelligenciával és mintegy a maga érdekeit védendő, az exponált vezetőket tagjai sorába választotta. Így lett az Iparos és polgári dalkör elnöke Živorad Šumanac városelnök.[24]

A vidék magyarsága képes volt megszervezni önmaga gazdasági és kulturális életét, amit a hatalom minden igyekezete ellenére sem tudott megtörni. Olyannyira nem, hogy a betelepítések ellenére megfigyelhető: a község magyarsága

[20] Kósa László, 1998. 159.
[21] Az impériumváltás előtti időszakot a művelődési almanach így jellemzi: *„A háború előtt alig volt kultúrélet Ó-Kanizsa falujában, majd városában. Ami kicsiny mégis akadt, az ún. Úri-Kaszinóban zajlott le felolvasó vagy zeneesték keretében. Ugyancsak ennek kebelében alakult meg a MIKE (Magyarkanizsai Ifjusági Közművelődési Egylet) amely azonban szintén keveset hallatott magáról."* Batta Péter, 1940. 175.
[22] Batta Péter, 1940. 175.
[23] Batta Péter, 1940. 176–177.
[24] Batta Péter, 1940. 182.

képes volt megőrizni a korábban tapasztalt beolvasztó erejét is. Erre példa a községhez tartozó Martonos faluban található legnagyobb lélekszámú törzsökös szerb lakosság számbeli alakulása. 1910-ben a faluban 6311-en éltek, ebből 4969 magyar és 1320 szerb, 1921-ben 6801-en, ebből 4874 magyar 1327 szerb, 1931-ben 6633-an, ebből 5367 magyar 1217 szerb.[25] Az impériumváltás pillanatában tehát mindössze 7 fővel emelkedett a szerbség száma, hogy azután elinduljon egy lassú fogyás.

A 20. század első negyedében tehát a vidék magyarsága, gazdasági erejét és etnokulturális függetlenségét megőrizve képes volt a lélekszámbeli gyarapodásra is. Ilyen kondíciókkal jutott túl a közösség a harmincas éveken.

Változások a 20. század második negyedében

1941 és 1944 között újra magyar állami szuverenitás alá került a terület. Az új hatalom első intézkedése nyomán a két telepes falu szerb lakosságát deportálták és helyükbe bukovinai székelyek érkeztek. Velebit helyén megalakult Istensegíts/Fogadjisten,[26]Vojvoda Zimonjićból Ilona kertváros lett. Horgos telepeseit is deportálták. Ha csak rövid időre is, de visszarendeződtek a korábbi gazdasági kapcsolatok, ez elsősorban a paprika termesztés és feldolgozás szempontjából hozott változást, hiszen újból Szeged lett a kapcsolódási pont. A két háború között létrehozott, illetve tovább működtetett művelődési intézmények fokozott tevékenységet fejtettek ki. A falusi olvasókörök, színjátszó csoportok továbbra is intenzíven kivették a részüket a közösségi alkalmak teremtéséből és ezáltal az összetartozás szálait erősítették.

1945-ben már nem az a hatalom tért vissza, ami a két háború között rendelkezett némi polgári hagyománnyal és hatalmi arroganciája mellett bizonyos mértékig eltűrte a polgári életvitelt. Az új jugoszláv kormány 1945. augusztus 23-án törvényt alkotott a földosztásról és a betelepítésről, melynek nem titkolt célja a Délvidéken kialakítandó szerb lakossági többség biztosítása volt.[27] Mindemellett a kormány a magántulajdonhoz is hozzányúlt: a bankokat, a kereskedelmet és az iparvállalatokat államosította, és 1946-ban végrehajtották az agrárreformot, ami rendkívül kis mennyiségű földhöz juttatta a vidék

[25] Papp Árpád, 2002. 36.

[26] Papp György a község földrajzi neveiről írott monográfiájában említi ezen a néven a székely telepet (1989. II. 163.); majd a faluról írt rövid ismertetőben már nem említi a kérdéses földrajzi nevet. U.ő. 2001. 198. Merk Zsuzsa viszont megjegyzi, hogy ezeknek a telepeknek igen gyakran változtatták a nevét, ezért nehéz azonosítani őket. Velebitet Fogadjistennel azonosítja. (Vö.: Merk Zsuzsa, 1995. 62.) Mirnics Károly Sebők László azonosítására hivatkozva szintén Fogadjisten falunevet használja Velebittel kapcsolatban. Mirnics Károly, 2003. 344. Lásd még: Hajdú-Moharos József, 2000. 287.

[27] *„Már 1945. március 7-én létrehozták az Ideiglenes Kormány kolonizációs ügyekkel megbízott minisztériumát. A betelepítési ügyekbe a vajdaságiaknak nem volt semmilyen beleszólásuk, még tanácsadó szerepük sem. Nikola Gačeša szerint a betelepítést a következőképpen hajtották végre: 1. a kolonistákat a tiszta német és német-magyar vegyes lakosságú falvakba helyezték elsősorban ezekre a helységekre terjed ki a kolonizáció; 2. Az ország különböző részeire vonatkozóan meghatározták, hogy Vajdaság mely részét fogják betelepíteni. Meghatározták a betelepülők nemzetiségi összetételét."* Mirnics Károly, 2001. 48–49.

agrárproletárjait, köztük magyarokat is. Ezek a parcellák 1-5 holdnyiak voltak csupán.[28] Még ebben az évben meghozták és végrehajtották a földmaximumról szóló első törvényt, ami kimondta, hogy magánkézben, személyi tulajdonban 20 hektáros területnél nagyobb nem lehet.[29] Mivel ez az intézkedés elég kevés kuláknak minősített nagygazdát érintett, az ötvenes évek elején a földmaximum határát 10 hektárra szállították le.

Ezek az intézkedések annak a rétegnek a létalapját tették tönkre, akik korábban szervezték és működtették a magyarság megtartó erejét jelentő kulturális egyesületeket. Mindemellett a hatalom elérkezettnek látta az időt, hogy nyíltan károsnak ítélje meg, és hatalmi szóval oszlassa fel ezeket az egyesületeket. Ennek következtében a réteg-egyesületek, úgy, mint a gazdakörök, katolikus legény egyletek, dalárdák, gazda- és munkás olvasó körök, melyekben sikeresen szervezték meg a vidék társadalma hagyománytisztelő, hagyományápoló tömegeinek tevékenységét, nos ezek az emberek szinte egyik napról a másikra közösségen kívülre kerültek. Ez a tény felerősítette a gazdasági gondokkal küzdő tömegek létbizonytalanságát, és fokozatosan kikezdte magyarságtudatukat is. Az egyesületetek vagyonából, székházaikból kultúrotthonokat szerveztek, helyükbe államilag ellenőrzött egyesületek alakultak, melyek tevékenysége tartalmatlanná vált és végül néhány esztendő múltán megszűnt létezni. A könyvtárakból településenként népkönyvtárakat hoztak létre.

Ismét megváltozott a vidék etnikai térszerkezete: a magyarországi hivatalnokok és az értelmiség egy része elhagyta a településeket, és helyükre más ajkúak jöttek. 1948-ban átszervezték a közigazgatást, és ekkortól 12 település alkotta a községet: Horgos, Martonos, Kishomok, Kispiac, Kanizsa, Vojvoda Zimonjić, Velebit, Adorján, Oromhegyes, Tóthfalu, Völgyes és Orom. A 13. település, Újfalu 1978-ban vált önállóvá, ami egyúttal jelzi a vidék lakosságának spontán településszervező erejét.

Ebben az időben már pontosan tudjuk a két telepes falu lakosságának lélekszámát is: Velebiten 741, Vojvoda Zimonjićon 472 lakos volt. Az állami intézkedések azonban nem hoztak lényeges etnikai elmozdulást a vidék településein. Kanizsa lakosságának nemzetiségi összetétele 1948-ban a következő képet mutatta: a legnépesebb a magyarság 11562 fővel, majd a szerbek következnek 1145, horvátok 57, montenegróiak 41 fővel.[30] Horgoson ugyanebben az időben 6472 fő magyar, 1169 szerb, 72 montenegrói, 68 horvát lakost írtak össze.[31] Horgos délszláv lakossága nem tekinthető törzsökösnek, ugyanis Gyáláról települtek át a színmagyar határfaluba, ahol létrehozták Kisgyála teleprészüket.

[28] Adorjáni, oromhegyesi, kanizsai és martonosi adatközlőim szíves szóbeli közlése alapján tudom, hogy elsősorban olyan családok jutottak földhöz, kiknek a hozzátartozói közül valaki jugoszláv katonaként részt vett, vagy elesett a harcokban.
[29] Kovács Endre, 1993. 7.
[30] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 146.
[31] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 164.

Martonos lakóiból 2639 magyar, 688 szerb, 17 cigány, 4 horvát, 3 montenegrói.[32] A korábban közölt adatokhoz képest itt a legnagyobb a lakosságfogyás, ám ennek oka a már említett közigazgatási átszervezés, ugyanis a falu népes tanyavilágának lakosságát Kishomok és Kispiac településekhez sorolták.

Az etnikai arányokat a szocialista államszervezetben nemcsak betelepítésekkel próbálták megváltoztatni, hanem jól átgondolt ipartelepítéssel is. A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején elkobzott üzemek, illetve a létrehozott ipar az elvárásoknak nem tudott megfelelni, ugyanis a meglévő kapacitások nem nőttek olyan mértékben, hogy szívó hatással lehettek volna a távoli vidékek tömegeire, de még a község területén lévő munkanélkülieket sem tudták teljes egészében munkalehetőséghez juttatni. A cipészek, szabók, építőmunkások szövetkezetei csak átrendezték az iparágak strukturáját, mindössze annyi történt, hogy a magán szférát állami ellenőrzés alá vonták. A tervszerű ipartelepítés a hatvanas években vette kezdetét és öltött nagyobb méreteket. A község területén az élelmiszeripari beruházások Horgosra koncentrálódtak, míg az építőipari, könnyűipari és fémipari beruházások a közigazgatási központra, Kanizsára kerültek.

1947-ben államosították a horgosi, martonosi, mokrini és törökkanizsai paprikamalmokat és a kapacitást Horgosra vonták össze.[33] Ezzel megteremtették a második világháború utáni horgosi nagyüzemi paprikafeldolgozás alapjait. A termelés szezonális jellege 1966-ig megmaradt, majd 1969-től a minőségellenőrző állomás is a gyár keretei között működött, és habár a hangsúly a paprikafeldolgozáson maradt, a termelés szezonális jellegének megszűnését a teakeverékek és ételízesítők gyártásának bevezetése tette lehetővé. 1971-ben összevonták Horgos és Törökkanizsa paprikafeldolgozó iparát Horgosi-Törökkanizsai Paprikaipari Vállalat néven Kanizsai székhellyel. Ez a cég a titoi Jugoszlávia fűszerpaprika termelésének 50%-át adta.[34] Két könnyűipari vállalat működött Kanizsán, az egyik az 1946-ban alapított Elita cipőgyár – lényegében a kanizsai kisiparosok hozták létre, 23 mester rakta le a gyár alapjait – 1967-ig szinte manufaktúraként működött. Ekkor indult meg egy nagy fokú gépesítési folyamat, ami 1973-ban, egy új munkacsarnok felépítésével zárult. A gyár az ezredfordulóra csődbe jutott, felszámolták. A Petar Drapšin nevét viselő göngyöleggyár, az 1896-ban alapított gőzfűrész telepre alapozott üzem, melynek korszerűsítése 1978-ban következett be. Elsősorban gyümölcsös ládákat készítenek a horgosi homokvidék szőlész és gyümölcsész termelői számára.

A Metal fémárugyárat megint csak kisipari előzményekre alapították 1958-ban. A gyár az első iparvállalatok egyike, melyek nyugat-európai piacra dolgoztak bérmunkában. Az 1973-as tűzvész után, 1975-ben korszerű gépeken kezdődött meg a termelés a külföldi piacra. A nagyüzem azonban az 1990-es években csődbe jutott és napjainkban sem folyik benne termelés.

[32] Papp Árpád, 2001. 36.
[33] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 91.
[34] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 95.

A Kvalitet készruhagyár is kisipari előzményekre tekint vissza, 1945-ben 20 szabó alapította. A német piacra 1972-től kezdve termel.

Az építőipart három gyár képviseli: A Potisje cserép- és téglagyár, a Keramika fal- és padlólap gyár, és a FIM szigetelőanyag gyár. A felsoroltak közül a legrégebbi az 1903-ban alapított Potisje, Kanizsa legnagyobb gyára. 1968-ban és 1973-ban automatizálták a termelést. Napjainban a Tondach csoport tagja. A Keramika 1980-ban kezdett termelni, míg a FIM 1988-ban. Utóbbi az ezredforduló után ment csődbe.

Ezek az ipari kondíciók jellemezték a községet az 1970-80-as években. A munkaképes lakosság az alábbiak szerint oszlott meg a különböző gazdasági ágakat illetően: ipar 10,2%, mezőgazdaság 58,9%, erdőgazdaság 0,1%, építőipar 5,4 %, közlekedés 1,7 %, kereskedelem és vendéglátóipar 4,3 %, kisipar 8,1 %, kommunális szolgáltatás 0,8%, kultúra és szociális szolgáltatás 3,0 %, állami és társadalmi szolgáltatás 1,9 %, egyéb szolgáltatás 0,7 %, vendégmunkán lévők 4,9 %.[35] Az úgynevezett ipari munkásság százalékos aránya mutatja, hogy a fejlesztések ellenére sem érte el a mezőgazdaságban dolgozók, illetve a mezőgazdaságból élők számának egyharmadát. Megállapíthatjuk, hogy az államilag kitűzött célt messze alulmúlták a beruházások, mert nemcsak, hogy nem sikerült más vidékekről tömegeket a községbe csábítani, hanem a községben képzett ipari munkásságnak majd a fele kényszerült nyugat-európai vendégmunkára.

A nyolcvanas évek kedvezőtlen gazdasági mozgásai még ezeket az eredményeket is megkérdőjelezték, ugyanis a gazdasági recesszió hatására mind több ipari üzemben vezettek be kényszerszabadságokat, majd az évtized végén szinte mindenütt voltak létszámleépítések és gyárfelszámolások is. Ezeknek a hatásoknak tudható be, hogy a leginkább mobil idegen ajkú lakosság ismét mozgásba lendült és a fejlettebb vidékek jobb életlehetőségeiben bízva, folyamatosan szivárgott el a községből.

Megfigyelhető, hogy a törzsökös magyarság gazdasági bajaira a mezőgazdaságban kereste és találta meg a kiutat. Míg korábban az iparban próbált a lakosság elhelyezkedni, és a földtől megválni igyekezett, addig a folyamat az 1980-as években az ellenkezőjére fordult.

Ezredvégi társadalmi mozgások

Az 1991-es népszámlálás újabb népességfogyást állapított meg: ekkor már csak 30668 lakos élt a községben, ebből 26862, azaz a lakosság 87,58%-a magyar. Adorján 1158 lakosából 949 a magyar, ez 81,95%; Velebit 361 lakosából 66 magyar, ez 18,28%; Völgyes 367 lakójából 362 magyar, ez 98,63%; Vojvoda Zimonjić 282 lakójából 158 magyar, ez 56,0,2%; Kanizsa 11541 lakójából 10183 magyar, ez 88,23%; Kispiac 2144 lakójából 2058 magyar, ez 95,98

[35] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 76.

%; Kishomok 150 lakójából 146 magyar, ez 97,33%; Martonos 2423 lakójából 2131 magyar, ez 87,94 %; Újfalu 336 lakójából 293 magyar, ez 87,20 %; Orom 1912 lakójából 1794 magyar, ez 93,82 %; Tóthfalu 765 lakójából 747 magyar, ez 97,64 %; Oromhegyes 2028 lakójából 1953 magyar, ez 96,30 % és Horgos 7201 lakójából 6022 magyar, ez 83,62 %.[36]

A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a magyarság a megbontott etnikai térszerkezet hálóját újra képes volt kiegészíteni, hiszen Vojvoda Zimonjićon túlsúlyba tudott kerülni és a lösz terasz szélén megülő Velebiten is növelni tudta százalékos arányát. Azt is meg kell jegyezni, hogy a fokozódó állami nyomással szemben a közigazgatási egységben a magyar nyelv megmaradt az egyik hivatalos nyelvként.

A statisztikai adatok viszont jól mutatják a lakosság lassú fogyását, ami az 1960-as évek közepétől állandó jelleget öltött. A folyamatot lassítja az állandó jellegűvé vált, más térségekből történő magyar beköltözések folyamatos volta. A legtöbben a Bánságból érkeznek, de van példa újvidéki, zombori, gombosi beköltözésekre is. Ebben az évtizedben, a fiatal korosztályok részéről nagyobb fokú elvándorlás volt tapasztalható. Ennek kiváltó oka a délszláv polgárháború, melynek következtében felbomlott Jugoszlávia. Ugyanakkor az elvándorlási hullámmal párhuzamosan menekültek érkeztek a térségbe, akik letelepedési lehetőséget és munkahelyet reméltek az új lakókörnyezetben. A kedvezőtlen gazdasági helyzet, valamint az iparvállalatok foglalkoztatási lehetőségeinek korlátozott volta csak elenyésző számban tette lehetővé horvátországi és bosznia-hercegovinai betelepülők maradását. Ebben a meglehetősen nehéz helyzetben a magyar közösség mégis képes volt újabb magyar egyesületeket létrehozni, hogy kulturálisan újra építkezhessen. Ezért jött létre az Ozoray Árpád Magyar Művelődési Egyesület és a Tisza Néptánc Egyesület. A koszovói háború során bekövetkezett a NATO által végrehajtott bombázás, ez és a közvetlen háborús veszély, valamint az állandó zaklatások, katonai behívóparancsok mozgásba hozták azokat a korosztályokat, amelyek elmenetelükkel tovább gyorsíthatják a lakosságfogyást.

A 2002. évi népszámlálási adatok azt mutatják, hogy tovább fogyott a közigazgatási egység lakosainak száma. Már csak 27510 lelket számlál a község, ebből 23802-en vallották magukat magyarnak, ami 86,52%. Az adatok jól mutatják, hogy a magyarság fogyása az eltelt tíz év alatt tovább nőtt, ugyanis 1991-ben a 30668 lakosból a 26862 magát magyarnak valló egyén még 87,58%-át tette ki a község lakóinak. 2002-ben Adorján 1128 lakosából 845 a magyar, ami 74,91%; Velebit 366 lakosából 59 magyar, ami 16,12%; Völgyes 516 lakosából 500 magyar, ami 96,90%; Vojvoda Zimonjić 340 lakosából 185 magyar, ami 54,41%; Kanizsa 10200 lakosából 8825 magyar, ami 86,52%; Kispiac 1988 lakosából 1916 magyar, ami 96,38%; Kishomok mind a 115

[36] Vajdasági magyar kalendárium, 1998. 107.

lakója magyar, vagyis 100%; Martonos 2183 lakosából 1897 magyar, ami 86,90%; Újfalu 211 lakosából 185 magyar, ami 87,68%; Orom 1561 lakosából 1471 magyar, ami 94,23%; Tóthfalu 709 lakosából 705 magyar, ami 99,44%; Oromhegyes 1868 lakosából 1797 magyar, ami 96,20%; Horgos 6325 lakosából 5302 magyar, ami 83,83%.[37]

A 20. században többször került súlyosan hátrányos helyzetbe az északbácskai Tiszavidék magyarsága. A közigazgatási egység magyar nemzetiségű lakossága egészen az 1953-as népszámlálásig megőrizte lassú növekedési rátáját a természetes szaporulatnak köszönhetően. Az 1920-as impériumváltás utáni sokkból magához térve megteremtette saját kulturális autonómiáját, úgy, hogy a létre hozott egyesületeket gazdaságilag is képes volt fenntartani. Ez a népcsoporti magatartás, az erőszakos telepítések ellenére is vitálisnak és olyan sikeresnek bizonyult, hogy a más ajkúak nyelvileg és kulturálisan is kénytelenek voltak hasonulni a vidék magyarságához. A helyi piacokon csak akkor tudták érdekeiket érvényesíteni, ha valamilyen szinten megtanultak magyarul. Számos folklorizálódott történet őrzi ennek a kapcsolatfelvételnek a nyomait.[38] Ezt igazolják a királyi Jugoszlávia többszörösen manipulált népszámlálási adatai, melyekből látszik, hogy a törzsökös szerbség a betelepítések ellenére is fogyott.

Az a sajátos helyzet állott elő, hogy a magyarságnak sikerült olyan gazdasági kapcsolathálót kialakítani, amelyben nem jelentett a közösség tagjai számára hátrányt az államalkotó nemzet nyelvének nem kellő, vagy teljesen hiányos ismerete.

A második világháború után az új hatalom a vidék magyarságmegtartó erejének két pillérét szándékolta kibillenteni, egyrészt a jól működő egyesületeket oszlatta fel, mondván, hogy azok a nyelvi-nemzetiségi bezárkózást szolgálják; másrészt a gazdasági önállóságot szűntette meg az államosításokkal. A nemzettudat háttérbe szorítására viszont kitalálta a jugoszláv nemzetiséget, mint etnikai kategóriát, ami mentsvára lett a vegyes házasságoknak, másrészt a nemzetiségi lakosság a legtöbb esetben jugoszlávság alatt nem nemzetiséget, hanem állampolgárságot értett. Az integrálódás, vagy pontosabban a beolvadás a többségi társadalomba folyamatosan nőtt.

Az önálló politikai öntudatra ébredés csak a polgárháború kitörésének előestéjén, 1991-ben történt meg, a szocializmus bukása utáni első többpárti választásokon. Mint a kifejtett példákból is látható, a vidék magyarsága újból kísérletet tett önálló művelődési egyesületek létrehozására, hogy sikeresebben tudja ápolni kulturális örökségét, hagyományait. Ezek sorába tartozik a nemzet történelme szempontjából fontos események közösségi ünnepekké lényegítése, ilyen március 15-e, augusztus 20-a és a község napja, ami nem más, mint a

[37] Az adatokat a Szerb Statisztikai Hivatal által közzétett www.statserb.sr.pov.yu alapján közöljük.

[38] Ennek egyik ékes példája az állatvásárlás története: „Hát együtt ugye a dobrovác (dobrovoljac – önkéntes, telepes – K.Z.), oszt kérdezte a tehénre mutatva: **Pošto je?** (Mi az ára?) Hát ugye a magyar meg kényes vót a jószágára, oszt mondta neki, hogy: **Fostos-e?** Fostos ám a te inad, de nem az én tehenem!" A kutató gyermekkorában, az 1960-as években hallotta a történetet először, majd később többször is elmesélték adatközlőink. Általánosan ismert.

Savoyai vezette keresztény seregek győzelmének emléknapja. November 1-jén viszont a község összes településén megemlékeznek az 1944-es véres események áldozatairól, sőt mindenütt emlékművet is állítottak tiszteletükre. Ezek az alkalmak fontosak a közösségi összetartozás érzésének ápolása szempontjából.

A polgári hagyományok újbóli életre keltéseként értékelhetjük a helyi nyilvánosság megteremtését szolgáló írott tájékoztatást, melyet az Új Kanizsai Újság kétheti lap községi és alapítványi pénzügyi támogatásból lát el, az elektronikus médiát a helyi kábeltelevízió képviseli, részben reklámokból, részben költségvetési támogatásból tartva fenn magát. E mellett működik egy szerb vállalkozó kezében lévő rádióállomás, számottevő magyar műsoridővel. Színháza, mozija, könyvtára van a közösségnek. Az oktatási intézményeket az állam tartja fenn.

A megmaradási stratégia sikerességét számos, egyébként hátrányos gazdasági tényező is segítette az évezred utolsó századának második felében. Mindenekelőtt az, hogy mezőgazdasági népesség a legkevésbé bizonyult mobilnak, ha úgy tetszik fészekhagyónak. Ez egyébként azt is jelenti, hogy a lakosság képzettebb rétegéből kerültek ki a külföldi munkavállalók, illetőleg a fiatal és képzett réteg hagyta el a közösséget a polgárháború idején.
E mellett a község gazdasági szerkezetén belül az iparvállalatok nem tudtak annyi szabad munkahelyet teremteni, ami nagyobb tömegek megtelepedésének kedvezett volna. Ezért tudott a község viszonylag komolyabb megrázkódtatás nélkül túl lenni az 1990-es évek közepének menekült hullámain.

Komoly gondot jelent az oktatás fokozatos leépülése. Már a város középiskolájában is vannak olyan tantárgyak, melyeket nem anyanyelven tanulnak a magyar diákok. A helyzetet súlyosbítja a tény, hogy soha nem volt felsőfokú magyar nyelvű oktatás az újvidéki és a szabadkai egyetemeken, még a puha titoi diktatúra idején sem. Ezért sok magyar fiatal az anyaországban folytatja felsőfokú tanulmányait. Az ott szerzett okleveleket viszont csak bonyolult honosítási eljárás után ismerik el a szerb hatóságok. Ezért sokan az egyetem elvégzése után nem térnek haza, Magyarországon vagy az Európai Unió más országaiban, esetleg a tengeren túlon telepednek le. Ennek következtében viszont az értelmiségi réteg egyre fogy. Ezzel a problémával viszont már nem tud megbirkózni a vizsgált közösség.

E mellett állandósult és aggasztóvá vált a természetes fogyás és az ezzel járó elöregedés. Évtizedek óta többen halnak meg, mint ahányan születnek. Sajnos a folyamatosan csökkenő népesség fogyási dinamikáját már régóta csak a más vidékekről beköltöző magyarok lassítják. A tömb magyarság szívóhatása tehát a szórványok fokozatos feladásával jár, minek következtében ideiglenesen megőrizhető a vidék etnikai térszerkezete.

Természetföldrajzi adottságok és tanyaszóródás – ökológiai jellemzők

A község területe szerves részét képezi az Alföldnek, hiszen a térszint magassága sehol sem haladja meg a tengerszint feletti 150 métert.[39] A termékeny határ legmagasabb pontja a lösz terasz, mely hirtelen emelkedik a folyót övező ártéri teraszok és a szikes legelő fölé. Ezen a magaslaton – a katonai térképek szintjelzése szerint – 113m, 111m, 110m, 108m és 101m-es szintmagasságokat mértek. Itt találjuk Oromhegyes, Tóthfalu, Völgyes, Orom és Újfalu településeket. A terület északi részét a homokhátság foglalja el, amely 98m, 93m, 90 és 84m-en fekszik. Három település található e tájon: Horgos, Kispiac és Kishomok. A Tisza folyó melletti három település Martonos, Magyarkanizsa és Adorján szűk határa és a lösz hátság és a folyó közé ékelődik. A járási szikes legelő 85m, 84m, 83m és 81m-es szintekkel középütt helyezkedik el. A folyó menti, korábban árvíz járta rétek 81m, 79m és 78m-es szinteken fekszenek, vagyis a legalacsonyabb fekvésű területek.[40]

Az ártéri rétek és a teraszok területe, egy nagy kiterjedésű szikes puszta beékelődése folytán, nem rendelkezik közvetlen kapcsolattal az oromi löszhátsággal, ami a jó minőségű szántókat foglalja magába. Ez a terület mintegy 180 négyzetkilométer kiterjedésű, ami a község művelhető területének a 45%-a.[41] *(2. térkép)*

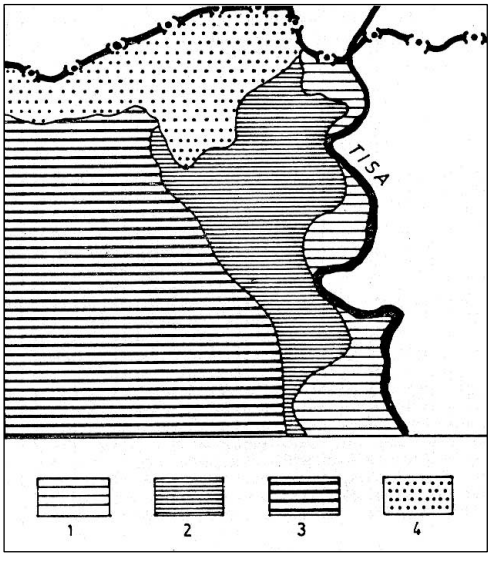

2. térkép. A község talaja. 1. folyómenti rétség, 2. szikes legelő, 3. löszhátság, 4. homokvidék. (Đere, Kornel és Tomić, Pavle nyomán.)

[39] V.ö.:Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 16.
[40] Lásd a katonai térképfelvételek adatait: A második katonai felvétel ZONE 21 COL. XXII (1881), ZONE 22 COL. XXII. (1883-86.) és J(ugoslovenska) N(arodna) A(rmija) List 41 Kanjiža 1953. és List 58 Senta 1956.
[41] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 17.

A vidék talajának természetes vízpótlása a Tisza folyó és a Körös-ér vízhozamától függ.[42] A két szeszélyes, kanyarulatokkal tűzdelt medrű folyóba több időszaki vízmosás torkollik. Ennek is köszönhető, hogy a szabályozások ellenére még a 20. század közepén is áradások veszélyeztették a tanyai telephelyeket és a gazdálkodást. A rendkívül magas tiszai vízállások 1916, 1919, 1923, 1924, 1932, 1940, 1941 és 1970-ben voltak.[43] Ezekben az években a folyó visszaduzzasztotta a Körös-eret, és emiatt tanyák pusztultak el, kerültek átépítésre, illetve több régi tanyát az ármentes magaslatokon építettek újjá. *(3. térkép)*

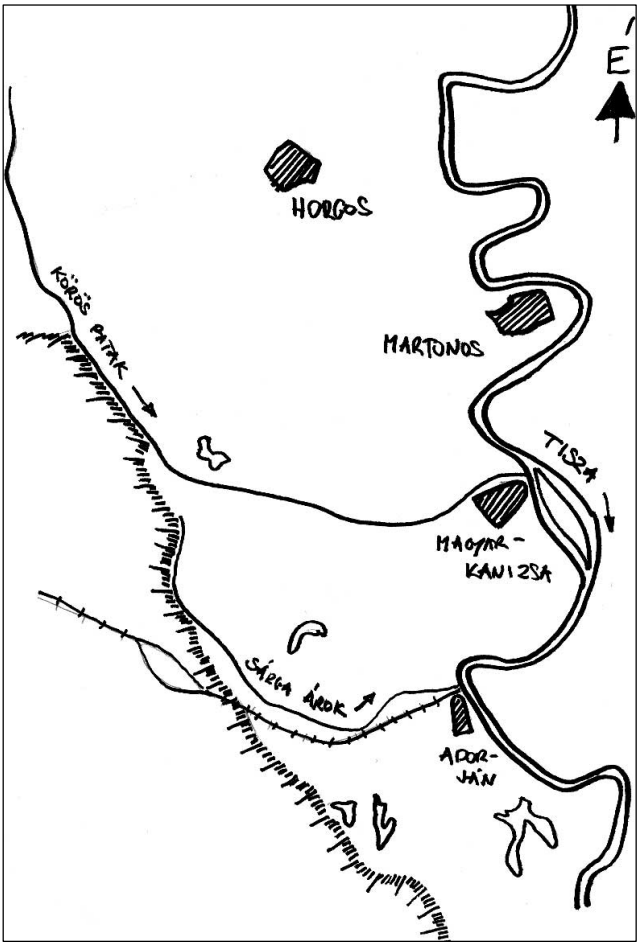

3. térkép. A község vízrajzi adottságai: a lösz hátság lábánál folyik a Körös-ér és a Sárga árok. Mindkettő a Tiszába ömlik. A szikes legelő laposaiban tavakban gyűlik össze a víz. Adorján felett a Palics-Tisza csatorna szeli ketté a legelőt.

[42] A kérdésről összefoglalóan lásd Hovány Lajos, 2002.
[43] Đere, Kornel – Tomić, Pavle, 1982. 45.

Az áradások hatására a második világháború után, az ötvenes évek elején jelentős lecsapolási munkák indultak meg, melyeknek eredményeképpen a Körös új mederbe terelték, míg a járási szikes tavak vizét: Bogárzó, Nagy Bogárzó, lecsapolták. *„... vót egy ilyen mocsár, csataknak hívtuk. Annak itt a szélibe ástak egy árkot (...), me azelőtt mindig ere begyütt a víz, oszt majdnem a küszöbig ért. Egybe olyan idős, mint én éppen, me '53-ba ásták (...). És azé ásták me' magyar időbe vótak nagy árvizek."* (Fehér Ferenc, 1953. Lupuj-sor) A korábbi állapotokról pedig egy 1854. évi tanácsülési jegyzőkönyvi bejegyzés tájékoztat: *„Dimitrievics Vitalis bíró úr előterjeszti, hogy az Országutak, jelessen Juhász János Szállása alatt, úgy az ugynevezett Sóti keresztjénél nem különben a Bogárzón keresztül vezető töltés olly rosz állapotban vannak, hogy azok téli időben, az utóbbi pediglen víz áradások alkalmával majd nem egészben járhatatlanok azoknak a nyár szakábani leendő lekészítését indítványozza."*[44] A szabályozási munkálatok eredményeképpen a korábban veszélyeztetett területek ármentessé váltak, ugyanakkor a járási legelő természetes vízpótlása jelentős mértékben csökkent. Ennek következtében a szikesedés folyamata mind kifejezettebb, a kutak elapadtak, ami a legeltetést, legelő hasznosítást nehezítette.

Erdei Ferenc a szabályszerű tanyák típusába sorolja az alsótiszai tanyákat, melyek a folyó jobb oldalán, Szegedtől a Ferenc-csatornáig a Tisza melletti települések határában ülnek meg.[45] Megállapítja, hogy ezen a vidéken *„egészen éles vonalakkal rajzolódik ki az a tanyás táji rend, ami csaknem minden tanyás településű vidéken megtalálható."*[46] A tanyaövek azonban a vizsgált területen már korántsem szabályszerűen helyezkednek el, aminek történeti, természetföldrajzi okai vannak. Horgos tanyavilága félkör alakban, észak-délnyugati irányban simul a településhez azzal, hogy délkeleten a tanyaövet a mélyen beékelődő szikes legelő zárja le. A volt Csongrád vármegyei falu tanyáinak kialakulását nagyban gátolta, és időben kitolta a földesúri függőség és a birtokszerkezet. A Kárászok ugyanis majorokat hoztak létre a falu északi, északnyugati határban, ez a helyzet az ottani földeken a tanyák kialakulását lehetetlenné tette.

Martonos falu a folyóhoz simuló lösz teraszon ül meg. A közvetlen határa, mivel a településhez közel van, a falusi telephelyről könnyen művelhető, így ebben az övben nem alakultak ki tanyák. Az is igaz ugyan, hogy a gyakori áradások miatt alkalmatlan a terület külső telephely létrehozására. A faluhoz tartozó kiterjedt határ művelhető területei közé ékelődik az észak-déli irányban lehúzódó és Ókanizsa felé egyre kiszélesedő járási legelő, ami gyakorlatilag

[44] ZTL F. 004. Magyarkanizsa RT város jegyzőkönyve 1853–1856.
[45] Erdei Ferenc, 1976. 161–162. állapítja meg a nagytájról: *„Szegedtől a Ferenc-csatornáig szorosan a Tisza mellett ülnek nagyobb települések s mellettük végig a Tisza mentén egy széles betelepületlen sáv húzódik, majd hirtelen egy part következik nagyjában párhuzamosan a Tiszával és ezen egészen olyan rendben, mint az Alföld északi részein, tanyák helyezkednek el meglehetősen széles sávban és utánuk újra üresebb pusztai terület következik."*
[46] Erdei Ferenc, 1976. 162.

kettévágja a határt. A martonosi szállások[47] a legelő peremén jelennek meg és a homokos határsávban, majd a termékeny lösz hátságon ülnek meg és felhúzódnak egészen Orom alá.

Magyarkanizsa tanyái már egy másféle határbeli szóródást mutatnak. Martonoshoz hasonlóan a város is egy folyó menti lösz teraszon épült, ám a településsel közvetlenül érintkező művelt területek és a lösz hátság közé északdéli irányban beékelődő Baromjárás peremén, a városi földek szélén tanyasorok ülnek meg. Túl a szikes legelőn, az Orompart peremén újabb tanyasorokkal kezdődik az a nagy kiterjedésű terület, melyen szórt tanyák állnak, és amely tanyás terület egészen a közigazgatás határáig húzódik.[48]

Tanyatípusok

A vidék tanyás gazdálkodásának korai szakaszában a tanyai telephelyek az anyaközségek tartozékai voltak Martonoson és Ókanizsán is, melyeket kezdetben csak a mezőgazdasági munkák idején laktak.[49] Ezt a tartozék szerepet a határbeli távolságok indukálták, mint ahogyan a tanyás gazdálkodási forma is ennek a térszerkezetnek a függvénye. Tartozék telephelyek egykori meglétéről tudósít Adorjánnal kapcsolatban Opitz Sándor, első adorjáni helyettes plébános. A falu kialakulása szempontjából olyan fontosnak tartotta, hogy a településtörténeti fejleményt bejegyezte a plébánia évkönyvébe.[50] Az ókanizsai és a martonosi határban épített 18. század végi telephelyek nagy valószínűséggel már a földművelést szolgálták, bár erre vonatkozólag konkrét adatokat nem találtunk.[51] Ugyanakkor óvatosan kell fogalmaznunk, ugyanis a legeltető állattartás a vidék parasztgazdaságaiban még a 20. század elején is igen hangsúlyos volt, az is jól látható, hogy a földművelés belterjessé válásával arányosan nőtt a telephelyen való kint tartózkodás ideje is.[52] A

[47] A táji környezethez való alkalmazkodás következtében a vidékre a Balkán és a Kárpát-medence más tájairól érkező etnikumok lényegében a 18. század végére egységes gazdálkodási struktúrát alakítottak ki. Átvették a korábbi állatteleltető hely magyar szállás kifejezését, és ezzel illették a határbeli komplex mezőgazdasági telephelyüket. Vö.: Szilágyi Miklós, 2000. 973.

[48] A város határába ékelődő legelőről írja Erdei: *„Magyarkanizsán a legszélesebb ez az ártéri öv, körülbelül akkora, mint a normális belső legelő és a külső, pusztai legelő együttvéve s pontosan ilyen volt a szerepe is."* Erdei Ferenc, 1976. 162.

[49] A szegedi határ és a magyarkanizsai határ területileg két különböző nagyságrendet képvisel, de amíg előbbi tanyásodását a nagy távolságok, utóbbiét a határ térszerkezete határozta meg. A szegedi példát Barabás Jenő a közép-európai szórványokkal kapcsolatban említi. Vö.: Barabás Jenő, 1960. 232.; Balassa Iván, 1989. 266–267. A bácskai tanyák társadalmi-gazdasági beágyazódásáról elnagyolt képet rajzol és lényegében a telephelyek tartozék voltát emeli ki. Igaz, hogy ekkor még a vajdasági kutatók e témában nem tettek közzé mélyrehatató, részletes terepi- és levéltári kutatómunkán alapuló elemzéseket. Vö.: Beszédes Valéria, 1982.; Duranci, Bela, 1984/a, 1984/b; Harkai Imre, 1983.; Lazić, Veselin, 1984.; Pénovátz Antal, 1975., 1979.; Tripolsky Géza, 1982., 1985.

[50] Opitz Sándor, 1866. 12.; Az adat-előfordulásokkal kapcsolatban lásd Rácz István, 1982. 2. véleményét.

[51] Vö.: Barabás Jenő, 1976. 25.; Égető Melinda, 1974. 124–125.; Szabó István, 1960. 150.

[52] Orosháza tanyásodásával kapcsolatban hasonló következtetésre jut Barabás Jenő, 1965. 87. Eléggé pontos fejlődési képet vázol fel Den Hollander az Alföld tanyásodásának fejlődéséről: *„Amikor egy szállásra, hacsak ideiglenesen is, pl. az aratás idejére, bevonult a gazda, akkor az istállóból egy kisebb helyiséget különített el magának… így jött létre a tanyaól. Általában nem a gazda, hanem nőtlen szolgája maradt a tanyán. A gazda*

19. században, a nagy arányú birtokaprózódás következtében, a tartozék tanyák száma rohamosan kezdett csökkeni.[53] A szabadságharc után két évvel, a tanyai telephelyen való huzamos tartózkodás már az önkormányzati munkát is hátráltatta, ugyanis a tanácsülési jegyzőkönyvből kiderül, hogy: *„… a jelenlegi képviselők közül sokan kint a szálláson laknak, vagy egyébként is magány gazdálkodással oly képpen vannak elfoglalva, miként tapasztalnia kellett* (a városi felügyelőnek – K.Z.)*, hogy a gyűlésre meg hivatván ritkán, vagy épen nem jelennek meg (…).”*[54] Józserével csak a nagygazda tanyák maradtak meg tartozéktanyának, ezek többsége Martonoshoz tartozott,[55] és nem ritkán előfordult, hogy a tanyalakó gazda nemcsak télire, hanem hétvégére is bement a faluban álló házába. A 19. század végére, illetve a 20. század elejére kialakultak a vidékre jellemző tanyatípusok, melyek zömmel Horgos, és részben Kispiac, Kishomok vonzáskörzetében, a homokon két típusba sorolhatók: 1. kertkultúrás- és 2. kertkultúrás-földművelő farmtanyák. Utóbbi telephelyek részben gyümölcs- és szőlőtermesztéssel foglalkoznak, részben pedig földműveléssel. Ezek a tanyák jelentős állatlétszámmal bírnak, a gazdaságoknak lovuk, tehenük, disznóik és baromfiállományuk van. Esetenként a szőlővel és gyümölcsfával beültetett földterület a családi birtok harmadát teszi ki csupán. A földművelés biztosítja az állattartás feltételeit a tanyai gazdaságban. Ezek a tanyai gazdaságok fűszerpaprikát, dohányt is termesztenek. A kifejezetten kertkultúrás gyümölcsészszőlész farmtanyák az első világháború után jöttek létre, kihasználva az új állam piaca és külkereskedelme kínálta lehetőségeket.[56] Ezek a tanyák Horgos déli határrészében vannak, a tanyai gazdaságok súlypontja a gyümölcstermesztésre helyeződött. Több holdon termesztenek almát, körtét, őszi- és sárgabarackot. A gyümölcsösben fajták szerint külön birtoktesteket képeznek a Jonathán, Piros- és Sárga delisesz ültetvények. Ezek a tanyák minimális állatállománnyal rendelkeznek, sokszor csak baromfit nevelnek. A tanyaház körül, a gyümölcsösben van konyhakerti veteményes, ami a tanyalakók szükségleteit elégíti ki csupán. A martonosi és a

hetente egyszer élelmet küldött ki, melyből a tanyalakó maga készítette eledelét. A tanyák, melyeken csak nyáron, a mezei munkák idején laktak, tehát elsődlegesen a földek megművelése céljából jöttek létre, egy ideig kisebbségben voltak. A rideg állattenyésztés fokozatos felszámolásával egyre nagyobb számban teleltek az állatok a tanyán, ahol a földművelés és az állattenyésztés üzemi összekapcsolása megvalósulhatott. Ez lehetővé tette a mezőgazdaság továbbfejlődését.” Hollander, den A. N. J., 1980. 39.

[53] Márkus Mihály Nyíregyháza környékének tanyavilágáról írja, hogy az általános elszegényedés következtében a városi házat eladják és megszűnik a tanyák kapcsolata a várossal. Úgy véljük ez a folyamat a 20. század elején teljesedik ki, mert adatközlőink a két telephely meglétét a távoli múltba utalták, sőt a mostani tanyalakók már nem látnak rációt a kettősségben. (Vö.: Márkus Mihály, 1943. 155.) Kecskemét tanyavilágát vizsgálva Lettrich Edit arra a megállapításra jut, hogy részben a tanyára áramlás, részben az öröklési rend következtében a tartozéktanyákból farmtanyák lesznek. Lettrich Edit, 1968. 26–27. Herceg János, 1979. 383. a 20. század eleji bácskai tanyákról ezt írja: *„A szállások kinn lakó gazdáinak nagy része törpebirtokos volt, aki a kezdetleges gazdálkodásra berendezkedve meg se tudott volna másképpen élni. Így viszont, önellátásra kényszerülve, csak eltengődött valahogy.”*

[54] ZTL F. 004. 1. Magyarkanizsa RT város jegyzőkönyve 1851–1852.

[55] Erdei Ferenc, 1976. 164. *„Az alsótiszamenti tanyáknak a tanyatípusai éppenezért ugyanazok, mint a többi szabályszerű tanyás vidékeké. Igen sok nagygazda tanya van, különösen Martonos, Óbecse és Szenttamás határában s ezeknek nagyrésze tiszti birtokból ered.”*

[56] Szécsi Gusztáv, 1995. 222–223.

magyarkanizsai tanyaföldeken, valamint a városi tartós bérletbe adott földeken, a lösz hátságon, és a legelő peremén, a Horgos környékitől jól elkülönülő másik három tanyatípus terjedt el: 3. a legeltető-állattartó tanya, 4. az állattartó-földművelő tanya, és 5. a földművelő tanya.[57]

A legeltető állattartásra berendezkedő tanyatípusnál, ahol a földművelés kiegészítő, takarmánypótló tevékenységként van jelen a telephely gazdálkodásában, a fő jövedelemforrást az állatok értékesítése adja. Ez a gazdálkodási mód lényegében egy több évszázados hagyománynak a továbbélése. Ezek a gazdaságok a 20. század elején még csak önellátók, ahol a keletkezett felesleget alkalomszerűen vitték piacra. A század második felében már azonban piacorientált, önellátó gazdaságokká alakultak át.

Az istállózó tartásra berendezkedett földművelő-állattartó tanya, ahol a gazdálkodás súlypontja az önellátó állattartáson alapul és a tanyai gazdaság jövedelmét az állatok értékesítése biztosítja, habár a növénytermesztés másodlagos, mégis igen fontos a tanyai gazdaság szempontjából, ugyanis a takarmányt, vagy legalábbis annak 80 %-át a gazdasághoz tartozó földeken állítják elő. A gazdálkodási mód a 19. század végén az uradalmakban és a nagygazdáknál már jelen volt a vidéken, míg a parasztgazdaságokban csak a 20. században terjedt el, de azokon a területeken, melyek messze estek a legelőterületektől. Az állattartás volumenét tekintve ezek a tanyai parasztgazdaságok már piacra termelő, önellátó, nagy tömegű mezőgazdasági áru előállítására szakosodott családi vállalkozások.

A földművelő tanyák a telephelyein kevés számú állatot tartanak és a család gazdasági létalapját elsősorban a termesztett növények értékesítése adja. Ezek a gazdaságok nagy mennyiségben termesztenek ipari növényeket, főként: cukorrépát, napraforgót, cirkot, de jelentős helyet kapnak a vetésterületen a takarmánynövények, főként a kukorica. Az ipari növényekből a megtermelt mennyiséget – kivételt a kukorica képez, amit saját tárolókapacitásuk révén később értékesítenek –, szinte a betakarítás pillanatában eladják. Állatállományuk voltaképpen csak a család szükségleteinek megfelelő számú. Tartanak sertést, baromfit, esetleg van egy tehenük. Ez a gazdálkodási forma 20. század második felében jelenik meg a vizsgált területen, a parasztgazdaságok bizonyos tekintetben önellátók, ugyanakkor piacorientált, nagy tömegű mezőgazdasági termék előállítására képesek.[58]

[57] A vidék tanyatípusait illetően osztjuk Bárth János véleményét, és magunk is úgy véljük: a tanyai gazdálkodásban nincs külön állattartó és külön földművelő tanya, a kettő összefügg és legfeljebb hangsúlyeltolódások vannak. *„Ez együtt jár, ez nem lehet egyik nélkül, a föd se lehet jószág nélkül, meg a jószág se föd nélkül, ez együtt jár. A gazda megtermelte azt a termést, és felette a jószággal, tízszer annyit kapott, mintha a termést elatta!”* (László Szilveszter, 1923. Magyarkanizsa) Vö.: Bárth János, 1993. 407–408. Pap József hoz adatot a telephelyi elkülönülésre Szajánból Dombi Kiss Sámuelről írott tanulmányában: *„Két tanyát is épített magának: egyik lent volt a réten, Kenderesen, ezért rétföldnek is nevezték, míg a másik fen a »parton«. Így ketté tudta osztani az állattenyésztéssel és a növénytermesztéssel kapcsolatos munkákat.”* Pap József, 2002. 97.

[58] A 20. század második felében a vizsgált terület tanyái túlnyomórészt belterjes gazdálkodást folytatnak, de bizonyos külterjes elemeket végig megtartanak egy ésszerű szinten, ami lényegében a termelés jövedelmezőségét segíti. Itt a legeltető állattartásra kell gondolnunk elsősorban. A belterjességről lásd Erdei Ferenc, 1970. 178–184.

Az ezredforduló éveiben már a tanyai gazdaságok mindegyike arra törekedett, hogy jelentős termékfelesleget állítson elő, vagyis gazdálkodásuk egyértelműen piacorientált lett, de önellátásuk – főként a gazdaságok gépesítése miatt – egy fokon túl visszacsúszott és e tekintetben hiányos önellátókká lettek.[59] Ez egy újabb fajta függőségi viszonyt eredményezett, hiszen olyan – főként technikai és mechanikai hibákból adódó –, elsősorban gépalkatrészektől vált függővé a gazdálkodás folyamata, amit a gazdaságok belsőleg nem tudtak elhárítani. A 20. század második felére a vidék farmtanyáinak korábbi tartozék jellege teljesen megszűnt.[60]

A vidék tanyafejlődéséről elmondható, hogy a 18. században és a 19. század elején létrejövő határbeli tanyai telephelyek kivétel nélkül tartozéktelepek voltak, melyekhez városi, falusi ház kapcsolódott. A kapcsolatháló változása a 19. század végén kezdődött és a 20. század első négy évtizedében teljesedett ki. Az elszegényedés és az öröklési szokások változása mellett fontos szerep jutott a közigazgatási intézkedéseknek is, hiszen a tanyai iskolaépítések befejezése is a farmtanyásodás folyamatának tudomásulvételét jelentette, ugyanakkor annak további kiteljesedését segítette a 20. században.[61]

Az 1960-as években minőségében változott meg a tanyai élet, ugyanis fokozatosan lebontották a 20. század elején kialakult oktatási struktúrát,[62] elkezdődött a tanyai iskolák bezárása,[63] ugyanakkor az úthálózatot sem fejlesztet-

[59] Molnár Mária, 1996. 28–29.

[60] Érdekes módon a tanyai telephely kapcsolatában a 20. század folyamán jól megfigyelhető hullámzás tapasztalható. Magyarkanizsa vidékén a gazdasági folyamatok a 20. században lebontották a tanya és az anyaváros kapcsolatát, míg a magyarországi példák ennek a folyamatnak az ellenkezőjét mutatják egyes vidékeken: Lettrich Edit, 1980. 104., 109–110.: *„A családi kötelékek fellazulása az alföldi tanyavilágban lassúbb folyamat. A szülők és a felnőtt gyerek együttes munkájából épül a falu vagy város belterületén az új állandó lakóház, amely mellett – családi művelésű keretekben – a jövedelemszerzés bázisát, a tanyát is fenntartják. Főleg a kiskunsági tanyavilágra jellemző ez, míg másutt a kiscsalád van túlsúlyban."* Majd így folytatja: *„A termelés színhelyével való közvetlen kapcsolat olyan gazdasági előnyöket biztosít a tanyás gazdálkodásnak, amivel alföldi viszonylatban még ma sem vehetik fel a versenyt a belterületen való állandó lakással járó előnyök. Ezért is szaporodnak újabban a kétbeltelkes rendszer képviselői, akik dologidőben huzamosan tanyán laknak és csak télire húzódnak be – a tanyai magasabb jövedelemből – a belterületen épült családi házba."* Ezzel szemben Balogh István úgy véli, hogy: *„Bár a farmtanyák legtöbb helyen most már a lakó- és üzemhelyet egyesítették, mégsem szakították el a történeti fejlődés által kialakított szálakat az anyaközséggel vagy várossal. A farmtanya lakója számára az maradt a piac és a kultúrközpont (templom és iskola), oda jártak »haza«, ha a városba mentek. De megmaradt a tanya és a város igazgatási egysége is."* Balogh István, 1980. 273.

[61] A tanyai településhálózat átszervezését az iskolák, templomok építése és a temetők megnyitása befolyásolta. Ezekkel az intézkedésekkel a faluvá szerveződés irányába próbálták terelni a külterületi lakosságot. Vö.: Beszédes Valéria, 2001. 111–112.

[62] Nemcsak Vajdaságban, hanem Magyarországon is hozzányúltak a 19. század végén – 20. század elején kialakult iskolahálózathoz. A folyamat némi fáziskésést mutatott és a megoldás metódusa is más volt: *„Az 1972-ben 18 községben 65 nevelővel, 1200 tanulóval működő intézmény hálózatának a tervek szerint 1980-ig kell annyira kiépülnie, hogy átfogja a megye* (Bács-Kiskun – K.Z.) *tanyás településeit; amikorra folyamatosan 2400–2500 tanyai gyermek életbe-indulását készíti elő."* Zám Tibor, 1977. 92.

[63] Ezekről az évekről ezt írja Szöllősy Vágó László, 1991. 99.: *„A hatvanas években két jelentős folyamat kezdődik: a gyűjtőiskolák rendszerének kialakulása és az ezzel összefüggő integráció, valamint egy olyan méretű iskolaépítési akció, amelyet csak a századforduló iskolaépítési hullámához tudunk hasonlítani."* Ugyanebben az időszakban Magyarországon is hasonló megoldást találnak az iskoláztatásra, azzal, hogy a

ték.[64] Ez a folyamat egy újabb mozgást generált a tanyai lakosság körében, sokan a tanyai gazdálkodást felszámolva faluba, városba húzódtak, hogy gyermekeik iskolaközelbe kerüljenek.

A tanyák kapcsolathálója – részben az iskolaépítések hatására átalakult, hiszen nem volt már meg a korábbi kettősség, a városi ház hiánya és a rokonság tanyai közelsége átstrukturálta a kinn élők kötődéseit – továbbra is működött, hiszen a piaci kapcsolatok, a hivatalok is a városhoz/faluhoz kapcsolták a tanyaiakat ügyes-bajos dolgaikon keresztül. A 20. század második felében a farmtanyák lakóinak egy rétege – a fiatalabb korosztály, azok, akik közül jó néhányan szakmát tanultak – a tanyai gazdaságban kitermelt jövedelem egy részét arra fordították, hogy a faluban, vagy a városban házat építsenek, vagy vegyenek, ahová be is költöztek. Ilyen mozgások tapasztalhatók Orom, Kispiac és a Lupuj-sor tanyavilágában. Ennek következtében a tanya esetenként újból tartozékká vált: a földművelés telephelye maradt, hiszen a jószágállományt a városi/falusi telephelyre költöztették be.[65] A folyamat bonyolultságát jelzik az adatközlő által elmondottak: *„Aztán vannak a Balázsék, egyik fia Kanizsán lakik, a másik Hegyesen* (Oromhegyes – K.Z.)*. A Béla bácsi, mind a két fia Kanizsán lakik. (...) Ancsán Jóska megincsak, az is regge' kigyün, este hazamén. Akkó a Ferkónak a lánya az Oti. Az is ement, az meg Oromon lakik."* (Fehér Ferenc, 1953. Lupuj-sor) *„A Vörös Gáspár, az apósssa féle tanyát, ami félig lebontva vót, eztet ű átvette. Ezen gazdálkodik, de ők Kanizsán laknak. Meg az Ancsán Miska is, ű is Kanizsán lakik, de sokat kint van. Naponta meg minden."* (Kálmán Miklós, 1956. Lupuj-sor) *„Hát a Fehér Jenőék is úgy vótak, hogy vót ugye két kis családjuk. Itt laktak a Fehér úton, a régi tanyánkhó közel. Aztán Oromon építettek. Ű is, meg a báttya is, az Ignác. Az öreg legíny vót. Aztán bementek a faluba. Akkó sokájig kijártak a tanyára. Éveken körösztű megvót a ház meg az épületek. Kint vót a górába a kukorica. Néha kint vótak pár napig, ahogy a munka kívánta. De mosmá rég ebontották a tanyát. Ugye traktorra' gyorsan ki tunnak gyünni, nem köll a tanya."* (Apróné Zsoldos Júlia, 1926. Oromhegyes) *„Hát olyan vót, hogy a faluba' fölépült a ház, má' odaköltözött a család, de még egy darabig át itten a tanya. A szerszámok egy részit kint tartotta, hogy ne kőjjön viszegetni. Kijártak a falubú, ugye 6 kilaméter. Géppe nem távolság Kispiac. Megvót a tanya, me a ház a faluba, de aztán ahogy nem lakták, pusztút, utóbb ebontották."* (Szabó Imre, 1943. Ustorka)

tanyai gyerekek számára kollégiumokat hoznak létre. Zám Tibor, 1977. 21–22.; Kocsis Jánosné, 1978. 56.; Farkas József, 1978. 60.; Rézman Imre és Rézman Imréné, 1978. 69–75.; Horváth Dezső, 1978. 82–84.

[64] Szilárd utak hiányában Vajdaság szerte mozgásban van a tanyai lakosság. Vö.: Dudás Károly, 1977.; Kalapis Zoltán, 1985. 12.

[65] A mezőföldi tanyásodást vizsgálva Lukács László az alábbiakat állapítja meg: *„A fiatal nukleáris családok csak életük egy szakaszában éltek a többgenerációs család tulajdonát képező, határbeli tanyán, ott gazdálkodtak, majd visszaköltöztek a család városi házába, és a tanyában a többgenerációs család egy másik generációja váltotta fel őket. A tanyás gazdálkodási rendszer utolsó fokozata a farmtanya, amely a XIX. század második felétől kezdve jelentkezett; valóságos agrárfarm, amelynek tulajdonosa életre szólóan a tanyára költözött, a kibocsátó zárt településen, az agrárvárosban már nem rendelkezett házzal. E két tanyatípus hosszú időn keresztül párhuzamosan létezett."* Lukács László, 1998. 78.

A vidék tanyatípusait áttekintve azt kell mondanunk, hogy a 20. századi mozgások a magyarkanizsai község tanyás gazdálkodásban több kérdést is felszínre hoztak. Mindenekelőtt a gazdasági összefüggéseket, azt hogy nem léteznek teljesen elkülönülő mezőgazdasági ágazatok, ugyanakkor a szakirodalom által korábban megrajzolt telephelyi fejlődési ív sem tartható fenn[66] – itt a tartozékból farmtanyává való fejlődésre gondolunk – hiszen számos példa mutatja, hogy a farmtanyából ismét tartozék tanya lehet, amely telephelyként esetenként időszakosan lakott, vagy csak gazdasági telephely funkciót rendelhet hozzá a tulajdonos a 20. század végén.[67] A mai farmtanyák lakói közül sokan úgy vélekednek, hogy gazdálkodás szempontjából az a kívánatos, ha a telephely a művelt mezőgazdasági területek közelében van, ideális esetben a földterület körbe veszi a tanyát, ahol az állattenyésztés is zajlik. *„... azon vót az illető, ha eladó vót valahol, akkor vett amott, oszt elcserélte. Azon vót, hogy minél több főd ott a tanyánál legyen, és akkor annyira fejlesztették, a pénz nem számított minálunk, amennyit mink akartunk* (annyi volt, mondja az adatközlő az 1970-es évekre gondolván – K.Z.).*"* (László Szilveszter, 1923. Magyarkanizsa)

Gazdasági kapcsolatháló változása

A 20. századra kialakult a folyami, közúti és vasúti kapcsolatháló ami jelentősen befolyásolta a vidék és azon belül a paraszti gazdaságok illeszkedését a kereskedelmi hálózatba. 1900 és 1918 között a korábban kialakult csatornákon folyt az áruforgalom. A vidék természetes gazdasági központja Szeged volt. Ennek a városnak a piacára jutott el a Magyarkanizsán és vidékén megtermelt árufelesleg hajókon, szekereken és vasúton. 1889-ben már két vasútvonalon bonyolódott a szállítás: a Szeged–Újvidék közötti Tisza menti és a Szabadka–Zenta közötti szárnyvonalon. Előbbi Horgost, Martonos, Magyarkanizsát Adorjánt és Oromhegyest, utóbbi Völgyest és Ormot kapcsolta be a kor gazdasági vérkeringésébe.[68]

1920-ban új határok közé került a terület: Bácska északkeleti szeglete és a Csongrád megyei falu, Horgos a Szerb Horvát Szlovén királyság részévé vált. Mint azt a fentiekben kifejtettük, a korábban periferikus paprikatermesztés az új helyzetben táji körzetté nőtte ki magát és a gyümölcstermesztés is fejlődésnek indult a kilalkuló új piaci kapcsolatoknak köszönhetően. Osztrák, lengyel és csehszlovák értékesítési lehetőségek kiteljesedésével a homoki szőlészet lassanként háttérbe szorult Horgos, Kispiac és Kishomok körzetében.

[66] Érdekes kisérletet ír le Harkai Imre Bácstopolya tanyarendszerével kapcsolatban. A város vezetése 1982-ben ugyanis döntést hozott új tanyák építésének engedélyezésére. Az építési szabályzatban az alábbiak olvashatók: *„a) a tanyákat árutermelés céljából kell építeni: b) elsősorban a szállások gazdasági részét kell felépíteni; c) a gazdasági létesítmények minimális terjedelme, nagysága és kapacitása olyan méretű legyen, hogy két állandó foglalkoztatottnak, alkalmazott munkásnak a tudományos paraméterek szerit az év folyamán jövedelmi biztonságot szavatoljon; (...) e) hogy a kérelem beterjesztője, a szállás építésére előirányzott telken legalább 3 ha területtel rendelkezik"* E mellett fontos szempont volt a közút és az elektromos vezeték közelsége. 1982–1987 között 20 új tanya épült fel a város határában. Harkai Imre, 1998. 77.

[67] Bárth János, 1993. 409–410.

[68] A folyamatról bővebben: Klamár Zoltán, 2006.

A korábbi piaci kapcsolatok melyek a Ferenc-csatorna mellé települt feldolgozó kapacitások felé orientálódtak, végig működtek a 20. század folyamán. 1945 után a szocializmus évei alatt újabb feldolgozó kapacitások jöttek létre. Horgoson korszerű paprikamalom és ipari hűtőház épült. A piaci kapcsolatok újabb átrendeződésének következtében a mezőgazdasági termékek nyugat-európai piacokra kerültek. A fűszerpaprika komoly versenytársa lett a magyarországi hasonló termékeknek. A vidék zöldség- és gyümölcstermesztői a szocialista nagyvállalatokon keresztül ugyancsak nyugatra szállították termékeiket.

Időközben megépült a zentai cukorgyár és a nagybecskereki (Zrenjanin) étolajgyár. Előbbibe a répa vasúton jutott el, míg utóbbi számára a napraforgót közúton szállították.

A 20. század elején még jól működő folyami szállítás – Magyarkanizsa rendelkezett folyami kikötővel –, a század végére teljesen elveszítette jelentőségét. Igaz, hogy az 1980-as években megépült a Palics – Tisza csatorna, de nem víziútnak, hanem öntözőcsatornának tervezték amiből a tó víz utánpótlását is biztosítják.

1990-ben Jugoszláviában is megszűnt a szocialista államberendezés és a polgárháborúval terhelt években kialakult egy máig tartó vadkapitalista gazdasági rend kialakulása. A vidék piacai összeomlottak és a kistérségek gazdasági szereplői új kapcsolatok kiépítését kezdték meg. Ennek példája a martonosi paprikafeldolgozó kapacitások újbóli kiépülése, a termesztési körzet tudatos átszervezése és a déli területek bevonása a fűszerpaprika termesztésbe. Így jutott el a növény a 21. század első évtizedére Zenta község területére.

A folyamatos terjeszkedés, új piacok és piaci kapcsolatok létesítését is maga után vonta. A korszerű feldolgozó kapacitások gépsorait Magyarországon Kalocsán szerezték be, illetve Szeged környékén csődbe jutott vállalkozások korszerű gépsorait vásárolták meg a martonosi vállalkozók. A kapcsolatok az értékesítésre is kiterjedtek, hiszen a magyarországi fűszerpaprika botrány kirobbanása után jó minőségű félkész, úgynevezett zúzott paprikát szállítottak a nehéz helyzetbe került magyar vállalkozóknak. A vidék családi vállalkozásai a kedvező politikai fordulatot várva, a nyugat-európai piac visszahódítására készülnek.

IRODALOM

Balassa Iván (1989): A határainkon túli magyarok néprajza. Budapest

Balogh István (1980): Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest, 272-312.

Barabás Jenő (1960): Szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány. I-II. Budapest, 219-247.

Barabás Jenő (1965): Tanyai település és építkezés. In: Nagy Gyula (szerk.): Orosháza néprajza. Orosháza, 80-108.

Barabás Jenő (1976): A szállásföldtől a tanyáig. Ethnographia, LXXXVII. 22-26.
Bálint Sándor (1963): A szegedi tanyavilág benépesedése helyneveinek tükrében. Néprajzi dolgozatok. Szeged
Bárth János (1993): A tartozéktanyák kutatásának néhány kérdése. Ethnogra-phia, 104. 405-413.
Batta Péter (1940): Sztára Kanyizsa. In: Farkas Frigyesné Lichneckert Margit (szerk.): Bokréta. Jugoszláviai magyar műkedvelők almanachja 1919=1940. Subotica, 175-185.
Beszédes Valéria (1982): A szabadkai tanyák és lakói a XVIII. században. Létünk, 1982/2. Újvidék, 351-357.
Beszédes Valéria (2001): A tanyai temetők és a települések fejlődése. In: Beszédes Valéria: Ünnep ez minekünk. Írások a szabadkai népi vallásosságról. (Életjel Könyvek 87.) Szabadka, 111-113.
Biacsi Antal (szerk.) (1998): Vajdasági magyar kalendárium. Szabadka, 102-115.
Dudás Károly (1977): Szakadó. Riportkönyv. Újvidék
Duranci, Bela (1984/a): Oromi szállások – Salaši Oroma. Novi Sad
Duranci, Bela (1984/b): A györgyéni tanyák – a tanyaház és környéke. Műemlékvédelem, XXVIII. Budapest, 66.
Erdei Ferenc (1970): A belterjességi fogalom közgazdasági-agrárgazdasági értelmezése. Ethnographia, LXXXI. 167-186.
Erdei Ferenc (1976): Magyar tanyák. Budapest
Égető Melinda (1974): Zenta környéki szállások. In: Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): Paraszti társadalom és műveltség a 18 – 20. században III. Tanyák. Budapest – Szolnok, 117-132.
Farkas József (1978): Milyen megoldási formák alakultak ki a tanyaiak hátrányos helyzetének csökkentésére? In: Cserkúti Ferenc (szerk.): Kérdések és feleletek a mai tanyákról. Hazafias Népfront. Budapest, 60-63.
Für Lajos (1980): A „belterjes" tanya. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest, 216-271.
Đere, Kornel – Tomić, Pavle (1982): Opština Kanjiža.(Geografske Monografije Vojvođanskih Opština.) Novi Sad
Hajdú-Moharos József (2000): Magyar településtár. Budapest.
Harkai Imre (1983): Dióhéjban a temerini tanyákról. Temerini Újság. 1983. december 16.
Harkai Imre (1998): Topolya mezőváros tanyarendszere – Salašarski sistem Bačke Topole. Kanizsa.
Herceg János (1979): Visszanéző. Újvidék
Hollander, den A. N. J. (1980): Az Alföld települései és lakói. Budapest
Horváth Dezső (1978): Mi pótolhatja a tanyai iskolát? In: Cserkúti Ferenc (szerk.): Kérdések és feleletek a mai tanyákról. Hazafias Népfront. Budapest, 82-84.
Hovány Lajos (2002): Vizeink nyomában. Grafoprodukt. Szabadka.
Kalapis Zoltán (1985): Vándorok és letelepülők. (Szociográfiai riportok) Szabadka

Kicošev, Saša (2001): Népszámlálási statisztikai mutatók. (A vajdasági magyarság területi megoszlása és létszámának változása a XX. század folyamán) In: Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): Fészekhagyó vajdaságiak. A Magyarságkutató Tudományos Társaság Kiadványsorozata. MTT Könyvtár 4. Szabadka, 9-77.

Klamár Zoltán (1998): Migráció az észak-bácskai Tisza-vidéken. Üzenet, XXVIII. 1-2. Szabadka, 78-93.

Klamár Zoltán (2006): Tanyák, parasztgazdaságok Magyarkanizsa vidékén (1900 – 2000). Szabadka.

Kocsis Jánosné (1978): Mit teszünk a tanyán élők helyzetének javításáért. In: Cserkúti Ferenc (szerk.): Kérdések és feleletek a mai tanyákról. Hazafias Népfront. Budapest, 55-58.

Kósa László (1998): Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880 – 1920). Budapest

Kovács Endre (1993): Földművelés egy bácskai magyar faluban. Újvidék – Budapest

Lazić Veselin (1984): Stari čenejski salaši. Novi Sad

Lettrich Edit (1968): Kecskemét és tanyavilága. Budapest

Lettrich Edit (1980): Utószó a magyar kiadáshoz. In: Hollander, den A. N. J. : Az Alföld települései és lakói. Budapest, 99-111.

Lukács László (1998): A mezőföldi tanyák néprajza. (A Szent István Király Múzeum Közleményei, 32. szám) Székesfehérvár

Márkus Mihály (1943): Bokortanyák népe. Budapest

Merk Zsuzsa (1995): A bukovinai székelyek Bácskába telepítése az egyházi források tükrében. (1941-1944). In: Bárth János (szerk.): Dunán innen – Tiszán innen. A Duna – Tisza közén élő népcsoportok hagyományait számbavevő nemzetközi néprajzi tudományos konferencia (Baja,1993. júl. 8-9.) előadásai. Kecskemét, 57-67.

Mirnics Károly (2001): Betelepítések, kitelepítések, vándormozgalmak. In: Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): Fészekhagyó vajdaságiak. A Magyarságkutató Tudományos Társaság kiadványsorozata. MTT Könyvtár 4. Szabadka, 9-75.

Mirnics Károly (2003): A magyarok aránya községek és települések szerint. In: Gábrityné dr. Molnár Irén –Mirnics Zsuzsa (szerk.): Kisebbségi létjelenségek. A Magyarságkutató Tudományos Társaság sorozata. MTT Könyvtár 7. Szabadka, 336-357.

Molnár Mária (1996): Paraszttársadalom rétegmodelljei – Kettős társadalom. In.: Szilágyi Miklós – Szűcs Judit (szerk.): A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön. Csongrád, 23-39.

Opitz Sándor (1866): Az Adorjáni Plébánia Évkönyve. I füzet. (Kézirat.) Adorján

Paládi-Kovács Attila (1981): A cseregyermek. Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. In: Botik, Ján – Méri Margit (szerk.): A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása. Bratislava, 63-72.

Pap József (2002): Egy hódmezővásárhelyi gazda Szajánban. In: Juhász Antal (szerk.): Szajáni gyűjtés. Táj és népi kultúra 4. (A Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének kiadvány- sorozata) Szeged, 95-105.

Papp Árpád (2002): Statisztikai adatok. In: Raffai Judit – Papp Árpád (szerk.): Katalógus. Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza. Szabadka, 36.

Papp György (1989): Kanizsa és környéke földrajzi neveinek adattára. (Vajdaság helységeinek földrajzi nevei 14.) II. Újvidék

Papp György (2001): Velebit. Informator opštine Kanjiža – Kanizsa község tájékoztatója. Subotica, 198.

Pénovátz Antal (1975): A pacséri földművelés és állattartás szótára. Újvidék

Pénovátz Antal (1979): Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Újvidék

Rácz István (1982): A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Ethnographia, XCIII. 1-32.

Rézmán Imre és Rézmán Imréné (1978): Húsz esztendő egy tanyai iskolában. In: Cserkúti Ferenc (szerk.): Kérdések és feleletek a mai tanyákról. Hazafias Népfront. Budapest, 69-76.

Szabó István (1960): Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In: Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Budapest, 139-207.

Szécsi Gusztáv (1995): Horgos gazdasági életéből. In: Kis-Iván Anna – Nagygyörgy Zoltán – Palatinus István – Táborosi Imre: Beszélő múltunk. Horgos, 213-232.

Szilágyi Miklós (2000): Mezőberény. In.: Magyar Néprajz, VIII. Társadalom. Főszerk.: Paládi-Kovács Attila. Budapest, 966-976.

Szöllősy Vágó László (1991): Iskoláink krónikája. Kanizsa

Tripolsky Géza (1982): A Tisza-vidék tanyái. Magyar Szó. Újvidék. Május 15., 19.

Tripolsky Géza (1985): A Tisza-vidék tanyái. Üzenet, XV. 9. 555-561.

Zám Tibor (1977): Gondunk: a tanyavilág. In: Zám Tibor: Tanyabejáró. Szociográfiai tanulmányok. Kecskemét, 13-39.

DR. KOCSIS KÁROLY

Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban

Bevezetés

A mai szerbiai Vajdaság nevű tartomány területe a Kárpát-medence azon nagytérségének számít, ahol az elmúlt fél évezredben a népesség sűrűsége, etnikai, vallási összetétele legnagyobb mértékben és leggyakrabban változott meg. A 20. századi államhatár változások és azokhoz kapcsolódó, nagy mértékű, többnyire államilag szerezet telepítések ellenére a táj népességének etnikai arculata mégis a 15. és a 18. század vége között eltelt három évszázad során alakult át drámai mértékben. A középkor végi nagy népsűrűségű, túlnyomóan magyarlata régió a 15. század első felében a háborús pusztítások és az azokhoz kötődő menekülthullámok eredményeként rendkívül gyér népességű, csaknem teljesen szerb falusiak és muzulmán városiak által lakott területté vált és maradt egészen a 17. század végéig. A 16–17. századi háborúk által leginkább sújtott, de a mezőgazdasági termelés szempontjából a Kárpát-medence egyik legtermékenyebb területének számító délvidéki tájak a 18. századi önkéntes és szervezett migrációk eredményeként elvesztették korábbi dominánsan magyar, majd szerb etnikai jellegüket és hazánk (etnikai és vallási tekintetben) legtarkább, multikulturális jellegű régiójává vált. Jelen írásunk ezen, a 18. század végére megszületett, mozaikszerű etnikai térszerkezet kialakulásának vázlatára tesz kísérletet.

Az első osztrák (1850) és magyar (1880) nemzetiségi ill. anyanyelvi hovatartozásra is rákérdező népszámlálások előtti időszakban, különösen a középkorra vonatkozólag a népesség feltételezhető etnikai kötődésének becslése különös nehézségekbe ütközik. A vizsgált időszak kezdetén, az 1495-ös magyar királyi adóösszesítés időpontjában a vizsgált terület lakott részén, a mai települések jelenlegi közigazgatási területén élt népesség valószínűsíthető abszolút vagy relatív "etnikai" többségére az adott forrásokban az egyes településekre vonatkozó direkt "etnikai jellegű" utalások, többnyire az adófizetők nevének és a földrajzi nevek nyelvészeti elemzése alapján vonhattunk le következtetéseket. A lakott területeket, létező településeket 1495-ben Csánki, D. (1894), Engel P. (2001), 1784-ben Neu, J. (1782–84) alapján határoztuk meg. A 18. század végére vonatkozólag az egyes települések etnikai többségét elsősorban településtörténeti és vármegye monográfiák, migrációtörténeti művek (pl. Banner J. 1925, Bodor A. 1914, Borovszky S. 1909, Böhm L. 1867, Buchmann K. 1936, Haller H. 1941), továbbá Nagy L. (1828), Fényes E. (1839–43), Popović, D. J. (1950, 1955) alapján tüntettük fel.

A 15. század végi etnikai térszerkezet

Az 1495-ös Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó által készített adóösszeírást (Engel, J. Ch. 1797) feldolgozó Kubinyi A. (1996) adatai alapján úgy számítjuk, hogy a mai Vajdaság területén 194.500 lakos élhetett, meglehetősen egyenlőtlen térbeli eloszlásban (*1. táblázat*). Míg a Török Birodalom szomszédságában fekvő, 1394 óta csaknem folytonos török pusztításoknak kitett Dél-Bánságban a népsűrűség csupán 2–7, addig a határtól távolabb, nagyobb biztonságban fekvő Bácskában és Észak-Bánságban 11–13, a gazdag, nemzetközi hírű szőlészettel, bortermeléssel rendelkező, Nándorfehérvár (Belgrád) és Szabács erődök védelmében élő, sok ezernyi szerb menekültnek új otthont adó Szerémségben 14 fő/km² volt.

1. táblázat. A népesség etnikai összetételének változása a Vajdaság mai területén (1495, 1787)

Év	Össznépesség		Magyarok		Szerbek		Horvátok		Németek		Románok		Szlovákok		Egyebek	
	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%	Száma	%
1495	194.500	100	148.000	76,1	39.000	20,0	7.500	3,9								
1787	476.018	100	50.316	10,6	281.960	59,2	38.161	8,0	58.866	12,4	27.436	5,8	9.704	2,0	9.575	2,0

A vizsgált területen ez időpontban 52 város (civitas, oppidium) és 801 falu volt fellelhető, melyek közül 9 szerb dominanciájú várostól, 148 szerb és 76 horvát falutól eltekintve feltehetően mindegyikben a magyarok alkották a népesség többségét (*2. táblázat*).

2. *táblázat. A települések etnikai többsége a Vajdaság mai területén (1495, 1784)*

	Összesen		Magyar		Szerb		Horvát		Német		Egyéb	
	1495	1784	1495	1784	1495	1784	1495	1784	1495	1784	1495	1784
Falu	801	316	577	15	148	217	76	18		28		38
város	52	24	43	4	9	14		3		3		
Összes település	853	340	620	19	157	231	76	21		31		38

Az egyes települések etnikai dominanciáját Bácska esetében főként a helyben összeírt jobbágyok neveinek (pl. Engel P. 1995, Szabó I. 1954), más esetekben a települések 15. század végi elnevezéseinek nyelvi elemzése alapján kíséreltük meg meghatározni. A Vajdaság mai területén 1495 táján élt népesség etnikai megoszlását vármegyei szinten a magyar, szerb és horvát többségű települések száma segítségével becsültük meg. Az etnikai megoszlás számításánál a városok és falvak demográfiai súlya közé természetesen nem tettünk egyenlőségjelet. A fentiekben említett 1522–25-ös jobbágyösszeírások adatai alapján a bácskai városok és falvak közötti népességi arányt 3,47 : 1 –ben határoztuk meg és egyéb, teljes körű adatok híján ezt általánosítottuk az egész vizsgált területre. Ennek alapján a katolikus, magyar hangzású nevet viselő (vagy ilyen jellegű településen

élő) népesség (a magyarok) számát e területen 148 ezer főre, arányát 76,1%-ra, az ortodox délszlávokét (szerbekét, „rácokét") 39 ezer főre és 20%-ra, a katolikus délszlávokét („szlavónokét", „tótokét"[1]) 7.500-ra ill. 3,9%-ra valószínűsítettük. A magyarok 2/3-a az akkor még szinte teljesen magyar jellegű Bácskában élt, ahol legfontosabb városaiknak a megyeszékhelyek (Bács, Bodrog) mellett, Futak, Titel, Pest, Szond, Coborszentmihály számítottak (*1. ábra*).

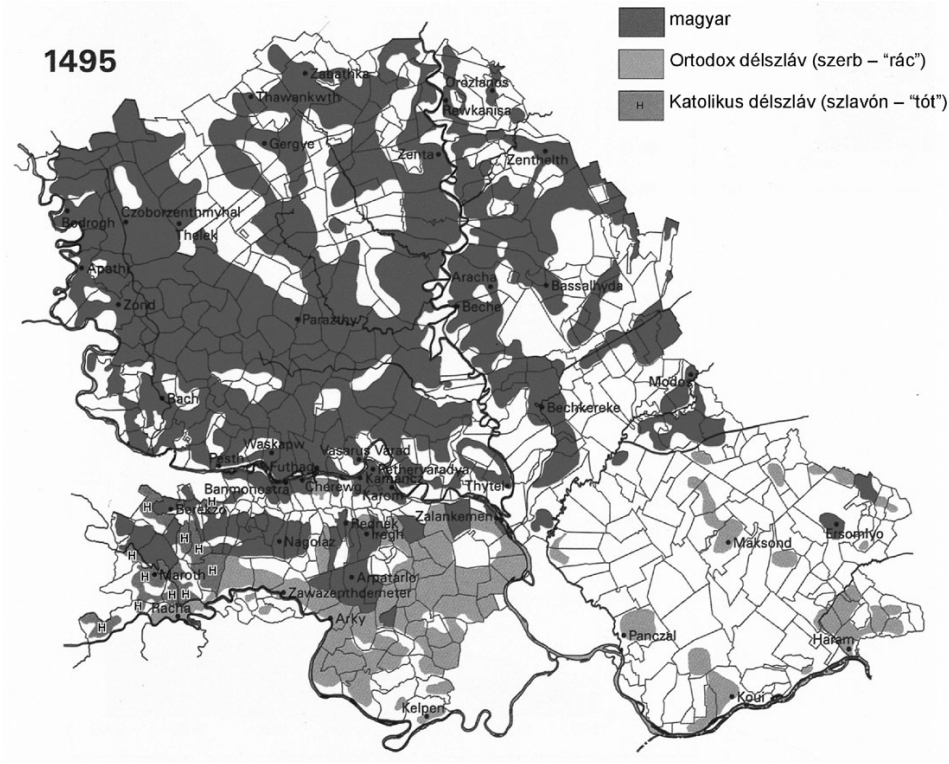

1. ábra.

Hasonlóan magyar dominanciájú volt a Bánság is a Temes – Berzava folyók vonaláig, ahol legtöbb magyar Révkanizsán, Oroszlánoson, Becsén, Aracsán, Becskereken élhetett. A 15. századi török hadjáratok és a szerbek csaknem szakadatlan bevándorlása miatt a Szerémség magyarjai egyre inkább a védettebb északi Dunamellékre, az erdő borította Tarcal (v. Árpatarlói)-hegység (ma Fruska Gora) lábához és a városokba (pl. Péterváradja, Karom, Kamanc, Cserög, Szalánkemén, Árpatarló, Rednek, Nagyolasz) szorultak vissza (Pavičić,

[1] A szlavónokat a régi magyar nyelv tótnak, Szlavóniát pedig Tótországnak nevezte. Ennek is köszönhető, hogy a Pozsega megyei Zápolyáról (Zapolje) származó Szapolyai (Zápolya, Zápolyai) család I. János nevű tagját (1487–1540) „tót királyként" is emlegették.

S. 1953, 40, 42, 43). Az egyre növekvő lélekszámú, a 14. század vége óta (sokszor hazai despotáik vezetésével) több hullámban beköltöző, illetve a magyar határvédelem által tömegesen betelepített, egyházi kiváltságokkal, tizedmentességgel ellátott szerbek etnikai tere alapvetően a Dél-Bánságra, a Szávamentére és a Szerémség DK-i részére terjedt ki. A szerb menekültek különösen nagy számban tömörültek Haram, Kevi, Pancsal, Kölpény, Szávaszentdemeter és Racsa városok környékén. Ez utóbbi területen, a történelmi Valkó vármegye keleti részén, főként Marót, Berekszó és Újlak városok vidékén egyre nagyobb teret foglaltak el az őshonos szlavónok (tótok) és Boszniából menekült katolikus délszlávok („horvátok") is.

A 16–18. század etnikai változásai

A középkorban Magyarország egyik legsűrűbb magyar lakosságú, déli területei elsősorban az 1514-es Dózsa-féle parasztháború (kiegészülve Siljanović szerb despota hadainak pusztításaival), a tartós Oszmán (török) hódítást eredményező hadjáratok (Szerémségben 1521–29, Bácskában 1541, Bánságban 1551–52) és Crni Jovan (Nenad) szerb csapatainak 1527-es pusztításai következtében több mint két évszázadra elvesztették magyar népességük szinte teljes egészét. A török megszállást követően a nagyobb, túlnyomórészt magyarlakta szerémségi városokból főként a nemesség, papság és hivatalnokok menekültek el, míg a helyben maradt polgárság többsége, a huszita és katolikus vallású magyarok áttértek az iszlám vallásra (Pavičić, S. 1953, 52, 57). Ez utóbbi „renegátok" mellett a fontosabb városok, erődök muzulmán népességét gyarapították a környékről és a Balkánról beköltöző, keresztény hitről az iszlámra áttért délszlávok (a későbbi „bosnyákok" elődei) és a törökök is. A 16. század első felében elpusztult, elnéptelenedett volt magyar falvak romjai mellett a 15. század elejétől több hullámban, de főként 1526–1560 között betelepülő, állattenyésztő–katonáskodó életmódú, az Oszmán hadszervezetbe beilleszkedett szerbek telepei jöttek létre (Popovič, D.J. 1957). A hódoltság első évtizedeinek török defterei (1543–1579) szerint a falusi térségek népessége a mai Vajdaság területén ekkor már túlnyomórészt szerb volt (Kammerer E. 1886, Engel 2001). Ez időszakban (1567–78) a területen legtöbb keresztény (túlnyomórészt szerb) lakossal a következő települések rendelkeztek: Karlóca 485, Bács 426, Módos 186, Becse 174, Becskerek 166, Pancsova 161 és Titel 155 hane (adózó háztartás) (Engel P. 2001). A keresztény magyarok maradéka a 17. század első felében a Bánság északi pereméről (pl. Oroszlános, Rév-Kanizsa) is elmenekült, a muzulmán magyarok a szerémségi városokban pedig egyre inkább asszimilálódtak a szerb–horvát nyelvű környezethez (Borovszky S. 1896–97, 459, 512, Pavičić, S. 1953, 57.). Bácska északi peremén azonban (a muzulmán katonaságtól eltekintve) Szabadka és Martonos még 1664-ben is magyar lakosságú volt (Karácson I. 1904, 219–220.). Ez időpontban a házak száma alapján legnépe-

sebb városnak Ireg (2000) és a Szerémi szandzsák székhelye Mitrovica (1500), a katonák lélekszáma alapján legfontosabb erődnek Pétervárad és Mitrovica (2000–2000) számított (Karácson I. 1904, 100, 102, 174–175.).

Bácska és a Szerémség nagy része a karlócai békét (1699) követően szabadult fel a török uralom alól. Ezt megelőzően, az itteni 1687–88-as felszabadító hadjáratoktól kezdve jelentős változások zajlottak le a népesség etnikai–vallási összetételében. A (szerb–horvát, török, magyar nyelvű) muzulmánok a keresztény hadak elől főként Boszniába, onnét a katolikusok egy része (Tuzla környéki sokácok és hercegovinai bunyevácok) Szlavóniába, Baranyába, Bácskába menekült. Ez utóbbiak főként a Duna közeli területeken (pl. Bácsbéreg, Monostorszeg, Szond, Vajszka, Palona, Bács) és Szabadkán leltek új otthonra. A felszabadító keresztény csapatok balkáni vereségeit, Belgrád 1690-es török visszafoglalását követően a törökök bosszújától megrettent szerbek több tízezres tömege Arsenije III Crnojević (1633–1706) pátriárkájuk vezetésével a Szerémségbe, Bácskába és más Duna-melléki területre menekült, akiknek többségét a bécsi hadvezetés az 1702-ben felállított Duna, Tisza és Maros menti határőrvidékre telepítette. A II. Rákóczi Ferenc vezette magyar szabadságharc idején (1703–1711) I. Lipót császár hűséges szövetségeseiként a szerbek több-kevesebb rendszerességgel pusztították az Alföld középső területeit (főként Kecskemét környékét), melyre válaszul a kurucok számos hadjáratban (1704-ben a fejedelem vezetésével) próbálták a szerbeket Bácskából kiszorítani. A magyarok és szerbek egymás elleni, gyakran különösen kegyetlen bosszúhadjáratai következtében a Duna–Tisza köze 1710-re szinte teljesen elnéptelenedett (Borovszky S. 1909).

A Rákóczi-szabadságharc leverését (1711) és az 1716–18-as osztrák–török háborút, a Bánság visszafoglalását követően került sor Magyarországon az adózó népesség 1720-as összeírására. Ennek eredményeként Bácska mai szerbiai részén 3.111 adófizető háztartásfőt találtak, akik közül 97,6% szerb és horvát (bunyevác, sokác), 1,9 % magyar, 0,5 % német nevet viselt (Acsády I. 1896). Ez időszakban a rendkívül gyér népességű, elvadult délvidéki tájakra — merkantilista, gazdasági és politikai megfontolásból — a telepesek zömét Nyugat- és Közép-Európa szinte kizárólag római katolikus németjei közül toborozták. A politikailag megbízható, nagy termelési tapasztalattal, gazdasági kultúrával rendelkező németeket a fontosabb határvidéki erődökbe, városokba (pl. Pétervárad, Zimony, Pancsova, Fehértemplom), Bácska nyugati és a Bánság déli részén telepítették le. 1717–1733 között gr. Mercy kormányzó a „Temesi Bánság", mint katonai irányítású osztrák koronatartomány területére 33.000 főt (főleg németet) telepített be (Bodor A. 1914, 11.). Az újabb osztrák–török háború (1737–1739) során a Balkánról nem csupán szerbek tömegei, hanem római katolikus albánok és bolgárok is menekültek a harcok és pestisjárványok dúlta Szerémségbe és Bánságba (1737). A Belgrád török visszafoglalása (1739) után ide menekült szerb és albán családok száma 1742-ben 2.856 volt (Popović, D. J. 1950, 29.). Az egész Bánság területére menekült bolgárok lélekszáma 4.600 (Bodor A. 1914, 12.).

A 16. században e tájról szinte eltűnt magyarok tömeges visszaköltözésére csupán Mária Terézia trónra lépését (1740) követően kerülhetett sor, amikor a katonai jelentőségét vesztett Tisza–Marosi Határőrvidék 1741–1750 közötti fokozatos felszámolása következtében a katonai életmódhoz és a magyar hatóságoktól való teljes politikai függetlenséghez szokott szerbek tömegesen (2.200–2.400 család) kezdtek átköltözni a Bánság alig lakott nyugati részeire és az újonnan szerveződő dél-bánsági határőrvidékre. A szerbek egy része tovább vándorolt az Orosz Birodalomba, a mai Ukrajna területére (Popović, D. J. 1955). A Bánság nyugati részén a szerbek elsősorban az 1751–1774 között kiformálódott, 1876-ig fennálló, a megyei hatóságoktól független, 10 településből álló szerb Kikindai Korona Kerület területére költöztek. A távozó szerbek helyére, az 1745-ben létrehozott Tiszai Korona Kerület területére, Szabadkára és környékére ezt követően szinte szakadatlanul folyt északról (főként Szeged környékéről és az Alföld középső részeiről) a magyarok spontán ill. szervezett visszatelepülése. Ennek az időszaknak köszönhetően jött létre a mai vajdasági magyar etnikai terület törzse, a Szabadka–Tiszamelléki magyar etnikai blokk. Mária Terézia uralkodásának idején, különösen az 1763-as "benépesítési rendelete" után ismét nagy hangsúlyt kapott a németek állami segítséggel történő további betelepítése is, mely folyamatot a szlovákok, ruszinok és románok nagyarányú bevándorlása kísért a mai Vajdaság területén. Az 1763.évi benépesítési pátenset követő évtizedben 25.000 külföldi (főként német) betelepítésére került sor Bácskában és az egész Bánság területén (Bodor A. 1914, 17.). 1770 körül franciák is költöztek Nagykikinda keleti szomszédságába Lotharingiából, akik a 19. század derekára németesedtek el. A németek letelepítése főként az 1765-ben megszervezett Német Határőr Ezred területére, Pancsova környékére irányult. A Bánság civil területeinek Magyarországhoz való visszacsatolását és az itteni vármegyék megszervezését (1779) követően a helybéli szerbeknek az Illír (Szerb) Határőr Ezred területére való áttelepülése is felgyorsult. A szerémségi szerbek ugyanakkor, 1776–1785 között a horvátországi Krajinából és Dalmáciából is jelentős utánpótlást kaptak (3.192 fő, Popović, D. J. 1950, 30.).

A 18. század végi etnikai térszerkezet

II. József uralkodása idején (1780–1790) szintén a német lakosság (főként bácskai) kolonizációja élvezett nagy állami támogatást, de ezúttal már lehetővé vált a protestánsoknak (evangélikusoknak, reformátusoknak) a beköltözése is. 1782–1787 között 38.000 lakost telepítettek Bácskába és a Bánságba (Bodor A. 1914, 20.). Az ekkor (1784–87 között) lefolytatott, első magyarországi népszámlálás adatain nyugvó számításaink szerint a mai Vajdaság területén 476 ezer lakos élhetett, akiknek 59,2%-a szerb, 12,4%-a német, 10,6%-a magyar, 8%-a horvát (bunyevác, sokác), 5,8%-a román lehetett *(1. táblázat)*. A 15. század végi 853 településsel szemben — a nagyarányú telepítések ellenére —

1784-ben csupán 340 lakott településről (24 városról és 316 faluról) tudott a korabeli népszámlálás. A települések túlnyomó része (231) szerb többségű volt, míg 31-ben a német, 24-ben a román, 21-ben a horvát, 19-ben a magyar elem volt meghatározó *(2. táblázat)*. A szabad királyi városok közül Zomborban (13.360 lakos) és Újvidéken (10.265 fő) a szerbek, a nagy tanyavilággal rendelkező Szabadkán (20.708 lakos) a bunyevácok, horvátok alkották még a népesség többségét. Ez időpontban Szabadkán a folyamatosan beköltöző magyarok aránya már megközelíthette a 29%-ot. A 21 mezőváros (oppidium) közül Ókanizsán, Zentán, Csókán és Bezdánban a magyarok, Apatinban, Rumán és Fehértemplomban a németek, Péterváradon és Bácson a horvátok etnikai többsége volt feltételezhető (*2. ábra*).

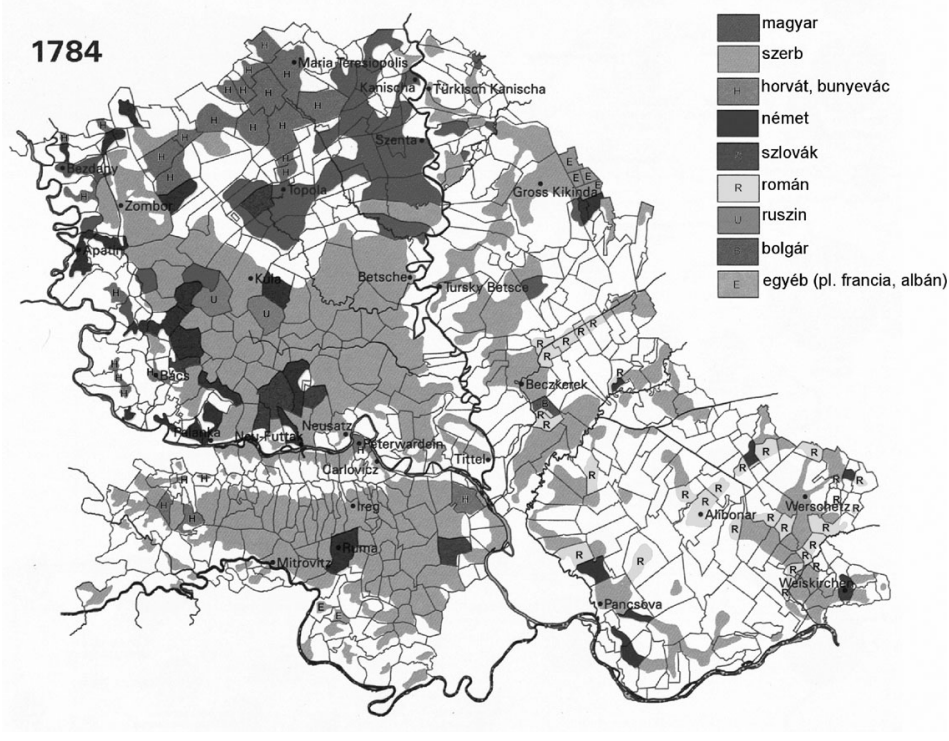

2. ábra.

A németek betelepítését az 1787–1790 között zajló, utolsó osztrák–török háború tartóztatta fel, melynek során Szerbiából 2.533 család menekült a Bánság és 8.259 lakos a Szerémség elpusztult, főként határvidéki területeire (Popović, D. J. 1955 75., Popović, D. J. 1950 31). A háború idején csupán a Német Határőr Ezred területéről 13.000 lakos tűnt el (Bodor A. 1914, 22.).

Összegzés

A 20. századi államhatár változások és azokhoz kapcsolódó, nagy mértékű, többnyire államilag szerezet telepítések ellenére a Vajdaság mai területén élt népesség etnikai arculata a 15. és a 18. század vége között eltelt három évszázad során alakult át drámai mértékben. A középkor végi nagy népsűrűségű, túlnyomóan magyarlata régió a 15. század első felében a háborús pusztítások és az azokhoz kötődő menekülthullámok eredményeként rendkívül gyér népességű, csaknem teljesen szerb falusiak és muzulmán városiak által lakott területté vált és maradt egészen a 17. század végéig. A 16–17. századi háborúk által leginkább sújtott, de a mezőgazdasági termelés szempontjából a Kárpát-medence egyik legtermékenyebb területének számító ezen délvidéki tartomány a 18. századi önkéntes és szervezett migrációk eredményeként elvesztette korábbi dominánsan magyar, majd szerb etnikai jellegét és hazánk (etnikai és vallási tekintetben) legtarkább, multikulturális jellegű régiójává vált.

IRODALOM

Acsády I. 1896: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720–21, Magyar Statisztikai Közlemények XII. Budapest.

Banner J. 1925: Szegedi telepítések Délmagyarországon, Földrajzi Közlemények, LIII, pp. 75–79.

Bodor A. 1914: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra, Stephanum, Budapest.

Borovszky S. 1896–97: Csanád megye története 1715-ig I-II. MTA, Budapest, 459, 512. p.

Borovszky S. 1909: Magyarország vármegyéi és városai, Bács–Bodrog vármegye I–II., Budapest.

Borovszky S. 190..: Magyarország vármegyéi és városai, Temes vármegye I–II., Budapest.

Borovszky S. 190..: Magyarország vármegyéi és városai, Torontál vármegye, Budapest.

Böhm L. 1867: Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme, Pest.

Buchmann K. 1936: A délmagyarországi telepítések története I. Bánát, Budapest, 130p.

Csánki D. 1894: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II. kötet, MTA, Budapest, 860p.

Engel, J. Ch. 1797: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer I., Halle, 17–181.

Engel P. 1995: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből, Történelmi Szemle XXXVII. 3. 353–365.

Engel P. 2001: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről, Térinfo Bt. – MTA TTI, Budapest.

Fényes E. 1839–1843: Magyar Országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 2., 5., 6. kötet, Pest.

Haller, H. 1941: Syrmien und sein Deutschtum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinsellandschaft, Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 98p.

Kammerer E. (szerk.) 1886: Magyarországi török kincstári defterek, I. kötet (1543–1635), MTA, Budapest, 467p.

Karácson I. 1904: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664, MTA, Budapest.

Kubinyi A. 1996: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, Történelmi Szemle 38. 2–3., 157–159.

Nagy L. 1828: Notitiae politico–geographico–statisticae Hungariae, partiumque eidem adnexarum, Buda.

Neu, J. 1782–84: Geographische Charte des Königreichs Hungarn (1:192.000, Manuskript), Wien.

Pavičić, S. 1953: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela JAZU, Knj. 47., Zagreb, 1953, 356p.

Popović, D. J. 1950: Srbi u Sremu do 1736/7, Beograd, Popović, D. J. 1955 Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka, Beograd.

Popović, D. J. 1955: Srbi u Banatu do kraja osamnaestog veka. Istorija naselja i stanovništva. Naučna knjiga, Beograd.

Popovič, D. J. 1957: Srbi u Vojvodini, I–III. Matica Srpska, Novi Sad, 103., 212.p.

Szabó I. 1954: Bács, Bodrog, és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből, MTA, Budapest.

DR. KÓKAI SÁNDOR

A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában*

I. Bevezetés

A Bánát vagy Bánság a Kárpát-medence közel harmincezer (28522 km^2) négyzetkilométernyi kiterjedésű régiója, amely a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült. E jellegzetes vonások egyik magyarázatát a bécsi Udvari Kamara két évszázados közvetett és közvetlen beavatkozásával magyarázzuk, mely egyaránt érintette a társadalmi-gazdasági-települési tér valamennyi elemét. E hatások, valamint a helyi és helyzeti energiák maximális kiaknázásának eredményeként a Bánátot a Kárpát-medence egyik legfejlettebb kultúrtájának tartja, mind a geográfusok, mind a történészek nagy része. E tanulmányban arra keressük a választ – adatokkal gazdagon érzékeltetve -, hogy a Bánát milyen gazdasági súlyt képviselt a történelmi Magyarországon. A bánáti gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, megbontva a korábban egységes térstruktúrát. A gyáripar megerősödése és a kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl. infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában, s ezek a mennyiségi és minőségi változások a társadalmi-gazdasági sajátosságok alapján értékelhetőek. A feldolgozás során az 1910-es évek elejére készítettünk keresztmetszeteket a bánáti gazdaság szegmenseiről.

II. Mezőgazdaság

A mezőgazdaság dualizmuskori gazdasági viszonyaira messzemenő hatást gyakorolt az az agrárkonjunktúra, amely az ipari forradalmak hatására bontakozott ki Európában a XIX. században. Az agrártermékek folyamatosan emelkedő árai, biztos piaci és a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése egyaránt azt eredményezte, hogy az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalékterületeket (pl. árterek, rétek és legelők, erdők stb.) is igénybe véve a monokultúrás gazdálkodás irányába tolódjon el a termelés.

* A tanulmány a FT 046807 sz. OTKA pályázat támogatásával készült

1. a. táblázat. A népesség foglalkozása 1910-ben (fő) (aktív kereső és eltartott)

Település	*Öster-melés*	*Bány. +koh.*	*Ipar*	*Keresk.*	*Közl.*	*Közszolg.*	*Véderő*	*Nap-számos*	*Tőkejár. +nyugdíj*	*Egyéb fogl.*	*Fogl. nélk.*	*Házi cseléd*	*Összesen*
Krassó-Sz.v.m.	331377	13276	59970	8136	11773	9893	2378	9811	11937	2117	1012	4367	466147
Temes v.m.	301844	36	46928	9012	5940	9461	2579	7356	9981	1211	2456	4106	400910
Temesvár	3097	15	28235	7469	6508	6258	4726	5884	3993	2081	1225	3064	72525
Versecz	11897	3	7035	2014	1241	1439	522	924	1023	396	182	694	27370
Torontál v.m.	430723	27	74539	16866	10560	16586	1656	15237	12893	2666	4976	7614	594343
Pancsova	4854	1	5879	2267	1203	1569	666	2163	884	441	257	624	20808
Bánát összesen	***1083792***	***13358***	***222586***	***45764***	***37225***	***45206***	***12527***	***41375***	***40711***	***8912***	***10111***	***20469***	***1582103***
Magyarország	11399122	210409	3106039	673617	586227	630469	144550	453377	326562	149977	179085	405069	18264533
H.-Sz.országok	2066531	4305	255096	48705	43802	56172	22254	47993	24134	8788	18097	26077	2621954
Magyar Birodalom	**13465653**	**214714**	**3361135**	**722352**	**630029**	**686641**	**166804**	**501370**	**350696**	**158765**	**197182**	**431146**	**20886487**

1. b. táblázat. A népesség foglalkozása 1910-ben (%)

Krassó-Sz.v.m.	71,1	2,8	12,9	1,8	2,5	2,1	0,5	2,1	2,5	0,4	0,2	0,9	100,0
Temes v.m.	75,3	0,0	11,7	2,3	1,5	2,4	0,6	1,8	2,5	0,3	0,6	1,0	100,0
Temesvár	4,3	0,0	38,9	10,3	9,0	8,6	6,5	8,1	5,5	2,8	1,5	4,2	100,0
Versecz	43,5	0,0	25,7	7,4	4,5	5,3	1,9	3,4	3,7	1,4	0,7	2,5	100,0
Torontál v.m.	72,5	0,1	12,5	2,8	1,8	2,8	0,8	2,5	2,1	0,4	0,8	1,3	100,0
Pancsova	23,3	0,0	28,2	10,9	5,8	7,6	3,2	10,4	4,2	2,1	1,2	3,0	100,0
Bánát összesen	***68,5***	***0,8***	***14,1***	***2,9***	***2,3***	***2,9***	***0,7***	***2,6***	***2,6***	***0,5***	***0,6***	***1,3***	***100,0***
Magyarország	62,4	1,2	17,6	3,7	3,2	3,4	0,8	2,5	1,8	0,8	1,0	2,2	100,0
H.-Sz.országok	78,8	0,2	9,7	1,9	1,7	2,1	0,9	1,8	0,9	0,3	0,7	1,0	100,0
Magyar Birodalom	**64,5**	**1,0**	**16,0**	**3,5**	**3,0**	**3,2**	**0,8**	**2,4**	**1,7**	**0,8**	**0,9**	**2,1**	**100,0**

A kiegyezés és a századforduló között a magyar búzatermelés két és félszeresére, a cukorrépa-termelés hatszorosára, a kukoricatermelés hétszeresére nőtt. A gabonakivitel az 1850-es, 1860-as években több mint ötszörösére növekedett, azaz a nemzetgazdaság fejlődése és az agrártermelés növekedése, tőkés átalakulása és technikai modernizációja szorosan összekapcsolódott. A hazai tőkeképződés legfontosabb forrása (az ún. eredeti tőkefelhalmozás folyamata) az agrártermeléshez és a mezőgazdasági termékek kereskedelméhez kapcsolódott. Különösen az 1880-as évekig jelentős ez a tendencia országosan, majd a Dunántúlon csökken a gabonafélék vetésterülete, a Bánátban és az Alföldön azonban nem. E lassúbb szerkezetváltás eredménye, hogy a népesség foglalkozási összetételében (*1. táblázatok*) az őstermeléssel foglalkozók aránya jóval magasabb (68,5%), mint az országos átlag (62,4%). Mindhárom bánáti megyében 70% felett volt, sőt Temes vármegyében 75,3%-ot ért el. Az 1910. évi népszámlálás adatait feldolgozva az is megállapítható, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya (*2. táblázat*) a Bánát területén mintegy hat százalékkal (66,5%) nagyobb, mint az országos átlag (60,1%). Valamennyi megye 70% feletti értékkel rendelkezett, Temes kedvezőtlenebb értékei (73,4%) két törvényhatósági jogú városának kiemelése miatt következett be. A bánáti mezőgazdaság extenzív-monokultúrás jellegét támasztja alá, hogy 1895-ben 185 településen (Torontálban 97 db, Temesben 62 db) 75% fölé emelkedett a szántó aránya az összterületből, míg az 50-75% közötti szántóval rendelkezők száma 179 db. A Bánát 801 települését figyelembe véve (*1. térkép*) 422 településen emelkedett 50% fölé a szántó aránya, úgy, hogy Torontál vármegyében 50% alatti szántóterülettel mindössze 12 település, Temes vármegyében 48 település rendelkezett. Mindezek eredménye, hogy Torontál 76%-a, Temes 66,1%-a, Krassó-Szörény 33,1%-a szántó területté vált, összességében magasan meghaladva az országos átlagot (44,1%).

A szántóterület megoszlását és művelt terület főbb termények szerinti differenciáltságát tekintve (*3. táblázat*) megállapítható, hogy a Bánát vetésterületének 40,5%-án (578558 ha) búzát, 38,4%-án (548581 ha) kukoricát termeltek. Mindkét esetben magasan meghaladta a történelmi Magyarország (Magyar Birodalom) 28,4%-os (3754932 ha) búza, illetve 22,2%-os (2934156 ha) kukorica vetésterületi átlagát 1914-ben. A szűkebben értelmezett Magyarország (Horvát-Szlavón országok nélkül) értékeit (28,8% illetve 21,2%) mintegy 12-17 százalékkal múlta felül. A búza és kukorica monokultúra eredményeként 1914-ben a történelmi Magyarország össztermeléséből a Bánát meghatározó szerepet ért el (*4. táblázat*). A fontosabb mezőgazdasági termények terméseredményei alapján megállapítható, hogy a búza 17,5%-át (3996883 q), a kukorica 19,6%-át (10336831 q) a Bánát adta az országos termelésből. A megyék szerinti differenciákat tekintve megállapítható, hogy Torontál vármegye a meghatározó (a bánáti összes kukorica és búzatermés 51-56%-át, a termelési érték 58-63%-át adta), országos viszonylatban a búza 9,3%-a, a kukorica 10,0%-a innen került betakarításra *(4-5. táblázat)*.

2. táblázat. Az aktív keresők megoszlása a főbb gazdasági ágak szerint (1910)

Település	Aktív ker. össz.	Őstermelés		Bányászat		Ipar		Keresk.+hitel		Közl.	Köz-szolg.	Véderő	Napsz.	Járadék	Egyéb	Cseléd
	fő	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
K.-Sz.v.m.	212989	151968	71,3	4841	2,3	25986	12,2	3841	1,8	3978	4084	1984	3950	7165	1066	4126
Temes v.m.	173899	127652	73,4	4	-	19760	11,4	3911	2,2	1873	3837	2269	3173	7100	656	3664
Temesvár	38171	1310	3,4	5	-	14991	39,3	3413	8,9	2272	2848	4084	3045	2016	1233	2954
Versecz	12742	5038	39,5	-	-	3411	26,8	938	7,3	374	562	429	482	604	236	668
Torontál v.m.	248105	174811	70,5	1	-	31821	12,8	7073	2,8	3248	6541	1365	6336	8757	1286	6866
Pancsova	9935	1948	19,6	1	-	3006	30,3	1040	10,5	420	606	607	979	467	257	604
Bánát össz.	***695841***	***462727***	***66,5***	***4852***	***0,7***	***98975***	***14,2***	***20216***	***2,9***	***12165***	***18478***	***10738***	***17965***	***26109***	***4734***	***18882***
Magyarország	7750973	4655576	60,1	71214	0,9	1346728	17,4	278104	3,6	188811	251446	122333	203085	192716	73367	366376
H.-Sz. orsz.	1205949	945026	78,3	1619	0,1	113765	9,4	22695	1,9	14681	23682	19410	22311	12891	5421	24448
Magyar Bir.	**8956922**	**5600602**	**62,5**	**72833**	**0,8**	**1460493**	**16,3**	**300799**	**3,4**	**203492**	**275128**	**141743**	**225396**	**205607**	**78788**	**390824**

3. táblázat. A szántóterület megoszlása 1914-ben (ha)

Település	A szántó terület			A főbb termények vetésterülete										
	össz.	bevetett	ugar	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	c.répa	dohány	kender	len	t.répa
K.-Sz.v.m.	241133	220934	20199	65279	2336	2634	24930	100496	5631	6	1	737	213	491
Temes v.m.	470421	449142	21279	176382	6985	13243	32197	172804	3566	462	901	649	705	2422
Temesvár	6569	6552	17	2108	144	271	604	2043	231	61	-	-	51	113
Versecz	12581	12581	-	5423	-	-	518	6084	9	-	-	-	-	-
Torontál v.m.	739381	731270	8111	326624	4034	18835	40017	264006	7216	6809	1032	1513	296	3071
Pancsova	7497	7311	186	2732	-	442	150	3148	70	1	-	-	-	15
Bánát össz.	***1477582***	***1427790***	***49792***	***578558***	***13499***	***35425***	***98416***	***548581***	***16723***	***7339***	***1934***	***2899***	***1265***	***6112***
Magyarország	12943330	11829326	1114004	3410901	1098584	1114852	1080368	2504332	617732	180827	47533	44100	11084	200130
H.-Sz.orsz.	1457889	1359732	98157	344031	90044	62489	103334	429824	84219	8057	78	8803	6641	9220
Magyar Bir.	**14401219**	**13189058**	**1212161**	**3754932**	**1278672**	**1177341**	**1183702**	**2934156**	**701951**	**188884**	**47611**	**52903**	**17725**	**209350**

4. a. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények terméseredményei 1914-ben (mázsa)

Település	Összes termés							Átlagtermés hektáronként (q/ha)						
	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	cukorrépa	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	cukorrépa
K.-Sz.v.m.	375241	17906	19591	182074	1018619	143566	1000	6,0	7,8	7,7	7,4	10,5	28,0	166,7
Temes v.m.	1245934	60840	132756	356336	3652020	125630	160320	7,8	9,0	10,4	11,6	22,1	35,9	347,0
Temesvár	14293	2000	4595	6114	47460	24060	21200	7,0	13,9	17,0	10,4	24,3	104,2	347,5
Versecz	46450	-	-	6300	99730	300	-	8,8	-	-	12,2	17,4	33,3	-
Torontál v.m.	2291220	39907	259030	605708	5464292	644770	1559240	7,6	10,1	14,2	15,8	21,6	90,1	231,8
Pancsova	23745	-	8280	3132	54710	7320	340	8,7	-	18,7	20,9	17,4	104,6	340,0
Bánát össz.	***3996883***	***120653***	***424252***	***1159664***	***10336831***	***945646***	***1742100***	***6,9***	***8,9***	***12,0***	***11,8***	***18,8***	***56,5***	***237,4***
Magyarország	28641397	10772656	14210238	12560937	43769100	53147111	40143053	8,8	10,1	13,0	11,9	18,0	86,8	225,8
H.-Sz.orsz.	3412707	768946	510309	837418	6569761	5372931	1653169	10,0	8,6	8,2	8,1	15,4	83,8	206,1
Magyar Bir.	**32054104**	**11541602**	**14720547**	**13398355**	**50338861**	**58520042**	**41796222**	**8,9**	**10,0**	**12,7**	**11,6**	**17,6**	**84,0**	**225,0**

4. b. táblázat. A fontosabb termények termelésének megoszlása %-ban (1914-ben)

Település	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	c.répa	rtrépa	len	kender	dohány
K.-Sz.v.m.	1,8	0,1	0,1	1,4	2,0	0,2	0,0	0,2	1,0	1,3	0,0
Temes v.m.	6,0	0,5	0,9	2,7	7,2	0,2	0,4	1,8	5,2	1,3	1,8
Temesvár	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	-	-
Versecz	0,3	-	-	0,0	0,2	0,0	-	-	-	-	-
Torontál v.m.	9,3	0,4	1,7	4,6	10,0	1,1	3,7	1,8	2,1	3,1	2,1
Pancsova	0,1	-	0,05	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	-	-	-
Bánát össz.	***17,5***	***1,0***	***2,7***	***8,7***	***19,6***	***1,5***	***4,2***	***3,8***	***8,7***	***7,7***	***3,9***
Magyarország	91,9	93,4	96,5	93,7	86,9	90,9	96,0	97,7	75,1	90,0	99,9
H.-Sz.orsz.	8,1	6,6	3,5	6,3	13,1	9,1	4,0	2,3	24,9	10,0	0,1
Magyar Bir.	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

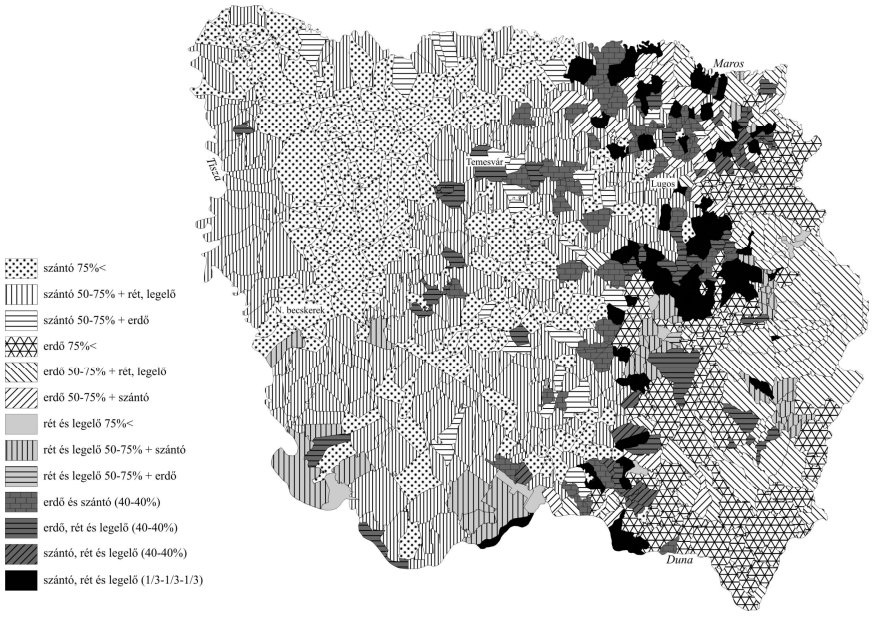

1. térkép. A Bánát mezőgazdasági térszerkezete 1895-ben

A monokultúrás búza- és kukoricatermelés azonban ekkor még nem intenzifikálódhatott. Nem terjedtek el az intenzív gazdálkodást meghatározó termelési-földhasznosítási formák, mindazok ellenére, hogy a vetésforgó általánossá vált (*3. táblázat*). A bánáti gazdaságok (267550 db) mindössze 0,08%-a (228 db) használt műtrágyát a termeléshez, igaz a történelmi Magyarország gazdaságainak (3411686 db) is alig 0,2%-a (7919 db) 1895-ben (*Kókai S. 2006*). E tekintetben a fenti ténytől többet mond, hogy a hektáronkénti átlagtermés (*4. táblázat*) differenciált képet mutatott és összességében alacsonyabb az országos átlagtól. Különösen a búza esetében (6,9 q/ha) igaz a fenti megállapítás, s nem Krassó-Szörény vármegye alacsony értéke (6 q/ha) csökkenti a bánáti átlagot. Temes és Torontál 7,8 q/ha ill. 7,6 q/ha értékei is messze elmaradtak Sopron (13,4 q/ha), Nyitra (13,0 q/ha), Trencsén (13,0 q/ha), Somogy (12,9 q/ha), Győr (12,8 q/ha) és Baranya (12,0 q/ha) vármegye értékeitől. Alföldi viszonylatban Bács-Bodrog (9,7 q/ha), Heves (7,9 q/ha) után következtek, megelőzve Hajdú (6,8 q/ha) és Csongrád (6,4 q/ha) vármegyéket. A kukorica hektáronkénti terméseredményeit vizsgálva hasonló a helyzet, eléri az országos átlagot (18 q/ha), de jelentős területi szóródást mutat. Krassó-Szörény vármegye 10 q/ha értékeinél alig volt alacsonyabb (pl. Bereg megye 6,8 q/ha), míg Temes és Torontál vármegyét (22,1 q/ha ill. 21,6 q/ha), csak a dunántúli megyék egy része (pl. Fejér 23,6 q/ha, Somogy 23,2 q/ha, Sopron 23,2 q/ha), valamint Nyitra (30 q/ha) és Bács-Bodrog (26,4 q/ha) vármegyék múlták felül. Az alföldi megyék többségében (pl. Hajdú 15,8 q/ha, Csongrád 12,7 q/ha stb.) az országos átlag alatti értékek domináltak.

5. táblázat. Az egyes mezőgazdasági termékek értéke 1914-ben (ezer koronában)

Település	***búza***	***rozs***	***árpa***	***zab***	***kukorica***	***burgonya***	***dohány***	***len***	***kender***	***c.répa***	***t.répa***	***csalamádé***	***Term.kasáló***
K.-Sz.v.m.	17502	672	529	5697	22664	1149	0,5	230	749	2	112	112	24119
Temes v.m.	58544	2306	4089	10457	78737	1005	612	1094	772	481	2169	1385	11884
Temesvár	675	76	143	183	1030	192	-	92	-	64	94	74	103
Versecz	2188	-	-	184	2154	2	-	-	-	-	-	-	410
Torontál v.m.	140058	2032	9371	20814	148015	6448	451	453	1740	3118	1100	984	13539
Pancsova	1482	-	275	100	1543	73	-	-	-	1	19	3	80
Bánát össz.	***220449***	***5086***	***14407***	***37435***	***254143***	***8869***	***1064***	***1869***	***5130***	***3666***	***3494***	***2558***	***50135***
Magyarország	1349767	405744	407601	361624	961951	395818	23849	16404	53847	91378	95074	40749	630769
H.-Sz.orsz.	124318	26192	13220	23659	146593	40851	26	2874	3663	5375	6816	-	136912
Magyar Bir.	**1474085**	**431936**	**420821**	**385283**	**1108544**	**436669**	**23875**	**19278**	**57510**	**96753**	**101890**	**40749**	**767681**

6. a. táblázat. Néhány országos állatvásár forgalma 1914-ben (db)

A piac helye	***Felhajtott állatok***				***Eladott állatok***			
	szarvasmarha	*ló*	*juh*	*sertés*	*szarvasmarha*	*ló*	*juh*	*sertés*
Debrecen	15832	10205	35337	14490	7375	5061	20767	10656
Gyula	14153	33756	16200	11406	5661	7120	6516	6620
Karánsebes	12580	1740	7400	3100	7520	920	5200	2120
Lippa	10107	1040	11940	2100	4786	452	6490	1530
Lugos	10690	3500	4100	2280	5675	1350	3110	1350
Temesvár	14650	43000	5100	15000	4033	4572	1272	6988
Szeged	3903	15445	2328	5515	2605	2710	839	4863
Szabadka	6753	5867	3259	2990	3431	2310	1156	1599
H.vásárhely	9140	19178	2347	5358	4062	1871	641	3406
Temerin	12080	15630	2730	4395	2569	2100	1290	1880

A többi gabona- és takarmánynövény (pl. rozs, árpa, zab) hektáronkénti átlagtermései az országos átlag körül alakultak, Temes és Krassó-Szörény vármegyék ettől 2-5 q/ha-ral alacsonyabb, Torontál magasabb átlagtermést mutatott. Figyelemre méltó, hogy a rozs legmagasabb termésátlagait (pl. Fejér 14,0 q/ha, Moson 13,2 q/ha, Győr 13,2 q/ha stb.), az árpa legmagasabb termésátlagait (pl. Sopron 17,9 q/ha, Moson 17,3 q/ha stb.) és a zab legmagasabb termésátlagait (pl. Sopron 17,2 q/ha, Moson 17,5 q/ha stb.), valamint a burgonya (pl. Nyitra 167,5 q/ha stb.) és a cukorrépa (pl. Győr 369,5 q/ha stb.) magasabb termésátlagait is a nyugat-magyarországi megyék érték el, melyekkel csak a bánáti törvényhatósági jogú városok eredményei tudtak lépést tartani.

A bánáti mezőgazdaság másik fontos ága az állattenyésztés (*6. a. táblázat*), melyet az 1895. évi teljes körű állatösszeírások adatai alapján vizsgálunk. Megállapítható, hogy több mint 423 ezer szarvasmarha, 309547 ló, 753228 juh, 639132 sertés és 31842 kecske volt a bánáti települések gazdaságaiban. A Bánát mindazok ellenére, hogy gazdaságtörténeti jelentőségét a növénytermesztés illetve az ásványkincsek kitermelése és feldolgozása adta, jelentős állattartótenyésztő vidéke is volt a történelmi Magyarországnak. A Bánát a szűkebb értelemben vett Magyarország területéből 13%-kal, népességéből 12,0%-kal részesedett (a Magyar Birodalomból 8,7 ill. 8,66%-kal), ezzel szemben a lóállomány 15,7%-a (13,6%) a szarvasmarha 7,3%-a (6,3%-a) és juh állomány 10,0%-a (9,2%), illetve a sertésállomány 9,9%-a (8,7%) és a kecske állomány 11,1%-a (10,3%-a) volt e régióban. Kiemelkedett a Bánát lóállománya, amely az országos tendenciákkal ellentétben csökkent (1869-ben 317460 db), de még így is lehetővé tette, hogy a lovak által vontatott igásfogatok száma kiemelkedő legyen. A Bánát legfejlettebb mikrorégióiban és megyéiben bekövetkezett az „őrségváltás" az állati igaerő fontosságát tekintve (*Kókai S. 2006*). A párdányi, a pancsovai és az alibunári járásokban már meghaladta 350 db/1000 fős értéket a lóállomány, amely gazdaságokra vetítve is 2 ló/gazdaság felett volt. Mindezek ellenére az állattenyésztésben domináns szerepet az extenzív gazdálkodás-tartás játszott, s az intenzív állattenyésztés csak különösen kedvező adottságú területeken (pl. nagyvárosok környezetében) kezdhetett térhódításba. Temesvár minden egyes hektárjára 1,31 számosállat jutott, függetlenül attól, hogy az rét, legelő, szántó vagy éppen beépített terület volt. Ilyen magas állatsűrűség takarmánynyal történő ellátását csak a környező települések takarmányfeleslegével lehetett biztonságosan megoldani. Az állattenyésztés regionális jelentőségét mutatja, hogy temesvári országos állatvásárok forgalma a legnagyobbak közé tartozott, mind a felhajtott, mind az eladott állatok vonatkozásában (*6. b. táblázat*).

A Bánát a XX. század elejére eljutott az extenzív állattenyésztés által kiaknázható lehetőségei maximumáig, az intenzív gazdálkodás térhódítása (pl. istállózó állattartás, fajtaváltás stb) csak a tőkeerősebb gazdaságokban kezdődhetett meg. Az intenzív állattenyésztés nagyobb arányú kibontakozását azonban a Bánát szántógazdálkodási fő profilja akadályozta elsősorban, így az állattenyésztés „csak" szervesen kiegészíthette a földművelést és az erdőgazdálkodást, kielégítve e két ágazat igaerő szükségletét is.

6. b. táblázat. A Bánát állatállománya 1895-ben

Település	***gazdaságok száma***	***szarvas-marha***	***ló***	***juh***	***sertés***	***kecske***	***igásfogatok száma***							***számos-állat 100 ha összter./db***
							lovasfogatok				*ökrösfogatok*			
							1	2	3	4	2	4	6	
K.-Sz. v.m.	79396	146580	30980	309366	117293	29422	1993	9555	318	32	18897	343	5	17,4
Temes v.m.	81300	117633	96895	156964	206259	2184	5368	26139	3170	976	7036	1942	40	32,0
Temesvár	2229	3816	1336	566	2088	3	179	349	6	2	1	8	1	131,4
Versecz	4225	3276	3396	1908	10886	29	207	1307	40	-	5	-	-	37,8
Torontál v.m.	98350	150933	174813	281186	298075	181	8293	44212	6556	1109	868	4096	206	34,3
Pancsova	2050	1462	2127	3238	4591	3	263	620	29	1	19	6	-	35,2
Bánát össz.	***267550***	***423700***	***309547***	***753228***	***639132***	***31842***	***16303***	***82182***	***10119***	***2120***	***26826***	***6395***	***252***	***27,2***
Magyarország	2830850	5829018	1972448	7526686	6446573	286385	126943	512547	40817	14850	308076	76633	5185	29,2
H.-Sz. orsz.	579884	908774	309098	595898	882957	22418	25153	97529	4200	1318	69225	7796	502	28,4
Magyar Bir.	**3411686**	**6738257**	**2282028**	**8122681**	**7330091**	**308810**	**152108**	**610302**	**45026**	**16168**	**377301**	**84429**	**5687**	**28,8**

7. táblázat. A selyemhernyó tenyésztés állapota 1914-ben

Település	***Községek száma (db)***	***Termelő családok (db)***	***Selyemgubó (kg)***	***Jövedelem (korona)***
Krassó-Szörény v.m.	249	6476	123538	256003
Temes v.m.	210	9824	185708	388253
Torontál v.m.	202	14832	265501	555830
Bánát összesen	***661***	***31132***	***574747***	***1200086***
Magyarország összesen	**2471**	**71560**	**1390169**	**2921878**

III. Bányászat, kohászat és ipar

Az 1910. évi népszámlálás adatai lehetőséget biztosítanak arra, hogy vázlatosan bemutassuk e fontos gazdasági ág bánáti sajátosságait (*1-2. táblázat, 8-9. táblázat*). A bányászat és kohászat területi elhelyezkedése – természetföldrajzi determináltsága következtében – ekkor még kötött, zömmel a Krassó-Szörényi hegyvidék területére koncentrálódott. Mind az aktív keresők és a foglalkozási összetétel, mind a vállalatok száma alapján azonban elmaradt az ország legfontosabb bányászati és kohászati körzetei mögött. A bánáti iparvállalatok száma (42572 db) és ágazati megoszlása (*9. táblázat*), valamint az alkalmazottak (segédek) vállalati megoszlása alapján megállapítható, hogy a kisipar játszott domináns szerepet.

Krassó-Szörény vármegye aktív keresőinek 2,3%-a (4841 fő) dolgozott a bányászatban és a kohászatban, mely az országosan itt foglalkoztatottak 6,6%-át jelentette. Különösen figyelemre méltó, hogy mindez néhány üzemre korlátozódott (*8. táblázat*). A bányászati és kohászati vállalatok (28 db) által foglalkoztatottak (5152 fő) zömét egy szénbánya (2378 fő) és egy vasbánya (512 fő) alkalmazta. A három vasgyár (2392 fő) valamint egy hajógyár (906 fő) foglalkoztatottjai is jelentős súlyt képviseltek az ipar 25986 fős aktív keresőiből. A 20 főnél több segédet foglalkoztató vállalatok száma (81 db), s az itt dolgozó 11 ezer fő jelentős területi koncentráció eredménye. Krassó-Szörény iparosodottsága azonban még így sem érte el Torontál és Temes megye ipari keresőinek számát, s arányát tekintve is a bánáti átlag (14,2%) alatt maradt. Temes és Torontál vármegyék bányászata és kohászata elhanyagolható, az ipar ágazatai azonban nem.

Torontál vármegye ipari aktív keresői (31821 fő) több mint tizenhétezer vállalatnál, pontosabban műhelyben dolgoztak (11269-ben nem alkalmaztak segédet, további 5660-ban is hat alatt maradt a segédek száma), 20 főnél több segédet csak ötvenöt vállalatnál alkalmaztak, ebből a két legnagyobb téglagyárban 814 főt, a legnagyobb malomban 303 főt. Az ipar ágazati megoszlását tekintve (*9. táblázat*) megállapítható, hogy a műhelyek nagy részében nem alkalmaztak segédet (pl. 7305 ruházati ipari műhelyben csak 3979 segéd dolgozott), s az országos tendenciáknak megfelelően a könnyűipar és az élelmiszeripar dominált.

Temes vármegye ipari aktív keresői (19760 fő) több mint tízezer vállalatnál és műhelyben dolgoztak (7057-ben nem alkalmaztak segédet, további 3590-ben is hat alatt maradt a segédek száma), s 20 főnél több segédet csak tizenöt vállalatnál alkalmaztak. Temes vármegye legnagyobb ipari üzeme egy sörüzem, ahol hetvenhárom segédet alkalmaztak. Az ipar ágazati megoszlása a kisipar súlyát mutatja – természetesen itt is könnyű- és élelmiszeripari dominanciával – alig néhány iparágban (pl. üvegipar, élelmiszeripar, bőripar stb.) magasabb a segédek száma, mint a „vállalatok" és műhelyek száma. Az egy vegyipari műhelyre jutó alkalmazottak (segédek) átlaga 0,3, s nem sokkal jobb a ruházati ipar (0,55) ilyen jellegű mutatója sem.

8. táblázat. A bányászati és kohászati illetve az ipari vállalatok száma az aktív keresők megoszlása alapján (1910)

Település	Bányászat és kohászat												Ipar											
	Vállalat össz.	Segéd össz.	Segéd nélk.	1-5 fő	6-10 fő		11-15 fő		16-20 fő		20 fő felett		Vállalat össz.	Segéd össz.	Segéd nélk.	Segéd 1-5 fő	Segéd 6-10 fő		Segéd 11-15 fő		Segéd 16-20 fő		Segéd 20 fő felett	
					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.
K.-Sz.v.m.	28	5152	3	1	2	15	3	39	4	69	15	5028	8803	17639	5783	2753	133	948	33	414	20	364	81	11084
Temes v.m.	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10836	7967	7057	3590	146	1080	17	219	11	193	15	535
Temesvár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3384	11745	1890	1224	135	994	51	654	22	392	62	7155
Versecz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1334	2067	682	564	47	344	8	99	4	72	11	370
Torontál v.m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17221	15254	11269	5660	171	1224	48	605	18	319	55	3852
Pancsova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	994	1899	509	410	52	375	11	144	6	106	6	437
Bánát össz.	***29***	***5152***	***4***	***1***	***2***	***15***	***3***	***39***	***4***	***69***	***15***	***5028***	***42572***	***56571***	***27190***	***14201***	***684***	***4965***	***168***	***2135***	***81***	***1446***	***230***	***23433***
M.ország	803	73608	341	184	32	243	25	316	22	386	209	72319	479469	831667	294436	166727	10301	75631	2899	36600	1367	24127	3749	392939
H.-Sz.orsz.	35	1848	1	10	6	38	1	12	4	75	14	1706	53727	60042	36539	15960	690	5032	170	2133	97	1702	271	23604
Magyar B.	**839**	**75456**	**342**	**194**	**38**	**281**	**26**	**328**	**26**	**461**	**223**	**74025**	**533196**	**891709**	**330975**	**182687**	**10991**	**80663**	**3069**	**38733**	**1454**	**25829**	**4020**	**416543**

9. táblázat. Az iparvállalatok és segédek száma iparáganként (1910)

Iparág	K.-Sz.v.m.		Temes v.m.		Temesvár		Versecz		Torontál v.m.		Pancsova		Bánát össz.		Magyarország (H.-Sz. nélkül)	
	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.	váll.	s.m.. össz.
Vas- és fémipar	1097	6041	1463	896	134	565	96	129	1994	1328	58	110	4842	9069	45472	96043
Gépgyártás	390	2366	667	335	96	1126	55	179	1046	735	44	63	2298	4804	21385	85603
Kő- és üvegipar	179	1323	129	412	31	292	15	56	194	1845	12	59	560	3987	8427	55465
Faipar	616	1730	876	733	150	449	87	243	1162	1141	48	109	2939	4405	31814	80497
Bőripar	152	179	132	142	35	66	26	43	246	230	14	27	605	687	5440	13216
Fonó- és szövőip.	118	273	244	99	82	808	37	34	432	630	25	320	938	2164	10907	38119
Ruházati ipar	3206	1745	4035	2100	1950	2801	645	625	7305	3979	505	572	17646	11822	205018	146299
Papíripar	9	5	6	3	8	29	2	-	13	13	1	-	39	50	958	10418
Élelmiszeripar	928	1196	929	1365	243	2937	135	319	1566	2316	84	251	3885	8384	47669	120293
Vegyipar	23	510	94	22	17	451	5	69	104	209	5	19	248	1280	2119	20503
Építőipar	1033	1115	1322	1001	261	1111	107	135	1861	1460	79	165	4663	4987	51399	76904
Sokszorosító ipar	53	109	22	36	51	324	17	49	56	142	9	42	208	702	2937	18609
Száll- és vendégl.	999	1047	917	823	326	786	107	176	1242	1226	110	162	3701	4220	45920	69690

A törvényhatósági jogú városok ipara differenciált képet mutatott. Kiemelkedett *Temesvár,* ahol a város lakóinak 38,9%-a kapcsolódott (aktív keresőként vagy eltartottként) az iparhoz (28235 fő). Mind az ipari aktív keresők száma (14991 fő = 39,3%), mind az iparvállalatok száma (3384 db) és a segédek száma (11745 fő) imponáló. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, megjegyezzük, hogy 62 db olyan vállalata volt (7155 segéddel), amely húsz főnél többet foglalkoztatott. A legnagyobb foglalkoztató a temesvári dohánygyár volt (1593 fő), de a cipőgyár (821 fő) és a vasúti járműjavító (639 fő) is a legnagyobbak közé tartozott. A város iparának ágazati megoszlásában (*9. táblázat*) a könnyű- és élelmiszeripar dominált, de minden ágazatban több segédet alkalmaztak (pl. élelmiszeriparban tizenkétszer, gépgyártásban tizenegyszer stb.), mint ahány vállalat volt. *Versecz és Pancsova* ipara már nem volt ilyen dinamikus (*8-9. táblázat*), a foglalkozási megoszlásban 25,7% ill. 28,2%-os az ipari foglalkoztatottak aránya, s az ipari vállalatok száma is magas (1334 ill. 994 db), az aktív keresők 26,8%-a ill. 30,3%-a dolgozott az iparban. Mindennél többet mond azonban, hogy Versecz legnagyobb ipari üzeme a keményítőgyár 63 főt, Pancsova legnagyobb ipari üzeme a selyemgyár 289 főt foglalkoztatott, s a 20 főnél nagyobb segéderőt alkalmazóké is mindössze 11 ill. 6 db.

IV. Bank és pénzügy

A Bánát területén az agrárium egyre inkább üzletet jelentett, melynek hasznát a régió bank- és pénzügyi központjaiban helyezték el, melynek eredménye, hogy a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtőkeerősebb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki (*Kókai S. 2002*). A magyarországi pénzintézetek 1909. évi főkimutatásait elemezve, egyrészt megállapíthattuk a pénzintézetek számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejüket. A Bánát 212 pénzintézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzintézet működött 1909-ben) 117 településen összpontosult. A pénzügyi központok hierarhizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettük el.

Temesvár pénzintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (Budapest és Arad után), mintegy 120 millió korona, a pénz- és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. Gál Z. (1997) jelentőségtöbblet számítása alapján is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma volt.

A másodrendű pénzügyi központok (Versecz, Pancsova, Fehértemplom, Lugos, Nagybecskerek,Karánsebes, Nagykikinda, Zsombolya) is jelentős pénzintézeti vagyont (6-25 millió korona között), 4-8 pénzintézetet és jelentős hinterlandot tudhattak magukénak.

A harmadrendű pénzügyi központok (38 db) általában 2-3 pénzintézettel, s 3-5 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek. A járásszékhelyeken túlme-

nően olyan települések is ide kerültek, mint Szászkabánya, Mehádia, Német-Sztamora, Temeshidegkút, Temesgyarmat, Varjas, Német-Csanád, Nagyősz stb. jelezve a bánáti németek e tekintetben kiemelkedő és sajátos szerepét (*2. térkép*). A központokban működő pénzintézetek vagyona már nem volt elegendő a hinterland hiteligényeinek kielégítésére.

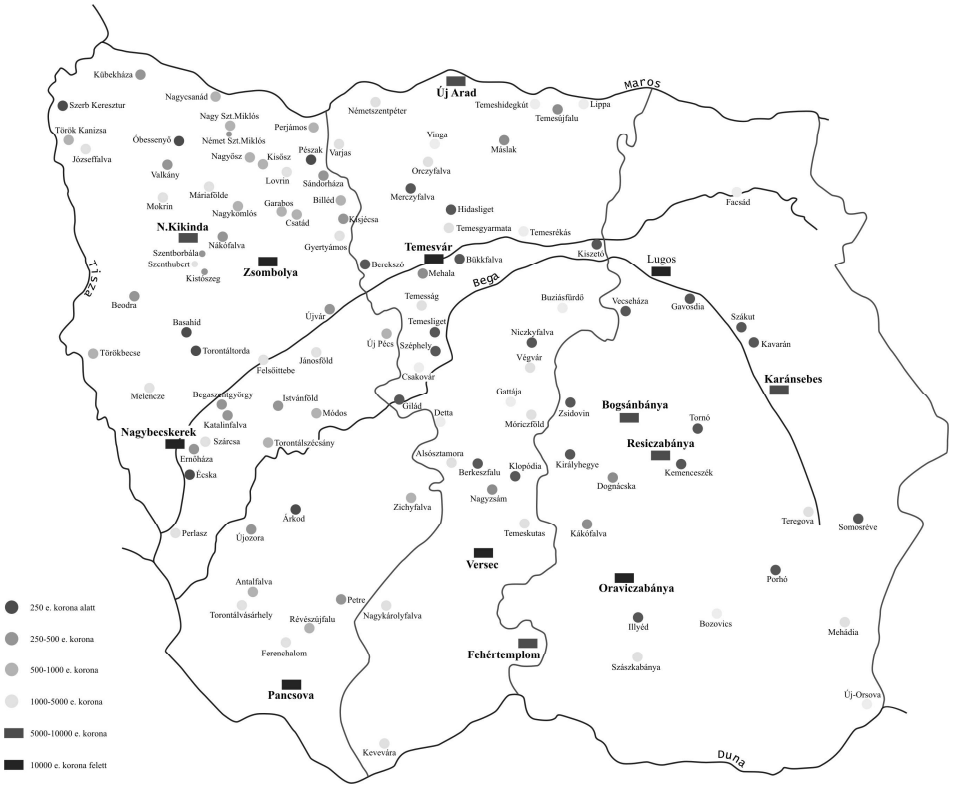

2. térkép. A Bánát bank- és pénzügyi központjai (1909)

A negyedrendű központok (70 db) már csak olyan pénzintézeti centrumok, ahol egy bank vagy takarékpénztár funkcionált, általában 1 millió koronánál kevesebb vagyonnal rendelkeztek, szerény betétgyűjtő és hitelnyújtó tevékenységet folytattak, saját és néhány környező település lakói számára. E pénzügyi központok jelentős működő tőke hiányban szenvedtek, s alig néhány betétes (ipari-, kereskedelmi-, mezőgazdasági vállalkozók) megtakarított pénzét forgatták, alacsony kamattal.

A bank- és pénzügyi betétek és hitelek forgalmát vizsgálva megállapítható, hogy a harmad-, negyed- és ötödrendű pénzügyi központok csak távlati modernizációs lehetőségekkel rendelkeztek, jelen állapotukban tőkeerejük kevesebb volt a szükségestől, s térszerkezeti helyzetük sem stabilizálódhatott a rendelkezésre álló rövid idő alatt, hiszen Trianon új térszerkezeti struktúrát eredményezett, periférikus helyzetbe kerülve gazdaságilag is teljesen ellehetetlenültek.

V. Közlekedés

A közlekedéshálózat gyors kiépülése és sűrű hálózata azt eredményezte, hogy 1910-ben mintegy 12 ezer aktív kereső és több mint 25 ezer eltartott (az összlakosság 2,3%-a) e gazdasági ágazathoz kapcsolódott. A Bánát közút-, vasút- és hajózási útvonalai országos viszonylatban a legfejlettebbnek számítottak (*10. táblázat*). A legfontosabb *állami, törvényhatósági és községi utak* kiépítettsége meghaladta az országos átlagot, különösen Krassó-Szörény és Temes vármegyében. Torontál vármegye alacsonyabb értékeit az útépítő anyag hiánya mellett a településhálózat-sűrűség alacsony értékei is magyarázhatják, illetve a vasutak közlekedésben játszott fontosabb szerepe. A *vasútsűrűség* bánáti átlaga (7,2 km/100 km^2) magasabb az országos átlagtól, de jelentős területi differenciákat mutat. Temes és Torontál vármegyétől a történelmi Magyarországon csak Sopron (11,4 km/100 km^2), Szabolcs (10, 4 km/100 km^2), Fejér (10,0 km/100 km^2), Békés (10,2 km/100 km^2) és Bács-Bodrog (9,2 km/100 km^2) vármegyék adatai magasabbak, míg Krassó-Szörény 3,8 km/100 km^2-es vasútsűrűségétől alacsonyabb Máramaros (2,9 km/100 km^2), Beszterce-Naszód (2,7 km/100 km^2) és Udvarhely (2,2 km/100 km^2) vármegyék vasútsűrűsége. E kettősség a 100 ezer lakosra jutó vasutak hosszában is megnyilvánult, érzékelhető azonban a népességszám területi differenciáiból fakadó jelentős eltérés és torzulás. Jó példa erre, hogy Temesvár több mint 75 ezer lakójára alig 20 km vasút jutott, a legalacsonyabb értéket e tekintetben Budapest érte el, ahol 100 ezer főre 15,1 km vasút jutott, természetesen e mutató nem a fejlettség reális értékmérőjeként. A vasút fontosságát az utasforgalom (*11. táblázat*) alakulása hűen tükrözte.

A hajózás tekintetében a Bánát szerepe és jelentősége közismert, a Maros Aradig (118 km), a Bega Temesvárig (115 km), a Tisza teljes torontáli szakaszán (177 km), a Temes Pancsováig (3 km) gőzhajókkal hajózható volt, míg a Temes folyó Botosig (88 km) evezős hajókkal volt járható. A történelmi Magyarország gőzhajó járatainak hosszából (3502 km) a Bánát 413 km-rel részesedett.

10. táblázat. A közlekedéshálózat jellemzői (1913-1914)

Település	*Állami utak hossza (km)*	*Törvény-hatósági utak (km)*	*Kiépített törv. utak (km)*	*Községi közle-kedési utak (km)*	*Kiépített községi utak (km)*	*Vasutak hossza (km)*	*Vasutak hossza (100km²/km)*	*Vasutak hossza (100000 fő/km)*
K.-Sz. v.m.	393	992	943	1084	404	418,6	3,8	88,3
Temes v.m.	266	618	602	1003	731	589,1	8,2	146,7
Temesvár		39	30	-	-	17,0	19,8	22,2
Versecz		44	37	-	-	47,4	24,1	169,8
Torontál v.m.	212	612	480	1343	254	867,7	8,8	145,6
Pancsova		29	21	-	-	22,3	19,7	105,0
Bánát összesen	***871***	***2334***	***2113***	***3430***	***1189***	***1962,1***	***7,2***	***124,0***
Magyarország	11028	31859	26773	31043	13611	19484,1	6,9	104,0
H.-Sz. országok	1167	4623	4502	14759	6021	1317,0	5,4	86,7
Magyar Birodalom	**12195**	**36482**	**31275**	**45802**	**19632**	**21801,1**	**6,7**	**101,8**

11. táblázat. A magyar királyi államvasutak fontosabb bánáti állomásain felszállt utasok 1913-ban (fő)

Település	*Összesen*	*Személy*	*Gyors*	*100 lakosra eső felszállt utas*
Lugos	313131	306383	6748	1580
Nagybecskerek	383611	383611	-	1475
Nagykikinda	342235	334704	7531	1277
Pancsova	206538	206538	-	972
Temesvár	1024452	990445	34007	1335
Versecz	345345	344774	571	1237
Zsombolya	274501	266926	7575	2520

VI. Összegzés

A Bánát gazdasági sajátosságait a kapitalizálódó Magyarország igényei formálták és alakították, kijelölve helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A gazdaság legfontosabb ágazatait elemezve megállapítható, hogy a modernizáció csak felszínesen érintette – és nem is minden gazdasági ágat egyformán – a régiót. Az első- és másodrendű központok hinterlandjai átalakulhattak, az innovációs központok kisugárzó hatásának eredményeként. A társadalmi-gazdasági folyamatok azonban – véleményem szerint – nem érintették olyan mélységig a Bánát társadalmát és gazdaságát, mint az elvárható lett volna. A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a Bánát a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb régiója volt, még akkor is, ha voltak olyan termékei (pl. búza, kukorica, selyemhernyó stb.) és technológiai újításai (pl. szénbányászatban, vasiparban stb.), amelyek kiemelkedtek.

IRODALOM

Borovszky S.: Temes és Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1909,. 1911.

Gál Z. (1997): A magyarországi városhálózat pénzintézeti funkciói a századfordulón. Pécs

Kókai S. (2002): A bank- és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845-1914 között. In: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének X. Jubileumi Tudományos Ülése. Nyíregyháza, pp. 192-204.

Kókai S. (2003): Adalékok az urbanizációs folyamat bánáti sajátosságaihoz 1850-1910 között. In: Természettudományi Közlemények 3. szám Nyíregyháza, pp. 145-164.

Kókai S. (2006): A Bánát mezőgazdasági térszerkezete a XIX. század második felében (megjelenés alatt)

Kókai S. (2004): A bánáti folyók társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk.: Füleky Gy.). Gödöllő, pp. 233-241.

Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.

A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I-II. Budapest, 1897.

DR. NAGY MARIANN

A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság helye a Habsburg birodalom foglalkozási szerkezetében az 1857-es népszámlálás tükrében

A magyar gazdaságtörténeti szakirodalom meglehetősen elhanyagolta az 1867 utáni Osztrák-Magyar Monarchia közös piacán végbemenő gazdasági folyamatok, s a gazdaság regionális szerkezetének alaposabb tanulmányozását. Az előttünk járó nemzedékek tudósai (Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László, Ránki György) kidolgozták az osztrák-magyar gazdaság történeti értékelésének fő szempontjait. Az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikai szolgálatai bőséges forrást biztosítanak számunkra e munka elvégzéséhez. A források nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is figyelemreméltóak. Néhány évvel ezelőtt a magyar mezőgazdaság 20. sz. eleji térszerkezetét (Nagy 2002.) vizsgáltam: számos különböző típusú, de egymással kölcsönösen összefüggő tényező alapján, széleskörű számítógépes adatbázis matematikai-statisztikai elemzésével meghatároztam a jellegzetes agrárrégiókat.

Jelen munka egy újabb nagyobb kutatási téma[1] egy részletét mutatja be, amelyben azt vizsgálom, hogy milyen adottságokkal indultak neki az egyes tartományok és régiók a közös piac területén kibontakozó modern gazdasági növekedésnek, azaz hogyan alakult a birodalom gazdasági térszerkezete a kiegyezés előestéjén, az 1850-60-as években. Ehhez számos forrás áll rendelkezésünkre, melyeket a magyar történetírás részben még egyáltalán nem, vagy csak részben hasznosított.

Magyarországon a II. József alatt végrehajtott népszámlálás után több mint 60 év telt el egy újabb népszámlálásig. A 19. század közepéig a Habsburg birodalomban nem volt egységes népszámlálási rendszer. Az osztrák tartományok nagy részében elsősorban katonai, míg pl. Tirolban, Dalmáciában vagy Vorarlbergben politikai szempontú összeírásokat tartottak rendszeresen. Magyarországon és Erdélyben pedig az összeírások a nemnemes népesség kor, nem és status szerinti számát valamint a népmozgalom három alapszámát közölték. A monarchia 1849-ben történt politikai és közigazgatási átszervezése után elodázhatatlanná vált egy új népszámlálás megszervezése. Az 1850-es népszámlálást azonban a Poroszország elleni fegyverkezés miatt abbahagyták, majd 1851 nyarán fejezték be. Már a korabeli szakmai irodalom sem tekintette sikeresnek a szervezési nehézségek és egyéb, a végrehajtással kapcsolatos bonyodalmak miatt ezt a népszámlálást, amely „utolsó tagja annak az évszázados törekvésnek,

[1] A kutatást a MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatta. A szerző ezúton is köszönetet mond érte.

mely az Osztrák Birodalomban és Magyarországon is 'feudális-katonai jellegű népösszeírások' címszóval foglalható össze. Az 1857. évi népszámlálás pedig az első tagja a modern, elsősorban demográfiai szempontokat szem előtt tartó népszámlálások sorozatásnak." (KSH 1993. 5. o.) Ez volt az első népszámlálás, ahol a mai napig alkalmazott 'eszmei időpont' kijelölése is megtörtént (akkor ez október 31. volt). Az 1850. évi népszámlálásnál megkérdezték a megszámláltak foglalkozását, de az adatokat nem dolgozták fel. 1857-ben 16-féle foglalkozási csoportba sorolták a keresőket *(1. táblázat)*. A 17. 'egyéb' rovat az eltartottak feljegyzésére szolgált (férfiak 14 éven felül valamint nők és a 14 éven aluli gyermekek), bár ide vehették föl esetleg a többi foglalkozási csoportba nem soroltakat is. A 16-féle foglalkozási csoportba a nőket is felvették (az 1850. évi népszámlálás csak a férfiak foglalkozását rögzítette), de foglalkozásonkénti elkülönítésük nem történt meg. A népszámlálást magyarázó emlékirat szerint „[…] ott, ahol egy személy több foglalkozási ágba sorolható, vagy többféle jövedelmi ágból fakad megélhetési forrása, csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág, vagy jövedelmi forrás szerint lehet besorolni. […] Mindazonáltal előfordul – a népességszámhoz viszonyítva – kettős, vagy többszörös számlálás; például: egy lelkésznek lehet állami alkalmaztatása is, az állami hivatalnok, vagy a katona is lehet földbirtokos, a kereskedőknek is lehet gyára stb." (KSH 1993. 135. o.)

Az 1849 után kiépült rendszer Schwarzenberg herceg miniszterelnök és báró Bach belügyminiszter nevéhez kötődik. Ők azt vallották, hogy csakis egy centralizált, abszolutista hatalom képes a megtépázott monarchia tekintélyét helyreállítani. Mindemellett nem kétséges, hogy az 1850-es években a fenti politika nevében végrehajtott közigazgatási változtatások sok tekintetben az ésszerűsítést is szolgálták, amint ezt a kiegyezés utáni magyar kormányok közigazgatási politikája is mutatja (megyék összevonása, járások átcsoportosítása, Alsó-Fehér megye tucatnál is több különálló egységének a megszüntetése stb.). A történeti Magyarországról 1849 végén leválasztották társországait: Horvátországot (kiegészülve a Magyar Tengerparttal és a Muraközzel) és Erdélyt (hozzácsatolva a Partiumot), azokat önálló koronatartományként közvetlenül a birodalmi kormány alá rendelték, hasonlóképpen a szerbek igényei kielégítésére létrehozott Szerb Vajdaságot és Temesi Bánságot (Gulyás 2005.), valamint a szintén külön kormányzott katonai határőrvidéket. Magyarországot öt katonai kerületre osztották, amelyek már 1850 őszétől több-kevesebb módosítással a kiépülő polgári közigazgatás alapjául szolgáltak. 1851 végére 43 megye jött létre. 1854-ben több megye és járás határát módosították a Bach-féle reformok részeként. Az öt létrejött koronatartomány közül egyetlen olyan közigazgatási egység volt, amely kizárólag 1849 és 1860 között létezett a történeti Magyarországon, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság. Ez a koronatartomány Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyékből, valamint Szerém megye két járásából alakult meg és nemzetiségi összetételét tekintve messze nem igazolta elnevezését, „szerb voltát".

1. táblázat. A Habsburg birodalom lakosságának foglalkozási szerkezete tartományonként 1857-ben, százalék

Tartományok	lakos	keresők	őstermelés	ipar	kereskedelem	ház- és járadéktulajdonos	értelmiség	egyéb szolgálók	napszámos	őstermelők és napszámosok
			a kereső népesség százalékában							
Alsó-Ausztria	1369699	47,2	42,7	24,5	2,1	5,8	3,8	7,5	12,9	55,6
Felső-Ausztria	688294	61,9	53,2	17,8	0,9	9,2	1,7	4,3	12,3	65,5
Salzburg	140197	55,4	63,6	12,5	0,7	5,8	3,4	4,9	8,7	72,4
Stájerország	1010076	55,5	77,4	8,1	0,5	1,6	1,7	3,5	6,5	83,9
Karintia	324325	49,5	68,7	12,2	0,6	1,1	1,7	2,7	12,4	81,1
Krajna	467441	47,2	65,2	7,3	0,9	3,1	1,6	6,2	14,5	79,7
Tirol és Vorarlberg	865553	52,3	59,5	13,1	1,6	2,8	2,8	4,5	15,6	75,1
Partvidék	507931	35,6	61,5	12,5	2,9	1,4	3,7	5,6	11,1	72,6
Csehország	4778693	37,8	27,6	27,2	1,9	13,7	2,3	5,3	20,7	48,3
Morvaország	1878029	42,5	31,4	21,5	1,7	12,7	1,9	5,7	23,7	55,1
Szilézia	462051	45,6	35,1	21,9	1,3	2,4	1,9	6,7	29,0	64,2
Galícia	4632866	38,5	59,9	5,7	1,3	2,7	1,5	9,4	18,7	78,6
Bukowina	447095	29,2	67,1	7,3	1,8	2,2	1,6	3,8	15,0	82,1
Dalmácia	415628	36,7	81,4	4,3	0,8	3,5	2,7	2,7	4,4	85,9
Ausztria (1867)	*17987878*	*42,3*	*49,0*	*16,2*	*1,5*	*6,9*	*2,1*	*6,2*	*17,2*	*66,1*
Lombardia	2835417	43,6	52,3	14,9	5,4	2,7	4,1	4,2	16,3	68,6
Velence	2306875	43,1	50,4	14,4	4,3	2,1	3,8	4,4	20,2	70,6
Ausztria (1857)	*23130170*	*42,5*	*49,5*	*15,9*	*2,3*	*5,9*	*2,6*	*5,8*	*17,4*	*66,9*
Nagyváradi kerület	1539109	30,4	43,0	8,9	1,1	1,5	2,2	11,3	31,9	74,8
Kassai kerület	1356829	32,3	46,3	9,5	1,1	4,2	2,4	14,1	22,0	68,4
Soproni kerület	1808729	31,6	49,3	12,5	2,1	6,0	2,4	12,5	15,1	64,4
Pest-Budai kerület	1682810	32,7	36,6	13,8	2,5	9,7	2,8	10,1	24,3	60,9
Pozsonyi kerület	1666994	31,6	51,5	11,3	2,6	5,3	2,5	12,6	14,1	65,5
Magyarország	*8054471*	*31,7*	*45,3*	*11,3*	*1,9*	*5,5*	*2,5*	*12,0*	*21,1*	*66,5*
Szerb Vajdaság	1526105	32,1	58,9	10,2	1,7	3,3	1,9	5,9	17,9	76,8
Erdély	2173704	27,6	63,4	6,6	0,7	1,7	2,5	4,7	19,9	83,3
Horvátország	851516	33,7	81,9	6,8	1,0	0,9	2,0	3,9	3,5	85,3
Határőrvidék	1062072	27,8	72,0	3,7	0,8	0,5	1,0	0,4	2,5	74,6
Magyar korona országai	*13667868*	*30,9*	*53,8*	*9,7*	*1,6*	*4,1*	*2,3*	*8,9*	*18,1*	*71,9*
Habsburg birodalom	***36798038***	***38,2***	***50,8***	***14,0***	***2,1***	***5,3***	***2,5***	***6,7***	***17,6***	***68,4***
Sorkatona	652845									
Össznépesség	**37450883**									

Az 1850-es népszámlálás szerint, amely hivatalos népszámlálásként elsőként mérte fel a nemzetiségi viszonyokat a monarchiában a polgári lakosság (Katus 1988. 163.) 15,6 %-a magyar, 24,5 %-a német, 27,9 %-a román és 26,9 %-a volt szerb. A maradék 3 %-on bolgárok, görögök és cigányok osztoztak. A szerbek tehát még relatív többségi helyzetet sem élveztek.

Nézzük meg, hogy alakult ennek a tartománynak a foglalkozási szerkezete 1857-ben, milyen volt a keresők és eltartottak, az egyes foglalkozási főcsoportokba tartozók aránya és hogy alakult a foglalkozási szerkezet a foglalkozási viszony szerint. De túl a belső struktúrán lássuk majd azt is, hogy mindezek a mutatók mennyiben tértek el a monarchia más tartományainak mutatóitól.

A Habsburg birodalom lakossága 1857-ben 37.450.883 főt tett ki, ezen belül a Szerb Vajdaságban 1.526.105-en éltek, ami az összlakosság kb. 4 százalékát jelentette. Az osztrák tartományok közül csak Csehországnak, Morvaországnak és Galíciának valamint a két itáliai tartománynak volt nagyobb a népessége, az öt magyar koronatartomány között azonban csak Horvátország népessége volt ennél alacsonyabb. A keresők aránya a magyarországihoz hasonlóan alakult a Szerb Vajdaságban (32,1%), a birodalmi átlagnál azonban 16 százalékkal alacsonyabb volt. A monarchiában a keresők aránya 27,6% (Erdély) és 61,9% (Felső-Ausztria) között szóródott.

A Habsburg birodalomban a keresők felét a mezőgazdaság foglalkoztatta (50,8%), de a napszámosok aránya (17,6%) is magasabb volt az ipari foglalkoztatottaknál (14%). Az agrárszektor súlya a legnagyobb Horvátországban (81,9%), a legkisebb a cseh-morva tartományokban (Csehországban 27,6%, Morvaországban 31,4%, Sziléziában 35,1%) volt. A Szerb Vajdaságban az agrárszektor meghatározó (58,9%) volt, a lakosság többsége a mezőgazdaságban dolgozott, ám kisebb mértékben, mint például Erdélyben. Galíciában és Tirolban volt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a vajdaságihoz hasonló mértékű. Ha azonban a napszámosokat is az agrárszektorhoz számítjuk, akkor a Szerb Vajdaságról is elmondható, hogy a keresők háromnegyedét a mezőgazdasági dolgozók tették ki. Ezt azért érdemes megtennünk (lásd 1. táblázat), mivel a napszámosok túlnyomó része is a mezőgazdaságban dolgozott. A magyar népszámlálások 1890-ig a napszámosokat, bármely ágazatban dolgoztak is, együtt vették fel. 1900-ban már besorolták őket az egyes foglalkozási ágakba és meghagytak egy közelebbi megnevezés nélküli napszámos kategóriát. Az 1890-es népszámlálásokban kimutatott napszámosok 24%-át sorolták ez utóbbi kategóriába, míg a 73%-át a mezőgazdaságba. Feltételezhető, hogy 1857-ben még ennél is nagyobb arányú lehetett a mezőgazdaságban dolgozó napszámosok aránya.

Az ipari foglalkoztatottak arányát vizsgálva a Vajdaság (10,2%) a tartományok rangsorában az alsó harmadban foglal helyet. A legnagyobb súlya az ipari szektornak Csehországban van (27,2%), melyet Alsó-Ausztria követ, ahol minden negyedik kereső az iparban dolgozik. A magyarországi kerületek közül is csak három haladja meg e mutató tekintetében a vajdaságit, mivel a kassai és

nagyváradi kerületben még a 10 százalékot sem éri el. A modern, kapitalista szektorok közül a kereskedelemnek már kiemelkedőbb szerep jut a Szerb Vajdaságban, bár a birodalmi átlagnál kisebb az arányuk a kereskedelemben dolgozóknak. A tartományok rangsorában azonban a felső egyharmadban található a régió. Az osztrákok közül csak Alsó-Ausztria, a Partvidék és Csehország előzi meg, a magyar koronatartományok közül csak Magyarország, de azon belül is csak a soproni, a pest-budai és a pozsonyi kerületek.

A gazdaság fő szektorai mellett érdemes néhány pillantást vetnünk a „tőketulajdonosokra" (a ház és járadéktulajdonból élőkre) valamint az értelmiségre. A tőketulajdonosok arányának átlaga, hasonlóan az ipari foglalkoztatottakéhoz jóval kedvezőbben alakult a birodalmi átlagnál az (1867 utáni) osztrák tartományokban, mint a Vajdaságban. A sort Csehország (13,7%) és Morvaország (12,7%) vezeti és a Határőrvidék (érthető okokból), Horvátország valamint Erdély zárják. Érdemes kiemelni a pest-budai kerületet (9,7%), amelyben a tőketulajdonosok aránya a felső-ausztriaihoz hasonló, és a soproni kerületet (6%), ahol ez szintén meghaladja a birodalmi átlagot. Az értelmiség aránya a Szerb Vajdaságban mindenképpen figyelemreméltóan alacsony, mivel nemcsak 24%-kal alacsonyabb a birodalmi átlagnál, de valamennyi magyar kerületben és Erdélyben, sőt Horvátországban is magasabb. A kérdés, hogy ennek mi volt az oka és volt-e jelentősége, természetesen további kutatásokat igényel, mert Morvaország és Szilézia (ahol a modern szektorok közül az iparforgalom súlya nagyon jelentős volt) sem dicsekedhet a vajdaságinál (1,9%) magasabb arányszámmal.

A mezőgazdaság, az ipar és kereskedelem szerkezete kerületenként és tartományonként jelentős mértékben eltérő az 1000 önállóra jutó segédmunkások mutatója szerint *(2. táblázat)*. Míg Erdélyben ezer önálló gazdálkodóra 284 mezőgazdasági segédmunkás jut, ami a birodalmi átlag (1303) hatoda, a vajdaságinak (858) harmada, addig Salzburgban 3053 vagy Karintiában 2835. Mindez jól érzékelteti Erdélyben a kisbirtokok dominanciáját és bérmunkások nélkül, családi vállalkozásban történő megművelését. Az osztrák tartományokban viszont jóval előrehaladottabb már a bérmunka alkalmazása.

A horvátországi és a Katonai Határőrvidéken kimutatott segédszemélyzet magas létszáma azonban nem az osztrák tartományokhoz hasonlóan a végbemenő kapitalizálódást, hanem a zadrugák[2] meglétét jelzi és azt, hogy a családtagokat is beszámították a segédszemélyzetbe. Mindez azért fontos, mert ha ennek következtében Horvátországot és a Katonai Határőrvidéket nem vesszük figyelembe, akkor a magyar koronatartományok között a Szerb Vajdaságban volt a legmagasabb a mezőgazdasági segédszemélyzet száma, ami a bérmunka jelentőségét mutatja. Ez pedig az agrárszektor kapitalizálódásának viszonylagos

[2] A zadruga (magyar hivatalos nevén: házközösség) több vérrokon családot egyesített egyetlen közös háztartás és mezőgazdasági üzem keretei között. A birodalom délszláv népei között még a 20. század elején is működött ez a rendszer. A zadruga vezetőjét, a „gazdát" az önállók közé, míg a család többi férfitagját a segédszemélyzet közé számították.

előrehaladottságát jelzi. Annál is inkább, hiszen a 2. táblázatban látható, hogy Ausztriában (1867) átlagosan 1,5 segédszemélyzet jut egy önálló gazdálkodóra, s ez a birodalmi átlagnál magasabb, míg a Magyar korona országainak átlaga e mutató esetében a birodalmi átlag felét sem éri el.

2. táblázat. Ezer önállóra jutó segédmunkás, 1857

Tartományok	**mezőgazdaság**	**ipar**	**kereskedelem**
Alsó-Ausztria	1363	1732	1036
Felső-Ausztria	2062	1644	697
Salzburg	3053	1450	1366
Stájerország	2222	2114	1709
Karintia	2835	2808	2541
Krajna	1835	2468	1208
Tirol és Vorarlberg	1387	1716	1049
Partvidék	834	1739	551
Csehország	1491	3239	770
Morvaország	1566	2011	577
Szilézia	1717	3149	969
Galícia	1152	745	647
Bukowina	561	978	441
Dalmácia	1377	1722	388
Ausztria (1867)	*1451*	*2126*	*766*
Lombardia	7228	3607	1073
Velence	2836	1864	1119
Ausztria (1857)	*1816*	*2220*	*912*
Nagyváradi kerület	625	680	573
Kassai kerület	517	916	623
Soproni kerület	660	822	455
Pest-Budai kerület	536	1012	659
Pozsonyi kerület	543	799	591
Magyarország	*578*	*853*	*574*
Szerb Vajdaság	858	824	643
Erdély	284	572	544
Horvátország	1689	797	601
Határőrvidék	1211	446	385
Magyar korona országai	*661*	*802*	*574*
Habsburg Birodalom	**1303**	**1768**	**822**

Az iparban ezer önálló iparosra jutó segédszemélyzet tekintetében 3239 és 446 között szóródnak az értékek. A legmagasabb Csehországban és Morvaországban, míg a legalacsonyabb a Katonai Határőrvidéken és Erdélyben, ahol mindössze a birodalmi átlag harmadát érik el e mutató értékei. A Vajdaságban a helyzet a Soproni kerülethez volt hasonló. A magyar koronatartományok illetve kerületek közül egyedül a Pest-Budaiban érte el az egy egész főt az egy iparosra jutó segédszemélyzet létszáma. Megközelítette ezt a Kassai kerületben, de a Nagyváradiban és Pozsonyiban, még a vajdaságinál is kedvezőtlenebbül alakult a kép.

A kereskedelemi segédszemélyzet magas aránya alátámasztja e szektor birodalmon belüli súlyáról elmondottakat mind a Szerb Vajdaság, mind a Magyar korona országait illetően. A birodalom osztrák (1867) tartományai és a Magyar korona országai között lényegesen kevesebb a különbség, mint az agrár vagy az ipari szektor foglalkozási viszonyait vizsgálva. A tartományok sorrendjében Karintia (2541) áll az élen, de a magyar régiók esetében a dobogóra kerültek között nagyon kicsi a különbség: a Pest-Budai kerületet (659) a Vajdaság követi (643) és a Kassai kerület (623).

A Vajdaságról fentiekben ismertetett kedvező képet árnyalja, hogy tanulmányunkban a foglalkoztatottak arányát a keresőkön belül vizsgáltuk. A keresők lakosságon belüli aránya azonban a birodalom keleti felében 30% körüli, míg a nyugatiban ennél lényegesen magasabb volt, ezért a teljes lakosságra vetített foglalkozási mutatók a modern ágazatokban a Szerb Vajdaságban is alacsonyabb arányú foglalkoztatottat adnak.

A tanulmányban közölt térképek osztálykategóriáit úgy alakítottuk ki, hogy az egyes területi sorok szórását is kiszámítva az egyes kategóriák a birodalmi átlagtól való két irányú elmozdulást mutatják.

Összefoglalás

A szerző egy nagyobb kutatómunka részletét mutatja be tanulmányában, amelyben azt vizsgálja, hogy a Habsburg birodalom egyes tartományai és régiói milyen adottságokkal indultak neki a közös piac területén kibontakozó modern gazdasági növekedésnek. Az 1850-60-as évek számos eddig még nem kellően vagy egyáltalán nem kiaknázott forrásai közül e munka az 1857-es népszámlálás alapján vizsgálja a Szerb Vajdaság foglalkozási szerkezetét a birodalom többi tartományaival összehasonlítva. Bemutatja a keresők arányának alakulását az összlakosságban, a gazdaság három fő szektorában foglalkoztatottakét, valamint kitér a foglalkozási viszonyt jellemző önálló gazdálkodók/iparosok/kereskedők és segédszemélyzetük alakulására. A modern kapitalista szektorok közül a kereskedelemnek kiemelkedőbb szerep jut, az ipari foglalkoztatottak arányát tekintve azonban a tartományok rangsorában csak az alsó harmadban foglalt helyet. A Szerb Vajdaság ezek alapján egy, az agrárszektor dominanciáját mutató régió, ahol azonban az agrárszektor viszonylagos előrehaladottsága tapasztalható (a relatíve magas mezőgazdasági segédszemélyzet, azaz bérmunka alapján).

IRODALOM

Dányi Dezső: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.

Gulyás László: Két régió - Felvidék és Vajdaság - sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő. Budapest. 2005. 35-37.

Katus László: Népesség és anyanyelv, 1850. In: Glatz Ferenc (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas Lap és Könyvkiadó Vállalat. Budapest, 1988.
Nagy Mariann: A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Gondolat, Budapest, 2002.
Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, 1859.

FÜGGELÉK

Az 1857-es népszámlálásnál a lakosság személyi viszonyait a számbavételnél öt kategóriába osztották: I. vallás, II. foglalkozás, III. kor, IV. családi állapot, V. tartózkodási hely. A II. kategória felmérésére a következő csoportosítások születtek:

Lelkészek, hivatalnokok, katonák, literátusok és művészek, jogászok és jegyzők, egészségügyiek, földbirtokosok, háztulajdonosok és járadékosok, kereskedők, hajósok és halászok, segédmunkások (mezőgazdaságiak, ipariak, kereskedelmiek, egyéb szolgák, napszámosok), egyebek (14 év feletti férfiak, asszonyok és gyermekek).

MELLÉKLETEK

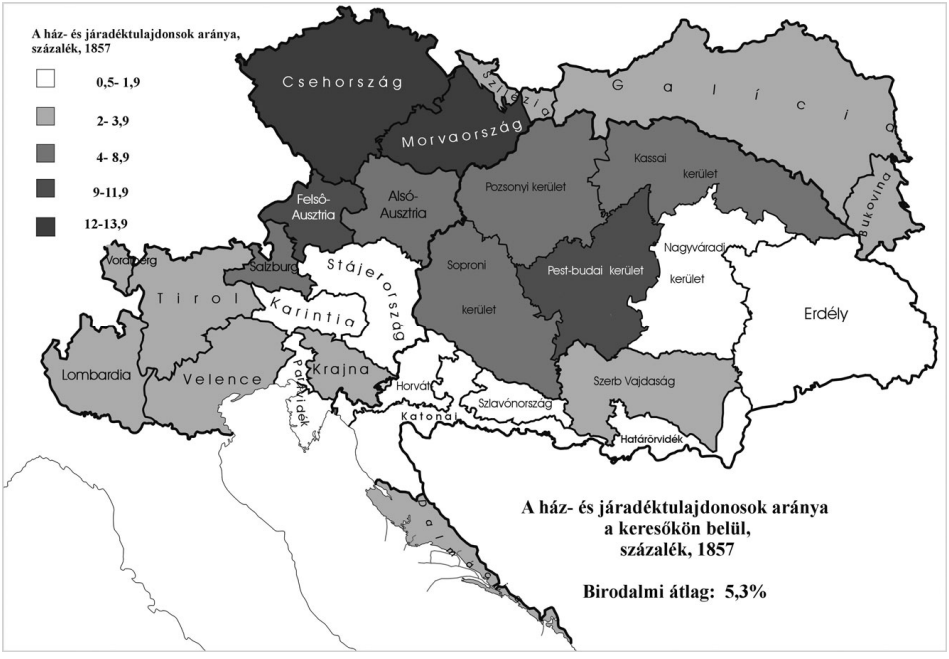
A ház- és járadéktulajdonsok aránya, százalék, 1857
0,5- 1,9
2- 3,9
4- 8,9
9-11,9
12-13,9
Csehország
Morvaország
Szilézia
Galícia
Kassai kerület
Bukovina
Pozsonyi kerület
Felsö-Ausztria
Alsó-Ausztria
Nagyváradi kerület
Pest-budai kerület
Soproni kerület
Vorarlberg
Salzburg
Stájerország
Tirol
Karintia
Erdély
Lombardia
Velence
Krajna
Horvát
Szlavónország
Katonai Határvidék
Szerb Vajdaság
Határörvidék
A ház- és járadéktulajdonosok aránya a keresőkön belül, százalék, 1857
Birodalmi átlag: 5,3%

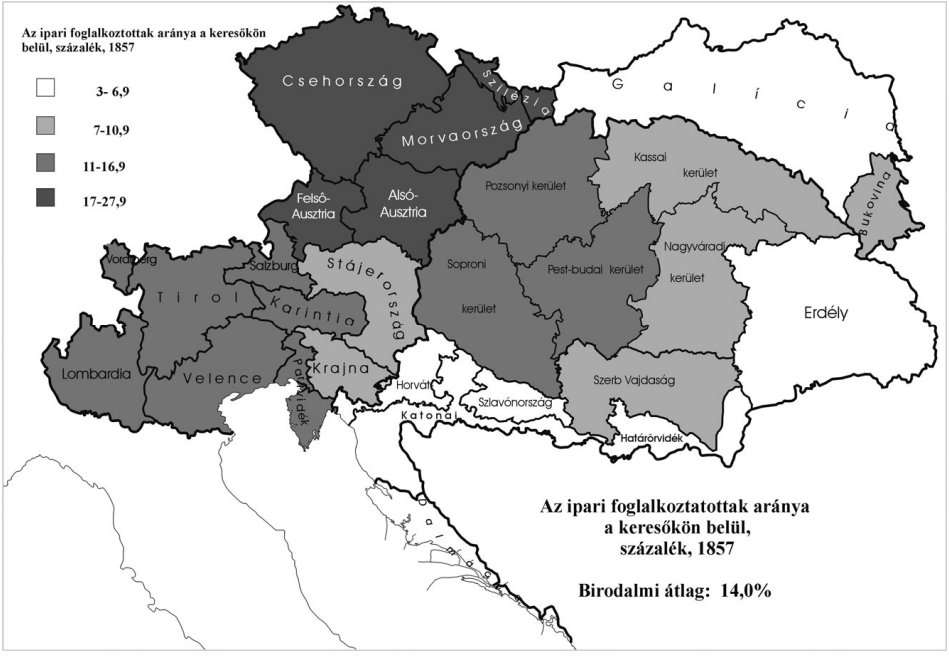
Az ipari foglalkoztottak aránya a keresőkön belül, százalék, 1857
3- 6,9
7-10,9
11-16,9
17-27,9
Csehország
Morvaország
Szilézia
Galícia
Kassai kerület
Bukovina
Pozsonyi kerület
Felsö-Ausztria
Alsó-Ausztria
Nagyváradi kerület
Pest-budai kerület
Soproni kerület
Vorarlberg
Salzburg
Stájerország
Tirol
Karintia
Erdély
Lombardia
Velence
Krajna
Horvát
Szlavónország
Katonai Határvidék
Szerb Vajdaság
Határörvidék
Az ipari foglalkoztatottak aránya a keresőkön belül, százalék, 1857
Birodalmi átlag: 14,0%

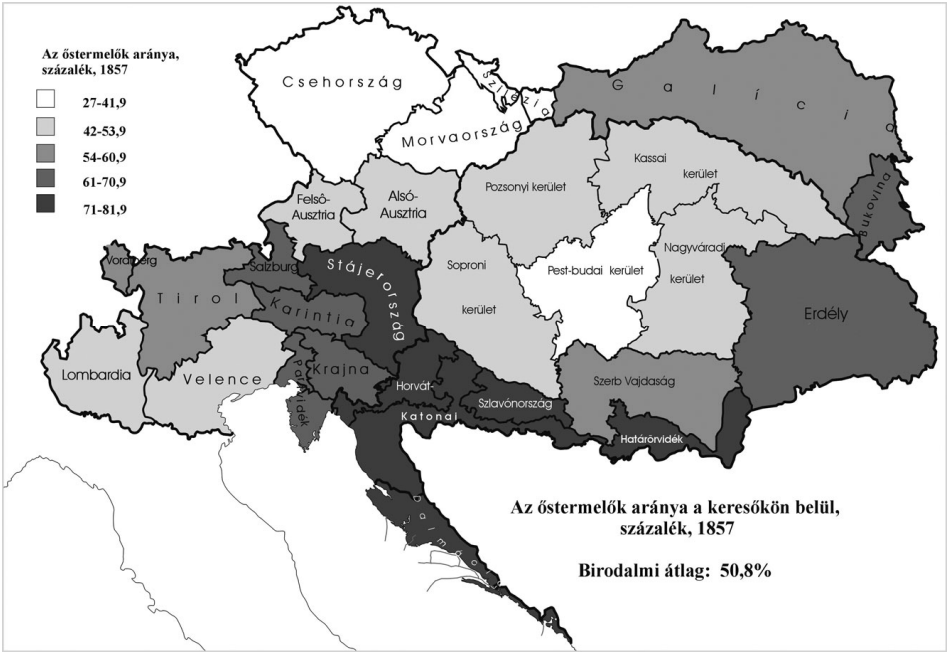
Az őstermelők aránya, százalék, 1857
27-41,9
42-53,9
54-60,9
61-70,9
71-81,9
Csehország
Morvaország
Szilézia
Galícia
Kassai kerület
Pozsonyi kerület
Alsó-Ausztria
Felső-Ausztria
Bukovina
Nagyváradi kerület
Pest-budai kerület
Soproni kerület
Vorarlberg
Salzburg
Stájerország
Tirol
Karintia
Erdély
Lombardia
Velence
Krajna
Horvát-Szlavónország
Katonai Határőrvidék
Szerb Vajdaság
Dalmácia
Az őstermelők aránya a keresőkön belül, százalék, 1857
Birodalmi átlag: 50,8%

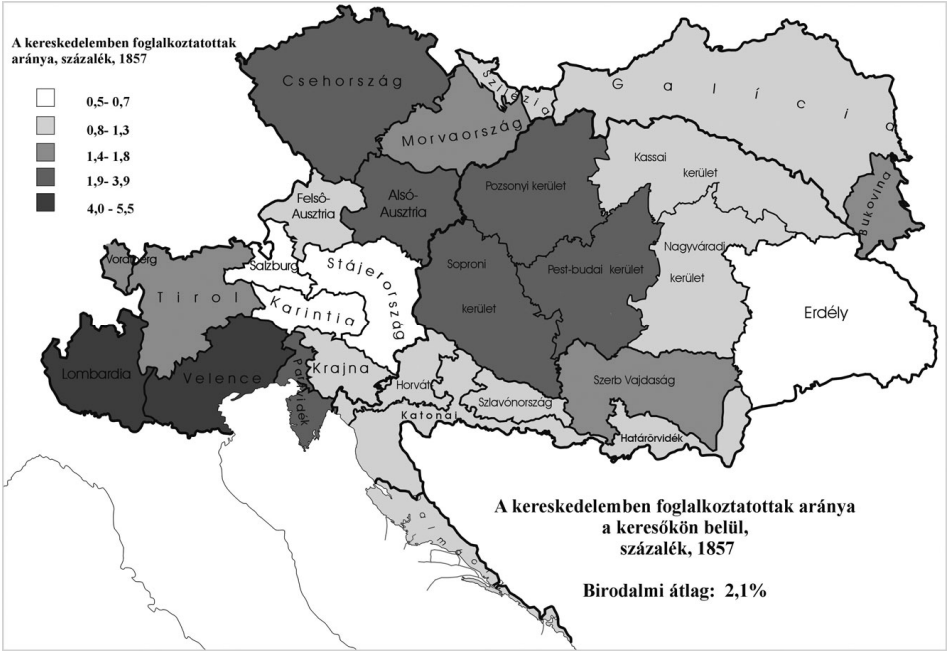
A kereskedelemben foglalkoztatottak aránya, százalék, 1857
0,5- 0,7
0,8- 1,3
1,4- 1,8
1,9- 3,9
4,0 - 5,5
Csehország
Morvaország
Szilézia
Galícia
Kassai kerület
Pozsonyi kerület
Alsó-Ausztria
Felső-Ausztria
Bukovina
Nagyváradi kerület
Pest-budai kerület
Soproni kerület
Vorarlberg
Salzburg
Stájerország
Tirol
Karintia
Erdély
Lombardia
Velence
Krajna
Horvát-Szlavónország
Katonai Határőrvidék
Szerb Vajdaság
Dalmácia
A kereskedelemben foglalkoztatottak aránya a keresőkön belül, százalék, 1857
Birodalmi átlag: 2,1%

DR. NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A Délvidék mint geopolitikai puffer

A kortárs magyar földrajztudomány egyik jellemzője, hogy fokozódó érdeklődéssel fordul katonai, katonaföldrajzi kérdések felé, és e folyamat a hazai történeti földrajzban is kimutatható. A 2004-ben Nyíregyházán – *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920)* címmel – tartott tudományos konferencia már egyértelműen bizonyította, hogy a táj egyes históriai korszakokat jellemző állapotának rekonstruálása nem lehetséges pusztán földrajzi eszközrendszerrel, hanem – a történeti megközelítés mellett – igényli a katonai, katonaföldrajzi, geopolitikai szemléletet is. A Délvidék kérdéskörében különösen érvényesül a fenti módszertani igény, amikor e sajátos földrajzi tájat geopolitikai, geostratégiai szempontból dolgozzuk fel, vagyis az egységes, a Kárpát-medence egészét kitöltő Magyarország védelmi rendszerében és külpolitikai viszonyaiban megjelenő kategóriaként, ütközőtérségként tárgyaljuk. Mindezt szem előtt tartva – tanulmányunkban – a Délvidék mint geopolitikai puffer témakörét elsősorban geográfiai módszertani problémaként közelítjük meg, hogy ily módon érzékeltessük, mintegy a táj más tájakhoz viszonyított védelmi funkcióján át, a katonai és katonaföldrajzi, geopolitikai nézőpont érvényesítésének lehetőségét a történeti földrajzi kutatásokban.

Módszertani alapvetés

Amikor a Kárpát-medence sajátos elhelyezkedésű tájegységének, a Délvidéknek geopolitikai megjelenési formát – geopolitikai puffer – tulajdonítunk, akkor ezzel azt is állítjuk, hogy a kérdéskör történeti földrajzi vizsgálati eszközei közé új elemeket, új szempontokat emelünk be. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, amely szerint a *„…történeti földrajz egy-egy történelmi korszak komplex geográfiai jellemzésére törekszik…”*[1] , míg ezzel együtt kiemeli *„…a földrajzi környezet meghatározott korra jellemző specifikumait…”*[2] , akkor ezzel azt is állítjuk, hogy a történeti földrajzi kutatások nem elégedhetnek meg pusztán a geográfiai módszerek alkalmazásával, hanem a hadtudomány, a geopolitika és a politológia szemléletmódját is érvényesíteniük kell. Pontosabban fogalmazva minden olyan tudományét, amely a földrajzi térrel összefüggésben álló jelenséget vizsgál, mert a geográfiai viszonyrendszer belső szerveződésére a földrajz-

[1] Frisnyák Sándor; A történeti földrajz alapjai in.; Tóth József (szerk.): Általános társadalomföldrajz, II. kötet (Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2002.), 18. oldal
[2] Ugyanott

tudomány hagyományos érdeklődési körén kívül eső tényezők is hatnak. Ilyen a hadügy, amelynek ugyan van a geográfiával közös területe, a katonaföldrajz, és amelynek mindennapi működése erős földrajzi vonásokat mutat, ám mégsem vág teljes egészében a földrajztudomány körébe. Ugyanakkor lehetnek a földrajzi tájnak olyan történelmi időszakai, amikor a hadügy részben determinálja a tér szerveződését, és közben olyan, általában rövid idő alatt lezajló, átalakító hatást gyakorol, amely akár évszázadokra is meghatározhatja a táj arculatát. Ilyenkor a hadügy geográfiai faktorrá válik és természetesen a földrajzi vizsgálódások középpontjába kerülhet. Vagyis lehetségesek történelmi időszakok, amelyeknek földrajzi környezetéről csak oly módon lehet átfogó képet nyújtani, ha e képben katonai elemeket is megjelenítünk. Hogy minderre példával is éljünk, említjük meg a magyar történelemből a török hódoltság másfél évszázadát és a Rákóczi-szabadságharc éveit. Mint ahogyan a hagyományos földrajzi módszereken túlmutat a –geopolitikai pufferként felfogott – Délvidék vizsgálata is, mert ebben az esetben a természeti, gazdasági és társadalomföldrajzi kérdések mellett olyan, néhol egyértelműen katonaföldrajzi jelenségek gyakorolnak hatást, mint a határvédelem katonai szakmai szempontjai, a nagyhatalmi törekvések, a határ biztosításának hadtudományi feltételrendszere, a földrajzi gondolat – mint kultúrtörténeti tényező – determináló ereje. Ez teszi a Délvidéket érdekes történeti földrajzi problémává, olyan kérdéskörré, amely jelentősen túlmutat a táj egyes korszakokat jellemző arculatának bemutatásán.

Véleményünk szerint – még mielőtt a konkrét táj történeti földrajzi vonatkozásairól szót ejtenénk – először azt a módszertani kérdést kell megvizsgálnunk, hogy a hadtudomány és a geopolitika, a geostratégia szemlélete mennyiben alkalmas történelmi események, folyamatok földrajzi értelmezésére, vagyis megfelel-e a történeti földrajz igényeinek. Eddigi kutatási eredményeink alapján úgy véljük, hogy a katonai szempontokat érvényesítő hadtudományi és katonaföldrajzi szemlélet jelentősen bővítheti a történeti földrajz lehetőségeit, egyrészt mert a katonák földrajzi gondolkodásától nem idegen a geográfiai elem, másrészt pedig lehetnek olyan földrajzi vonatkozású társadalmi jelenségek (a háborúkon túl ilyen a nagyhatalmi és hatalmi rivalizálás, az állam hatalmi érdekeinek érvényesítése, a társadalom védelmi intézményrendszere, hogy csak néhányat említsünk), amelyek katonai értelmezése tárhat fel mélyebb ok-okozati összefüggéseket.[3] Tudomásul kell vennünk, hogy a táj belső folyamatrendszere, térszerveződése a benne zajló hadügyi folyamatok nélkül nem értelmezhető. Úgy véljük, hogy *Cholnoky Jenő* találó mondata a magyar történeti földrajz egyik alapművében, nevezetesen, hogy a történelmi folyamatok értelmezéséhez a

[3] Nagy Miklós Mihály; Egy évszázad katonaföldrajza, Földrajztanítás, 2003., 1-2. szám, 17-20. oldal, u. ő.; A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai in.; Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.); Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) (Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Zürich, 2004.), 3-15. oldal, u. ő.; Kis magyar hadelmélet, Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata (Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006.)

geográfiai viszonyrendszer vizsgálata visz közelebb[4], úgy igaz, hogy meghatározott időszakokban a katonai, a földrajzi és a katonaföldrajzi szempontok együttese adja, hogy minek miért kellett az adott módon történnie.

A katonai gondolkodásnak – az újkori hadtudomány születése óta – állandó része a földrajzi elem, valamint a történeti földrajzi szemlélet. A századforduló katonaföldrajza is erősen historizáló volt[5], ami legfőképpen abban öltött testet, hogy e tudományterület egyik feladatának sokan azt tartották; a hadtörténelmi események földrajzi viszonyrendszerét ábrázolja. Ilyen próbálkozások történtek hazánkban is.[6] A hadügyben és a hadtudományban meghúzódó történeti földrajzi elemet erősítette, hogy különösen az első világháborút követően jelentősen bővült a katonai gondolkodás geográfiai szemlélete, és az addigi, túlnyomórészt leíró katonaföldrajzi szemlélet a földrajzi oknyomozás irányába mozdult el. Ez eredményezte a védelemföldrajz kiválását a katonaföldrajzból, és szinte ezzel egyidőben a politikai földrajz és a geopolitika, valamint a hadtudomány közeledését egymáshoz.[7] Ekkor kristályosodik ki az a gondolat, ami hamarosan általános szemléletté válik, hogy a geográfiai és a katonai megközelítés együttes alkalmazásával lehet történelmi, hadtörténelmi eseményeket értelmezni, valamint a földrajzi tényezőknek a katonai eseményekre gyakorolt determináló hatását kimutatni.[8] Ilyen jellegű vállalkozást egyik rövid írásában *Julier Ferenc* tett, amikor a Kárpát-medence belső térségének a magyar hadtörténelemben betöltött szerepét összegezte.[9]

---

[4] Cholnoky Jenőnek a gondolkodásmódjára oly jellemző mondatát a filológiai hűség kedvéért idézzük, a Hazánk és népünk egy ezredéven át, A magyarság hajdan és most (Somló Béla Könyvkiadó, Budapest, é. n.) című kötetének 4. oldaláról; *„ ...Az ember élete egészen a legujabb korig, a technika hihetetlen haladásának koráig, annyira függött a természetadta körülményektől, hogy ezeknek a körülményeknek pontos ismerete szinte parancsolólag előírja, hogy hogyan kellett a dolognak történnie, ha helyesen itéljük meg az eredményeket…"*

[5] Langhans, Paul: Bedeutung und Ziele der Militärgeographie, Petermanns Geographische Mitteilungen, 1909., 10. szám, 289-292. oldal

[6] Tiszaujhelyi Ujhelyi Péter; Hadtörténelem és katonai földrajz, Magyar Katonai Közlöny, 1908., 9. szám, 1026-1046. oldal

[7] E tudománytörténeti folyamatról összefoglalásként lásd Nagy Miklós Mihály; Kis magyar hadelmélet, 115-172. oldal, valamint a kor katonaföldrajzi szemléletét meghatározó német szakirodalomból: Stuhlmann, Friedrich; Militärgeographie – Wehrgeographie, Petermanns Geographische Mitteilungen, 1933., 11-12. szám, 285-287. oldal, Niedermayer, Oskar von; Wehrgeographie (Steiniger-Verlage, Berlin, 1942.), Mundt, Hans; Geographie und Strategie, Geographische Zeitschrift, 1934., 1. szám, 1-16. oldal, Haushofer, Karl; Erdkunde, Geopolitik und Wehrwissenschaft, Rede zur Universitäts-Jubiläums-Feier gehalten am 26. Juni 1934 (Universitätsbuchhandlung Max Huebner, München, 1934.).

[8] Tanulmányunk kereteit meghaladja e kérdéskör részletes kifejtése, így csak a katonai, katonaföldrajzi és a geográfiai együttes nézőpont alkalmazására – módszertani szempontból – példaként szolgáló néhány, az alábbiakban megadott írásra hívjuk fel a figyelmet: Schenke, Wolf; Der Raum als Waffe, Eine Studie zum Krieg der halben Maßnahmen, Zeitschrift für Geopolitik, 1938., 9. szám, 705-711. oldal, Franke, Alfred; Wehrgeographisches zum Rußlandfeldzug Napoleons, Zeitschreift für Geopolitik, 1934., 7. szám, 449-461. oldal. Az újabb hadtudományi szakirodalomból – a geográfiai és a hadtudományi közös szemlélet példás alkalmazását tekintve – feltétlenül kiemelendőnek tartjuk Harald Weghaupt három részes tanulmányát, Historische und geopolitische Aspekte der russischen Staadtsidee, Österreichische Militärische Zeitschrift, 1995., 1. szám, 49-58. oldal, 2. szám, 169-180. oldal, 3. szám, 285-296. oldal.

[9] Julier, Franz; Rumpfungarn, Zeitschrift für Geopolitik, 1938., 8. szám, 622-627. oldal

A hadtudomány geográfiai vonatkozásai és az abban rejlő történeti földrajzi szemlélet erősödéséhez nyilván hozzájárult a geográfiai követelményeket megfogalmazó hadtörténetírás huszadik századi rohamos fejlődése is.[10] Az egyre sokasodó és egyre mélyülő hadtörténeti kutatások fokozott igényt támasztottak a fegyveres konfliktusokat magukba fogadó földrajzi tájak históriai korszakonként történő ábrázolásával szemben. Ez az oka, hogy a két világháború közötti magyar hadtörténész-nemzedék egyben mindig történeti földrajzot is írt, amennyiben a katonai események feldolgozását rendszerint az azokat determináló földrajzi környezet ismertetésével kezdték. E gondolat és módszertani fogás pedig azt eredményezi, hogy a huszadik század végére kialakul egy sajátos tudományterület, a csatatérkutatás, amely a jelentősebb hadtörténelmi események földrajzi környezetéről hivatott a pillanatnyi geográfiai helyzetet tükröző képet nyújtani.[11] Vagyis a hadtudományban egyértelműen jelen van a történeti földrajzi szemlélet, amely azonban csak a politikai földrajz és a geopolitika társadalmi folyamatokat földrajzi alapon értelmező nézőpontjából kiindulva alkalmas hosszú históriai időszakok földrajzi viszonyrendszerének feldolgozására. Mert az ütközetek, hadjáratok, jelentős események pillanatnyi képe bármennyire is a geográfiai erők hatása alatt áll, mégiscsak pillanatnyi kép. A történelmi folyamatok hosszan hatnak, ezért fölrajzi értelmezésükhöz is másfajta geográfiai szemlélet kell. A politikai földrajz, majd az abból kinövő geopolitika képviseli e szemléletet, és ettől válik alkalmazhatóvá a történeti földrajzi kutatásokban.[12] A geopolitika okozati viszonyok, elsősorban földrajzi tényezőkkel magyarázott törvényszerűségek megfogalmazására törekszik, ebben pedig benne rejlik – miután törvényszerűségeket a hasonló események nagy számú ismétlődéséből lehet levonni –, hogy mindig nagy érdeklődéssel fordul a történelmi folyamatok felé.[13] Érdekessége a dolognak, hogy a 19. században szilárd formákat öltő politikai földrajz, majd a geopolitika is, milyen szívesen nyúlt katonai kérdésekhez. Ma már nehezen lehet megmondani, hogy e fokozódó érdeklődés mennyiben volt köszönhető annak az egyszerű, szakmai jelenségnek, hogy a hadügy minden más társadalmi tevékenységnél szorosabban kötődik földrajzi környezetéhez, vagy pusztán csak a korabeli társadalmat mindig is jellemző katonai kérdések irányába megmutatkozó vonzalomról van-e szó. Annyi azon-

[10] Nowosadtko, Jutta; Krieg, Gewalt und Ordnung, Einführung in die Militärgeschichte (Edition Diskord, Tübingen, 2002.)

[11] Nagy Miklós Mihály; Kis magyar hadelmélet, 177-179. oldal

[12] A politikai földrajz és a geopolitika tudománytörténetére – elsősorban módszertani szempontból – lásd; Maull, Otto; Politische Geographie (Gebrüder Borntraeger, Berlin, 1925.), 1-31. oldal, Tiesfen, Ernst; Die Eingrenzung der Geographie, Petermanns Geographische Mitteilungen, 1927., 1. szám, 1-9. oldal, Hennig, Richard – Körholz, Leo; Einführung in die Geopolitik (Teubner Verlag, Leipzig-Berlin, 1933.), Maull, Otto; Das Wesen der Geopolitik (Teubner Verlag, Leipzig-Berlin, 1936.), Haushofer, Karl; Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik in.; Haushofer, Karl – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto; Bausteine zur Geopolitik (Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grunewald, 1928.), 29-48. oldal.

[13] Erre igen szép, egyben a két világháború közötti kezdeti tematikus kartográfia egyik példája a Max Georg Schmidt és a Hermann Haack szerkesztésében megjelent Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik (Justus Perthes, Gotha, 1929.).

ban bizonyos, hogy a politikai földrajz, majd a geopolitika egy sor olyan törvényszerűséget fogalmazott meg, amely kiválóan alkalmas katonai vonatkozású történeti földrajzi jelenségek értelmezésére.[14] Amikor az államhatárok kérdéskörét vizsgálja, az állam hatalmi érdekeinek földrajzi alapokon nyugvó érvényesítéséről szól, a tengeri és szárazföldi hatalmak kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségeiről beszél, vagy éppen a földrajzi bekerítettség és az abból való kitörés kérdésköreit tárgyalja, mindig egyszerre alkalmaz geográfiai, történeti és hadtudományi szempontrendszert. Mindennek alapján mondhatjuk el, hogy a geopolitika alkalmas lehet a történeti földrajzi kutatások látókörének jelentős bővítésére.

Azonban a hadtudományi és a geopolitikai megközelítés alkalmazása a történeti földrajzban felveti annak problémáját, hogy nem vetítünk-e vissza a múltba ma ismert kategóriákat, a csak napjaink tudományos gondolkodását jellemző ismeretrendszert. Vagyis másként fogalmazva, nem tudománytalan-e az a módszer, amely a 19. és 20. században megfogalmazott törvényszerűségek felismerését és alkalmazását várja el a megelőző korok emberétől. Ha ezalatt a korábbi századok szereplőitől napjaink tudományos szintű gondolkodását várjuk el, akkor nyilvánvalóan vétünk a történetiség elvének. Ám a hadtudományi és geopolitikai gondolkodás esetében nem ilyen egyértelmű a válasz. A földrajzi elem térhódításának a politikai és a katonai gondolkodásban évezredekre visszanyúló kultúrtörténete van, amelynek egyik jellemzője, hogy geográfia, politikai gondolkodás és hadügy, hadtudomány fejlődése szoros kapcsolatban áll egymással. Így alakul ki az a sajátos helyzet, hogy a katonai, politikai – mint szakmai – földrajzi műveltség mindig az adott kor általános földrajzi színvonalán áll, ám ettől a hadviselő és a politikai döntéseket hozó ember geográfiai ismerethalmaza meghaladhatja a saját korát jellemző szintet. A geográfiai elem minden kor politikusainak és katonai szakembereinek tudatában benne él, még ha nem is tudománnyá szerveződött formában, vagyis magasabb szinten. A napi élet praktikuma eredményezhet viszonylag magas szintű geográfiai tudást, és ez a földrajzi empíria irányítja évszázadokon, évezredeken át a politikai és katonai döntéshozókat. A földrajzi tapasztalat pedig, amely alapján az állam legfelső vezetése működik, mindig ugyanaz, mondhatnánk saját magát ismétli, ezért lehet földrajzi alapon politikai, katonai folyamatokat a törvényszerűség szintjére emelve vizsgálni. Továbbá ebben rejlik annak oka, hogy a geopolitika és geostratégia mindig általános, sőt akár a politikai élet napi gyakorlatában is használható általános érvényű következtetések levonására törekszik. Amikor a geográfia, a hadtudomány eljutott arra a szintre, hogy ismerethalmaza a külön-

[14] A hatalmas terjedelmű, összefoglaló politikai földrajzi, geopolitikai szakirodalomból e helyen pusztán az alapgondolatokat lefektető Friedrich Ratzel két művét említjük. Az egyik a magyarul is megjelent A Föld és az ember, anthropogeographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai (Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1887.) című feldolgozása. A másik egy hazánkban kevésbé ismert alaptanulmánya, amely a Petermanns Geographische Mitteilungen 1896. évi 5. számának 97-107. oldalán jelent meg, a Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten címmel.

böző rendszerező elvek felhasználásával tudományos rendszerré szerveződjön, akkor tulajdonképpen a már hosszú évszázadok óta meglévő, tapasztalati úton szerzett ismeretanyagot dolgozta fel. Ennek alapján beszélhetünk a katonai szakmát jellemző földrajzi gondolkodás fejlődésének, ami gyakorta szorosan összefonódik a politikai földrajzi, majd a geopolitikai szemléletmóddal, két korszakáról; az empíria és a tudományos gondolkodás koráról.[15] Vagyis az ismeretek, különösen az eredményes hadviseléshez szükséges földrajzi ismeretek minden fejlődésük, gyarapodásuk ellenére a gyakorlat szintjén mindig jelen voltak, így ha a mai kategóriák visszavetítése a múlt időkbe tudománytalan is, egyáltalán nem az a földrajzi tényezők kihasználásának igénye és szakmai követelménye a múltban. Mert, hogy triviális példával éljünk, a középkori magyar királyok és hadvezérek nem tudhatták, nem ismerhették a geopolitikai ütközőtér fogalmát, ám attól még nagyon jól ismerték mondjuk a hegyvidéki és a folyami védelem nehézségét, mint ahogy tisztában lehettek a határnak a védelemre kedvezőbb terepszakaszokra történő előretolása előnyeivel. Mint majd látjuk, a geopolitikai pufferként értelmezett Délvidék is ezt igazolja.

E fenti – elsősorban – tudományelméleti problémák mellett feltétlenül szükségesnek érezzük a Délvidék fogalmának tisztázását. Általános és történeti földrajzi lexikonjaink eltérő módon értelmezik e tájegység fogalmát, ami egyben utal arra, hogy az egyes történelmi korokban más és más térséget illettek e terminológiával.[16] E fogalmi meghatározások közös eleme, hogy a történelmi Magyarország Drávától délre elterülő térségeit értik – valamilyen tartalommal – alatta. Jóllehet ez történeti szempontból nyilván helyes, ám a pufferzónaként történő értelmezéshez mégsem visz közelebb. Nem vihet közelebb, mert a Dráván túli területek megszerzése után a magyar királyság déli határait a Száva, a Duna, valamint a Déli-Kárpátok alkották, és a valódi ütközőzóna e határvonaltól délre terült el. Úgy véljük, hogy a geopolitikai pufferként értelmezett Délvidék sokkal tágabb fogalom, mint a történeti és történeti földrajzi szakirodalomban eddig értett térség, aminek mélyebb oka a *geopolitikai puffer* tartalmában rejlik.

A politikai földrajz általában az ütközőállam fogalmát használja, és ezalatt olyan államot ért, amely a nagyhatalmak befolyási térségeit választja el egymástól és megakadályozza azok közvetlen összeütközését.[17] A mai magyar hadtudomány is ugyanilyen értelmet tulajdonít az ütközőállam fogalmának, amennyiben

[15] Erről részletesen lásd; Nagy Miklós Mihály; Kis magyar hadelmélet, u. ő.; Geográfia és hadelmélet, Földrajzi Értesítő, 2002., 1-2. szám, 237-247. oldal és Siposné Kecskeméthy Klára – Nagy Miklós Mihály; A magyar katonaföldrajz alapkérdésének változása és vizsgálati mutatói, Földrajzi Értesítő, 1995., 1-2. szám, 71-89. oldal.

[16] Kollega Tarsoly István (szerk.); Révai Új Lexikona, V. kötet (Babits Kiadó, Szekszárd, 2000.), 309. oldal, Zsidi Vilmos (szerk.); Történeti földrajzi kislexikon (Talentum Oktatási Stúdió BT., Budapest, 1995.), 39. oldal

[17] Schmidt, Max Georg – Haack, Hermann; Geopolitischer Typen – Atlas, 45-46. oldal, Leser, Hartmut (szerk.); Diercke-Wörtenbuch der Allgemeinen Geographie, 2. kötet, (3. kiadás), (Deutscher Taschenbuch Verlag – Westermann Schulbuchverlag, München – Braunschweig, 1987.), 110. oldal, Kovács Zoltán; Társadalomföldrajzi kislexikon (Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001.), 156. oldal

alaplexikona szerint; *„…olyan független állam, amely földrajzilag nála erősebb, egymással rivalizáló hatalmak között helyezkedik el, és így földrajzi helyzeténél fogva – csökkenti az azok közötti összeütközés valószínűségét. Valamely államnak az ilyen szerepét ált. a nagyhatalmak közötti nemzetközi megegyezés (ha van ilyen) határozza meg. A megegyezés kiterjedhet az illető állam függetlenségének garantálására is. Az I. és II. vh. előtt Franciao. és Németo. viszonyában ~nak vélték Belgiumot és Luxemburgot. A történelem azonban azt mutatja, hogy végül is egyik állam sem maradt sértetlen és független a >>nagyok<< háborújában. A politikai szóhasználatban lehet találkozni az ütközőzóna kifejezéssel is, ez földrajzilag szorosan egymás mellett elhelyezkedő ~ok együttes területére vonatkozna…”*[18]

A fogalom tartalmára hívjuk fel az olvasó figyelmét, amennyiben itt olyan köztes térségről van szó, amely a nagyhatalmak védelmét szolgálja, ám nem saját területükön. Ennek a kitételnek felel meg a szócikkben említett két példa is, Belgium és Luxemburg. Ha megnézzük, hogy Európa térségében hol alakultak ki ilyen ütköző államok – a ma ismert Hollandia, Belgium, Svájc, Luxemburg, a 19. század végén Montenegró, a két világháború közötti balti államok –, azt tapasztaljuk, hogy a nagyhatalmak elő(erő)terében, valóban azok akaratából létrejött államokról van szó. E helyzet jellemzője, hogy a nagyok a szomszédos kis országok területén védik saját területüket. A hidegháború időszakában kontinensünkön ilyen volt a Szovjetunió európai szövetségeseinek – Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária – területe, amely egységes ütközőzónát alkotott.

S hogyan néz ki mindez a történelmi Magyarország déli határaira vetítve? A két összeütköző hatalom adott, amennyiben a történelmi Magyarország érdekei ütköztek össze a Balkán-félszigeten észak felé terjeszkedő hatalmakkal (legfőképpen a Bizánci Birodalommal és a Török Birodalommal). Ám ezekben az évszázados harcokban nem a Dráva és a Száva közötti, hagyományosan Délvidéknek nevezett terület alkotta a pufferzónát, hanem az attól délre elterülő térség. Ezért úgy véljük, hogy katonai és hatalmi okokból kiindulva, amikor a geopolitikai puffer szerepét játszó Délvidékről beszélünk, akkor a Dráva és a Száva közötti térség mellett, a Száva, az Al-Duna és a Déli-Kárpátok vonalától délre elterülő vidékeket kell érteni. Vagyis azokat a térségeket, amelyeket a hatásos országvédelem érdekében a középkori magyar királyság igyekezett befolyása alatt tartani. E széles területsáv pontosan meghatározható, amennyiben a magyar történeti földrajz közel száz évvel ezelőtt egyértelműen rögzítette a Magyar Királyság balkáni birtokait. E pufferzóna, vagyis a szomszédos balkáni hatalommal szembeni érdekérvényesítés és így az ütközőterület határa addig terjedt, ameddig a magyar birtokok, magyar befolyású felségterületek.[19] Miután azonban a Dráván túli területek meghódításáig, majd a Szávától délre eső térsé-

[18] Szabó József (szerk.); Hadtudományi lexikon, 2. kötet (Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest, 1995.), 1383. oldal

[19] Győrffy István; Magyarország régi balkáni birtokai, Földrajzi Közlemények, 1916., 1. szám, 19-37. oldal

gek elveszítésével a Dráva és a Száva köze vette át az ütközőzóna szerepét, célszerűnek látszik e vidéket is bevonni vizsgálódásunk körébe, amelynek időhatárát a honfoglalástól a mohácsi vészig tartó intervallumban rögzítjük. Teszszük ezt abból a szakmai okból, hogy 1526 után az általunk vizsgált térség zöme török uralom alá került és ezzel megszűnt a geopolitikai ütközőzóna-szerepe, amennyiben a két szembenálló hatalom érdekei és befolyása más földrajzi térségekben csapott össze (a Kárpát-medence belső hegyvidékeinek belső lábainál, illetve az ütközőállammá alakult Erdélyi Fejedelemség határainál).

Mint láttuk a Délvidék geopolitikai pufferként való megközelítése túlmutat a hagyományos történeti földrajz keretein és olyan sokrétű nézetrendszert igényel, aminek alkalmazására – jelenlegi ismereteink szerint – a magyar tudomány történetében eddig egyetlen próbálkozás történt, amikor későbbi neves történészünk, *Tóth Zoltán* az első világháború idején *Az államterület biztonsága* címmel publikált igen terjedelmes katonaföldrajzi tanulmányt.[20] Tóth írása, amely nagy számban tartalmaz történeti földrajzi utalásokat, elsősorban az első világháború Magyarországának földrajzi viszonyrendszerével foglalkozik, és legfőképpen módszertani tekintetben érdemel figyelmet. Jóllehet szellemes, eredeti megállapításai napjainkban is megállják helyüket, ám fő érdemét mégsem ezekben véljük megtalálni, hanem sokkal inkább abban az összetett szemléletmódban, amelyet alkalmazott. Ratzel politikai földrajza, Kjellén kezdeti geopolitikája, Clausewitz oly sokat vitatott, akkoriban is klasszikusnak számító hadelmélete már a magyar politikai földrajz két világháború közötti évtizedekben beteljesedő felvirágzását megelőzően is olyan módszertani magasiskolát jelentett, amelyet azóta sem sikerült utánozni. Tóth Zoltán igen egyszerű, ám annál nagyívűbb alapötlete az lehetett, hogy az állam védelmével kapcsolatos hadtudományi és politikai földrajzi téziseket gyűjtötte össze és vetítette ki az első világháború Magyarországára. Mindezt az akkori történeti kutatás, és katonaföldrajz eredményeivel támasztotta alá, és ha had- és katonaföldrajzelméleti téren érzünk is írásában néhol bizonytalanságot, azt kell mondanunk, hogy – pusztán szakmai szempontból – műve napjainkban is helytálló. Az egymástól látszólag oly távol fekvő tudományok ismeretanyagainak összegzése alapján jutott Tóth Zoltán – egyebek mellett – arra a megállapításra, amely véleményünk szerint a geopolitikai ütközőterületként felfogott Délvidék tudományos problémájának is kulcsa; *„…A katonai szempont a másik fontos meghatározója az államterületnek. Az ország földjétől nemcsak azt várjuk, hogy egységes munkaterület legyen, hanem azt is, hogy a betörő, hódításra törekvő ellenség ellen lehető védelmet nyújtson, illetőleg azt erősítse. Minél több természetes központot, hol saját seregünk gyülekezhessék s ezeket összekötő, könnyen karbantartható jó utakat. Minél több természetalkotta védőszakaszt, hol a harc esetleges vereségek után újra felvehető legyen. S hogy földünk az ellenséges dúlástól megkíméltessék, mindenekelőtt katonailag megfelelő határokat. Kisebb területű országoknál különösen a határvidék az, melynek katonai fontossága szembeszökő…”*[21]

[20] Tóth Zoltán; Az államterület biztonsága, Földrajzi Közlemények, 1917., 7-8. szám, 311-361. oldal
[21] Tóth Zoltán; id. m., 331. oldal

Az általunk értelmezett Délvidék problémája általában a határvidék poltikai és hatonaföldrajzi kérdésköréhez tartozik. Ezt az általános megközelítést azonban bonyolítja, hogy egyrészt a politikai földrajz és a geopolitika, másrészt a katonaföldrajz terén ismert határvidékek, egymástól főleg szemléletmódban eltérő értékeléséről van szó. Az értékelést pedig tovább nehezíti, hogy itt a Száva és az előterében elhelyezkedő hegyvidék miatt nem a politikai földrajzban is használatos, jó természetes határ játszik szerepet, és hogy ennek az ütközőzónának kialakításában a határvédelemnek – a katonai szakmában szinte megoldhatatlan technikai – feladatait súlyosbítja a folyami és a hegyvidéki védelem kérdésköre. Ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a délvidéki pufferzóna kialakítása nem öncélból történt, hanem szoros összefüggést mutat a Kárpát-medence – mint egységes földrajzi táj – védelmi erejével, ettől elszakítva nem vizsgálható. Ráadásul e védelmi zóna részben önálló államokból, részben pedig a magyar uralom alatt álló bánságok sorából tevődött össze. Így túlságosan széles és összetett volt ahhoz, hogy geográfiai objektumaiban összefüggő egységes földrajzi tájat képezzen, viszont elég nagy kiterjedésű volt, hogy benne helyi regionális központok alakuljanak ki. Ezek vizsgálata részben településföldrajzi módszerekkel oldható meg, részben pedig az általános településföldrajzi tényeket módosító katonaföldrajzi szempontok figyelembevételével. Mindezt számításba véve a középkori Magyarország déli határainál kialakult széles ütközőzóna olyan sajátos térséget jelent, amely belső viszonyrendszerét tekintve igen bonyolult képet mutat, ám amely funkcióját tekintve mégis egyetlen feladatot szolgált, az ország védelmét, és amelyre fokozottan igaz *Tóth Zoltán* megállapítása; *„…a határvonal szinte tükörképe az ország erejének…”*[22]

A Délvidék mint geopolitikai puffer

A történelmi Magyarország déli határai mentén kialakított ütközőterület annak köszönheti létét, hogy e határnak a Dunától nyugatra eső szakasza, amely jelentős részben a Száva mentén húzódott, nem jó, nem úgynevezett természetes határ. Értjük ez alatt, hogy ugyan természeti objektum, a folyó(k), alkotják a határ vonalát, de ezek – mint majd látjuk – főleg katonai szempontból nem kedvező államhatárok. A Kárpát-medence földrajzi keretét alkotó hegyvidék – a jó katonai és geopolitikai határ – a Duna vonalánál megszakad és átadja helyét a folyóvölgynek. Vagyis a történelmi Magyarország déli határai itt nyitottak, ennek eredményeként nem is állandóak. Sajátos helyzetükre Tóth Zoltán már idézett tanulmányában így hívta fel a figyelmet; *„…Magyarország területét a Kárpátok hegylánca és a tengerpart határozza meg. Ha a hegység az Adriáig érne, ez volna a legideálisabb szárazföldi államterület, amely csak elképzelhető, befejezett a végletekig. De a két főhatárvonal közé kevésbé jellegzetes részek ékelődnek. Nyugaton és délen a múltban sem volt szilárd a határ, ma sem az önmagában…”*[23]

[22] Tóth Zoltán; id. m., 323. oldal
[23] Tóth Zoltán; id. m., 349. oldal

A déli határ kedvezőtlen tényezőjét a középkor magyar uralkodói egyszerű, a politikai gondolkodás ősi tapasztalatából eredő eljárással igyekeztek kiküszöbölni; a határ előretolásával, valamint ütközőterület kialakításával. Így a Száván túl bánságok övezetét alakították ki, amelynek összetevő elemei és mélysége történelmi koronként változott, ugyanakkor a magyar határoktól délre elterülő térségekben a kisebb államokat igyekeztek befolyásuk alá vonni.[24] Politikai és történeti földrajzi, valamint geopolitikai szakirodalmunkban tükröződő egységes vélemény, hogy e bánságok elsősorban védelmi célokat szolgáltak. A közelmúlt jelentős hazai történeti földrajzi művének szerzője, *Bak Borbála* például így ír e területekről; *„ ...A Magyar Királysággal lazább kapcsolatban álltak azok, a déli határok mentén időlegesen meghódított területeken szervezett bánságok, amelyeket védelmi célokból hívtak életre az uralkodók, és amelyek sora gyakran csupán befolyási övezetüknek tekinthető. A bánságok élén magyar előkelők álltak, akik – olykor mint legjelentősebb országos méltóságok viselői – a fennhatóságuk alatt levő területen különkormányzatokat hoztak létre. ...A magyar uralkodók a bánságok és a területükön levő várak megerősítésével a Duna-Száva vonaltól délre, az >>ország területén kívül<< igyekeztek a különböző támadókat feltartatni. I. Lajos 1365-1369-ben a Bolgár bánság központjába, Vidinbe helyezett magyar katonasággal gondolta a törököt feltartóztatni. Luxemburgi Zsigmond tudatosan törekedett az ország déli határainak egységesen szervezett védelme kialakítására. Nemcsak a temesi ispán hatáskörét bővítette, de a Macsói bánság jelentőségének növelésére, az 1426-ban szerződéssel megszerzett Nándorfehérvár várát is a macsói bán fennhatósága alá rendelte. A XV. században az Orbász vidékén emeltek új bánsági központot, Jajcát (1444), amelynek hovatartozása, a törökkel szembeni ellenállása, a boszniai politika szerves következménye volt…”*[25] Bak Borbála e történeti földrajzi szempontból nyilván helyes állításai azonban kiegészítésre, mondhatnánk magyarázatra szorulnak, amennyiben nem nyújtanak egyértelmű választ arra, hogy miért kellett a védelem érdekében e hatalmas térségeket magyar befolyás alá vonni. Úgy véljük, hogy ebben az esetben a jó természetes határok eléréséről van szó. A történelmi Magyarországnak a Kárpátok hatalmas íve ad hegyvidéki keretet, ám e hegylánc délen a Dinári-hegyvidék zárt tömbjében folytatódik. A természetes, jó geopolitikai határt ez adja, mert a belső területeket övező hegyvidéki keret tagja. Azonban katonai szempontból nem elég elérni a hegyvidék lábát, hanem birtokba kell venni az abból kivezető, úgynevezett járható irányokat, a Szávába

[24] A bánságok rendszere területi kiterjedésben és szervezetben is sokat változott. A Dudar Tibor szerkesztésében – 1991-ben a Kartográfia Vállalat gondozásában – megjelent Történelmi világatlasz 110., 111., valamint 114-115. oldala alapján a bánságok a következők voltak. A 13. században: Ozorai, Sói, Boszniai, Macsói, Barancsi, Kucsói és Szörényi bánság. A 14. században a Macsói bánság, míg a 15. században a Jajcai, Szreberniki, Macsói és Nándorfehérvári bánság.

[25] Bak Borbála; Magyarország történeti topográfiája, A honfoglalástól 1950-ig (Második kiadás) (História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003.), 58-59. oldal

tartó mellékfolyók völgyeit is.[26] Ezért kell előretolni a Száván jóval túlra az államhatárt és ezért kell a folyótól délre bánságok övét létrehozni. E katonaföldrajzi trivialitást a politikai földrajzi irodalomban, egyben e térség védelmi jellegének hangsúlyozásával, *Rónai András* fogalmazta meg; *„…A természetes határ a Kárpátok vonala, a Kárpátok gerince, délen azonban nem a Száva partja, vagy középvonala, mint ahogy iskolakönyveinkből és térképeinkből megtanultuk. A természetes határ a Balkán előhegyein megy, azoknak a folyóknak a forrásvidékén, amelyek a Száva felé szaladnak és ameddig annak idején a Bánságok lenyúltak. A magyar határvédő bánságok, a szörényi, macsói, bodonyi, sói, ozorai bánság stb. A magyar állam tehát kitöltötte a medencét a természetes határokig, mert hiszen ezek a bánságok magyar kézben tartották a Balkán előhegyeit addig a vonalig, ahol a magyar medence végződéséről tényleg beszélhetünk…”*[27] A Szávától délre elterülő térség birtokbavétele igazolja – katonaföldrajzi szempontból – a tanulmányunk előző fejezetében rögzített véleményünket, nevezetesen, hogy a kor földrajzi szemlélete mellett a katonai szakmának, valamint az akkoriban azzal a szorosan összefonódó állami vezetésnek magasabb fokú geográfiai ismerethalmaza lehetett. Ez azonban – hangsúlyozzuk – véletlenül sem tekinthető a mai értelemben vett politikai, katonaföldrajzi, geopolitikai tudásnak, hanem sokkal inkább az emberi gondolkodásban mindig is meghúzódó geográfiai elemnek, amelyet *Teleki Pál* a földrajzi gondolatnak nevezett.[28]

A délvidéki geopolitikai puffer kérdésköre azonban nem egyszerűsíthető le a magyar történeti és politikai földrajzi szakirodalomban meghonosodott állítására, mert mögötte mélyebb politikai és katonaföldrajzi tartalom rejlik. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyeznünk, hogy az általános szemlélet esetében a geopolitikai ütközőzóna elsősorban a politikai földrajzban a hatalom biztosítása, valamint a határok és védelmük kérdéskörébe vág.[29] Ennek alapja pedig a ma-

[26] Nagy Miklós Mihály; A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai in.; Fisnyák Sándor – Csihák György (szerk.); Gyepűk, várak erődítmények…, 7. oldal

[27] Rónai András; Gondolatok a politikai földrajz témaköréből (Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1941.), 96. oldal

[28] Teleki Pál az általa a magyar geográfiában meghonosított kifejezést így értelmezte; *„…földrajzi gondolat alatt a rajtunk kívül levő, a velünk szemben álló világnak, környezetünknek felfogását értem…”* (Teleki Pál; A földrajzi gondolat története, második kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996., 17. oldal). E földrajzi gondolat történelmi koronként eltérő fokon és minőségben jelenik meg, így nem várható el, hogy a középkori magyar államvezetésnek a mai értelemben vett geopolitikai gondolkodása, sőt geopolitikája lett volna. Ezért hibás az a következtetés, amelyet éppen a délvidéki ütközőzóna kialakítása kapcsán írt a két világháború közötti magyar geopolitikai szakíró, Kalmár Gusztáv Magyar geopolitika (Stádium, Budapest, é.n.) című művének 51. oldalán: *„…Hazánk déli határát kezdettől fogva az Alduna és a Száva jelöli. Bőséges vizük és nagy mocsaras árterük miatt sokkal jobb határok hadi szempontból, mint nyugaton a sekély Lajta és Morva, de messze elmaradnak értékben a kárpáti határok mögött. Őseink is tapasztalták ezt a hátrányt és úgy iparkodtak ezen segíteni, hogy a folyók mindkét partját birtokukba vették és a fontosabb átkelő helyeknél erődöket építettek. Legfontosabbak voltak: Galambóc, Szendrő, Nándorfehérvár és Szabács. Mind a négy vár a Duna, illetve a Száva jobbpartján, azaz a balkáni oldalon feküdt. Ez ismét fényes bizonyítéka középkori királyaink és hadvezéreink geopolitikai éleslátásának…”*

[29] A terjedelmes politikai földrajz és geopolitikai szakirodalomból lásd: az állam területének földrajzi biztosítására Tóth már többször idézett tanulmányán túl Arthur Dix Politische Geographie című művének (Oldenbourg Verlag, München-Berlin, 1922.) Das Streben nach Machtsicherung című fejezetét, 164-187.

gyar határoktól délre elterülő ütközőzóna igen összetett katonaföldrajzi képe. E hatalmas sáv két részre bontható, amennyiben az elválasztó tengelyt a Kárpát-medencéből kilépő Duna alkotja. Ettől keletre, a Déli-Kárpátok és a Duna határolta Havasalföldi Fejedelemség terül el, amelynek térségét a középkor magyar politikai vezetése igyekezett saját fennhatósága alatt tartani. Ennél sokkal bonyolultabb katonaföldrajzi képe van a Szávától délre és az Al-Dunától nyugatra elterülő zónának, amelynek déli határai állandó változásban voltak. Katonaföldrajzi szempontból e térség keleti szélének fő geográfiai objektuma az *Aldunai-szoros*, amely a folyó – mai nevén – Báziás és Turnu Severin közötti szakaszán választja el a Bánsági-hegyvidéket a Balkán-hegységtől.[30] A Duna e hatalmas méretű áttörése évszázadokon át volt a hadak útvonala; miután az utánszállítás zömében vízi úton történt, ugyanakkor ez a Kárpát-medence Balkánra nyíló kijárója, az Aldunai-szoros megkerülhetetlen akadály volt. Katonaföldrajzilag a Kárpát-medencében még egy hasonló nagyságú folyami könyököt ismerünk, a Dunántúli- és az Északi középhegységet elválasztó dunai áttörést. Mindkét helyet jellemzi nagy hosszúsága, aminek eredményeként több nevezetes, a hadtörténelemből ismert településnek adnak helyet. Az északiban ül Esztergom, Visegrád, Aquincum, Buda, míg az Aldunai-szorosban Nándorfehérvár, Szendrő, Galambóc, Szörényvár. A geopolitikai ütközőzóna innen számított északi határát a Száva alkotja, amelynek széles völgyébe, délről észak felé haladva, a hegyvidékből kilépő folyók – Morava, Drina, Bosna, Vrbas – tartanak. Miután a folyó katonai védelme meglehetősen nehéz feladat, magától adódik az a megoldás, hogy ezek völgyeit, vagyis az egykori magyar határhoz vezető völgyeket kellett birtokba venni, és valójában e katonai szükségszerűség vezethetett a bánságok övezetének kialakulásához. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ez az ütközőterület katonaföldrajzi szempontból nem önmagában érdekes, hanem a Kárpát-medence egészének védelme szempontjából.

oldal. A határ kérdéskörére vonatkozóan Ratzel már idézett alapművének a témába vágó fejezetein túl jól használható Karl Haushofer Grenzen, in ihrer geographischen und politischen Bedeutung című összefoglaló műve (második kiadás, Kurt Vowinckel Verlag, Heildelberg – Berlin – Magdeburg, 1939.). Ezen túl a Zeitschrift für Geopolitikban megjelent néhány írásra hívjuk fel az olvasó figyelmét: Sieger, Robert; Die Grenze in der politischen Geographie, 1925., 9. szám, 661-671. oldal, Krug, Hans Ludwig; Was Bestimmt Europas Grenzen ?, 1932., 1. szám, 2-7. oldal, Fochler-Hauke, Gustav; Gebirge als Grenzen und als Siedlungsraum, 1938., 10. szám, 783-786. oldal, valamint Baumgartner, Franz; Grenzsetzungskunde, 1941., 10. szám, 562-574. oldal.

[30] Élesztős László – Rostás Sándor (szerk.); Magyar nagylexikon, I. kötet (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.), 452-453. oldal. A Bánsági-hegyvidék több értelemben használt fogalom, amelynek fogalmi értelmezését Hajdú-Moharos József Románia nagy-, közép- és kistályai című írásában – in. u. ő. (szerk.); Útkereső ország, Földrajzi tanulmányok Romániáról (Balaton Akadémia, Vörösberény, 1996.), 68. oldal – így adja meg; *„…egyes beosztások a Déli-Kárpátok lealacsonyodó Ny-i részének tekintik, míg mások a Ruszka-havast és a Lippai-dombvidéket az Erdélyi-középhegységet, a Temestől D-re húzódó hegyvidéket pedig Vaskapu-hegyvidék (Munţii Partile de Fier) néven a Kelet-szerbiai-érchegységgel egyesítik. Román beosztások az Erdélyi-középhegységet és a Bánsági-hegyvidéket gyakran (és teljesen megalapozatlanul) Nyugati-Kárpátokká (Carpaţii Occidentali) vonják össze…”* Tanulmányunkban az egyszerűsítés érdekében a szűkebb értelmezést – a Déli-Kárpátok nyugati széle – használjuk.

A 20. század nagy magyar geográfusa, *Prinz Gyula* hívta fel a figyelmet arra a katonaföldrajzi tényre, hogy a történelmi Magyarország átfogó védelemföldrajzi képét a Kárpátok hegységkerete, az ezen áthaladó Duna, valamint a belső középhegységi húr és a nyugati és déli nyitott földrajzi határok adják meg. Így amikor a déli ütközőzónáról beszélünk, mindig arra kell gondolnunk, hogy az itt folytatott védelem tulajdonképpen a belső területek oltalmazását jelentette, mert e rendszer áttörése – ahogy ezt a történelem is igazolta – azzal járt együtt, hogy a délről betörő ellenség a Duna mentén haladva a belső középhegységi húrnál ütközött először jelentős természetes akadályba. Vagyis az ország földrajzi védelme – és ez főleg a török hódoltság korában volt szembetűnő – a külső hegyvidéki kereten és a belső középhegységek összefüggő láncán nyugodott. Ezért volt fontos a déli kapu védelme, amelynek általános katonaföldrajzi vonásait Prinz Gyula így vázolta fel; *„ …Az ország két főkapujának, a nyugatinak és a balkáninak védelmében vízárkok, folyók nyújtottak természetes segítséget. A Száva – Alduna, a Dráva – újvidéki Duna-szakasz – Temes vonalak hadászati jelentősége még a világháborúban is érvényesült, mert csak túlerőben levő támadó fél merészkedhetik ilyen gátak elé. E folyók széles árterületein csak igen kevés út vékony szálai vezetnek keresztül, a folyók átkelőhelyeihez torlódik minden. Híd pedig igen kevés épült ezeken a folyószakaszokon, néhány hídfőn erődítmények évszázadokon át sohasem hiányoztak. Belgrád nem a lapályra kitűnő széttekintést nyújtó Kalimegdán dombja által lett Magyarország kulcsa a Balkán felől, hanem főleg a folyami védelmi vonalakban elfoglalt helyzete miatt. A zimonyi Duna-szakasz és a Tisza vonala ugyanis haránt két szárnyra osztja mindkét folyami arcvonalat. Belgrád ennek a határvonalnak végén van, s alatta a Hadi-sziget, nem is mutatja a hely védelmi fontosságát. Ma már, német hadikárpótlásként épített hatalmas híd szeli át a Dunát, a dobrudzsai híd után felfelé menet az első dunai híd, melynek szerepe és jelentősége feltűnően hasonló ahhoz, mely Traianus császár aldunai hídjának tulajdonsága volt. Ez a híd kapcsolja össze most a Balkánt és Erdélyt. A határvonalon Titel vagy Szalánkemen Belgrádhoz hasonló helyzetű belső védelmi vonalon. Helyzeti ereje természetesen annyival kisebb, mint a Temes az Al-Dunánál. Míg a külső folyamvonal voltaképen soha meg nem szűnő államhatár lett, melyen túllépő államterületek mindig megőriznek valamit a határőr őrvidékek, határbánságok jellegéből, a belsőnek keleti szárnya feltehetően a Temes csekélysége miatt ilyen szerepet nem tudott játszani. De a belső vonalon Eszék, Pétervárad és Temesvár erődítményei erősen hangsúlyozták sokáig arcvonaluk jelentőségét… ”*[31]

Főleg a török előretörés hatására nyert egyre nagyobb jelentőséget a déli pufferzóna, amelynek területén, a földrajzi viszonyoknak megfelelően, széles-

[31] Prinz Gyula; Magyar földrajz, Az államföldrajzi kép in.; Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Teleki Pál – Bartucz Lajos; Magyar föld, magyar faj (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.), III. kötet, 432-433. oldal

ségben és mélységben tagolt végvári rendszert építettek ki.[32] E végvári hálózatnak azonban komoly hadművészeti problémája volt, hogy a Szávához tartó mellékfolyók völgyeit teljes egészében nem vették birtokba, és ezért a délről támadó felet a völgyekben kellett volna megállítani, az ütköző zóna elvesztése esetén pedig a Száva és a Dráva menti védelem került előtérbe, ami a katonai szakmában a folyóvédelem kategóriáját jelenti. Mindkettő nehéz kérdés, és mindkettő a modern hadelmélet egyik központi kérdésévé vált.[33]

A hegységben folytatott döntő védelemről általában azt tartjuk, hogy kedvezőtlen,[34] és ezt a gyakorlati tapasztalatból szűrt ismeretet már a középkor katonái is tudhatták. Egyszerűen arról van szó, hogy a hegyvidéken vívott védelmi harc passzivitásra kényszeríti és jellegéből adódóan megfosztja a védőt annak lehetőségétől, hogy a támadóra döntő csapást mérjen. Hosszadalmas eszmefuttatás után ebből vonja le Clausewitz azt a következtetést; *„…Azt hisszük ellenben, hogy alárendelt feladatokra és célra a hegyi terep erősítő tényező, és azok után, amit róla megmondottunk, nem ellentmondás, hogy a hegység a gyengéknek, vagyis azoknak, akiknek az abszolút döntést nem szabad keresniük, igazi menedéke. A hegyi terep tehát az ilyen alárendelt feladatokra szükséges és ez ismét kizárja a főerőnek a hegységben való alkalmazását…”*[35]

Ha – mint láttuk – a hegyvidéken folytatott védelem alkalmatlan az ellenfélre mérendő döntő csapásra, akkor joggal merülhet fel annak kérdése, hogy erre hol kerülhet sor. A válasz magától adódik; a hegység lábainál elterülő síkságon vagy dombvidéken. Ez azonban a délvidéki pufferzóna esetében nem adatott meg, mert a Dinári-hegyvidék folyóvölgyei egy rájuk merőlegesen haladó nagyobb folyó, a Száva völgyébe nyíltak, ami viszont felvetette a folyami védelem szükségességét, feltéve, ha a betört ellenséggel nem akart a védő fél a Száva és a Dinári-hegyvidék északi lábai között elterülő síkon ütközetet kezdeni.[36] Csakhogy a fo-

[32] A török háborúk és a határvédelem viszonylag terjedelmes szakirodalmából lásd; Rázsó Gyula; A Zsigmond-kori magyarország és a török veszély, Hadtörténelmi Közlemények, 1973., 3. szám, 403-444. oldal, Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László; Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez, Hadtörténelmi Közlemények, 1973., 4. szám, 639-660.oldal, Marosi Endre; A török elleni harc lehetőségei 1352-1718 között, Historiográfiai áttekintés, Hadtörténelmi Közlemények, 1980., 4. szám, 579-597. oldal, Marosi Endre; Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában, Hadtörténelmi Közlemények, 1975., 3. szám, 427-464. oldal, Perjés Géza; Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356-1699), Hadtörténelmi Közlemények, 1967., 2. szám, 339-372. oldal, valamint Engel Pál; A török-magyar háborúk első évei (1389-1392) in. u. ő.; Honor, vár ispánság, Válogatott tanulmányok (Osiris Kiadó, Budapest, 2003.), 555-577. oldal.

[33] Clausewitz, Carl von; A háborúról, II. kötet (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1962.), 196-235. oldal

[34] A hegyvidék döntő védelemre való alkalmatlanságáról Clausewitznél (id. m.; 209. oldal) ezt olvashatjuk; *„…Állítjuk és azt hisszük, be is bizonyítottuk, hogy a hegység döntő védelemre, melynek sikerétől az ország birtoklása vagy elvesztése függ, mind harcászati, mind hadászati szempontból általában kedvezőtlen. A hegység megfoszt az áttekintéstől és minden irányban akadályozza a mozgást. Passzivitásra kényszerít, minden bejáratot el kell zárnunk, amiből többé-kevésbé kordonháború lesz. A főerővel tehát lehetőleg kerüljük el, és oldalt, elől, vagy hátul hagyjuk a hegységet…”*

[35] Clausewitz, Carl von; id. m., 209. oldal

[36] Az itteni ütközetnek nem sok értelme lett volna, mert ha vereséget is mér a délről betörő ellenfélre, az a járható folyóvölgyekbe húzódik vissza, amivel lehetetlenné válik erőinek teljes megsemmisítése.

lyamvédelem ismét megakadályozza a betörő ellenségre mért csapást, mert *„…Ha azt kérdezzük: milyen szerepet játszhat a közvetlen folyamvédelem a hadjárat hadászati tervében, be kell vallanunk, döntő győzelemre sohase vezethet, egyrészt mert az a szándéka, hogy az ellenséget ne engedje át, hanem az első átkelt jelentősebb erőt megsemmisítse; másrészt, mert a folyam megakadályozza, hogy a kivívott előnyöket erőteljes támadással döntő győzelemmé szélesítsük…"*[37]

Ugyanakkor a védő fél számára szinte megoldhatatlan akadályt jelent a támadó fél átkelési helyének meghatározása, ami arra késztet, hogy a védendő folyó mentén megosztva helyezze el erőit, vagy attól viszonylag nagy távolságra, centrális helyen. Ez utóbbi azonban már nem a folyóvédelem kérdéskörébe esik. E problémák egyébként – jelezve, hogy mindez nem pusztán a hadelmélet körébe tartozó problémahalmazt jelent – a mohácsi ütközetet megelőző napokban a magyar hadvezetés előtt is felmerülhettek. Részben e szakmai megfontolások – más egyéb tényezők mellett – eredményezhették, hogy a magyar fél végül a mohácsi síkon vállalta az ütközetet.[38] Katonaföldrajzi alapon pedig megkockáztatjuk azt a véleményünket is, hogy a középkori Magyarország katonai vezetése, felismerve a déli pufferzóna védelmének bizonytalanságát, indított rendszeresen – megelőző csapás céljából – hadjáratokat a Török Birodalom európai térségeibe.[39]

A középkori Magyarország déli határvidékén húzódó ütközőterület azonban nemcsak katonaföldrajzi, hanem településföldrajzi vonatkozásokat is mutat. Történelmi térképeink e térséget rendszerint úgy ábrázolják, hogy a végvári rendszer egyes pontjai egyben helyi regionális központok is (vagyis vár és mezőváros együtt települt). Történeti földrajzi kutatásaink későbbi feladatának tartjuk annak tisztázását, hogy a regionális központok mennyiben voltak a katonai elem nélkül is fontos helyek, azt azonban elfogadhatjuk, hogy olyan jelentős végvárak, mint Galambóc, Szendrő, Nándorfehérvár, Szabács falainak tövében fontos települések feküdtek. Ez már abból a szempontból is érdekes, hogy a magyar településföldrajz megállapítása szerint az államhatár nem kedvez a városok kialakulásának, jóllehet ismeri *„az államhatáron felnőtt város"* típusát.[40] Úgy véljük, hogy ebben az esetben, az általunk vizsgált ütközőzónában a kereskedelmi és regionális központok kialakulását eredményező helyzeti energiák gyújtópontjai egybe estek a végvárak létesítéséhez szükséges, katonai szempontból magas helyzeti energiájú pontokkal. Ennek oka lehet, hogy a várak egy része már meglévő településekre került, mint ahogy lehet az is, hogy a település

[37] Clausewitz, Carl von; id. m., 222. oldal

[38] A problémakör teljes egészéről jó összefoglalást ad Perjés Géza; Mohács (Magvető Kiadó, Budapest, 1979.), 285-387. oldal.

[39] Kristó Gyula; Az Anjou-kor háborúi (Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988.), Rónai Horváth Jenő; Magyar hadikrónika, A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története, I. kötet (Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895.), Markó Árpád; Magyarország hadtörténete (Országos Közoktatási Tanács, Budapest, 1943.), 33-87. oldal

[40] Mendöl Tibor; Általános településföldrajz (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.), 632. oldal

katonai funkciója vonzott oda más funkciókat. Vagyis – tekintettel arra, hogy a végvári vonal még a terjeszkedésre képes Magyarországon jön létre – egyszerűen az történik, amit *Teleki Pál* fogalmazott meg gazdaságföldrajzi alapművében; *„…A politikai tényező különösen kedvező hadászati pontokon, politikai területek központjában, avagy energikus politikai testek, tehát fejlődő, expanzióra törő államok expanziós frontján teremt városokat. …A hadászatilag fontos hely gyakran kereskedelmileg is az és a két körülmény ilyenkor közre játszik a település, a város fejlesztésében, így mindenütt ott, ahol egy út akadályt lép át…”*[41]

Ahogyan az eddig leírtakból látható, a magyar délvidéki ütközőzóna összetett földrajzi képet mutat. Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e térség egy, a korabeli Közép-Európában jelentős szerepet játszó ország határvidékét jelentette, egy olyan térséget, amelynek legfőbb funkciója a Balkán felől közeledő nagyhatalom előretörésének megállítása volt. Mennyiben felelt meg feladatának? Ha úgy tekintünk rá, hogy Nándorfehérvár elestéig, 1521-ig, másfél évszázadon át feltartotta a török hódítást, akkor azt kell mondanunk, betöltötte feladatát. Akkor mégis mi okozta végső bukását? Földrajzi szempontból az, hogy a folyami határ, esetünkben a Száva és az előtte elterülő térség, nem volt jó államhatár, mert Ratzel szavaival élve a folyók *„…csak bizonyos körülmények között képezik a népek határait, de e tekintetben szerepük sokkal jelentéktelenebb a különb határokat képező hegyekénél. Csak a tengerek és a hegységek különítenek el annyira, hogy határt képezhetnek. A folyók csak politikai választóvonalak lehetnek és politikai határokat képezhetnek, de sohase pótolhatják a természeti határokat…”*[42]

Mint ahogyan a katonaföldrajzi tények bizonyítják, az általunk vizsgált pufferzóna kedvezőtlen geográfiai adottságokon alapult. A déli hatalmat csak addig tarthatta fenn, amíg a mögöttes országnak elég ereje volt arra, hogy az ütközőzóna határait messze délre tolja és a térséget – megtartva annak védelmi jellegét – megelőző csapások kiinduló bázisaként használja (ennek legjobb példája Hunyadi János hadjáratainak sorozata). Abban a pillanatban össze kellett omlania a védelmi rendszernek, amint megszűnt, eltűnt mögüle a katonai erő. Egy jól működő katonai védelmi szervezet találta itt meg földrajzi keretét, és egymás nélkül értelmetlenné vált létük. Így végső következtetésként nem tehetünk mást, mint a tanulmányunkban már többször említett *Friedrich Ratzelnek* – úgy érezzük a geopolitikai pufferként értelmezett Délvidékre is találó – sorait idézzük;

„…Rövidlátó volna, a ki csak a támadás elleni védelemért tartaná fontosnak azt, a mit igen helyesen >>jó határoknak<< neveznek. A történetíró, a ki éles szemeivel mélyre és messzire lát a történeti eseményekbe, és azok teljes értékét és legtávolabbi hatását is meg tudja itélni, a jó határokat talán más

[41] Teleki Pál; A gazdasági élet földrajzi alapjai, II. kötet (Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1936.), 632-633. oldal
[42] Ratzel; id. m.; 348. oldal (Simonyi Jenő fordítása)

okért tartaná fontosnak, a mely ok részint az elsőnek következménye. A védelem magában véve meddő cselekedet. Ellenben rendkivűli történeti fontosságú az, hogy a jó határok valamely hely földrajzi sajátosságainak összességét elmozdíthatatlan keretbe foglalják, akár tengerek, akár szárazföldek, akár pedig hegységek keretébe; még pedig azért oly igen fontos, mert legnagyobb mértékben hozzájárul a történeti erők tömörítéséhez, a természeti viszonyok alaposabb kiaknázásához és ezáltal a történeti egyénítéshez…"[43]

[43] Ratzel; id. m.; 145-146. oldal (Simonyi Jenő fordítása)

DR. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914)*

A török kiűzése után 1716-tól 1778-ig a Maros, a Tisza és az Al-Duna által közrefogott területet a latin *Banatus Temesiensis*, azaz 'Temesi Bánság' néven katonai igazgatás alá helyezték és határőrvidékként kormányozták. A nemesi vármegyék visszaállításával visszatért a polgári kormányzás is, s a katonai igazgatás Pancsova és Fehértemplom szűkebb környezetére szorítkozott, mígnem (1871-ben) az Al-Duna mellékét is „polgárosították", s a vármegyékhez csatolták. A fenti latin szószerkezetben szereplő Banatusból szóvégelhagyással keletkezett a német *Banat*, mely 1748-ban *Temesvári Bánát* alakban megjelent a magyar írásbeliségben, majd tájnévként a szerb és a román nyelvben is gyökeret vert. (Kiss L. 1980. 89.) Tudatos magyar kutatók azonban mindig is a középkorban már használatos *Bánság* elnevezéshez ragaszkodtak. Így Galgóczy Károly „Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticája" c. könyvében (Pest, 1855), vagy Kálmány Lajos, a vidék néprajzi felfedezője, aki a *Temesköz* tájnevet használta legszívesebben.

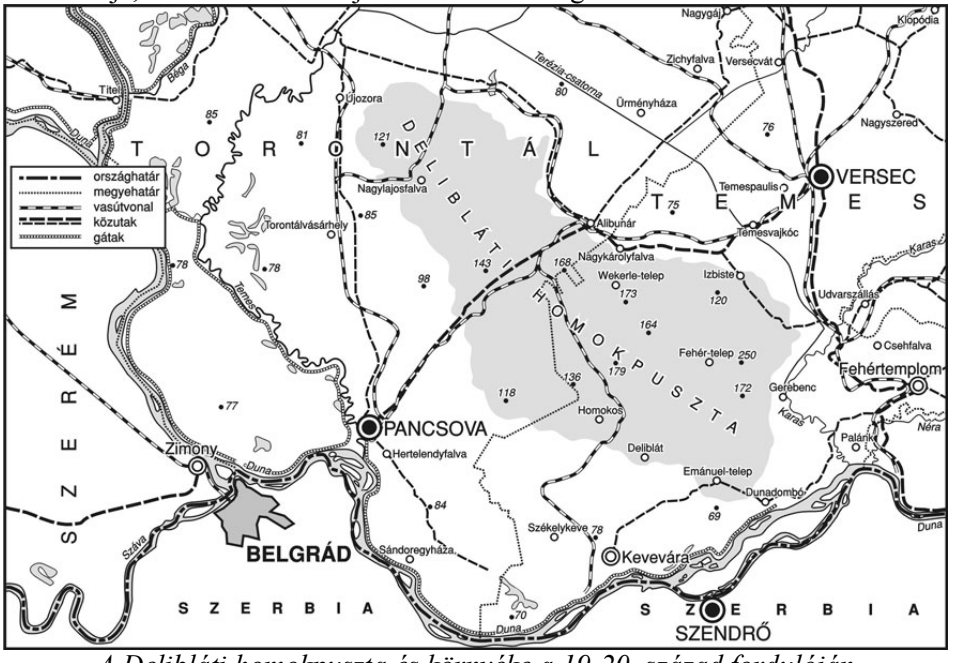

A Delibláti homokpuszta és környéke a 19-20. század fordulóján

* A dolgozat az OTKA T042789 számú pályázat támogatásával készült.

Az 1930-as években Prinz Gyula foglalkozott behatóan a térség földrajzi tagozódásával. Azt találta, hogy a Delibláti homokpusztaság és az alibunári nagy mocsár elkülöníti a síkságnak a Berzava folyó és az Al-Duna közötti részét, mely a Karas teknőjével együtt a hegyaljai vidékek között foglal helyet. Bizonytalankodását jelzi, hogy pár lappal odébb már azt írja, hogy a földrajzban „a Béga-mocsarak választják két részre a Bánságot." (Prinz Gy. é.n. [1938] I. 338, 340.)

Tanulságos a terület igazgatásának középkori szerveződése is. A 11. század közepén még az egész Maros – Tisza –Duna közti területet a hatalmas *Csanád* megye igazgatta. Belőle vált ki a 12. század közepéig *Temes*, *Keve* és *Krassó* vármegye. Utóbbi kettő az Al-Duna mellékét ölelte fel. A középkori Keve megye igazgatási központja *Kevevár*, a későbbi Temeskubin (ma Kovin), melynek várára 1071 óta vannak hiteles adataink. (Kristó Gy. 1996. 182-185.)[1] *Torontál* vármegye csak a 14. században szerveződött meg, s magába olvasztotta Csanád, Temes és Keve megye összehordó, de a megyeközpontoktól távoli részeit.

A Prinz-féle *Aldunatáj* lényegében az egykori Keve megyét és a korai Krassó megye nyugati, síksági részét öleli fel. Ennek a Duna-melléki térségnek jellegzetes tájegysége volt a *Maksond-mező*. Ez a régi magyar tájnév századokkal ezelőtt feledésbe ment, kikopott az élő emlékezetből. Bizonytalanok vagyunk lokalizálását illetően is. Az biztos, hogy a Temes, a Krassó (Karas) és a Duna által határolt térségben kell elhelyeznünk, sőt meglehet, hogy a később *Delibláti-homokpuszta* néven ismert hátságot nevezték meg vele. Valószínűleg helységnévből vált tájnévvé. Ma a homokpuszta egyik dombja viseli ezt a nevet, a 15. században pedig a mai Alibunárt ismerték *Maksond* néven. (Prinz Gy é.n.. [1938]. I. 312., Juhász D. 1988. 89.) Oláh Miklós 1536-ban írja: „A Temes folyó és a Duna között van egy mező, melyet *Maxons mező*-nek hívnak, ennek erdővel borított közepén Érsomlyó vára, Temesvár felé pedig egy másik, Somlyóföld vára látható." (Oláh M. 1985. 69.) Ez a leírás egyértelműen tájról, vidékről szól.

A 18-19. században egymás szomszédságában terült el a Dél-Alföld legterjedelmesebb mocsárvidéke és legnagyobb homoksivataga. Ehhez járult még az Al-Duna hatalmas árterülete. Az al-dunai mélysíkok, az általuk közrefogott homokhátsággal és a velük keletről határos teraszokkal igazán változatos képet nyújtanak ma is. Hiszen a Delibláti homokpuszta legmagasabb pontja 251m (magasabb, mint a Gellért-hegy), az alibunári lecsapolt mocsarak szintje viszont csupán 75 m, a dunai ártér széle pedig alig 69-70 m-re van a tengerszint fölött. Ezek a térszíni viszonyok okozzák, hogy a Deliblát, Alibun- ár síkja, a Karas (Krassó) völgye vagy a dunai mélysík felől tekintve egyáltalán nem nyújt alföldi jellegű képet ez a táj. (Prinz Gy. é.n. [1938] I. 312.)

[1] Itt kell megjegyezni, hogy a Keve helynév személynévből keletkezett, szótöve a magyar *kő, köv-* főnév. Kiss L. 1980. 534.

A Temes és a Karas folyó között egy kb. 60 km hosszúságban elnyúló hátság emelkedik el a síkságból, amit már Cholnoky a legérdekesebb törmelékkúpnak mondott az Alföldön. (Cholnoky J. é.n. 161.) Erre hordta rá a keleti, délkeleti irányból fúvó szél azt a roppant tömegű homokot, amelyből a Deliblátipuszta felépült. A Temes, a Berzava és a Krassó által közrefogott területen, mintegy 700 négyzetkilométert foglalt el még 1890-ben is a homoksivatag és a mocsár. Az Alibunári-mocsár Torontál, a Delibláti- homokpuszta legnagyobb része Temes megyéhez tartozott akkoriban. (Herrmann A. 1891. 538.)

A hatalmas, ellipszis alapú homokvidék természetföldrajzi alapon három részre osztható fel: a) a Duna árterével határos déli, délkeleti deflációs rész, amelyről a *kossava* már annyira letakarította a homokot, hogy a szélvájta mélyedésekben felbukkant a talajvíz. E tavacskák, pocsolyák helyi neve. *bara.* b) Ettől északnyugatra van az igazi homokpuszta, a hajdani „Magyar Szahara". Ezen a tájegységen láthatók a futóhomok változatos formációi, számos északnyugat-délkeleti irányú homokgerinc, szélbarázda, sok-sok dűne, garmada, barkán. c) A hátság északnyugati részén (Torontálban) a pusztán már a 19. század végén is legeltető állattartás, pásztorkodás folyt. A növényzet megbontása, a talaj szántása, művelése azonban ott is kockázattal járt. (Cholnoky J. é.n. 162-164., Bulla B. – Mendöl T. 1947. 213.)

Dél-Bánság legnevezetesebb és egyben legkárosabb szele, a *kossava*, a romániai síkságról kel át a hegyeken és meleg főn szélként csap le az Al-Duna vidékére. Tavaszi és őszi napéjegyenlőség idején támad, s olyankor 3-5, sőt 6 hétig is szakadatlanul tart. Sokan és sokat írtak róla, - legbehatóbban Róna Zsigmond, s nyomdokain járva Cholnoky Jenő. Cholnoky adta azt a magyarázatot, miszerint a *kossava* az újpleisztocén idején a Duna medréből kifújt homokot halmozta fel a delibláti törmelékkúp platóján. Ez a tartós, olykor viharos erejű szél mindent felforgat, elpusztít, ami az útjába kerül és mozdítható. Alig észrevehető megszakításokkal, 5-7-es erősséggel szokott dühöngeni heteken át a 19-20. században is. Gyökerestől kifújja a talajból a füveket, a cserjéket, a csemetefákat, sőt a nagyobb fákat is. Megbolygatja a talajt, a szélhajtotta homokszemek szétszaggatják a rügyeket, a növények leveleit, a kukoricaszárról is leszaggatja a szél a leveleket, s a kossava elültével az ültevények olyanok, mintha jégverés érte volna őket. (Cholnoky J. 1907. 11., Herrmann A. 1891. 539-540., Borovszky S. é.n.[1914] 12., Bulla B. – Mendöl T. 1947. 207.) Szélzúgásban a szabadban dolgozó emberek egymás szavát is alig hallják. Idegesen kiabálva, tőszavakban közlik egymással mondandójukat, s a földművesek kétségbeesetten próbálják menteni a még a mezőn lévő termékeiket, így a kukoricaszárat is a marhaállomány takarmányozására.

Dél-Bánság erdősültségének történeti változásait kevéssé ismerjük. A Delibláti homokhátság széltől kifújt déli peremén látható televénytartalmú rétegek arra vallanak, hogy ott a homok koronként megállapodott, majd ismét megindult. Temes megye ezen vidékének erdősültségéről számos feljegyzés tanúskodik 1691-ből, s az

1701-1716 közötti évekből. Az erdők pusztulását 1778-ra teszik, amikor megindult a vidék betelepítés - főként román és szerb állattartó lakosokkal -, s ezzel az erdők pusztulása is felgyorsult. Olyannyira, hogy II. József 1788-ban már elrendelte a homokvidék fásítását. (Borovszky S. é.n. [1914] 5.) A futóhomokkal borított puszta túlnyomó része a királyi kamara birtokába került. Ezt a Károlyfalva, Gerebenc, Dunadombó. Deliblát és Homokos (Mramorak) között elterülő, középső részét nevezték Magyar Szaharának, melynek megkötése a kiegyezést követő évtizedekre maradt. (Borovszky S. é.n. [1914] 3, 5.)

A Delibláti-homokpuszta fásítását ugyan II. József már 1788-ban elrendelte, de ténylegesen csupán az 1818-1843 közötti periódusban tették meg az előkészületeket. A „katonai végvidék" bécsi kormányzata 1810-ben kezdte el a tanácskozásokat és 1815-ben készült el az első tervezet. Azt 1818-ban aztán jóváhagyták és hatvan esztendőt irányoztak elő a fásítás megvalósítására. A század első felében főként kísérletek folytak. Az 1844-1871 közötti második szakaszban mintegy 500 hold erdőt telepítettek, s már akáccal is kísérleteztek. Az 1872-1877. közötti néhány évben a magyar pénzügyminisztérium 818 hold futóhomokot erdősített be, főként akácot, nyárfát és fekete fenyőt használva a telepítéshez. 1878-1898 között még eredményesebben haladt a homok megkötése. Húsz év folyamán több mint 5200 holdat fásítottak be az orsovai és a lugosi magyar királyi erdőgazdaság szakmai irányításával. Végül a kincstári birtokkezelőség 1899-1914 közötti periódusában a 9200 holdat is meghaladta az új ültetvények területe. Cholnoky kommentárja szerint az abszolutizmus idején az osztrák erdészek nem bírtak a Delibláti-puszta homokjával, majd a magyar erdészeknek gyönyörűen sikerült e nagy feladat elvégzése. (Herrmann A. 1891. 540., Borovszky S. é.n. [1914] 16., Cholnoky J. é.n. 164.)

A delibláti futóhomok megkötése, fásítása másoknak is példát adott és tapasztalatokkal szolgált. Az ottani sikereken felbuzdulva Szeged, Szabadka és Pest városa is fásításba kezdett az addig hasznavehetetlen homokpusztákon. (Bartha D. 2000. 14.) A delibláti homoksivatag fásítása az 1890-es években újabb fordulóponthoz ért. 1891-ben a kincstári területnek már csupán 1/5-ét (11.900 kat. hold) borította sívó homok. Annak egy kisebb részét természetvédelmi területként kívánták megőrizni.[2] Másik, az előbbinél jóval nagyobb részét szőlővel kívánták beültetni, s azokat a szőlőmunkásokat kívánták a homokra letelepíteni, akiknek a Balaton-felvidéken a filoxéra azokban az években pusztította el a létalapját. (Herrmann A. 1891. 542.) Az 1890-es években megindult szőlőtelepítésnek köszönhetően jött létre néhány új „telep" a Delibláti-puszta peremein, nevezetesen *Emánuel-telep* Dunadombó (Dubovác), *Wekerle-telep* Nagykárolyfalva (Karlovác), *Fejér-telep* Izbistye, *Pálffy-telep* Gerebenc

[2] A kincstár delibláti birtokán már az 1900-as évek elején kihasítottak 500 kat.holdat hogy „természeti emlék"-ként megőrizzék érintetlenül, őseredeti állapotában a puszta jellegzetes, eredeti növényzetének megmentése céljából. Lásd Borovszky S. é.n. [1914] 172. Ez a hazai természetvédelem egyik korai példája.

(Grebenác) határában. (Borovszky A. é.n. [1914] 40, 53, 78.] A Zalából, majd Bácskából és a Bánságból (pl. Ittebéről) jött telepesek 2-7 hold nagyságú parcellákat igényelhettek. A vételárat fedező bankkölcsönöket 6 %-os kamat terhelte. A kincstári homokpuszta parcellázásával keletkezett telepeket politikusokról nevezték el. Fejér Miklós államtitkár, Pálffy Elemér országgyűlési képviselő, telepítési kormánybiztos, Wekerle Sándor miniszter bábáskodtak a homokra épült telepek alapítása körül. A magyar telepesek küzdelmét a futóhomokkal kezdettől fogva csaknem kilátástalanná tette az eladósodás, az anyagi elnyomorodás. (Kalapis Z. 1979. 236-237.)

Ez a telepítési akció nem a telepesek, hanem az államkincstár hasznát szolgálta. Csodával határos módon a homokra épült telepek közül kettő ma is él, noha szőlőültetvényei a II. világháború végén kipusztultak, s a gazdák közül sokan már a század elején továbbálltak. A homokhátság új telepesei kezdettől fogva *hegyközség*i szervezetbe tömörültek, melynek élén a *hegybíró* állt.1890-ben a Delibláti-pusztán 285 hektáron telepítettek szőlőt, 1900-ban pedig Temes megyében már 826 hektár immunis homoki szőlőt írtak össze. (Boros L. 2000. 256-257.) Temes és Torontál homoki szőlői természetesen az említett homokhátságon keletkeztek.[3]

A homokhátság művelésbe vételének elsődleges feltétele volt a víznyerés. Cholnoky egy ősi eljárást örökített meg, nyilván a vidék hagyományos román és szerb pásztorkodásából. „Itt csak az állatok itatása volt nehéz kérdés, ezért a pásztorok télen nagy hóvermeket ástak a homokba, azt jól betemették, nyáron az olvasztott hó levével itatták az állatokat." (Cholnoky J. é.n. 164.) Másutt arról tudósít, hogy „A pusztán újabban számos kútat fúrtak, amelyek […] 100-120 m mélységig mindig hasonló, finomszemű homokon hatoltak át, s mintegy 120 cm mélységben kavicsra jutottak, amelynek diónyi szemei elárulják a folyami eredetet." (Cholnoky J. 1907. 4.)

1914-ben közli a delibláti kincstári birtokról Temes megye monográfiája, hogy a terjedelmes legelőterületek 200 méter mélységű és benzinmotoros szivattyúszerkezettel felszerelt, mélyfúrású kutakkal vannak ellátva. Azokból nyerik a legelő marha itatására szolgáló vizet. (Borovszky S. é.n. [1914] 172.) Tudjuk, hogy a vidék román községeiben elterjedt a lóvontatású járgányos kút. Vladimirovacon (Románpetrén) és határában még az 1970-es években is használtak a pásztorok szamárral vontatott járgányos kutat. A fogaskerekű szerkezetet a folyton körbe járó igavonó tartotta mozgásban, s a hosszú vederlánc végeire két 50 literes favödröt szereltek. Míg az egyik üresen ereszkedett lefelé, a másik csordultig telve jött fölfelé. (Kalapis Z. 1979. 248.)

Fejér-telep (ma Šušara) a homoksivatagban létesült 1890 és 1900 között. Azt követően állandósult, hogy pesti mérnökök 1900-1902-ben bővizű artézi kutat fúrtak a központjában, 1902-ben pedig mintegy 3 km hosszú vízvezetéket

[3] A szőlőtelepítés a Duna-Tisza közi homokhátságon és a Nyírségben az 1880-as években „futott fel"; az első kísérleti telepítés 1883-ban Kecskemét határában történt. Vö. Boros L. 2000. 256.

építettek az új telepesek ellátására. A lakosság kezdetben hordóval hordta haza a vizet. A kút előtt egy községi esküdt ült, s az érkezők neki adták a vízhasználati cédulát. A házakba a vizet a két háború között csak szórványosan, az 1950-60-as években pedig tömegesen vezették be. A víznyomást egy homokbucka tetejére épített 18000 literes tárolómedencével érik el. Legtöbb család tárol vizet saját tartályaiban. Azok általában 5-6000 literesek, de akadnak 15000 litert meghaladó családi tárolók is. (Kalapis Z. 1979. 248-249.) A Delibláton, különösen az északkeleti részeken nehezen lehet vízhez jutni, mégis vannak 60-80 méter mélységű ásott kutak is. Az 1960-70-es években még kifejezetten életveszélyes, mégis többek által gyakorolt foglalkozás volt a kútásás, minthogy munka közben számos kútásóra omlott rá a homok. Biztonságosabb módszer volt, ha betongyűrűket süllyesztettek le a homokba. Az 1890-es években létesült Fejértelep első kútja, a *Vaskút.* Nevét arról kapta, hogy a helyi kútások egymásra illesztett, összenittelt vasgyűrűkkel védték magukat a beomlástól. Vize erősen vas ízű volt. Az 1900-as évek elején ástak már 30 méter mély kutakat is, melyeket téglával béleltek. A fejértelepi *Téglaskút* sajnos nagyon kevés vizet adott. A *Ferenc Jóska kút*ból járgányos, vödrös szerkezettel húzatták fel a vizet. Fejértelepen 1926-ban a víz kiemelésére felszereltek egy szélmotort is, de az már régen használaton kívül van. (Tari I. 1985. 142.)

A homok megkötésének az erdőtelepítésben kialakult módját részlegesen a szőlőtelepítők is követték. Erdőmunkások csemeteültetéskor 50-60 cm hosszúra vágott boróka (Juniperus communis) gallyakat fektettek a homok felszínére, s azokat legalább egy kapavágásnyi homokkal fogatták le. (Borovszky S. é.n. [1914] 16.) A futóhomok megkötésének paraszti módszereit, eszközeit a néprajzi kutatás a Duna-Tisza közti *Homokhátság*ról részletesen leírta. A *hegyhúzó* a felszín elegyengetését, a buckák, dűnék eltüntetését szolgálta. A *szalmanyomó henger* (*fogashenger, tüskéshenger*) a szalma talajba juttatását segítő fogatos eszköz volt. Holdanként legalább két szekér, azaz 12-18 mázsa szalmát kellett tavaszonként a homok megkötése végett felhasználni. Szalmát pótló törek, venyige, falevél, gallytörmelék, szerves trágya nélkül sem lehetett a homokot megkötni, a felszínén termőtalajt kialakítani. A homok megkötése, termővé tétele tengernyi munkát, s még több szerves anyagot kívánt (Lásd Nagy D. 1956., Nagy D., 1971., Für L. 1983.) A delibláti paraszti gyakorlatot részleteiben nem írták le, de nem sokban különbözhetett a Duna-Tisza közi Homokhátságétól. A Pálffy-telep (Gerebenc közelében) 1895. évi hegyközségi rendtartása kimondta, hogy a nyitott homokhelyeket „szalmával, trágyával, polyvával vagy más alkalmas anyaggal kell rendesen leszórni és felkapálni." Meghagyta azt is, hogy minden birtokos köteles az uralkodó szél által feltakart helyeket az „iránylagosan mindig készenlétben tartandó szalmával (egy holdra legalább egy *hosszú fuvart* számítva) megkötni." (Kalapis Z. 1979. 238.)

A Delibláti-homokpusztán a vékony növénytakaró – noha már közel 200 éve gondozzák - igen sérülékeny. 1928-ban az egykori Wekerle-telep közelében felszakították a füves gyepet és a homok egykettőre betemette a Temeskubin (Kovin) – Vladimirovac (Románpetre) közötti vasúti vágányokat. 1947-ben Fejér-telepen (Šušara) 250 hektár termőföld vált újra parlaggá hasonló vigyázatlanság következtében. (Kalapis Z. 1979. 225.) Itt kell megjegyezni, hogy a delibláti szőlőkultúra kialakításában a bánsági németeknek fontos szerepük volt. Közülük kerültek ki a tehetősebb gazdák, akik nagyon értettek a szőlőhöz, s Wekerle-telep, Pálffy-telep megszűnéséhez hozzájárult a németek kitelepítése. Fejér-telepen is éltek németek a két világháború között, s valószínűleg ők hozatták a már említett vízkiemelő szélmotort is.. Akkoriban a faluban több volt a bor, mint a víz. Házanként legalább 1000 litert lehetett számítani. Az 1920-as években sok magyar települt a homokhátságra. *Két lánc* otthoni föld árán vehettek *tíz lánc* földet a homokon (Tari I. 1985. 131, 146.) A négy magyar szőlőművelő telepből kettő ma is él. *Fejér-telep*et (Šušara) 1980-ban 720-an lakták. Kijáratuk Versec felé van a faluból, az ottani magyar iskola fogadja gyermekeiket is. A hajdani *Emánuel-telep* Šumarak néven már az 1970-es években kezdett üdülőfaluvá válni Dunadombó közelében. 1980-ban 200-250 állandó magyar lakosa volt és vízvezetékkel rendelkezett. Mindkét magyar faluban nagy hagyománya van az erdei gyűjtögetésnek. Belgrádot ők látják el korai hóvirággal, később gyöngyvirággal. Régtől fogva gyűjtik a cserszömörcét, a borókabogyót (aminek a gyűjtési módszerét már Ajtay Jenő is megörökítette 1907-ben az *Erdészeti lapok*ban), a sikárgyökeret, a szappangyökérnek nevezett buglyos dercefüvet, s adják el jó pénzért ipari feldolgozóknak. (Kalapis Z. 1979. 239-243., Tari I. 1985., Ajtay J. 1907.) Az utóbbi évtizedekben sokan átálltak a kertészkedésre, a paprikatermesztésre, mások friss túrót, tejfelt, vajat hordanak a közeli városok (Versec, Pancsova, Belgrád) piacaira.

A magyar erdészek mellett főként a szőlőtermesztő telepeknek köszönhető, hogy a Delibláti-homokpuszta az utóbbi száz-százharminc esztendőben tovább zsugorodott, noha még ma is 35 km hosszú és 10-12 km széles.

Az Al-Duna ármentesítése és a mélysík betelepítése még a katonai igazgatás idején, az 1860-as években elkezdődött. Néhány év alatt nyolc telepes község létesült több mint 8600 német ajkú lakossal. Feladatuk az volt, hogy az „aldunai réti földek" néven ismert, mintegy 155 ezer holdas területet töltésekkel mentesítsék az árvizektől és az így nyert földeket művelés alá vonják. Ám a kezdetleges töltéseket már az első árvíz elmosta és a nyolc új község közül hét háromszor ment tönkre pár éven belül. Az 1868-ban telepített Marienfeld, Ivanovo, Gyurgyevo községet az 1876. évi árvíz ismét elmosta. A telepesek szétszéledtek, egy részüket pedig új helyekre telepítették át. (Herrmann A. 1891. 536-537., Borovszky S. é.n. [1912] 197.)

1882-ben alakult meg a *Pancsova – Kubini Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat*, hogy a két város közötti ártereket (a VI. és VII. dunai öblözetet) ármentesítse és további vízkárok ellen megvédje. Az igazi, erős védművek csak ezt követően épültek meg. Fölépült közel 61 km hosszúságban a dunai árvédelmi töltés, elkészült 199 km csatorna, 17 gát- és csatornavigyázó őrház, két gátbiztosi- és tiszti lakás, két zsilip és két szivattyútelep. (Jankó Á. é.n..[1912] 197.) A magyar közvélemény, a budapesti sajtó 1882-ben „hangosan követelte", hogy az ármentesítéssel nyert kincstári területre Bukovinában élő és onnan „visszakívánkozó" székelyeket telepítsenek le. Még abban az évben megalakult Somssich Pál elnökletével egy országos bizottság, mely később a „*Csángó-magyar egyesület*" nevet vette fel. 1883-ban

Odescalchy Artúr herceg vezetésével küldöttség utazott Bukovinába, hogy az ottani székelyek közül ezer munkást kiválasszon a gátak építésére, azzal az ígérettel, hogy az Al-Dunánál végleg meg is telepedhetnek. A jelentkezők költöztetéséhez szükséges összeg – mintegy 100.000 forint – néhány nap alatt összegyűlt közadakozásból. Végül is Bukovinából a tervezett 1000 helyett 3460 fő települt át Pancsova vidékére – három csapatban. Ők voltak Hertelendyfalva, Sándoregyháza és Székelykeve új honfoglalói. (Herrmann A. 1891. 537-538.) Az aldunai székely telepesek összesített lélekszáma 1910-ben már 6.389 fő volt, s az al-dunai székelység erős támaszul, falusi hátországul szolgált Pancsova és egész Dél-Bánság magyarságának. Egyébiránt az 1883-1899 közötti állami telepítések a térség nemzetiségi összetételét nem változtatták meg alapvetően. (Kocsis K. 2000. 148.) A hét új magyar telep mellett egy-egy német és szlovák többségű falut is telepített a kincstár, s a németek, bolgárok, szlovákok expanziója, földvásárlása sok új szórvány, diaszpóra kialakulásához vezetett.

A Bánság folyóinak szabályozása, mocsarainak lecsapolása már a 18. század közepén elkezdődött. Először Temesvár vidékét mentesítették a város alatt hajózható *Bega-csatorna* megépítésével. Azt követően fogtak a Berzava és a Moravica által táplált *Illáncsai-* és az *Alibunári-mocsár* lecsapolásához. Utóbbi egy nagy, ellipszis alakú, lefolyástalan süllyedéket foglalt el, melynek peremén számos újonnan telepített község élt (Alibunár, Károlyfalva, Temesmiklós, Háncsa, Keviszőlős). Az 1760-70-es években Fremant belga mérnök tervei szerint folyt a munka. Előbb kiásták a *Berzava-csatornát* Dentától csaknem Bókáig, ahol a Temesbe ömlött. Majd megásták a *Terézia-csatornát*, mely Szentjános községtől Bótosig tartott, ott torkollott a Temesbe. A három főcsatornából és számos mellékcsatornából álló hálózat hossza elérte a 72 km-t, s a később kiépült csatornarendszernek is ez képezte a gerincét. Összesen mintegy 150.000 kat. hold terület ármentesítését oldották meg a 18. századi Bánságban. (Ihrig D. 1973. 69.)

Azonban a csatornarendszer később is állandóan fejlesztésre szorult, mert az erdőirtások okozta nagy árhullámok újabb töltéseket, töltésmagasításokat és zsilipeket tettek szükségessé, miközben a lecsapolt terület egy része már elszikesedett. Temes és Torontál megye, illetve a magyar királyi kamara temesi

igazgatósága az 1799-1808. közötti tíz évben is közel 3 millió közmunkanapszámot áldozott az árvízvédelmi, vízelvezetési munkálatokra. (Ihrig D. 1973. 69., Cholnoky J. é.n. 165.)

1891-ben nagy sikernek nevezték az Illáncsai-mocsár kiszárítását, melynek fő eszköze a *Terézia-csatorna* volt. Ott akkor már régóta földművelés folyt, s az Alibunári-mocsártól elvett részeken szintén sok szántóföldet és rétet teremtett az egymást követő nemzedékek szorgalma. Különösen Zichyfalva és Szentjános terjedelmes határában, sőt már Alibunár közelében is. Megjegyezték azonban, hogy a munka teljes befejezése még hosszú évek erőfeszítését kívánja. (Herrmann A. 1891. 542.)

Az építők és a helyi lakosok többször is abban a hitben ringatták magukat, hogy elkészültek a védművek és nyugalomban élhetnek. Így a Temes-Begavölgyi Vízszabályozó Társulat 1911-ben jelentette, hogy „a Temes és a Bega völgyeinek majdnem 200 éven át szakadatlanul folytatott vízszabályozási és ármentesítési munkái befejezést nyertek." (Jankó Á. é.n. [1912] 192.) Hihették, hiszen pl. a *Terézia-csatorna* és a *Versec – paulisi csatorna* töltéseit 1 méterrel emelték az 1895. évi árvízszint fölé, 3 méter koronaszélességre erősítették meg a gátjait, fenekét pedig átlag 1,5 méterrel mélyítették. A verseci csatornát is bekötötték a Terézia-csatornába, s megerősítették a többi mellékcsatorna töltéseit. A bánsági munkálatok folytatására az említett Társulat az 1885. évi XXVII. és az 1897. évi XXI. tc. értelmében kereken 12 millió korona állami támogatást kapott. (Jankó Á. é.n. [1912] 192.)

Bármilyen eredményes is volt a Társulat, s volt joggal büszke az elkészült töltésekre, csatornákra és zsilipekre 1912-ben az egész Délvidéket újabb katasztrófával sújtotta egy soha nem látott hevességű árvíz. A Temes árhulláma Parác községnél az épülő híd lábánál álló nagy munkásbarakkot „magával ragadta, azt az újpécsi hídnak nekivitte, a hidat felemelte és szintén továbbvitte, azután azt a csebzei hídnak sodorta neki és annak jármaihoz fektetve, csaknem az egész átfolyási szelvényt elzárta. Ezáltal hirtelen csaknem méteres duzzasztás keletkezett…" (Borovszky S. é.n. [1914] 159.)

A Bánság folyószabályozásain, csatornaépítésein az 1780-as évek óta dolgoztak magyarok is. Több vegyes nemzetiségű falu magyar lakossága, mint a Temes hídjánál épült Temesség, s részint a Berzava melletti Omor magyarsága a folyószabályozás, hídépítés munkásainak leszármazottja. (Paládi-Kovács A. 1973. 296-298.) A vízmentesítés munkálatait az 1880-1914 közötti években főként magyar munkások végezték a Dél-Bánságban is. Zichyfalva (Plandište), Szentjános (Barice), Alibunár, Nagygáj (Veliki Gaj), Temespaulis (Pavliš), Temesvajkóc (Vlajkovac) körzetében a munkálatok az 1950-es évekig elhúzódtak.

Az 1920-30-as években főként Versec és Alibunár térségében építették tovább a csatornarendszert. A Karas-völgyi Udvarszállásról is folyamatosan oda volt 10-12 férfi „kubikmunkán". Versecről szintén főként a magyarok jártak kubikolni, s együtt dolgoztak az udvarszállásiakkal. A verseci munkások min-

den este hazajártak, de a Paulisról, Temesvajkócról, Versecvátról (Vatin), Nagygájról, Ürményházáról (Jermenovci) való magyar kubikosok barakkban laktak és hetente csak egyszer mentek haza. Szombatonként hazavitték őket lovas kocsin, de hétfőn gyalog mentek vissza a munkába. Talicskát, szerszámot minden kubikos otthonról vitt a munkahelyére.

A dél-bánsági falusi települések magyar diaszpóráit a 19. század végén főként az ármentesítések kubikosai és a földesúri majorok béresei hozták létre. Ezek teljes lélekszáma akkoriban 3-4 ezer főre tehető. Néhány fontosabb telep magyar lakossága 1910-ben és 1991-ben:[4]

	1910	1991
Alibunár	267	
Nagykárolyfalva	151	125
Temesvajkóc	284	267
Temespaulis	260	56
Zichyfalva	286	244
Nagygáj	743	14
Versecvát	78	99
Nagyszered	415	140

A kubikosokból és az uradalmi béresekből álló diaszpórák 1920 után a Romániához és a Jugoszláviához csatolt bánsági falvakban egyaránt meggyengültek. Mindkét országban kizárták őket a földosztásból, s fogyatkoztak a korábbi munkalehetőségeik. Többségük a városok, ipartelepek felé indult. A Jugoszláviához tartozó bánsági tájakról sokan vállaltak munkát Nyugat-Európában. Előbb külföldi munkavállalás, városba költözés tizedelte a Dél-Bánság falusi magyarságát, később a végleges kivándorlás is Sokan húzódtak át a Bácskába, s ez a belső migráció napjainkban is tart. 1963-1973 között a kivándorlás első nagy hulláma már lezajlott. Egyedül Ausztráliába 8057 vajdasági magyar emigráns érkezett abban az évtizedben. Jó részük a bánsági falvakból, az ottani magyar diaszpórákból vándorolt ki. (Paládi-Kovács A. 1999. 170, 173. Az ausztráliai kivándorláshoz: Kunz, E. F. 1985. 139, 142.)

Összefoglalásul megállapítható, hogy a Dél-Bánság a török hódoltságot követően elvadult természeti táj képét mutatta. Az elsivatagosodott Deliblátihomokpuszta, a malária melegágyának számító mocsarak félelmetes hírűek voltak a 18-19. században. Joggal riasztották a külföldről érkező utazókat, a határra

[4] Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet (1912) 146-347. Az 1981. és 1991. évi jugoszláv népszámlálás adatait a Teleki Intézet adatbázisából vettem. Dippold Péter és Sebők László kollegiális segítségét e helyen is megköszönöm. A magyar közösség részaránya Vatin (Versecvát) községben 30 %, Vlajkovác (Temesvajkóc) esetében 20 %, Veliko Srediste (Nagyszered) községben 10 %, a többi helységben 10 % alatt. Általános tendencia a falusi lakosságszám és azon belül a magyarság számának csökkenése. Helyenként stagnálás és enyhe növekedés is megfigyelhető. pl. Stari Lec (Óléc) magyarsága 1991-ben 197 fő (22 %), Hajdučica (Istvánvölgy) 121 fő (9 %).

vezényelt katonaságot, a nyugat-európai telepeseket, sőt a Magyar Királyság más vidékein élőket is. A *bánáti láz*, *bánáti posláz*, *banater Fieber*, *ungarischer Fieber* még 1907-ben is sújtotta Torontál és Temes megye déli járásait. A malária, a váltóláz nemcsak az orvosi- és az útikönyvekben rontotta Magyarország és a Bánság képét a külföld szemében. (Deáky Z. 1999. 147-149.)

Ilyenformán a futóhomok megkötése, a mocsarak lecsapolása, a folyók szabályozása a közvetlen gazdasági hasznon túlmenően közegészségügyi, idegenforgalmi és más haszonnal is járt. Voltaképpen ezekkel a hatalmas tájépítő munkálatokkal vált lakhatóvá a Bánság déli része, s vált élhetővé a 19-20. századi emberek számára is. A kultúrtáj építésének közel 300 éves folyamatában a dualizmus korának, az egymást követő magyar kormányoknak, az államigazgatásnak, a kincstárnak és a helyi igazgatásnak kiemelkedő szerepe volt. Ebben a tartós tájalakító tevékenységben a politikai központok, így a bécsi udvar, majd a magyar országgyűlés és a kormány tűzték ki a célokat, alkották a törvényeket és a rendeleteket, teremtették elő a pénzügyi fedezet legnagyobb részét. A végrehajtásban a helyi igazgatás, a különböző társulatok, gazdasági egyesületek, földbirtokosok szerepe volt meghatározó, s a felkészült földmérők, vízépítő mérnökök, erdőmérnökök, tudósok szerepe is kiemelkedő.

Végül, de nem utolsósorban a töltéseket és csatornákat építő kubikosok, a futóhomokot megkötő erdőmunkások, szőlőtelepítő bérlők és kisbirtokosok, a gazdasági menekültként a Dél-Bánságban érkező kétkezi magyar emberek százairól is szólnunk kell. Érdemes számon tartanunk, hogy a magyarok zöme viszonylag későn, 1880-1910 között, de a legnehezebb munkák elvégzésére ment az Al-Duna mellékére, s velük emelkedett 82,3 %-kal a dél-bánsági magyarság lélekszáma. (Kocsis K. 2000. 148.) Számukat messze meghaladó mértékben vállaltak részt a természetet átalakító nagy vállalkozásokban és már kezdetben sem volt semmi kiváltságuk. Éppen ellenkezőleg: a kincstár és a bankok méltánytalan feltételeit nyögték, s maradtak a 20. században is proletárok, akiket kizártak a földosztásból a nagybirtokok parcellázása során. Szociális helyzetüknek a taglalása azonban már egy másik, egy történeti-szociológiai előadásnak a tárgya lehetne.

IRODALOM

Ajtay J. 1902: A delibláti futóhomokról. – Erdészeti Lapok XLI.

Ajtay J. 1912: A delibláti kincstári homokpuszta ismertetése. - Erdészeti Lapok LI.

Bartha D. 2000: Erdőterület csökkenések, fafajváltozások a Kárpát-medencében. In: Várkonyi Á. (szerk.): Táj és történelem, 11-24. Budapest.

Borovszky S. (szerk.) é.n. [1914]: Temes megye. - Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

Borovszky S. (szerk.) é.n. [1912]: Torontál megye. - Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
Bulla B. – Mendöl T. 1947: A Kárpát-medence földrajza. Budapest
Cholnoky J. 1907: A Delibláti homokpuszta. - Kny az Erdélyi Múzeum-Egylet Nagyenyedi Vándorgyűlésének Emlékkönyvéből. Kolozsvár
Cholnoky J. é.n. [ ] Magyarország földrajza. Budapest (Franklin)
Deáky Z. 1999: A bánáti posláz a 19. század közepén. - Néprajzi Látóhatár VIII. 147-162.
Für L. 1983: Kertes tanyák a futóhomokon. Tájtörténeti tanulmány. Budapest
Herrmann A. 1891: Pancsova és vidéke. - In: Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben VII. Magyarország II. pp. 532-542. Budapest
Ihrig D. 1972: A magyar vízszabályozás története. Budapest
Jankó Á. é.n. [1912]: Vízszabályozás és árvízvédelem. - In: Borovszky S. (szerk.): Torontál vármegye. Magyarország vármegyéi és városai, 171-203. Budapest.
Juhász D. 1988: A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 125. sz. Budapest
Kalapis Z. 1979: Bánát könyve. Novi Sad (Forum)
Kocsis K. 1999: A délvidéki magyarság etnikai földrajza. - Néprajzi Látóhatár VIII. 1-36.
Kocsis K. – Kicosev, S. 2000: Az etnikai térszerkezet átalakulása a mai Vajdaság területén (895-1918). - In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza, 143-151. Nyíregyháza.
Kristó Gy. 1996: Az alföldi megyék kialakulása. - In: Rakonczai J. – Szabó F. (szerk.): A mi Alföldünk, 177-186. Békéscsaba
Kunz, E. 1985: The Hungarians in Australia. Melbourne
Nagy D. 1956: A hegyhúzó. - Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956 91-101. Szeged
Nagy D. 1971: Újabb (külföldi) adatok a hegyhúzó történetéhez. – Agrártörténeti Szemle XIII. 72-76.
Oláh M. 1985: Hungária (1536). Budapest (Magvető)
Paládi-Kovács A. 1973: Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. – Népi Kultúra – Népi Társadalom VII. 291-326. Budapest
Paládi-Kovács A. 1999: Egy Karas menti magyar falu külső kapcsolatrendszere. – Néprajzi Látóhatár VIII. 163-190. Budapest
Prinz Gy. – Cholnoky J. – Teleki P. é.n. [1938]: Magyar földrajz, I. Budapest
Tari I. 1985: Homokba kapaszkodva. Novi Sad (Forum)

REMENYIK BULCSÚ

A Dráva-szabályozás és hatása a környék mezőgazdaságára

A 18. században kezdődő folyószabályozások, a Dráva melléki, egy-egy földesúri birtokhoz kapcsolódó lokális környezetátalakító munkák a termőföld kiterjesztésére irányultak. A török uralom után a pécsi püspökség és befolyásos főúri családok kezébe (mint a Batthyányak, Széchényiek, Draskovicsok, Festeticsek) került a terület. Az ő kérésükre Mária Terézia az 1751-es törvényében a káros vízimalmok lebontásáról intézkedett. A királynő rendeletére 1753-ban feltérképezték a Dráva völgyét a mederszabályozás érdekében. Az érdekelt birtokosok 1740-1750 között „Drávai Gátegyletbe" tömörültek, töltésépítés kezdődött a Dráva bal partján. A ma is látható töltést Drávaszabolcstól Dárdáig építették. Baranya vármegye is bekapcsolódott az építkezésbe, 1770-ben a töltést Drávatamásiig meghosszabbították. A töltésezés nem volt összefüggő, mert a magas partok mentén nem építették meg ─ Drávakeresztúr és Drávasztára között csak 1976-ban pótolták ─, a gátrendszert „Ősgátnak" nevezték el. A drávaszabolcs─gordisai szakaszt a Benyovszky-uradalom, a gordisa─dárdai szakaszt a Drávai Gátegylet 1871-es megszűnése után a Schaumburg─Lippe-uradalom gondozta. A gátrendszer védte volna Baranya és Somogy vármegye sík területeit a Dráva árhullámaitól.

A mezőgazdasági hasznosításban a Dráva-mellék a szarvasmarhatartás és a makkoltató sertéstenyésztés klasszikus területe volt, amit az ártéri haszonvételek egész sora egészített ki. A 18-19. században még a teljes ármentesítés előtt a szántóföldi termelés behatolt a Dráva amfibikus ártérövezetébe, így megváltozott a folyó melléki táj gazdasági szerkezete. A gabonakonjunktúra időszaka kötődött a napóleoni háborúkhoz, amikor minden gabonára szükség volt a hadsereg utánpótlásához. A lokális jellegű munkálatok felborították az addig meglévő egyensúlyi helyzetet, az ártéri gazdálkodás visszaállítása helyett egyre gyorsabban terjedt a kultúrtáj.

A megrövidített folyó nem fogadta el az ember által kialakított nyomvonalat, hanem igyekezett a természetes egyensúlyát fenntartani. Ahol nem biztosították a partokat, a meder hosszúságát oldalazó mozgással növelte. Az árvizek növekedése összefogásra késztette a vármegyéket. Baranya és Somogy vármegye 1819-ben egyezett meg egymással az árvédelmi töltések építésében. Az árvízszintek tovább növekedtek, a legnagyobb árhullám 1827-ben vonult le a folyón. (Ezután helyezték el az első vízmércét Eszéknél a Dráván.). A víz elöntötte a Dráva egész völgyét, az Ormánságon keresztül Siklósig, a Batthyányak uradalmi központjáig elért. 1827 novemberében Sellyén királyi biztos jelenlétében elhatározták a me-

gyék képviselői, hogy rendezik az elfajult kanyarokat; a munkálatok folytatását a Drávaszabályozási Királyi Bizottság vette át. A gabonatermesztés elterjedt a Dráva menti területeken, a megmaradt ártéri gazdálkodást utoljára Albrecht főherceg számolta fel a bellyei uradalomban (Albrecht 1883).

A 19. század végén és a 20. század elején az összehangolt, regionális jellegű környezetátalakító munkák befejeződtek, a folyó komplex hasznosításának a programja nem valósult meg. Az első világháború után a Dráva határfolyóvá vált, a politikai és gazdasági elszigetelődés következményeként a magyarországi Dráva-mellék perifériává süllyedt. A mezőgazdasági termelésben továbbra is a gabonatermesztés dominált.

1945 után a Dráva folyó és környéke lezárt területté vált. Az 1949. augusztus 20-án elfogadott új alkotmány értelmében a vízszabályozásokat és a vízi létesítmények fejlesztését, fenntartását az állam vette át a társulatoktól. Az első hároméves terv az újjáépítésekkel, az első ötéves terv a nehézipari nagyberuházásokkal foglalkozott. Az Országos Vízgazdálkodási Hivatal is elhanyagolta helyi szinten a vízgazdálkodás feladatait. Fenntartás hiányában pár év alatt tönkrementek a vízművek. A megalakult állami gazdaságok és termelőszövetkezetek a gátakat tették tönkre azzal, hogy útnak használták azokat a nagyobb esőzések idején. A megépült töltésrendszernek hirtelen nem lett gazdája. A feloszlott társulatok tagjai méltán panaszkodtak, hogy olyan pusztulás következett be, mint a török idején. A Dráva árhullámai minden évben növekedtek, a Hivatalnak még elképzelése sem volt arra, hogy mit tegyenek árvízkatasztrófa idején. 1951-ben 526 cm-rel tetőzött az árvíz Drávaszabolcsnál. A védekezést elsősorban az értékes, széles hullámteret megvédő nyárigát megerősítésével akarták megoldani. Az áradó víz átszakította, majd elmosta a jelentős pénzen épült töltést, és csak a hátrébb lévő megyei töltés állította meg. A legsúlyosabb helyzet az egerszegi csatornánál és Szaporcánál alakult ki, ahol a megyei töltés is nehezen állt ellen a folyónak.

Jelentős károk keletkeztek a jugoszláv oldalon is. Ők már akkor felvetették, hogy közösen kellene végleg megoldanunk a Dráva-szabályozást. A Vízgazdálkodási Egyezményt 1955-ben kötötték meg Magyarországgal. A legnagyobb beruházás a barcs–gyurgyeváci vízlépcső lett volna, ami később pénzhiány miatt nem valósult meg. Elkészült a magyarországi szakasz 6387 km²-es vízgyűjtőterület komplex hasznosításának a programja, ami szintén a pénzhiány miatt nem valósulhatott meg.

A megkötött magyar–jugoszláv egyezmények miatt az 1957. évi 48. sz. elnöki tanácsi rendelet engedélyezte a társulatok újjászervezését. A sok kis társulat ellenőrizhetetlenné vált az állam számára, ezért próbálták egyesíteni őket a 1960-as évek elején. Nagy állami gazdaságok jöttek létre a Dráva-síkon (mint például a Bólyi Állami Gazdaság, a Kelemenligeti Állami Gazdaság, a Bogádmintszenti Állami Gazdaság). A gazdaságok nem örültek annak, hogy a társaságok beleszólnak mindenbe, ezért a Vízügyi Főigazgatóságot, mint a társulatok fölött álló szer-

vet, a társulatok megszüntetésére ösztönözték. A társulatok feladatai egyre növekedtek, a megoldásaikra pedig kevés pénzt kaptak. A kisebb társulatok 1963-tól sorra beleolvadtak a sellyei Dráva-Feketevízközti Vízgazdálkodási Társulatba, amely a legnagyobb társulatok közé emelkedett (A rendszerváltáskor nehéz helyzetbe került a társulat, 1996-ban felszámolás indult ellene). A társulat a gátakat rendben tartotta, de igazi árvízvédelmet nem végzett, főleg belvízelvezetéssel foglalkozott. A nagy sellyei társulat létrejötte megszüntette a kis társulatokat, de a töltéseknek nem lett igazi helyi tulajdonosa.

A mezőgazdaság fejlesztésében Baranya és Somogy megye országosan kiemelt szerepet kapott, ahogyan az Országos Vízgazdálkodási Kerettervben a Dráva védműveinek a kiépítése az előre sorolt munkák közé került. Ennek ellenére a fejlesztési tervek nem valósultak meg pénzhiány miatt. A mezőgazdasági termelésben a Bólyi Állami Gazdaság mintagazdasággá vált, a gabona mellett hibridkukoricát, cukorrépát, szóját, komlót termesztettek.

A jövőben a terület kedvező mezőgazdasági adottságait jobban hasznosíthatnánk, újraéledhetnének a rendszerváltozás előtt meglévő kapcsolataink Horvátországgal, Ausztriával és Szlovéniával. Az együttműködések között iskolapélda volt a baranyai cukorrépa termesztése, melyet a horvátországi Pélmonostoron dolgoztak fel.

A formálódó Graz–Maribor–Ljubljana–Zágráb–Pécs régió megalakulásával gazdasági fejlődés indul a Dráva menti területeken.

A szív alakú régió. (Remenyik Bulcsú 2006)

A folyó egy tengelyként köti majd össze az országokat, összekapcsolja városainkat. Horvátország uniós csatlakozása után a térség gazdasága kinyílik az Európai Unió felé, és a régió adottságait kihasználva elindul a gazdaság és az infrastruktúra fejlődése. Tóth József az András-keresztről írt értekezésében kiemeli, hogy gyorsan felértékelődik majd a Dráva menti térség (TÓTH J. 1998). Az András-kereszt egyik ága az észak-olaszországi iparvidéket köti össze Kelet-

Európával, ez az ág érinti a Drávát, a mezőgazdasági termékeinket is a padániai piacon értékesíthetnénk. A Dráva-tengely mentén összekapcsolódnak a folyó menti országok, és létrehozhatnak egy Dráva régiót, amely régió alapja mindig is adott volt, csak a politika nem engedte a kibontakozását.

IRODALOM

Albrecht Fhcg. (1883) Albrecht főherczeg bellyei uradalma Bécs
Andrásfalvy B. (1975) A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében, az ármentesítés befejezéséig Szekszárd
Andrásfalvy B. (1973) A Sárköz és a környező Duna menti területek ősi ártéri gazdálkodása, és vízhasználatai a szabályozás előtt BP.
Ihrig D. (1973) A magyar vízszabályozás története BP.
Iványi I.- Lehmann A. (2002) Duna- Dráva Nemzeti Park BP.
Lovász Gy. (1972) A Dráva-Mura Vízrendszer vízjárási és lefolyási viszonyai Bp.
Mike K. (1991) Magyarország ősvízrajza és felszíni vizeinek története BP.
Nagy L. (1976) A Batthyány uradalom javai 1701-ben BP.
Pallas Nagy Lexikona I-Xvi. (1896) Bp.
Polohn I.- Szappanos F. (1974) Vízgazdálkodási társulatok a Dráva-völgyében Pécs
Rozs A. (1986) A sellyei Batthyány uradalom javai 1774-ben Pécs
Tóth J. (1998) Általános Társadalomföldrajz I. Dialóg Campus BP.
Viziterv (1977) Közösérdekű Dráva-szakasz komplex hasznosítása BP.
Vizig (1986) Litauszki I.- Crkvenjakov M.: A Magyar- Jugoszláv vízügyi együttműködés 50 éve BP.

DR. SILLING ISTVÁN*

A bácskai dunamellék: A dunatáj

A régió és elnevezése

A nagy Alföld síkvidéki terület, ahol a két nagy folyó, a Duna és a Tisza között szikesek, homokvidékek és löszhátságok váltogatják egymást. E nagytáj déli részén viszonylag kevés természeti és még kevesebb néprajzi kistáj alakult ki és maradt fenn az évezred során. A török uralom alatt az addigra kialakult kistáji tagozódás is felbomlott, és csak imitt-amott maradt meg az autochton lakosság. Az Alföld Duna menti szakaszát a törökök kiűzése után, a 17. század végétől, a 18. század folyamán telepítették újra. A telepítések nemzet- és gazdaságpolitikai megfontolásból más és más vidékeiről történtek az akkori, leginkább Bécsből igazgatott nagy birodalomnak, s így nem is jött létre mifelénk egy homogén természetes régió, csupán egy soknemzetiségű, sokarcú néprajzi, nyelvi, illetve nyelvjárási szigetvilág. Ilyen arculatúnak maradt meg a Dél-Alföld e része egészen az I. világháború végéig, illetve szinte még a II. világháborút követő évekig. Akkor azonban más geopolitikai tényezők hatása vált érezhetővé, és a régió arculata megváltozott, legalábbis a nyelvi/nyelvjárási sajátosságokat, illetve az azokat formáló etnikai tényezőket tekintve.

A néprajzkutatók körében méltán híres Kósa László–Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (KÓSA–FILEP 1983) című szakkönyv **Dunamellék** címszó alatt tárgyalja a Duna keleti partját szegélyező mélyfekvésű síkságot az Alföldön. Ezt a vidéket három részre osztja: északi része a Kiskunsághoz tartozó, középső része a Pest megyébe beolvadt régi Solt vármegye központja volt, míg a harmadik rész a déli, amelyet Kalocsai Sárköz néven ismerünk. Véleményem szerint a Dunamelléknek ez a déli része csak megszakad a Bajai hátság magas partjánál, hogy attól délebbre folytatódjon egészen a bácskai Mosztonga folyó torkolatáig. Vagyis a táj átlépi a mai magyar-szerb határt, és lehúzódik egészen Bács városáig, a hajdani Bács vármegye központjáig, az egykori bács-kalocsai érsekség társszékhelyéig. Igaz, magyar lakossága egyre szórványosabb, de mindvégig kimutatható.

Valójában az említett tájnak az a része, amely a Bácska Duna menti területét jelenti, a XX. század folyamán, az említett geopolitikai változások következtében új földrajzi nevet kapott, s **Dunatáj** néven emlegetik Bajától egészen Bácsig. Tehát a Dunamellék folytatásáról van szó, s nevezhetnénk akár Bácskai Dunamelléknek, de a vajdasági magyarok körében inkább a **Nyugat-Bácska**, illetve a Dunatáj elneve-

* egyetemi tanár (Szabadka)

zés honosodott meg. A Nyugat-Bácska egy kicsit szélesebb régió, s jelentésmezejében benne foglaltatnak a Dunához nem oly közeli Nemesmilitics (Svetozar Miletić), Őrszállás (Sztanisity), Regőce (Rigyica), Csonoplya, Telecska-Bácsgyulafalva települések is. Míg a tulajdonképpeni Dunatáj a folyó partján, vagy közvetlen szomszédságában található magyarlakta települések összefoglaló neve.

A régió települései

A kistáj központja ugyan a vegyes lakosságú Zombor városa, a hajdani Bács-Bodrog vármegye központja, de folyóközeli magyar települései Bezdán, Kupuszina-Bácskertes, Szilágyi (Svilojevo), Doroszló és Gombos (Bogojevo). Szilágyit kivéve mindegyik a török után újratelepített falu, vagyis ezek helyén a török idő előtt is voltak magyar települések. Doroszló régi neve is Doroszló volt; Gombos helyén Boldogasszony-Teleke, Kupuszina helyén egy Hetes nevű település létezett a középkorban (IVÁNYI 1889–1907).

A ritkán lakott Bácskába az első telepesek a Dunántúlról: Baranya, Tolna, Somogy, Zala és Veszprém megyéből érkeztek, és főleg a Duna menti helységeket népesítették be. Így a Dunatáj a Bácskában elsőként települt újjá a török kivonulása után: Bezdán 1743-ban, Kupuszina 1751-ben, Doroszló 1752-ben, Gombos 1753-ban. Kivételt képez Szilágyi, melyet az Apatintól délre fekvő tölgyerdő helyén hoztak létre a leginkább más bácskai falvakból (de más vidékekről is) idetelepülő földnélküli magyarok. E falu telepítésének éve 1899, és az utolsó bácskai magyar telepes falvak egyike, ahol még ma is találunk a királyi kincstár által elkészíttetett házakat, melyekbe az első települők költöztek (LOVAS 1908).

Az új telepesek mind római katolikus vallásúak voltak, s vallásukat az említett falvakban máig megtartották. Templomaik közül három a magyar szentek tiszteletét hirdeti: Doroszlón Szent Imréét, Gomboson Szent Lászlóét és Szilágyiban Szent István királyét.

Az említett öt falu közigazgatásilag három községhez tartozik: Bezdán és Doroszló Zombor községhez, Kupuszina és Szilágyi Apatin községhez, míg Gombos Hódság községhez. Az öt nyugat-bácskai, magyarok által lakott faluban összesen 12 933 ember él, közülük 7 738 a magyar, vagyis a lakosság 59,83 %-a, azaz alig 60 %-nyi a magyarok száma.

Bezdán

A Dunatáj legnagyobb lélekszámú települése Bezdán. Első lakói a vidéken vándorló délszláv és magyar juhászok voltak, akik már a XVIII. század legelején, 1710-1720 táján létrehozták első szentélyüket, a Szentháromság fogadalmi kápolnát, a Bácskában a legrégebbi falusi szentélyt (BALLA F., dr. 1994). A falu szervezett újjátelepítése 1742 őszén kezdődött meg Tolna, Baranya, Veszprém és Somogy megyékből római katolikus magyarokkal. Az idők folyamán német lakosok is ér-

keztek a faluba, akik a XIX. század végére a lakosság 20%-át tették ki; a XX. század folyamán pedig sok délszláv, jobbára horvát telepes is érkezett ide. Bezdánban, amely a hajósok és az iparosok településévé vált, s 1772-ben vásártartási privilégiumot szerzett és mezővárossá lett (Iványi i.m.), a társadalmi rétegződés korán megkezdődött, s a kivetkőzés hamar végbement, valamint a hagyományos népi kultúra elemei mára jócskán megfakultak. A ma nagyobb falunak tartott vegyes lakosságú (magyar és délszláv: szerb és horvát) település magyar lakóinak nyelvhasználata azonban máig őrzi a kibocsátó régiók nyelvjárási sajátosságait.

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Bezdánnak 5263 lakosa volt, ebből 2983 fő, azaz 56,67 % magyar nemzetiségű.

Kupuszina-Bácskertes

Kupuszina a legdélibb homogén palóc nyelvjárású település a magyar nyelvterületen. A XVIII. században, 1751-ben érkeztek új lakói Heves és Nyitra vármegyékből (Nagyhind környékéről) nyugati palóc magyarok, kisebb számban szlovákok is, a Kalocsai Sárközből pedig magyarok és katolikus dalmaták (BÁRTH 1997, 1998), valamint néhány német család az 1760-as években, illetve későbbi beszivárgással. Vezetékneveik máig őrzik származásukat. A XX. század elejére mindannyian elmagyarosodtak, s egységes Kupuszina-tudattal rendelkeztek, amit mindmáig megőriztek. Nyelvjárásuk, a nyugati palóchoz legközelebb álló, azonban még ennél is különböző magyar nyelvük egyedülálló, megőrzött autochton régiség, éppúgy népviseletük is, amely ugyancsak egyedülálló az egész magyar nyelvterületen. Ennek eredeti vonásai, a palóc színvilág és a sárközi forma mellé fölvették a környezetükben élő Duna menti németek ruházatának néhány elemét is. Hagyományos lakberendezésükben is hasonló hatások észlelhetők. Szokásaik is változtak az eltelt harmadfélszáz esztendő alatt, s a Dunatáj másik két-három falvával több rokonságot mutatnak. Népköltészetük már jellegzetesen alföldi.

A falut 1904-ben nevezték el Bácskertesnek. Lakói máig ragaszkodnak a falu hagyományos nevéhez. Mai Szent Anna temploma 1808 és 1813 között épült.

A kupuszinai lakosság gazdálkodásában sokáig nagyban különbözött a többiektől, ugyanis Kupuszina a Vajdaság egyik legismertebb konyhakertész falva volt a XX. század legvégéig, míg a többiek gabonatermesztők. Mára azonban Kupuszinán is a gabona a fő termék, valamint fontos szerepe van az almatermesztésnek.

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Kupuszinának 2356 lakosa volt, ebből 1857 fő, azaz 78,82 % magyar nemzetiségű. A régi kupuszinai családok leszármazottai azonban ennél kevesebben vannak, s közülük sem beszéli már mindenki a kupuszinai nyelvjárást. Az őslakosság fiataljainak elvándorlása jelentős. Az 1990-es évek délszláv háborúi mintegy 450 új szerb nemzetiségű telepes érkezését jelentették Kupuszinán. Az ő érkezésük óta van kétnyelvű oktatás a helyi József Attila Általános Iskolában.

Szilágyi

A mintegy 1200 lakosú nyugat-bácskai falu a XIX. század legvégén települt az Apatin, Prigrevica-Szentiván és Szond között kiirtott tölgyerdő helyén. Eleinte csak az Apatin-Újtelep nevet viselte, majd 1900-tól lett önálló településsé, saját római katolikus parókiával, iskolával. Az urbanisztikailag legáttekinthetőbb dunatáji falu, hiszen utcái nyílegyenesek, központja tervezett. Lakosai az akkori Bácska sok falvából érkeztek, s mind magyar nemzetiségűek voltak. Egységes nyelvjárásuk nem volt, nem is lehetett a sokfelől való érkezés következtében. Azóta ez az állapot valamelyest összemosódott, s a Szilágyi-tudattal együtt kialakulni látszik egy többé-kevésbé homogén magyar nyelvjárás is. A magyar lakosság létszámának csökkenése azonban nem segíti ezt a tendenciát. Talán ebből a faluból vándorolt külföldre a legtöbb fiatal az elmúlt húsz év alatt. Leginkább Kanadát és Magyarországot választják letelepedésük helyéül.

A lakosság főfoglalkozása a földművelés és az állattenyésztés. A falu határában nagy halastavat építettek. Az elöregedő, illetve elvándorló magyar lakosok helyébe a környékből szerb nemzetiségűek költöznek, s a XXI. század elején már szinte a falu lakosságának a felét képezik. Iskolájában az oktatás magyar és szerb nyelven folyik.

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Szilágyinak 1364 lakosa volt, ebből 792 fő, azaz 58,06 % magyar nemzetiségű.

Doroszló

Doroszló a vidék legrégibb településeinek egyike, bár ez a fejlett középkori település is elpusztult a török idő alatt. Újratelepítése 1752-ben kezdődött, és a levéltári kutatások alapján bizton állítható, hogy az új lakosság az akkori ország huszonkét megyéjéből, de zöme a Dunántúl közeli Tolna, Somogy megyéiből érkezett. Attól az évtől 150 magyar családdal telepítik újjá Doroszlót. Nemsokára német telepesek is érkeztek, több százan. Azonban az ő kitelepítésük után, épp az ő elhagyott házaikba délszláv, leginkább horvátországi szerb nemzetiségű embert telepítettek a titoi korszak államszervezői. Az ő jelenlétük miatt már mintegy harminc éve van szerb nyelvű tanítás is a Petőfi Sándor Általános Iskolában, s a magyar nyelven tanulók létszáma igen alacsony. A magyar őslakosság elvándorlása számottevő ebben a nyugat-bácskai faluban is.

A doroszlóiak közismerten gabonatermesztők, de jelentős volt a faluban az állattenyésztés is.

Doroszló a néprajzilag legkutatottabb vajdasági magyar falvak egyike. Ezt a hagyományokhoz való ragaszkodása indikálta. A falu mellett található a középkori eredetű Szentkút, a bácskai, illetve vajdasági római katolikusok legismertebb Mária-kegyhelye, ahova évente több ezer hívő érkezik a kisasszonynapi búcsúba (szept. 7-8.).

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Doroszlónak 1830 lakosa volt, ebből 952 fő, azaz 52,02 % magyar nemzetiségű.

Gombos

A törökök elvonulása után először szerb telepesek jelentek meg a Bogojeva nevet viselő településen, akik a század közepére áttelepültek a szomszédos Rácmiliticsre, s helyükbe 1753-ban dunántúli magyarok érkeztek Tolna, Fejér, Vas, Somogy, Baranya megyéből (JUNG 1978). Újabb telepítések többször is történtek a faluba pl. 1760-ban, 1766-ban de később is, pl. 1892-ben, 1899-ben Verőce megyei magyarok, akiknek eredeti származási helye Somogy és Baranya megye volt. Penavin Olga megemlíti azt is, hogy Nógrád megyéből a korábbi, a török elől menekülő magyarok merészkedtek vissza (PENAVIN 1978). A település a Gombos nevet 1899 óta használja hivatalosan. „Bogojeva közelében, a Duna partján, az egykori gőzkomp állomás mellett létezett a múlt század utolsó harmadában egy Gombos nevű csárda, később kis település, majd forgalmas rév. Ez a Gombos nevű telep közigazgatásilag Bogojevához tartozott, s ennek nevét vette fel 1899-ben a falu is" (JUNG 1978:25). A római katolikus vallású lakosság az 1773-ban emelt, majd 1846-ban újjáépített templomát Szent László király oltalmába ajánlotta.

A lakosság főfoglalkozása mindig is a földművelés volt, de megélhetési forrást jelentett a halászat is. A II. világháború után a lakosság túlnyomó többsége már nem földműveléssel foglalkozik, ezért elköltöznek az ipari központokba, vagy pedig ingázó munkásként járnak dolgozni a környező városokba.

A 2002. évi népszámlálás adatai szerint Gombosnak 2120 lakosa volt, ebből 1154 fő, azaz 54,43 % magyar nemzetiségű.

Napjainkban a magyarok mellett jelentős számú a délszláv lakosság is. Templomot is építettek maguknak, s az általános iskolában magyar és szerb nyelven folyik az oktatás.

• • •

A Mozaik Alapítvány által 2005. június 30-án, Újvidéken megszervezett *Esélyek és lehetőségek a vajdasági magyar szórvány felzárkózására* elnevezésű tanácskozás anyagát közreadó Létünk-szám elöljáró sorai az általam vizsgált régiót így jellemzik:

„*Nyugat-Bácskának* 214 011 lakosa van, ebből a magyarok száma 21 825. Ehhez a körzethez Zombor, Apatin, Hódság és Kúla községek tartoznak.

Magyar tannyelvű általános iskolák és osztályok vannak Zomborban, Kúlán, Bácskertesen, Szilágyin, Gomboson, Bezdánban, Doroszlón, Nemesmiliticsen és Bácsgyulafalván, Nyugat-Bácskában az általános iskolákban 838 magyar gyerek tanul anyanyelvén, 633-an pedig szerb tannyelvű tagozatra járnak. Csonoplyáról a

magyar gyerekeket mikrobusz hordja a nemesmiliticsi iskolába, ahol anyanyelvükön tanulhatnak. Három zombori középiskolában, a gimnáziumban, az egészségügyi és műszaki középiskolában egy-egy magyar tagozat létezik.

Magyar művelődési egyesületek a fent említett helységeken kívül Őrszálláson, Csonoplyán és Apatinban működnek. Nyugat-Bácska magyarlakta falvai kitartóan és hűségesen őrzik néphagyományaikat és népviseletüket. Jelentős magyar intézmény a zombori Magyar Polgári Kaszinó.

Az 1990-es évekig Bácskertes, Szilágyi, Gombos, Doroszló, Bácsgyulafalva és Bezdán a magyarság sziget jellegű települései voltak, fejlett művelődési élettel és életképes általános iskolákkal. A menekültek odatelepítésével megbomlott a nemzetiségi összetétel, az eltávozottak, elmenekültek, az idős emberek nagy száma és a kevés gyerek születése különösen gondba ejtő Gombos, Szilágyi és Doroszló magyar jellegének megőrzése szempontjából".

A fenti jellemzést, enyhén szólva, elnagyoltnak s több helyen pontatlannak tartom. Látszik, hogy nem nyugat-bácskai ember fogalmazta meg őket, ugyanis:

- a magyar művelődési egyesületek a három említett településen alig léteznek, s a kúlai községhez tartozó Veprődön is van egy, az egyetlen, amely Kossuth nevét viseli a Vajdaságban;
- a zombori középiskolák közül a műszakiban kétféle szak létezik magyar nyelven, míg az egészségügyiben valóban egy, csakhogy az eddigi népszerű gyógyszerész-technikusi szakot elvitték Zentára, pedig az más vidékek magyar gyerekeit is ide vonzotta, s most maradt a más helységekben is adott nővérképzés. A gimnáziumba pedig a 2005/2006-os tanévben, sajnos, egyetlen magyar diák sem íratkozott be.
- az *„eltávozottak, elmenekültek, az idős emberek"* mellé, hogy jobban értsék, ki kell tenni, hogy itt őslakos magyarokról van szó.
- a néphagyományok és népviselet őrzése pedig csak három falu (Doroszló, Gombos és Kupuszina-Bácskertes) esetében igaz.

• • •

A Dunatáj megnevezés a történelmi földrajz kutatásaiban eddig nem fordulhatott elő, s a Vajdaságban ma zajló kutatások is csak újabban használják, s inkább a Nyugat-Bácska megnevezéssel illetik. Jó lenne azonban meghatározni, hogy a bemutatott régiót egységesen milyen névvel illessük, ugyanis hogy szó lesz róla az elkövetkező évek néprajzi, nyelvészeti, történelmi, földrajzi, idegenforgalmi kutatásaiban, az már ma is jól érzékelhető. A Délvidék történeti földrajza című tudományos konferencia jó ötleteivel, állásfoglalásával ebben segíthetné a többi tudományág kutatóit.

IRODALOM

Bárth János (1981): Doroszló népessége a XVIII. század közepén. Hungarológiai Közlemények 13. évf., 46–47.., 1–70.

Bárth János (1997): A migrációs irányok és vonulatok adattárának néhány tanulsága. Cumania 14., 5–40.

Bárth János (1998): Remény, szerencse és tudatosság a népesedéstörténeti kutatásban. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kalocsa, 209–220.

Iványi István (1889–1907): Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történeti helynévtára I–V., Szabadka.

Jung Károly (1978): Gombos rövid története és társadalmának képe. In: JUNG K. szerk.1978. 22–28.

Jung Károly szerk. (1978): Gombos (Bogojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról. Gombos.

Kósa László–Filep Antal (1983): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest.

Létünk. Társadalom, tudomány, kultúra (Újvidék). Németh Ferenc főszerk. 2005. 3. sz.

Lovas Sándor (1908): A legújabb állami telepítések Magyarországon. Budapest.

Penavin Olga (1978): Gombos község nyelve. In: JUNG K. szerk.1978

Silling István (1992): Kupuszinai tájszótár. Újvidék.

DR. SIPOS ANNA MAGDOLNA

Egy fejezet a Délvidék kulturális földrajzából
A Julián Egyesület

A Monarchiába tagozódó Magyarországnak a XIX. század utolsó évtizedeiben, illetve a századfordulón több, az ország lakosságának számát, demográfiai összetételét, nemzeti identitását lényegesen átalakító folyamattal kellett szembesülnie. Az egyik a Monarchia létrejöttével kapcsolatosan kialakult nagyobb termelési és gazdasági lehetőségek, illetve a bővülő munkaerőpiac, a másik a kivándorlási folyamat korábban soha nem tapasztalt felerősödése, a harmadik pedig a soknyelvű, valamint soknemzetiségű ország népeinek keveredése, s az ebből adódó nyelvi, etnikai és kulturális integrálódás. A magyar politikai elit a magyarság megtarthatósága ellen ható folyamatokra gyorsan reagált és elsősorban kulturális akciókkal, a kulturális identitás megtartását segítő intézmények létrehozásával és működtetésével igyekezett azok kedvezőtlen hatásai csökkenteni. Kétségtelen, hogy a létrehozott szervezetek közül a legnagyobb tömegbefolyást a magyar nyelvű iskolák értek el, de mellettük igen fontos szerep jutott a programban az érintett területekre s többnyire az iskolák mellé telepített népkönyvtáraknak is. Írásunk célja, hogy bemutassa ennek a több régióra kiterjedő magyarságmentési akciónak történeti topográfiai és iskolai vonulatát, annak is elsősorban a Horvát-Szlavónországban, illetve Bosznia-Hercegovinában megvalósított tevékenységét.

Az akció megindításának történelmi, gazdasági, politikai és társadalmi háttere

A Monarchiához tartozó, de abban önálló államiságot és teljes körű önkormányzatot élvező Horvát-Szlavónország területén jelentős számú magyar lakosság élt, akiknek életében az impériumváltás kedvezőtlen fordulatot hozott. Az itt élő magyar lakosság egy része őshonos volt a területen. A magyar honfoglalást követően a Botond törzs leszármazottai népesítették be a vidék keleti részét, illetve a Szerémség egy részét. A Szlavóniának nevezett területet pedig Szent László foglalta el 1083-ban, majd 1091-ben bevonult a horvát területekre is. Könyves Kálmán 1102-ben történő megkoronázását követően Horvátország-Szlavónia nyolcszáz éven át a Magyar Királyság társországává vált, amelyben széleskörű autonómiával rendelkezett. Az itt őshonos magyar ajkú lakosság – a török megszállás, a háborúk, a járványok és nem utolsósorban az ezek miatti betelepülések, illetve betelepítések hatására – számában és a népesség arányában is egyre inkább fogyatkozott, bizonyos településekről pedig csaknem teljesen eltűnt. Magyar jellegét csupán Eszék, Rétfalu, illetve a környező mocsarak

oltalma alatt Kórógy, Haraszti, Szentlászló, valamint a Szerémségben Maradék, Erdővég, Ürög, Bingula és még néhány kisebb település tudta megtartani.

A XIX. század folyamán jelentős magyar bevándorlás történt Szlavóniába. Ez a betelepülési hullám a szlavóniai nagybirtokrendszer kialakulásához, illetve a jobbágyrendszer megszűnéséhez, valamint az 1690-ben – a törökök elleni védelem érdekében – létrehozott, Bécsből igazgatott és irányított határőrvidék felszámolásához kapcsolható. A területen jelentős birtokokkal rendelkező Pejacsevich, az Eltz, a Khun, a Tüköry uradalmak szívesen dolgoztattak magyar cselédséggel. Ennek következtében többen telepedtek le a birtokokon, illetve azok közelében. Az ott lakó szerb és horvát lakosság eleinte szívesen fogadta a bevándorlókat, mert a fejlettebb agrártechnológiát és a magasabb életszínvonalat képviselte e réteg. Később azonban, különösen a 1880-as évektől kezdődően ellenük fordult a közhangulat[1]. A megindult betelepülésnek nagy lendületet adott a határőrvidéknek termelésbe történő bevonása. Jóllehet a határőrvidék területeit az ott korábban szolgálatot teljesítő, többnyire szerb nemzetiségű lakosok kapták meg, ám a hiányzó szakértelem és a földművelés iránti hajlandóság nélkül a földterületeket elhanyagolták és igen olcsón eladták. A terület földrajzi közelségének, illetve a cselédségi sorsot már korábban is itt vállalók családi kapcsolatainak köszönhetően a bácskai, a baranyai, a somogyi, a zalai és a vasi falvakban értesültek leghamarabb a lakosok arról, hogy e területeken igen olcsón lehet jó minőségű földhöz jutni, melynek eredményeként tízezerszámra vándoroltak földtelenek, egy-két holdas kisgazdák a régióba. Ugyancsak a XIX. századi magyar bevándorlási hullámot növelte a főként fa- és élelmiszer-feldolgozó üzemekben foglalkoztatott ipari munkásság, valamint a MÁV-nál és a folyami hajózásban alkalmazottak köre[2]. E népesség-mobilitási folyamat eredményeként a Szlavóniában élő magyarok, illetve magyarul beszélők száma az 1880-as évekhez viszonyítva több mint kétszeresére növekedett[3]. A demográfiai folyamatok változásait jól mutatják az 1880 és az 1900 közötti népszámlálások adatai[4].

[1] Ugyanez a sors várt a korábban betelepített, illetve a magyarokkal párhuzamosan betelepült német nyelvű lakosokra is, amely a magyaroknál is sokkal nagyobb számban volt jelen.

[2] E bevándorlók beilleszkedését nagymértékben akadályozta, hogy nem kaptak választójogot, községi illetőséget, így iparűzési és kereskedői engedélyt sem, sőt kizárták őket a legelő- és erdőhasználatból, helyenként az iskolákból és a templomokból, temetőkből is.

[3] A Szlavóniában élő magyarság történetével kapcsolatosan az utóbbi években több tanulmány is megjelent. Ezek közül azokat emeljük itt ki, amelyek tartalma szorosan kapcsolódik a tárgyalt témához. Arday Lajos: A horvátországi magyarok története In. Arday Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. – Bp. : Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete, 1994. ; Makkai Béla: Idegenben : Tanulmányok a magyar-magyar kapcsolatok korai történetéből. – Bp. : Károli Gáspár Református Egyetem, 2004.

[4] Valamennyi itt felhasznált adat forrása: A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása: 10. A végeremények összefoglalása/ közread. a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. – Bp. : Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1909. – (Magyar Statisztikai Közlemények, Új s., 27. köt.). – p. 104-129.

A szlavóniai lakosság megyénkénti nemzetiségi megoszlása

A lakosság etnikai összetétele	Magyar			Német			Tót			Oláh		
Régiók	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**
Belovár-Körös vm.	2562	8424	14047	1559	3683	4153	52	181	155	390	649	2
Lika-Korbava	9	15	56	122	100	85	3	5	10	1	1	1
Modrus-Fiume	131	347	600	210	475	512	27	49	58	0	0	3
Pozsega vm.	4902	9429	13710	7336	10726	12610	314	659	1230	36	11	29
Szerém	13844	20206	22657	36009	51462	59544	6749	9156	11312	1299	1057	450
- Zimony tjv.	520	648	739	5254	6046	6908	45	68	72	65	60	26
Varasd vm.	590	739	629	982	1049	796	43	35	51	0	103	0
- Varasd tjv.	244	305	332	703	890	727	9	14	6	0	1	1
Verőcze vm.	16232	25240	30983	17532	26958	31121	1678	3205	4169	229	851	2
- Eszék tjv.	1152	1378	2212	8970	10657	12039	52	72	104	6	5	4
Zágráb vm.	649	883	1562	1784	2020	1686	58	123	96	11	76	3
- Zágráb tjv.	582	1180	2653	2678	3427	3819	48	47	79	7	12	18
Összesen	**41417**	**68794**	**90180**	**83139**	**117493**	**134000**	**9078**	**13614**	**17342**	**2044**	**2826**	**539**

A lakosság etnikai összetétele	Ruthén			Horvát-szerb		Horvát	Szerb		Egyéb		
Régiók	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1890.**	**1900.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**
Belovár-Körös vm.	9	22	27	209017	199215	223082	41752	44474	5940	12284	15011
Lika-Korbava	0	1	0	173843	93033	101148	97647	106643	261	176	190
Modrus-Fiume	0	2	4	201363	145954	150885	71435	73556	1442	2367	2688
Pozsega vm.	2	109	181	146511	114470	123896	53306	58640	7273	14126	17800
Szerém	2804	3448	4321	219773	92608	98471	150833	163278	4564	5429	5067
- Zimony tjv.	5	4	22	5268	1099	1461	4458	4949	679	440	340
Varasd vm.	0	0	2	213633	240061	261744	2031	2197	3444	2993	2427
- Varasd tjv.	0	1	0	8548	8875	9518	119	114	867	850	796
Verőcze vm.	1	1	93	125372	97411	106325	38004	39894	4119	4969	5258
- Eszék tjv.	3	3	1	7482	5573	6516	1545	1640	536	545	502
Zágráb vm.	3	3	1	380574	335274	357988	99822	109641	7582	7311	6763
- Zágráb tjv.	6	12	14	20969	26015	41319	1179	2325	4928	6868	7463
Összesen	**2833**	**3606**	**4666**	**1712353**	**1359588**	**1482353**	**562131**	**607381**	**41635**	**58358**	**64305**

A szlavóniai lakosság nemzetiségi megoszlása a régióban

A lakosság etnikai összetétele	Magyar	Német	Tót	Oláh	Rutén	Horvát-szerb	Horvát	Szerb	Egyéb
Év									
1880.	41417	83139	9078	2044	2833	1712353	n.a.	n. a.	41635
1890.	68794	117493	13614	2826	3606	n.a.	1359588	562131	58358
1900.	90180	134000	17342	539	4666	n.a.	1482353	607381	64305

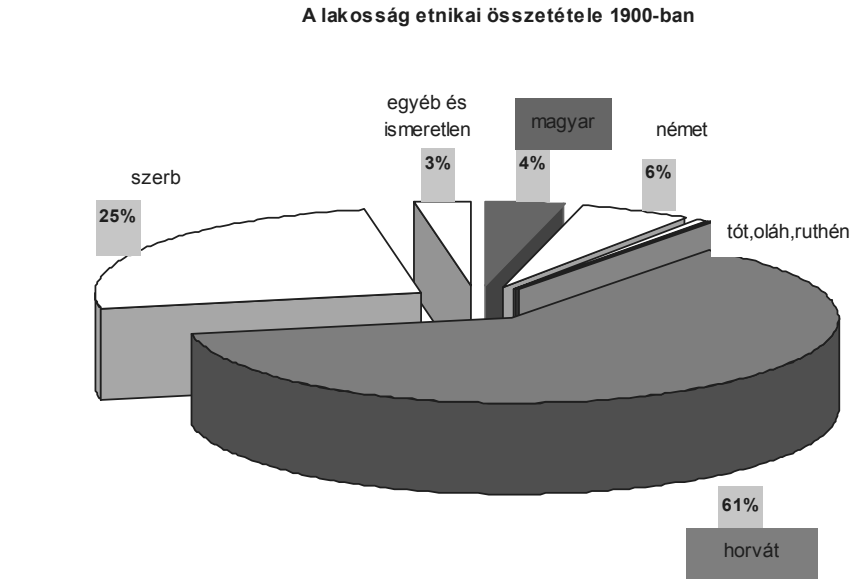
A lakosság etnikai összetétele 1900-ban
egyéb és ismeretlen
3%
magyar
4%
német
6%
szerb
25%
tót,oláh,ruthén
61%
horvát

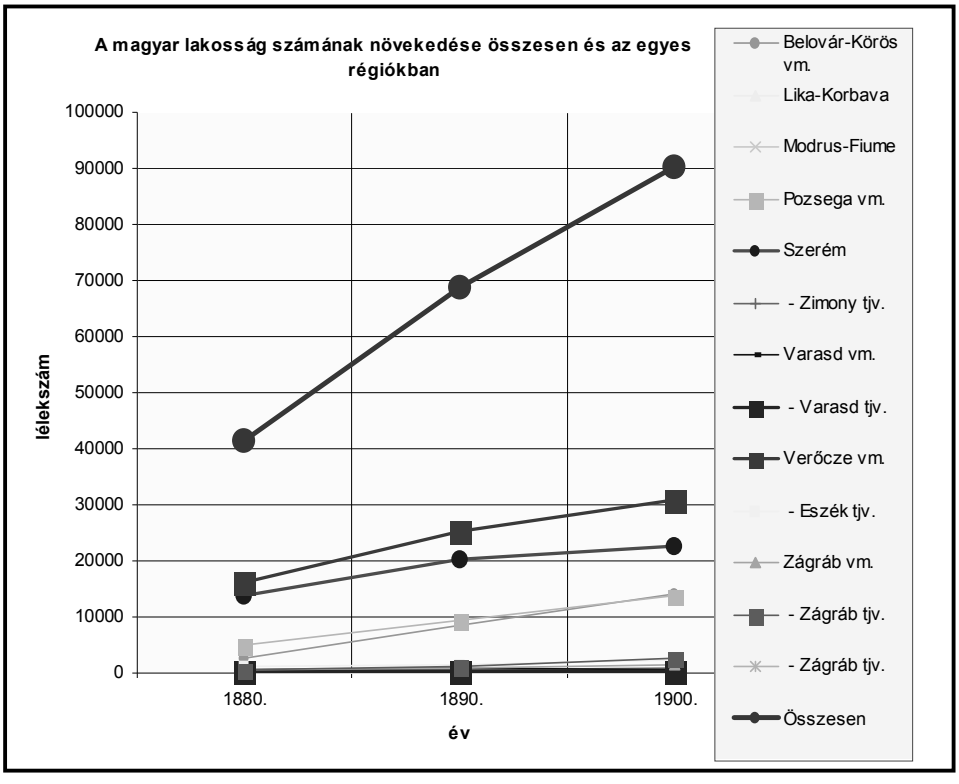
A magyar lakosság számának növekedése összesen és az egyes régiókban
lélekszám
100000
90000
80000
70000
60000
50000
40000
30000
20000
10000
0
1880.
1890.
1900.
év
Belovár-Körös vm.
Lika-Korbava
Modrus-Fiume
Pozsega vm.
Szerém
- Zimony tjv.
Varasd vm.
- Varasd tjv.
Verőcze vm.
- Eszék tjv.
Zágráb vm.
- Zágráb tjv.
- Zágráb tjv.
Összesen

Hasonló tendencia figyelhető meg a városi lakosság lélekszámát és összetételét reprezentáló adatokban is.

A városi lakosságon belül a magyar anyanyelvűek adatai

A városok megnevezése	Összes polgári népesség			Ebből magyar anyanyelvű		
I. Th.j. városok	**1880.**	**1890.**	**1900.**	**1880.**	**1890.**	**1900.**
1. Zimony	11836	12823	14517	520	648	739
2. Varasd	10371	11055	11494	244	305	332
3. Eszék	18201	19778	23018	1152	1378	2212
4. Zágráb	29218	38742	57690	582	1180	2653
Th.j. városok összesen	69626	82398	106719	2498	3511	5936
II. Egyéb városok						
1. Belovár	3443	4135	4889	79	129	263
2. Kapronca	6027	6512	7074	167	171	187
3. Körös	3655	4092	4405	55	62	77
4. Zengg	3039	2785	3177	4	1	10
5. Buccari	2002	1950	1867	2	3	2
6. Bród	4433	4938	6539	264	413	922
7. Pozsega	3294	4077	4978	85	188	413
8. Karlócza	4916	5490	5639	162	190	338
9. Mitrovicza	7144	9541	11510	289	705	732
10. Pétervárad	3603	3777	3817	285	263	316
11. Károlyváros	5824	5559	5991	107	79	78
12. Petrinja	4478	4691	5020	12	19	17
13. Sziszek	5529	6129	6632	208	198	320
Egyéb városok összesen	57387	63676	71538	1719	2421	3675
Th.j. és egyéb város EGYÜTT	**127013**	**146074**	**178257**	**4217**	**5932**	**9611**
Horvát-Szlavonországok összesen	**1.892.499**	**2.186.410**	**2.400.766**	**41417**	**68794**	**90180**

A felsoroltakon kívül azonban politikai okok is közrejátszottak a magyar lakosság intenzív növekedésében. A XIX. századi Magyarországból történő kivándorlási hullámot részben a politikai hatalom is támogatta. Ezzel kapcsolatosan idézzük Petri Pálnak, a Julián Egyesület igazgatósági jegyzőjének, tikárának, majd másodelnökének, Klebelsberg Kuno belső munkatársi közösségéhez tartozó és az egyesület tevékenységében mindvégig részt vállaló, meghatározó személyi-

ségének sorait. *„1937-ben anakronizmus magyar imperializmusról beszélni, de a 900-as évek elején ez még sokak szemében realizálható lehetőségnek látszott és nemcsak lelkes hazafiak csendes szobácskáiban álmodtak harminc-millió magyarról, még a Balkánra is kiterjeszkedő impériumról, hanem komoly államférfiak is. Ha ilyen messzire nem is mentek, határozottan hangsúlyozták azt a meggyőződésüket, hogy amennyiben a magyarságnak az idegen fajokba való beolvadását meggátoljuk, akkor szaporodás révén 40-50 esztendő múlva nemcsak az egész háború előtti nagy Magyarországnak 80-90 %-át fogja képezni a magyar elem, hanem előre törő ereje Horvátországban, Bosznia és Hercegovinában is biztosítani fogja a magyar befolyást. Ennek a célnak elérésére sem az ország határain belül, sem azon kívül, sem állami, sem társadalmi tényezők részéről sohasem volt szó nem magyar fajtákhoz tartozók békés vagy erőszakos magyarosításáról. A magyar szent korona országának területén a magyarság többségét a kedvező szaporodási arányszámnak fenntartásával és a magyarságnak a beolvadástól való visszatartásával vélték elérhetni. Az ország határain túl pedig komoly, számottevő államférfiak legfeljebb arra gondoltak, hogy az újabb és újabb kirajzó telepek a magyarság számára megőriztessenek, megvédessenek."*[5]

A magyarság nemzetiségi identitásának, illetve az azt meghatározó módon befolyásoló magyar nyelvtudás megtartása érdekében az 1900-as évek elején – kormányzati irányítás és finanszírozás mellett – megindult az idegenben élő magyarság nemzeti gondozásának programja. A program három fő területre koncentrált. Az első a Bukovinában, Romániában, illetve Észak-Amerikában élő magyarok gondozását célozta. Ennek elsődleges célja volt az e régiókban élő magyarok hazatérésének előmozdítása és segítése. Annak megvalósulásáig pedig a visszavándorlás lehetséges akadályozó tényezőinek csökkentése: a beolvadás gátolása, a kivándoroltak második nemzedékének nyelvi gondozása, a gyakran szétszórtan élő magyarság összetartása, identitásának védelme. A második a szűkebb Magyarország területén élő magyarság védelmére és erősítésére vállalkozott. Itt elsősorban a nyelvhatárokon és a szórványban élő magyarok identitásának és magyar nyelvi kultúrájának megőrzésére gondoltak. Ezt a feladatot Klebelsberg Kuno[6], az akciót felügyelő miniszterelnökség nemzetiségi ügykör-

[5] Petri Pál: A Julián-egyesület története : 33 év küzdelme és munkája. – Bp. : A szerző kiadása, 1937. – p.: 6.

[6] Klebelsberg mindössze harminc-harminöt éves volt, amikor a nyelvhatári akció terve gondolatában megfogalmazódott. Azokra hatottak korának szegénységpolitikáját kezelő irányzatai. Az egyik a korszak birtokpolitikai kritikáját, illetve megoldási javaslatát megfogalmazó Adolf Damaschke (1865-1935) által képviselt irányzat, amely a korszerűtlen és a lakosság általános elszegényedéséhez vezető birtokviszony reformjával foglalkozó eszme volt. A másik pedig a Prohászka Ottokár által képviselt szociális, szegénygondozási nézetrendszer, amelyben már 1902-ben megfogalmazta a szegénység gondozásával kapcsolatos tanait: „… kenyeret, földet és levegőt a gyengének …" . Ám amíg Damaschke nézetei főként a földkérdés, Prohászka eszmerendszere pedig a szegénygondozás irányából közelített a kérdéshez, addig Klebelsberg a szociális gondolat mellett a nemzetiségi kérdés megoldásaként is azonosult Damaschke és Prohászka tanaival. E tekintetben erős hatással voltak

ének vezetője is kiemelten kezelte. A más népek és kultúrák igen erős befolyása miatt rendkívül veszélyeztetettnek tartotta az úgynevezett nyelvhatárokon, nyelvszigeteken, valamint a szórványban élő magyarok nyelvi és kulturális identitásának megtarthatóságát.

„... a nyelvhatárokra kell terelni a magyar népesedési fölösleg egy részét, hogy a nemzetiségi tengert fokozatosan visszaszorítsuk."[7] A nyelvhatári és a nyelvszigeti állapotok pontos megismerése érdekében a Magyar Statisztikai Hivatal külön kimutatást is készített. A harmadik akció a szlavóniai magyarság identitásának védelme érdekében született. Itt szintén Petri Pált idézzük. *„... a szlavóniai magyarság védelménél más elvi megfontolások voltak irányadók, mint eme külföldön élő magyarság gondozásánál. Itt olyan népelem védelméről volt szó, amelynek – magyar elgondolás szerint – a feladata az lett volna, hogy ott maradjon, ahol van és ott erősödjék, és legyen előharcosa és megtestesítője a magyar gondolatnak."*[8] Ennek megfelelően a Szlavóniában élő magyarság gondozása érdekében hosszabb lejáratú programokban gondolkodtak, amelyek az itt maradást segítik, és amelyek révén – az idegen nyelvi és kulturális környezeti befolyás ellenére is – megtarthatóvá válik a magyar identitás. *„Ha a nemzetiségi törekvések belső természetét vizsgáljuk, csakhamar rájövünk arra, hogy e mozgalmak nem olyanok mint a vulkanikus, hanem olyanok mint a neptunikus természeti jelenségek. Az egyik nép nem lávaként önti el a másik által lakott nyelvterületeket, egyszerre pusztítva ki annak népét, hanem ott, hol a népek közvetlenül érintkeznek a nyelvhatáron, az erősebb nép évtizedeken, sőt századokon át faluról-falura lassanként, szinte észrevétlenül szorítja vissza a gyengébbeket. ... Pillanatnyi felbuzdulással, rövid ideig tartó akciókkal úgyszólván semmit sem lehet elérni."*[9]

Széchenyi Béla gondolataival egybehangzóan fogalmazott Vargha Gyula, a Központi Statisztikai Hivatal akkori igazgatója is, aki – látva a XIX. század végén tízévente összegyűjtött demográfiai adatokat – az alábbi veszélyekre hívta fel a figyelmet. *„Mint a sár, a vakolat lehúll a falról, úgy fognak lehúllani egész területek Magyarország testéről, ha okos telepítési politikával a magyarságot meg nem erősítjük."*[10] Az eseti akciók elvetését és a módszeres, hosszantartó munka igenlését fogalmazta meg Klebelsberg Kuno is: *„ ... csak el kell indítani a fejlődést, s utána sok mindent már a dolgok természetes menete igazít el. De*

még rá Darányi Ignác 1903. és 1909. évi telepítési javaslatai, amelyek azonban – támogatottság hiányában – meghiúsultak. A téma részletesebb kifejtése megtalálható Huszti József: Gróf Klebelsberg Kuno életműve címmel megjelent kötetének 32-41. oldalán. (Bp. : Magyar Tudományos Akadémia, 1942.)

[7] Huszti József i. m. – p.: 36.

[8] Petri Pál: i. m. – p.: 8.

[9] Széchenyi Béla: Elnöki jelentés a Horvát-Szlavónországokban élő magyarság nemzeti gondozására alakult Julián-Egyesület 1908. és 1909. évi működéséről. – H. n.: K.n., 1909. – p. 4. Huszti József Klebelsbergre vonatkozó alapvető munkája ezt a kijelentést Klebelsbergnek tulajdonítja: ld. Huszti József i. m. – p. 44.

[10] Idézi Huszti József i. m. – p. 34.

egyben nem szabad a természetes fejlődésre, tehát alapjában véve a véletlenre hagyatkozni: a nyelvhatári községeknek minden áron magyarokká kell válniok. Ezeken a kényes területeken nincs, nem lehetséges pozíciófeladás! Ahol nemzetiségi nyúlványok vannak, azokat le kell metszeni, viszont ékszerű magyar nyúlványok fejlesztésével előbb a nemzetiségi területek széleit kell megbontani, s azután kell beljebb hatolva a közelebbi területeket magyarrá tenni. Hasonlóképpen kell eljárni a nyelvszigeteknél és a szórványoknál."[11]

A nemzeti identitás kérdése szorosan összefonódott vallási kérdésekkel is. A területen élő magyarság egyházi és vallási szempontból megosztott volt. Az ősi telepesek a magyar református egyházhoz tartoztak s hitéletük, valamint nemzeti identitásuk megtartásához a legfontosabb személyek és eszközök mindig rendelkezésre álltak: voltak templomaik, papjaik, tanítóik, iskoláik[12]. A XIX. század folyamán a Szlavóniába bevándorlók többsége azonban – az itt élő horvátokhoz hasonlóan – a római katolikus vallást követte. S ebben az esetben éppen ez okozta a problémát! A betelepült magyarok nem rendelkeztek azokkal a feltételekkel, amelyek biztosíthatták volna vallási életük gondozását, de a katolikus horvát lakosságnak rendelkezésére álltak templomok, iskolák és más intézmények is. Tekintettel arra, hogy a vallási és hitéletbeli gondozás az akkori élet szerves része volt, a magyarok a katolikus intézményeket felkeresve, egyre inkább elveszítették nemzetiségi hovatartozásukat. Különös gondot jelentett a gyermekek iskoláztatása is. A kitelepülést követő első években a gyermekeket visszaküldték magyar iskolákba, de ez az út hosszabb távon járhatatlan volt; kénytelenek voltak gyermekeiket horvát nyelvű iskolákba járatni. Ez pedig egyre jobban segítette a beolvadást. *„A horvát iskola tehát már ezelőtt 70 évvel megkezdte a maga céltudatos munkáját a szlavóniai magyarság között, melynek hatása már 10-20 év múlva kezdett érezhetővé válni, mikor a szülők észrevették, hogy gyermekeik egymás között horvátul beszélnek, magyarul még dalolni sem tudnak, a horvát templomban egész jól feltalálják magukat, énekelnek, gyónnak. Ekkor kezdtek az idősebbek, az akkor még vezető korosztály nemzeti öntudatra ébrendi. Kezdett nekik fájni, hogy sem a templomban, sem az iskolában, sem a közösségi életben nincs nekik semmi joguk. Évtizedek kellettek ahhoz, míg ennek lassan tudatára ébredtek s emiatt elégedetlenkedni kezdtek. Ez az elégedetlenség a szerémmegyei Maradikon mérgesedett el legelőször."*[13] Ám hiába kérték a területileg illetékes gyakovói püspököt arra, hogy magyar plébánost kapjon a falu, és hogy a templomban ma-

[11] Huszti József i. m. – p. : 36.

[12] A református iskolák és templomok fenntartása ellen politikai akciók nem indultak, jóllehet a horvát és szerb nemzetiségű lakosság részéről hasonló atrocitásokat kellett elszenvedniök, mint a Julián-iskoláknak. Gyújtogatási kísérlet, sajtótámadások, képviselőtestületi tiltakozások stb. Erről lásd részletesebben Makkai Béla: Református magyar iskola és szeretetház Vukovár (1904-1919.) In. Arday Lajos (szerk.): Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből. – p. 73-84.

[13] Ágoston Sándor: A szlavóniai magyarság és a Julián Egyesület == Kalangya, 9. évf., 1940. – p.: 479.

gyarul is énekelhessenek, az az egyébként is erősen nacionalista szemléletű Strossmayer püspöknél nem talált meghallgatásra. Ekkor indult meg Maradikon és Nikincin a református hitre történő tömeges áttérés, jóllehet a református egyház nem támogatta ezeket a törekvéseket[14]. Ez volt az a mozzanat, amely az egész magyar társadalom, de különösen a magyar kormány, valamint a katolikus egyház vezetőinek figyelmét felhívta arra, hogy a Szlovéniában élő katolikus magyarság védelme érdekében megindítsák a Szlavónai Akciót.

A szlavónai akció megindulása és a Julián Egyesület megalakulása

Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozásában jelentős szerepet játszott a Tisza István első kormánya által indított és támogatot Szlavónai akció és az azt megvalósító szervezet, a Julián Egyesület. A mozgalom megindítása és az egyesület létrehozása azonban – az ismert belpolitikai és etnikai körülmények miatt – mindenekelőtt komoly előkészítő munkát és konspirációs feladatokat is jelentett. Az akció megszervezésének általános alapelve volt, hogy a a lehető legkisebb nyilvánosságot kapja[15]. Az előkészítő munka 1903 második felében kezdődött el, és magában foglalta a statisztikai adatok elemzését, a helyszínen történő tájékozódást, valamint az előkészítésben résztvevők felkérését is. A miniszterelnökség által koordinált munkában Antal Gábor komáromi református püspök, Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter, Vargha Gyula a Magyar Statisztikai Hivatal igazgatója, Pekár Gyula országgyűlési képviselő, Margitai József a csáktornyai tanítóképző igazgatója[16], későbbi Julián tanfelügyelő, valamint az Egyesület majdani vezetői vettek részt[17].

---

[14] A Strossmayer püspök által elutasított maradiki delegáció a területileg illetékes a dunamelléki református egyházkerület püspökét, Szász Károlyt kereste meg a református hitre történő áttérés érdekében. Ő azonban azzal az indoklással utasította el a kérést, hogy >>*nem vágom kaszámat más búzájába*<<. Uott.

[15] *„ A munka a Szabadelvű Párt uralma alatt indult meg, minden reklám és lárma kizárásával folyt…"* Gróf Széchenyi Béla, a Julián Egyesület elnökének levele gr. Khuen-Héderváy Károly miniszterelnökhöz. MOL II. 26.3385-XVI. 1850-1910. 1784/1910. 7. sz. A levéltári forrást közli: Bernics Ferenc: A Julián akció Bp. : Baranya Megyei Könyvtár, 1994.) címmel megjelent kötete a 126-127. oldalon.

[16] Margitai József mint muraközi születésű, majd csáktornyai tanító, később pedig az ottani tanítóképző intézet igazgatója kiválóan beszélt horvátul, nagy helyismerete és tekintélye volt a térségben, aktívan bekapcsolódott a kulturális élet szervezésébe. Így az ő megjelenése a magyarlakta falvakban semmiféle gyanúra nem adhatott okot.

[17] Bernics Ferenc i.. m. – p. 26. Más források erről a megbeszélésről más, színesebb emlékeket is őriznek. *„A Julián Egyesület megalakulásának történetét egyik résztvevő, néhai Kelecsényi Zádor vukovári körjegyző beszélte el nekem a következőképpen. Egyszer egy titokzatos levelet kaptam, amelyben meghívtak bizonyos napra és órára egy budapesti lakcímre. … Megjelentem a lakásban. … Egyedül voltam s fogalmam sem volt, hol vagyok, s miért jöttem. .. Így jöttek egymás után az urak. Ezek is morogtak valamit a nevük helyett s leültek, de senki sem ismerte a másikat. Az volt az érzésem, hogy mi itt most bankót fogunk hamisítani. Egyszer csak jött két marciális alak, látszott a külsejükön, hogy református papok. Ezek nem morogtak, hanem érthetően megmondták a nevüket: Antal*

A Tisza Kálmán által is támogatott szlavóniai akció két fontos területre összpontosított: az egyik az itt élő magyarság gazdasági segítése, a másik pedig a magyarság kulturális identitásának erősítése, illetve megtartása. A gazdasági program fontos részét képezte a MÁV horvátországi vonalainak erősítése, illetve ennek a magyar vasutakkal való egységes irányítása; a magyarság gazdasági megszervezése; a magyar érdekeltségű vállalatok és pénzügyi szervezetek ide történő telepítésének előmozdítása; magyar hitelszövetkezetek és más gazdasági szervezetek létrehozása és támogatása. A kulturális program legfontosabb eleme volt a magyar iskolák szervezése; nemzeti szellemben történő vallási gondozás; a nem iskolaköteles korban lévő magyarság műveltségi, kulturális színvonalának emelése; könyvtárak, előadások, tanfolyamok szervezése; a kiváló képességű gyermekek Magyarországon történő továbbtanulási feltételeinek megteremtése, gondozása.

E célok elérése érdekében az előkészítő bizottság számbavette a meglévő lehetőségeket, amelyek közül stratégiai kérdés volt a magyar tannyelvű iskolák létesítése, illetve a magyar nyelvű katolikus lakosság vallási, lelki gondozása. A lehetőségek azonban igen korlátozottak voltak. Jóllehet a horvát autonóm népoktatási törvény lehetővé tette a nemzetiségi iskolák működését, ám annak semmi esélye nem volt, hogy a horvát hatóságok maguk hozzanak létre a – felfogásuk szerint – nemzeti célok megvalósítását veszélyeztető, illetve akadályozó magyarság számára anyanyelvi iskolákat.

A másik lehetőség, mely szerint az itt élő, többségében a római katolikus vallást követő magyarság számára az egyházi szervezet hozzon létre magyar iskolákat, még képtelenebb volt, hiszen a szlavóniai papság beállítottsága még a politikusokénál is sovénabb volt. Volt azonban egy – a horvátok és szerbek által megtűrt – református iskolahálózat, valamint a MÁV alkalmazottak gyermekei számára rendelkezésre álló MÁV iskolák szervezete. Ám a vallási feszültségeken túl, a meglévő magyar oktatási nyelvű iskolák és az itt lakó magyarság nagyobb lakóterületei többnyire nem estek egybe, a gyermekek többsége számára azok nem voltak napi bejárással megközelíthetők. E gyermekek magyar nyelvű iskoláztatása érdekében kellett létrehozni a szlavóniai iskolahálózatot. A terv fontos

Gábor püspök vagyok. Földváry Jenő daruvári református lelkész vagyok. Hála Istennek – gondoltam – mégsem fogunk bankót hamisítani. Később jött Várady Árpád katolikus püspök, Kollányi Ferenc jaáki apát s végül előkerült a házigazda: Pekár Gyula országgyűlési képviselő. Az értekezlet megkezdődött s az volt a tárgya, mit lehetne tenni a szlavóniai magyarság megmentése érdekében." A református magyarság gondozása ügyében gyors volt a megegyezés: a meglévő iskolák és egyházi intézményrendszer támogatásával a kérdés megoldhatónak tűnt. Lényegesen nagyobb problémát jelentett a katolikus lakosság támogatása. Az akkor már megindult áttéréseket egyik felekezet sem támogatta. *„… Földváry Jenő daruvári lelkész fejéből pattant ki a mentő gondolat, alakítani kell egy egyesületet, mely a római katolikus magyarság részére magániskolákat állít fel s az iskolákkal kapcsolatban könyvtárakat szervez s ellátja a szlavónai magyarságot irodalmi termékekkel. Ez volt az első értekezlet, amely 1904-ben a Julián Egyesület megalakítására vezetett."* Ágoston Sándor i. m. – p.: 480-481.

része volt, hogy a létrehozandó akciónak minden tekintetben illeszkednie kell a horvát-szlavón autonóm törvények által meghatározott jogi keretbe[18]. A fentebb vázolt okok miatt tehát nem maradt más lehetőség, mint magániskolák működtetése, ehhez pedig létre kellett hozni egy – a magyar politikai hatalomtól és kormánytól látszólag független – szervezetet: így jött létre a Julián Egyesület.

Az Egyesület formális megalakulására 1904 áprilisában került sor, rangjának és feladatának megfelelő körülmények között – a Magyar Nemzeti Múzeum díszermében – , valamint kellően illusztris személyiségek közreműködésével. Az Egyesület megalapításában 49 fő vett részt, a magyar politikai, vallási és tudományos közélet olyan prominens személyiségei mint például: Concha Győző, jogász-professzor, az MTA levelező tagja; Darányi Ignác, jogi doktor, országgyűlési képviselő; Eötvös Loránd báró, az akadémia elnöke; Herczeg Ferenc író; Klebelsberg Kuno akkor a miniszterelnökség osztálytanácsosa, a nemzetiségi ügyek intézője, későbbi kultuszminiszter; Perényi Zsigmond báró, országgyűlési képviselő; Szász Károly, a dunamelléki református egyházkerület püspöke; Szily Kálmán, az 1904-ben alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke és folyóiratának szerkesztője; Wlassics Gyula, a korábbi kultuszminiszter, aki ebben az időben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának, illetve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetsége elnöki funkcióját töltötte be.

Részben az előbb már felsoroltak, részben pedig a magyar közélet egyéb prominens személyiségei kerültek a választmányba is: Almásy Dénes gróf; Andrássy Gyula gróf; Beöthy Zsolt, az országos közoktatási tanács tagja, az akadéma rendes tagja; Darányi Ignác; Eötvös Loránd báró; Eszterházy Miklós herceg; Gajári Ödön, hírlapíró, országgyűlési képviselő; Kováts Gyula, egyetemi tanár, az egyházi jog magántanára; Majláth József gróf, Szalay Imre, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, a Magyar Néprajzi Társaság elnöke; Széchenyi Béla gróf, Széll Kálmán, a Dunántúli Közművelődési Egyesület elnöke; Szmrecsányi Miklós a kultusztárca művészeti osztályának korábbi vezetője; Wlassics Gyula. A választmány elnökéül – közfelkiáltással – Széchenyi Béla grófot, Széchenyi István fiát választották. Az Egyesület igazgatósági tagjai között egyarán megtalálhatók voltak a társadalmi élet és az államhatalom képviselői. Közülük is kiemelkedett Klebelsberg Kuno, a későbbi kultuszminiszter, aki 1904 és 1914 között, összesen tíz évig, mint ügyvezető igazgató állt az Egyesület élén.

[18] Horvát-Szlavonországban az1878-ban készült autonóm népoktatási törvény szabályozta a népoktatást. Ennek értelmében nyilvános jogúak voltak az országos, a községi és a hitfelekezeti iskolák. A törvény megengedte a magániskolák működését, de nyilvánossági jogot a törvényi előírások megtartása mellett, külön kérvény benyújtásával a bán adhatott. Így az itt működő magyar iskolák sorsa a két ország mindenkori politikai kapcsolatán múlott. Például Pejacsevich Tivadar bánsága idején viszonylag könnyen lehetett engedélyt szerezni, ám ezt követően a hatóságok minden eszközzel akadályozták a magyar iskolák létrejöttét, majd a politikai feszültségek enyhülése után ismét megengedőbbek voltak a hatóságok.

Az Egyesület – mint arról már korábban is volt szó – a legnagyobb csendben alakult meg. *„Kultúrintézmény talán még nem szervezkedett zajtalanabbul mint a … Julián-Egyesület…”* – nyilatkozta az Egyesület szervezésében, majd működésében is aktív szerepet vállaló Margitai József[19].

Az Egyesület alapszabályát 1904. májusában hagyta jóvá a Belügyminisztérium, amelyet a szervezet fennállása alatt négy alkalommal (1906., 1908., 1913., 1933.) módosítottak. Petri Pálnak a Julián Egyesület történetét bemutató kötete a szervezet tevékenységét négy szakaszra osztja: 1904-1914 között, a szlavóniai és a boszniai munka megindulása; 1914-1923., a háborús és a forradalmi években végzett munka; 1923-1933., az Egyesület új működési területének keresése; 1933-37., az Országos Magyar Iskola Egyesülettel közös munka.
Az Egyesület fő feladata volt a kisebb agrár jellegű tömbökben, falvakban lakó horvát-szlavonországi magyarság megszervezése, kulturális, gazdasági gondozása és minden irányú védelme.

A boszniai akció

Az Egyesület megalakulásának évében, 1904-ben a miniszterelnökség megbízta a Magyar Statisztikai Hivatalt, hogy – a szlavónai akciót megelőzőhöz hasonlóan – a népszámlálási adatok felhasználásával vizsgálja meg a Száván túli területeken a délfelé áramló magyarság felekezeti megoszlását és gazdasági helyzetét. Az 1895-ös adatok szerint az okkupált Bosznia-Hercegovinában felületes becslés szerint mindössze négyezer magyar élhetett[20]. A gazdasági és a kereskedelmi tevékenység élénkülésével az itt élő magyarok száma a százafordulót követő években jelentősen emelkedett, s az 1910. évi népszámlálási adatok szerint a magyar lakosság száma ekkorra már csaknem elérte a hatezer főt[21]. Magyarország szempontjából azonban Bosznia-Hercegovina más megitélés alá esett mint

[19] Petri Pál: i. m. – p. 12.

[20] Azt, hogy pontosan hány magyar élt a területen ennél sokkal bonyolultabb elemzés definiálta. *„Boszniában és Hercegovinában … a legutóbbi népszámlálás 1895. április 22-én 42358 magyar állampolgárt talált …, kik közül 9558 magyar anyaországi, 46 fiumei, 32754 pedig horvát-szlavonországi volt. … A magyarországi egyének közt 5357 rk., 2049 protestáns, 608 gk., 1441 izraelita s 103 egyéb hitfelekezetű volt. …A római katolikusokból … jó, ha 2000 magyar volt, úgy, hogy az occupált tartományokban 1895-ben egészen felületes becslés szerint legföllebb 4000 magyar anyanyelvű egyén tartózkodhatott. Az azóta eltelt 9-10 esztendő alatt … Boszniával való kereskedelmi forgalmunk nagyon megélénkült.”* MOL-K.26.-1910.-XVI.-94. ill. 5264/1904, XXXI.6.ME. sz. Vargha Gyula miniszteri tanácsos, igazgató levele Nm. gr. Tisza István m. kir. miniszterelnöknek Bp. Közli: Bernics Ferenc i. m. – p.: 151-152.

[21] *„Az 1910. évi népszámlás Bosznia-Hercegovina részletes nemzetiségi adatait is tartalmazza. E szerint 5739 fő volt magyar anyanyelvű, s 2042 nem magyar anyenyelvű beszélt magyarul is. Az itt élő magyarok 20 %-a a mező- és erdőgazdaságban, 33 %-a az iparban, 9,4 %-a a kereskedelemben és 8 %-a a közszolgáltatásban tevékenykedett. A magyarok 74,6 %-a római katolikus volt, de rajtuk kívül még 450 protestáns és 795 izraelita felekezetű vallotta magát magyarnak. A 6-11 éves tankötelesek száma 577 fő volt.”* Bernics i. m. – p. : 61.

Szlavónia. Több más meghatározó politikus mellett, a Julián Egyesület első tíz évének irányítója, Klebelsberg Kuno a Szávát tartotta a magyarság természetes néprajzi határának. Ezért a Boszniában folyó programszerű kitelepítéseket két megfontolás miatt nem tartotta helyesnek. A fő ok az volt, hogy ott a kitelepítésre alkalmas földterületek nem álltak rendelkezésre, a másik meghatározó pedig az volt, hogy az e célra rendelkezésre álló erőket nem tartotta célszerűnek szétforgácsolni. Ezért e területeken a legfontosabb feladatnak azt tartotta, hogy a magyarság létszámának növelése helyett, az itt élő magyarság gondozása legyen a fő cél. A Julián Egyesület tevékenysége csak az annexió után terjedt ki erre a területre is. Bosznia Hercegovina annexiója (1908) után a területen sajátos és igen bonyolult közjogi, közigazgatási, politikai helyzet alakult ki. A tartomány 1910-től önálló alkotmánnyal rendelkezett, amely – tartalmát tekintve – egy osztrák tartomány önállóságához mérhető szuverenitást jelentett. Közjogilag ugyan része volt az Osztrák-Magyar Monarchiának, de a dualizmusnak sem egyik, sem másik országához nem tartozott. A helyi közigazgatás a tartománygyűlés, a legfelsőbb igazgatás pedig a közös pénzügyminiszter hatás- és feladatkörébe sorolódott. A területen általánosságban az osztrák befolyás volt az erősebb, amely ellen – a történelmi jogra hivatkozva és a magyar gazdaság balkáni expanziója érdekében – a magyar nacionalista körök többször is szót emeltek. A magyar befolyás erősítése érdekében támogatták a magyar telepítést, az ott működő magyar egyesületeket, a területre vonatkozó horvát és szerb törekvések ellenében segítették a mohamedánokat. A magyar érdekek befolyásának erősítése érdekében igyekeztek különösen jó és eredményes kapcsolatot fenntartani a területen jelenlévő katolikus képviseletekkel: a Ferences rend itt működő házával és a mostári püspökkel.

A magyarság érdekeinek képviseletére vállalkozó egyesületi tevékenység politikai szempontból kedvezőbb körülmények között indult meg, mint Szlavóniában, mert sem a helyi hatóságok, sem pedig a bosnyák tartományi kormány nem folytatott akciót a magyar szellemiség térhódítása ellen. Ugyanakkor a gyökerek itt sokkal gyengébbek voltak, mint Horvát-Szlavónországban: mivel az itt élő magyar lakosság gyermekei többnyire német nyelvű iskolákba jártak, már alig volt, aki magyarul beszélt volna közülük. Nem volt magyar vasút, nem voltak MÁV iskolák, de hiányoztak a magyar nyelvű református iskolák is. Az egyetlen szervezet, amire támaszkodhattak, a Szarajevói Magyar Egyesület volt, ahonnan kérés is érkezett az egyesülethez magyar nyelvű iskolák létesítése érdekében. *„Az anyagi gondokkal és belső megosztottsággal küzdő Szarajevói Magyar Egyesület magyarságmentő tevékenysége hatékonyabbá tétele érdekében Fischer József elnök 1909. november 4-én felkereste Budapesten a Julián Egyesület elnökségét és sürgős segítséget kért tőlük a magyar tannyelvű népiskola megnyitásához Szarajevóban. A J. E. támogatta kérését, és a helyzet földerítésére kiküldte Bosznia bizalmi emberét, Margitai Józsefet, aki helyszíni tapasztalatairól az elnökség*

útján tájékoztató jelentést készített Wekerle Sándor miniszterelnöknek."[22] Margitai József a Szlavóniában már megszerzett rutinnal mérte fel az itt élő magyarság helyzetét, és jelentésében konkrét javaslatokat terjesztett elő. Ennek értelmében Szarajevóban elemi népiskola, és legalább négyosztályos magyar középiskola indítása szükséges, ahova muzulmán és szerb gyermekeket is fel lehetne venni. Az iskolák létesíténél igen fontos szempontnak tartotta, hogy nyilvánosak és felekezet nélküliek legyenek. Margitai megtalálta az iskola számára alkalmas épületet is: Fischer József épülő emeletes háza, amelyben a tantermeken kívül az egyesületi helyiség és az olvasókör, valamint lakás is elhelyezhető. További feladatként jelölte meg a jelentés, hogy a Szarajevói Magyar Egyesület anyagi támogatását meg kell oldani, és a magyar iparosok, valamint munkások számára magyar olvasókört kell létrehozni. Margitai jelentése kitért arra is, hogy Szarajevón kívül hol élnek még viszonylag nagyobb számban magyarok: Bjelinán, Brčkán, Vučiákon és Mosztárban. Ezeken a településeken szükséges magyar tannyelvű iskola felállítása.

A dunai hajósnép gondozására indult akció

A boszniai akció megindításával egyidőben még egy jelentős feladatot vállalt az Egyesület. A Duna és a mellékfolyóin közlekedő uszályhajókon élő – az 1900-as népszámlási adatok közel húszezer magyar folyami hajóst vettek számba – 90 százalékban magyar családok gyermekeinek kulturális gondozását. Ez a tevékenység sem volt előzményektől mentes. Az Országos Hajós Szövetség korábban már kezdeményezte a Duna mellett fekvő városokban a gyermekek számára tanfolyamok tartását. Ez Magyarországon működött is, de nem volt megoldott az idegen területeken: a bajor, az osztrák, a szerb és a bolgár partokon. Ezért a Szövetség megkereste a Julián Egyesületet, és segítségével 1909-től téli iskolai tanfolyamot szerveztek a belgrádi vasúti hídhoz közel fekvő téli hajóstelepen, a Cigányszigeten. Az első iskolai tanfolyam 1910 januárjában indult: egy gabonaszállító uszály belsejét alakították át tanteremmé. A tanfolyamokon a gyermekek írást, olvasást, számolást és egyéb az életformájukkal kapcsolatos fontos ismereteket tanultak, de mellette gondoskodás történt a hajósnép hitbéli gondozásáról is. A felnőttek számára esti tanfolyamokat szerveztek, szabad előadásokat rendeztek, vasárnapi felolvasásokat és istentiszteleteket tartottak. 1912/13 telén Titelben, Zimonyban, Passauban, Bécsben, Komáromban, Újpesten, Óbudán és Orsován is szerveztek téli tanfolyamokat, amelyeken összesen 216 gyermek vett rész.[23]

[22] Bernics id. m. – p. : 63.
[23] Petri Pál: i. m. – p. 31-32.

A Julián Egyesület iskolaszervező tevékenysége

Az Egyesület tevékenységének – Petri Pál periodizációja szerint – négy, egymástól jól elkülöníthető szakasza volt. A továbbiakban csupán azzal a részlettel foglalkozunk, amely a szlavónai, illetve a Bosznia-Hercegovinában élő magyarok kulturális és vallási életében a legfontosabb éveket, alig több mint egy évtizedet (1904-1918) jelentette.

Az Egyesület legfontosabbnak azt tartotta, hogy a Szlavóniában hiányzó magyar iskolarendszert megteremtse. A magyarok által viszonylag sűrűn lakott területek azonban nem azonos fejlettségi színvonalon álltak, így a szervezést más más módon kellett elindítani. Az uradalmakban élő magyarság körében lényegesen könnyebb volt a munka megindítása. E területeken az uradalom tulajdonosa vagy bérlője együttműködésével szervezte meg az Egyesület a pusztai iskolákat. Ilyenek voltak a Jankovich-uradalom, a Majláth-uradalom, a Guttmann-uradalom, a Tüköry-uradalom és még néhány kisebb birtok. Lényegesen nehezebb körülmények között tudott az Egyesület dolgozni Belovár-Kőrös és Pozsega megyében, ahol jóllehet a magyarok létszáma a legnagyobb volt, ám a magyarok jóval szegényebben éltek, mint az uradalmakban. Az iskolák szervezését nehezítette az is, hogy a terület gyéren lakott volt, nem keletkeztek valódi falvak, csupán kisebb hegyi települések. Ennek megoldására úgynevezett iskolai körzeteket[24] alakítottak ki, ahova 2-3 kilométeres távolságokból jártak be a gyermekek.

A Julián Egyesület irányítói különös gondossággal kezdték megszervezni az iskolákat, külön ügyelve arra, hogy az időnként kifejezetten ellenséges, horvát hatóságok számára semmiféle támadási felületet ne adjanak. Ennek érdekében külön Julián-tanítói tanfolyamokat szerveztek a csáktornyai, a bajai tanítóképzőkben, valamint a szabadkai tanítónőképzőben, ahol a horvát nyelvtudás és nyelvtanulás – tekintettel a majdani nyelvi környezetre, illetve a Horvátországban kötelező horvát nyelv oktatására – kiemelt képzési programként szerepelt. A horvát nyelvi kötelezettség teljesítését igen szigorúan ellenőriztette az Egyesület, s jóllehet a Julián tanítókkal szemben elemi követelmény volt, hogy a horvát nyelvet kiválóan beszéljék, mégis az első években ezen a téren voltak problémák, amelyet a szakfelügyelet úgy küszöbölt ki, hogy – szükség esetén – horvát iskolai tanítók oktatták a horvát nyelvet. Ennél bonyolultabb volt a helyzet a hittan oktatásánál. A horvát oktatási törvény értelmében a horvátországban működő katolikus iskolákban az illetékes egyházi hatóság feldata és jogköre volt a hittanórák megtartása. Ám a horvát plébánosok közül alig akadt, aki magyarul tudott volna, így ezt a feladatot nem tudták ellátni. A probléma áthidalására a horvát lelkészek-

[24] Az iskolai körzetek kialakítását itt próbálták ki először, s majd annak mintájára honosította meg Klebelsberg Kuno az első világháborút követő nagyívű iskolai reformjában. A szlavóniai akció más olyan módszereket is alkalmazott az iskolák működtetésében, amely majd a későbbi magyarországi iskolarendszerben is meghonosodik. Ilyen volt például az is, hogy a tanítók a postai takarékpénztár útján kapták meg fizetésüket, de itt alkalmazták először a tanfelügyelői rendszert is.

kel az Egyesület névleges szerződést kötött, ám valójában a Julián-tanítók tartották magyar nyelven a hittan órákat. A tényleges, illetve a névleges órák megtartásáért a Julián Egyesület minden esetben és pontosan fizetett[25]. A pontos fizetési kondíció nem csupán e téren jelentkezett, hanem az Egyesület valamennyi pénzügyi tranzakciójánál: a Julián Egyesületnek nem lehetett hátraléka, késedelmes fizetése, hiszen annak elmulasztása azonnali támadási lehetőséget szolgáltatott volna. Rendkívül nagy hangsúlyt fektettek arra is, hogy az iskolákban folyó szakmai munkát – hasonló megfontolások miatt – folyamatosan ellenőrizzék[26], és ezzel függött az is össze, hogy a Julián tanítók helyett, akik egyben az iskolairoda vezetői is voltak, az adminisztárációs munka nagyobb részét mégis az Egyesület központja végezte el, ezzel is tehermentesítve az ott szolgálatot és egyben misszió t teljesítő pedagógusokat. Az iskolák felszerelését – padokat, asztalokat, szemléltető eszközöket, tankönyveket – Budapestről szerezték be, ezzel is biztosítva a legjobb színvonalú felszerelést, ám külön odafigyeltek arra, hogy azokon magyar címer, illetve más nemzeti jelkép ne szerepeljen. A gondos szervezőmunka és a szakmai igényesség, valamint a feltételek megfelelő színvonalú biztosítása hamarosan meg is hozta az eredményt: Horvát-Szlavónországban 1904 és 1914 között 71 iskola működött, 109 tanerővel és 7165 tanulói létszámmal[27].

Az iskolák és a tanulók létszámának növekedését az alábbi táblázat mutatja[28].

Tanév	Iskola	Tanítók	Tanulók
1904-1905.	12	20	792
1905-1906.	13	21	1190
1906-1907.	13	21	1379
1907-1908.	23	34	2241
1908-1909.	38	65	4629
1909-1910.	38	82	5371
1910-1911.	41	87	5681
1911-1912.	46	102	6332
1912-1913.	59	116	7601
1913-1914.	65	128	8261
1914-1915.	65	145	7176
1915-1916.	67	n. a.	6802
1916-1917.	68	n. a.	7529
1917-1918.	72	152	8200

[25] Mindkét akciónak az volt a lényege, hogy a működési közegben lévő meghatározó személyiségekkel, szervezetekkel jó kapcsolat alakulhasson ki. A jó kapcsolat megteremtése és megtartása érdekében a tanítók rendszeresen segítették a plébánosok munkáját: miséken mind magyarul, mind horvátul litániáztak és gyakran orgonáltak is. A zenei közreműködés megtarthatósága érdekében valamennyi Julián iskolát ellátták harmóniummal.

[26] Margitai József járta a létesített iskolákat és személyesen ellenőrizte az ott végzett munka színvonalát, illetve a horvát törvényekben foglaltak betartását. Az iskolák számának növekedésével párhuzamosan még két iskolai felügyelőt nevezett ki az Egyesület, hasonló feladatokkal.

[27] A folyamatról részletesebb lásd Petri György i. m.

[28] Az adatok forrása: Hegedűs István: Julián Iskola-egyesület == Néptanítók Lapja, 66. évf., 1933. 20. sz. – p. : 870.

AZ ISKOLÁK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

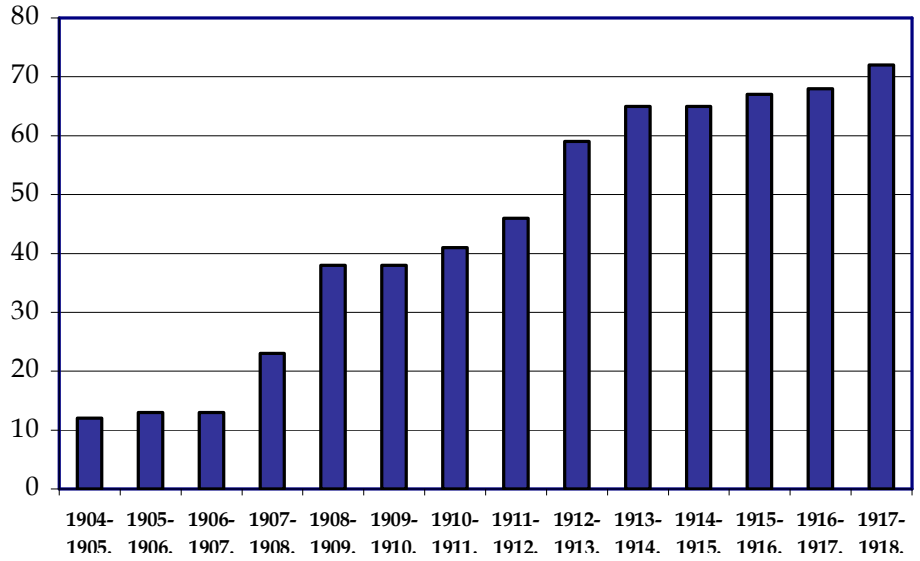

Az adatsorból látható, hogy amíg a vizsgált időszakban az iskolák száma hatszorosára növekedett, addig a tanárok száma valamivel több mint hétszeresére, ezzel szemben a tanulók száma több mint tízszeresére emelkedett. Az iskolák többsége egy, illetve néhány tanítós volt, hasonlóan a korszak többi magyar iskolájához. Ez egyben azt is jelentette, hogy az iskolák működési feltételei igen sérülékenyek voltak: az egyetlen tanító kiesése esetén az iskola működése veszélybe került, és jóllehet a Julián Egyesület mindent megtett annak érdekében, hogy az iskolák és az oktatás működését folyamatossá tegyék, mégis előfordult, hogy adott pillanatban nem volt az iskolának tanítója. Igen gyakori jelenség volt: a tanítás és nevelés feladatát ide települt házaspárok látták el, hiszen az Egyesület lakást is biztosított pedagógusai számára. A jelenség a magyarországi folyamatokat példázza. Az adatok részletezőbb elemzése során az is kiderül, hogy mind az egy tanítóra jutó, mind pedig az egy iskolára jutó gyermeklétszámban hasonló arányok mutathatók ki, mint a magyar iskolákban. Az Egyesület indulásának évében egy tanítóra közel 40, egy iskolára pedig 66 gyermek jutott. A legnagyobb létszámú iskolaévben, az 1913-1914. évi tanévben egy tanító átlagosan 65 gyermekkel foglalkozott, s egy iskolába átlagosan 127 gyermek járt. Az Egyesület régióbeli tevékenységének utolsó évében egy tanítóra 54, egy iskolára pedig 114 gyermek jutott.

Az iskoláztatás terén tehát valóban hatalmas sikereket könyvelhetett el az Egyesület, ám más volt a helyzet a befogadás tekintetében. A horvátok a JuliánEgyesület iskolaszervezését több helyen sem fogadták szívesen, s még na-

gyobb ellenszenvvel viseltettek a Julián-tanítók iránt. A tanítók és tanítónők gyakran voltak életveszélyben, lincshangulat övezte őket, sőt Szerém megyében, Szot községben egy magyar tanítót agyon is lőttek[29]. A háború kitörését követően egyre nehezebb volt a tanítók élete. A férfiak jelentős részét katonai szolgálatra hívták be, ám az iskolák működtetését nem kívánták megszakítani, ezért tanítónőket szerződtettek a tanárok helyett, pedig a tanítónők alkalmazását, éppen a nehéz munka miatt, az Egyesület korábban igyekezett elkerülni. A tanulók létszámának emelkedésében is megtorpanást hoztak a háborús évek, sőt – jóllehet átmenetileg –, de csökkent is a tanulói létszám. A növekedés megtorpanásának azonban volt egy másik oka is. A háború kezdetére szinte befejeződött a magyar lakosságú telepek magyar iskolákkal történő ellátása, és az Egyesületet egy új akció bevezetése foglalkoztatta: a Horvátországban, Szlavóniában és Boszniа-Hercegovinában élő magyar gyermekek magyarországi iskoláztatásának megkezdése. Korábban is működött már Gyékényesen egy internátus, de annak alig volt növendéke, így az Egyesület szervezésében ezt a létszámot növelték. Ezzel párhuzamosan a pécsi Matessa-intézetben ötven növendék számára biztosítottak helyet, majd a háborús években ezt a létszámot összesen 161 főre emelték fel. A további létszámbővítést azonban már nem egyéb intézményekben történő elhelyezéssel kívánták megoldani. Klebelsberg Kuno javaslatára a Julián Egyesület 130 elemi iskolás és 100 fő tanonc elhelyezésére alkalmas internátust építtetett Pécsen[30], a város által adományozott telekre. Az internátusban lakó kisgyermekek gondozását a Kalocsai Miasszonyunkról Nevezett Nővérekkel kötött megállapodás szerint az apácák, a tanoncok gondozását pedig Julián tanítók végezték. 1915-ben tovább bővült az internátusi hálózat: a ciszterci rend által, szintén Pécsen biztosított házrészben megnyílt a 45 fős gimnáziumi internátus is, amelynek létszáma a tanév végére 55 főre emelkedett. A növendékek között volt hat hercegovinai, három albán és néhány bukovianai származású diák is[31].

[29] A Julián tanítók nehéz és megpróbáltatásokkal teli munkáját örökíti meg Novoszel István: Egy Julián-tanító odisszeája (Salgótarján : Végh Kálmán Könyvnyomdája, 1928.) című önelétírás jellegű művében. A szerzőt 1914-ben nevezték ki Julián tanítóvá, s a kötetben beszámolt arról is, hogy az akkori tanítói fizetésekhez képest hihetetlenül magas bért és egyéb juttatásokat kaptak. Először a színmagyar településen, Babinagorában szolgált három hónapot, majd Nartára rendelte az Egyesület szolgálatra. Nartán fenyegető körülményeket teremtettek a „rácok", ezért onnan sorra elmenekültek a magyar tanítók. A szerzőt is nehezen fogadták – önvédelmi célból a fegyverét is használnia kellett, a levegőbe lőtt – ám később konszolidálódott helyzete. Ekkor azonban be kellett vonulnia, majd 1916-ban leszerelték és visszatért Julián-tanítónak. Ekkortól Govedjepoljen szolgált, ahol jóval barátságosabb viszonyok voltak, mint Nartán. 1917-ben Kisradinciben kellett helyt állnia, ahol rendezett körülmények között dolgozhatott. 1918 novemberében azonban kitört a horván-szlavón forradalom, s Novoszel Istvánnak menekülnie kellett. Menekülése során élete többször is veszélyben volt: meg akarták lincselni, halálra ítélték, de végül sikerült megmenekülnie.

[30] Az épületet Pilch Andor, pécsi építész tervezte.

[31] Ezzel tulajdonképpen az Egyesület túllépte eredeti feladatát, de Klebelsberg Kuno erőteljesen pártolta a magyarok iránt érdeklődő boszniai és hercegovinai mohamedán ifjak magyarországi iskoláztatását. Az ország területén több helyen – Debrecen, Pécs, Csáktornya, Kaposvár, Budapest,

A háborút követő években pusztulás várt mind a szlavóniai, mind pedig a bosznia-hercegovinai akciókra. A Boszniában létrehozott iskolákat 1919 első hónapjaiban bezáratta a hatóság. A szlavóniai magyar iskoláztatás folytatásáról az első időkben még magas szinten zajlottak ugyan tárgyalások, de a helyi hatóságok – megelőzve a tárgyalások végét – bezáratták a Julián-iskolákat. Pontosabban szólva, azonnal át kellett adni a tanítói lakásokat, az iskolákat, a felszerelést a helybeli horvát iskoláknak, illetve hatóságoknak[32], a tanítókat pedig kötelezték az ország elhagyására. Később a délszláv kormány ezt, a helyi hatóságok döntését erősítette meg. Az újonnan létrejött délszláv állammal még megindultak a tárgyalások, hogy az ott élő magyarság számára iskolák működtetését biztosítsa az Egyesület, vagyis folytathassa tevékenységét, ám az új kormány erről hallani sem akart, sőt sorra záratta be a bácskai és a bánáti magyar iskolákat is. Így az Egyesületnek be kellett látnia, hogy az új délszláv államban nem tudja tovább folytatni tevékenységét, ezért más területeken keresett magának feladatot[33].

A Julián Egyesület könyvtártelepítő tevékenysége

Az anyanyelvi és a nemzeti identitás gondozásának egyéb lehetőségeit is kiaknázta az Egyesület. Ilyen volt például a népkönyvtárak, gazdasági népkönyvtárak és ifjúsági könyvtárak területe, valamint azoknak az Egyesület által működtetett iskolákba történő telepítése. A folyamat az akkori magyar könyvtárügyi és iskolán kívüli népművelési elképzelésekbe illeszkedett: a század utolsó évtizedeiben fogalmazódott meg, hogy a kötelező iskoláztatás mellett feltétlenül gondoskodni kell az iskolát elhagyók további kulturális gondozásáról, s abban kiemelkedő szerepet szántak a tanítóknak. Ennek kereteit egyrészről az iskolán kívüli népművelésben, másrészről pedig a népkönyvtárak működtetésében vélték a tevékenységet végző társadalmi szervezetek, illetve a korszak kultúrpolitikusai megtalálni. A kialakulóban lévő és még csupán csírájában létező állami kultúrpolitika mindvégig szorosan együttműködött a lakosság kulturális gondozását korábban is végző társadalmi szervezetekkel: egyházakkal, művelődési egyesületekkel. A könyvtárak Monarchia kori működésének és intézményesülésének kialakulása nem köthető egyetlen eseményhez. Létrejötte annak a hosszú előkészítő munkának köszönhető, amelyet egyrészről a magyar kulturális élet szervezésében

Fiume – is biztosított a növendékek számára elhelyezést. Ám a Julián Egyesület a program ilyen irányú kiterjesztését nem támogatta, ezért 1916-ban erre a célra külön egyesület alakult – Magyar Kultúrközpont, később Turáni Társaság -, így ez a tevékenység kívül került az Egyesületen.

[32] Az iskolák átvétele minden kártérítés nélkül történt, ezért a Julián Egyesület, a Magyar Kormány segítségével a Népszövetséghez fordult jogorvoslatért. Hosszas tárgyalások, illetve a jugoszláv kormánnyal megkötött alkuk eredményeként csak 1938-ban sikerült az Egyesületnek a kártérítéshez hozzájutnia.

[33] A Julián Egyesület a magyarországi konszolidációt követően hamarosan folytatta munkáját, de ekkor már – az ismert történelmi okok miatt – elsősorban nyugat felé fordult, s ott végezte misszióját tovább a szórvány magyarság körében.

meghatározó szerepet vállaló társadalmi mozgalmak, valamint egyházak, és a kiegyezés után létrehozott Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium végeztek. Az előkészítő munka legfontosabb állomásai közül néhány meghatározót emelünk itt ki. Az első formális kezdeményezésre a Dunántúli Közművelődési Egyesület 1893. december 9-én tartott ülésén került sor, amelyen – György Aladár javaslatára – elhatározás született egy, a múzeumi és könyvtári ügyekkel foglalkozó bizottság felállítására.

Mintegy másfél évvel később, ugyancsak a DKE ülésén, 1894. április 27-én jelentették be a Múzeum és Könyvtár Bizottság megalakulását.[34] A Bizottság működését a fent említett előzmények után, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1894. évi 32.538 számú rendelete[35] legitimálta. A Bizottság jelentős feladatokat vállalt – többek között – a legszélesebb körben telepítendő népkönyvtárak létrehozásának szorgalmazásában. A Bizottságban szerepet vállaló prominens személyiségek – Berzeviczy Albert, gróf Andrássy Tivadar, gróf Béldy Ákos, gróf Károlyi István, Porzsolt Kálmán, Kuncz Adolf és Thaly Kálmán – kapcsolataik és tekintélyük valamennyi eszközét felhasználták a magyar könyvtárügy fellendítése érdekében, illetve operatív módon is tevékenykedtek múzeumok, könyvtárak létrehozásában. Ám a szervezet legfőbb érdeme az volt, hogy létrehozta a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsát[36], amely – jóllehet társadalmi kezdeményezésként alakult meg – az akkori Vallás- és Közoktatási Minisztérium által elfogadott és támogatott szervezetté vált.

A Tanács elnöki feladatait Berzeviczy Albert látta el, a helyettes elnöki megbízást pedig Fraknói Vilmos főfelügyelő kapta. Az előadói titkári tisztséget a mozgalom egyik meghatározó személyisége, Porzsolt Kálmán gyakorolta. Választott tanácstagok voltak: gróf Andrássy Tivadar, gróf Apponyi Sándor, Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Forster Gyula, György Aladár, Kuncz Adolf, Rácz Károly, Rákosi Jenő, Thaly Kálmán, Teleki Géza, Tóth József és gróf Zichy Jenő. Az Országos Tanács két szakbizottságot választott, amely lehetővé tette, hogy az eltérő problémákkal küzdő gyűjteménytípusok munkájának koordinálása differenciálódjék, de a közös személyek révén egymással mégis kapcsolatban maradjanak. Az I. Bizottság a tudományos gyűjtemények munkájával foglalkozott;

[34] Sipos Anna Magdolna: Törvényről törvényre : A magyar könyvtárügy jogi szabályozása a Monarchia idején == Könyvtári figyelő, 16. (52.) évf., 2006. 1. sz. – p. 79.

[35] A Múzeumok és Könyvtárak országos szervezése és gyarapítása tárgyában kibocsátott szabályzatok a múzeumok és könyvtárak országos tanácsa, főfelügyelősége és bizottsága névjegyzékével. – Bp. : Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, 1901. A Bizottság szervezetéről szóló irat értelmében létrehozásának fő célja: a közművelődési célokat szolgáló gyűjtemények gyarapítása és szaporítása; illetve a társadalom minél szélesebb rétegeiben érdeklődés keltése a múzeumok és a könyvtárak iránt; az állam anyagi támogatását megnyerni a meglévő társadalmi és szakmai erők mellé.

[36] A Tanácsot létrehozó legfelsőbb állásfoglalást – a VKM kezdeményezésére – 1897. december 10-én írta alá az uralkodó. A hazai múzeum- és könyvtárügy életében meghatározó legfelsőbb állásfoglalás hatálya a törvényhatósági, a községi, a felekezeti és az egyesületi múzeumokra, könyvtárakra terjedt ki; szabályozta azok felügyeletét, szervezését, valamint gyarapítását.

elnöke Berzeviczy Albert, előadója pedig Schönherr Gyula volt. E bizottság tagjainak névsora: Beöthy Zsolt, Fejérpataky László, Hampel József, Horváth Géza, Kammerer Ernő, Szalay Imre. A II. Bizottság elnöke is Berzeviczy Albert volt, ám az előadói posztot Porzsolt Kálmánra bízták. A II. Bizottság a tudományos jelleggel nem bíró, úgynevezett közművelődési intézményekkel – nép- és vándorkönyvtárakkal, egyesületek, körök stb. könyvtáraival, valamint az egyéb tudományos ismeretterjesztő könyvtárakkal – foglalkozott. Munkájában a következő személyek vettek részt: Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Fejérpataky László, György Aladár, Radisics Jenő, Rákosi Jenő[37]. 1903. november 3-ától Berzeviczy Albert lett a kultusztárca vezetője, ezért a Tanács elnöki posztjáról lemondott, és arra Wlassics Gyulát, a korábbi kultuszminiszter nevezték ki. Az ezt követő átszervezések nyomán a Tanács munkája már csupán az ismeretterjesztő közgyűjteményekre korlátozódott, s egyik legfőbb feladatává a népkönyvtárak létrehozása és működtetése vált. Tevékenysége ellátásához rendszeres állami segélyezésben részesült. A segély felett a Tanács szabadon rendelkezett, de évente pénzügyi elszámolási, szakmai beszámolási kötelezettséggel tartozott a VKM felé[38].

Az első évben a Tanács rendelkezésére bocsátott államsegély összege mindössze kilencezer korona volt, amelyből összesen tizenöt esetben, esetenként 400-1000 korona értékben tudtak a múzeumok és könyvtárak szakmai munkájához támogatást nyújtani. 1900-ban az államsegély már 79.700 korona volt, amelyből ötvenkét esetben, esetenként 300-18000 korona értékben adtak támogatást: ebből a tudományos gyűjtemények és tudományos könyvtárak számára összesen 62.400 koronát; régészeti kutatásokra 2.500 koronát; könyvek és képzőművészeti alkotások beszerzésére 8.800 koronát, gyűjtemények rendezésére pedig 2.000 koronát költöttek. A nem tudományos gyűjtemények ebben az évben összesen 4.000 korona támogatáshoz jutottak. Az évek során ugyan néha ingadozott a Tanácson keresztül juttatott állami dotáció, de tendenciájában a folyamatos és jelentős növekedés érvényesült.

1910-ben például ez az összeg már 399.500 koronát tett ki. Az utolsó rendelkezésünkre álló dokumentum szerint, 1913-ban pedig 461.500 korona állami támogatást kaptak. Az 1901. és 1902. évben[39] a Tanács harminckét népkönyvtárat állított össze és szállított le mintaszerű felszereltséggel, a kötetek beköttetésével és az elhelyezésükre alkalmas szekrényekkel együtt. A számok önmagukért beszélnek annak ellenére, hogy az akkoriban telepített és néhány száz kötetet

[37] Mind a Bizottság, mind pedig a Tanács tisztségviselői névsorai az 1901. évi állapotot rögzítik, amelyekről azonban tudnunk kell: különböző okok miatt folyamatosan változott.

[38] Az éves szakmai jelentések és pénzügyi beszámolók rendre el is készültek és 1902 és 1914 között nyomtatásban megjelentek.A Julián Egyesület könyvtártámogató tevékenységének rekonstruálásában munkánk során igen komoly segítséget nyújtottak.

[39] A Tanács munkájáról szóló jelentések évadonként és nem naptári évenként készültek, mivel a tanács sem naptári ciklusokban számolta tevékenységét, csak 1906-ban tértek át a naptári éves rendszerre.

magukban foglaló könyvtárak állományának mérete, még az akkori körülményeket figyelembe véve is, igen alacsony volt. A jelentésekben megtalálható részletes kimutatások alapján azonban bátran állíthatjuk: a Tanács által telepített nép- és vándorkönyvtárak, a gazdasági, mezőgazdasági népkönyvtárakkal, valamint iparos szakkönyvtárakkal együtt már jelentős mennyiségű könyvállományt tettek ki. Ha pedig figyelembe vesszük azt is, hogy a könyvtárak többsége olyan településre, tanyaközpontba érkezett, ahová korábban a kalendáriumokon kívül nem nagyon jutott el könyv, azonnal érzékelhetjük a Tanács akcióinak erejét és fontosságát.

A Julián Egyeseület a népkönyvtárak telepítési akciójában együttműködő partnerként jelentkezett a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsánál. Az Egyesületnek a könyvtártelepítési akcióban történő részvételét – hasonlóan a többi kulturális akcióhoz – főként a Szlavóniában élő magyarok anyanyelvi, valamint nemzeti identitásának gondozása indukálta, ám később tevékenységük kiterjedt a Bosznia-Hercegovinában élő magyarság magyar nyelvű könyvekkel történő ellátására is. A könyvtártelepítési folyamat az iskolák szervezéséhez hasonlóan történt. 1904 második, 1905 első felében, alig néhány hónappal az Egyesület megalakulását követően, Klebelsberg Kuno közreműködésével kezdték meg a felmérést a Dráván túli, a Szlavóniában és Bosznia-Hercegovinában élő magyarság magyar könyvekkel való ellátottságáról. A felmérés megállapította: az ottani magyar lakosság magyar nyelvű könyvekkel való ellátottsága nem megfelelő, gyakorlatilag megoldatlan. Ezért a felmérést követő években, illetve az Egyesület szlavóniai, valamint bosznia-hercegovinai tevékenysége során évente rendszeresen különböző népkönyvtárakat telepítettek a területekre, kapcsolódva a Julián-iskolákhoz, és a dunai hajósnép szellemi gondozásához. A rendszeres könyvtártelepítés eredményeként 1912-ben Szlavóniában és Bosznia-Hercegovinában már összesen 175 magyar népkönyvtár működött, amelyek egymás között rendszeresen cserélték a könyveket (vándorkönyvtár), így biztosítva a változatosabb könyvellátást.

Szintén a Tanács kezdeményezésére jött létre a Földművelési Minisztérium gazdasági népkönyvtári telepítési akciója, amelynek anyagi terheit is ez a tárca vállalta. A Szlavóniába és Bosznia Hercegovinába telepített népkönyvtárak, gazdasági népkönyvtárak, valamint ifjúsági könyvtárak többnyire a Julián iskolákhoz kötődtek, ám ahol nem volt ilyen iskola, ott egyéb iskolákkal – MÁV iskolák, más magyar iskolák, református iskolák, illetve olvasókörökkel – kapcsolatosan szervezték meg. A könyvtárak kezelését általában a Julián-tanítók végezték, hasonlóan az egyéb iskolán kívüli népművelési feladatokhoz. Az Egyesület mindvégig nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a könyvtárak telepítése és fejlesztése megfelelő ütemben haladjon, s ehhez kiváló partnerre találtak a Wlassics Gyula által vezetett Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsában. A Julián Egyesület már megalakulásának évében jelezte a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa felé, hogy a külföldi és a szlavóniai magyarság istápolása érdekében

mintegy 25 darab 100-150 kötetes gyűjteményt tartalmazó népkönyvtárra lenne szüksége[40]. A Tanács, a Julián Egyesület kezdeményezésére, a következő évben tíz darab ötszáz koronás népkönyvtárat juttatott el az Egyesület csatornáin keresztül Szlavóniába, és ehhez járult még a öt gazdasági népkönyvtár szépirodalommal történő kiegészítése[41]. 1907-ben pedig a Julián Egyesület a Tanácstól összesen nyolc darab ezer koronás könyvtárat kapott missziója teljesítéséhez.[42] A következő években is hasonló nagyságrendű támogatást biztosított a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa a Julián Egyesület szlavóniai magyarság gondozási akciójához[43]. A Tanács éves jelentésében foglaltak szerint 1909-ben a Julián Egyesület gondozásában lévő könyvtárak száma 33-ra emelkedett, az FM gazdasági népkönyvtári telepítése – amelyek gondozását szintén többnyire a Julián-iskolák és a Julián-tanítók látták el – révén pedig 55 gazdasági népkönyvtár és 25 ifjúsági könyvtár működött Szlavóniában[44].

Ebben az évben, 1909-ben indult meg a Tanácsnak a Bosznia-Hercegovinába irányuló könyvtártelepítési akciója, ám az első évben még nem vette igénybe a Julián Egyesület segítségét: a Szarajevóban működő Magyar Kör számára egy darab 1000 koronás népkönyvtárat adományoztak. A következő évtől azonban – mivel közben megindult az Egyesület boszniai akciója is – a Tanács adománya már az Egyesületen keresztül jutott el Bosznia-Hercegovinába. Később a Julián akció könyvtártelepítési közvetítése már kiterjedt nem csupán az iskolákra, hanem a területen működő egyéb magyar könyvtárakra is. Például 1912-ben – a szokásos nép- és vándorkönyvtári közvetítésen túl – az Egyesület közreműködött a zágrábi Magyar Társaskörnél, valamint a térségben állomásozó császári és királyi 25. sz., illetve 34. sz. gyalogezrednél kialakításra kerülő népkönyvtárak telepítésében is. Mindkét ezred egy-egy 300 koronás népkönyvtárat kapott a Tanácstól. A Tanács utolsó éves jelentése[45] az 1913. évi tevékenységről szól. Itt arról számoltak be, hogy Szlavóniába addig összesen 52 népkönyvtárat telepítettek, és azon felül rendszeres pénzadományhoz is juttatták a könyvtárakat. Szintén az Egyesület közreműködésével és a könyvtári gyűjtemények gyarapítására a Tanácstól rendszeres pénzadományt kaptak a zágrábi Magyar Kör, illetve egyes MÁV iskolák is. A Julián Egyesület gondoskodott a könyvtárak megőrzéséről és szakszerű működtetéséről. A Juli-

[40] Schönherr Gyula (szerk.): A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának IV. jelentése. – Bp. : Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1906.
[41] Mihalik József (szerk.): A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának V. jelentése. – Bp. : Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1907.
[42] Mihalik József (szerk.): A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának VI. jelentése, 1907. évi működéséről. – Bp. : Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1908.
[43] A Tanács éves jelentései külön is kitérnek ezekre az adományokra.
[44] Mihalik József (szerk.): A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának VIII. jelentése, az 1909. évi működésről. – Bp. : Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1910.
[45] A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának XII. jelentése, 1913. évi működéséről. – Bp. : Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, 1914.

án-tanítók a könyvtárak működéséről, forgalmi adatairól és állományáról éves jelentést készítettek és rendszeres felméréseket végeztek a legnépszerűbb művekről is.

Az akkoriban telepített népkönyvtárak mindössze néhány száz kötetet tettek ki, így a kurrensebb szépirodalmat igen hamar elolvasták, ezért gondoskodni kellett a művek folyamatos frissítéséről. Ezt az Egyesület úgy oldotta meg, hogy a különböző helyeken őrzött köteteket rendszeresen cserélték egymás között. Szintén a változatosságot volt hivatva szolgálni a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának vándorkönyvtár akciója, amely a térségben is igen népszerű volt. Az Egyesület gondoskodott arról is, hogy – az iskolákhoz hasonlóan – a könyvtárak működésének szakmai ellenőrzése folyamatos legyen. Ennek érdekében tíz könyvtárfelügyelőt bízott meg a tíz, majd később, a bosznia-hercegovinaival tizenegyre emelkedett könyvtári kerületben működő könyvtárak munkájának segítésére és ellenőrzésére. A gondos kezelés és a rendszeres szakmai segítség, ellenőrzés eredményeként könyv alig kallódott el[46]. Az Egyesület éves jelentéseiben rendre foglalkozott a reá bízott könyvtárak ügyével is. A jelentések szerint a Julián Egyesület gondozásában lévő könyvmennyiség 1913-ban meghaladta a huszonkétezer kötetet, és a könyvtárakba beiratkozott olvasók száma pedig közel tizenkétezerre emelkedett.

Jóllehet nem tartozik kifejezetten a könyvtártelepítési akciókhoz, mégis szólnunk kell a Julián Egyesületnek azokról a tevékenységeiről is, amely – más csatornák igénybevételével ugyan – , de mégiscsak az olvasást, az anyanyelvi kultúra megtartását, a műveltség színvonalának emelését szolgálta. Ide tartoznak a napi sajtó termékei, valamint az Egyesület által közreadott naptárak. Az Egyesület az első években még a Magyarországon kiadott és a Földművelésügyi Minisztérium által gondozott, s így elsősorban gazdasági témákkal foglalkozó Magyar Néplap itteni terjesztését szorgalmazta. Azonban csakhamar, 1908-ban útjára indult az Eszéken megjelenő és a Poliány Zoltán által szerkesztett Szlavóniai Magyar Újság, amely közéleti, politikai kérdésekkel foglalkozott, és a magyar-horvát unió eszméjét szolgálta. A Julián Egyesület a szlavóniai magyarság számára külön népnaptárt is szerkesztetett, amely műfajában a legkiválóbbak közé tartozott. Az évente közreadott naptárat átlagosan 20-25 ezer példányban nyomtatták ki, és ingyenesen osztották szét. Ugyancsak külön naptárat szerkesztettek a bosznia-hercegovinai magyarság részére, illetve a magyar hajósok számára is. A mindkét naptártípus évente általában kétezer példányban jelent meg, és hasonlóan a szlovéniaihoz azokat is ingyenes osztották szét a magyar lakosság körében[47]. Az

[46] Petri Pál id. m. – p. 26.

[47] Az Egyesület naptárszerkesztető tevékenysége azonban nem merült ki e három féle naptár közreadásában. Magukra vállalták a romániai és a bukovinai magyarság számára, a Szent László Egyesület közreműködésével készített naptárak összeállítását is. Ezekről lásd részletesebben a Julián Egyesület tevékenységéről szerkesztett éves jelentéseket, amelyekTájékoztató a Julián-Egyesületről címmel jelentek meg.

anyanyelven történő olvasást segítette a mind a katolikusok, mind pedig a reformátusok között ingyenesen szétosztott füzetes olvasmányok, valamint az ima- és zsoltároskönyvek egész sora is.

A Julián Egyesület a fentebb részletezett kulturális akcióin túl még számtalan, többek között, gazdasági jellegű tevékenységgel segítette a Szlavóniában és a Bosznia-Hercegovinában élő magyarok életét. Gondoskodott arról, hogy a legkorszerűbb mezőgazdasági technikák, technológiák meghonosodjanak, a legjobb minőségű vetőmagokhoz hozzájuthassanak, és a gazdasági tevékenységhez nélkülözhetetlen pénzügyi tranzakciók bonyolításához szükséges banki háttér is rendelkezésükre álljon. Kétségtelen azonban, hogy a legalaposabban előkészített, megtervezett és a lemódszeresebben végrehajtott az oktatási és kulturális misszió volt. A korszak legnevesebb személyiségei álltak a mozgalom élére, ám az Egyesület felhasználta a Magyarországon ekkoriban kibontakozó kulturális és oktatási programokban rejlő lehetőségeket is, ezzel mintegy megtöbbszörözte az Egyesület teljesítőképességét, valamint a misszió céljaira fordítható pénzösszegeket. A Julián Egyesület – mint azt már korábban is említettük, az ismert politikai és történelmi események hatására – 1918 és 1919 során kénytelen volt ugyan ebből a térségből kivonulni, ám tevékenysége – más régiókban – tovább folyt.

S mi történt az itt lakó magyarokkal? Az első világháborút lezáró békeszerződések értelmében a magyarságnak helyet adó területek és települések egy új államszövetség, a délszláv állam határai közé kerültek. Hasonlóan más magyarlakta területekhez, innen is nagymértékű visszavándorlás indult meg az anyaországba, a helyben maradó magyarság gondozása pedig hosszú évtizedekre feledésbe merült.

Az alábbiakban közöljük a korabeli forrásokban fellelhető és mind az iskolák, mind pedig a könyvtárak működését részleteiben bemutató adatokat. A források adattartalma – minden esetben megegyezik az eredeti forrásokéval – a könnyebb áttekinthetőség érdekében azonban táblázatba szerkesztve közöljük az információkat. Az írásmód tekintetében pedig a filológiai hűséghez ragaszkodtunk.

Kimutatás a Julián-Egyesület iskoláiról és tanszemélyzetéről az 1914-15. tanévben

Ssz.	Az iskola székhelye	A tanerő neve	Szolgálati minősége
1.	Aladár-puszta	Dávid Géza	igazgató tanító
		Huszár Dezső	osztálytanító
2.	Alsómiholjác	Waldfogl Ferenc	igazgató tanító
		Meszlényi Ilona	osztálytanító
		Palkovics Erszébet	osztálytanító
3.	Antunovác	Balogh Károly	igazgató tanító
		Gerlits Aranka	osztálytanító
4.	Babinác	nincs tanerő	

5.	Babinagora	Ivacsics József	igazgató tanító
		Novoszel István	osztálytanító
6.	Benedik	Jász Antal	igazgató tanító
7.	Bingula	Dosztál József	vezető tanító
8.	Bjelina	Földes Ferenc	igazgató tanító
		Földes Ferencné	osztálytanító
9.	Borova	nincs tanerő	
10.	Brcska	Rádly Mihály	igazgató tanító
		Rádly Mihályné	osztálytanító
		Limbek Aranka	osztálytanító
11.	Brestovác	nincs tanerő	
12.	Brinjani	Megla Ferenc	vezető tanító
13.	Budakovác	Berecz László	vezető tanító
14.	Csákovec	Riglinger Mátyás	igazgató tanító
		Riglinger Mátyásné	osztálytanító
15.	Csemernica-puszta	Hochholzer József	vezető tanító
16.	Daruvár	Mészáros Károly	igazgató tanító
		Mészáros Károlyné	osztálytanító
		Elekes Izabella	osztálytanító
17.	Dezsanovác	nincs tanerő	
18.	Dragutinovác	Bedekovics István	vezető tanító
19.	Drenje	nincs tanerő	
20.	Erdővég	Marinovics Alajos	igazgató tanító
		Marinovics Alajosné	osztálytanító
21.	Gacsiste	Tóth Gábor	igazgató tanító
		Tóth Gáborné	osztálytanító
22.	Galovác	Deák Aladár	igazgató tanító
		Deák Aladárné	osztálytanító
23.	Glozsdje-puszta	Waldfogl István	vezető tanító
24.	Govedjepole	nincs tanerő	
25.	Gradina-puszta	Török Pál	vezető tanító
26.	Grbavác	Rádly László	igazgató tanító
		Bartal István	osztálytanító
27.	Grubisnopolje	Kneiszl Ferenc	igazgató tanító
		Müller Gyula	osztálytanító
28.	Hrtkovce	Molnár Nándor	igazgató tanító
		Bogovácz Lujza	osztálytanító
		Nemes Júlia	osztálytanító
29.	Humljani	Fehér Sándor	igazgató tanító
		Fehér Sándorné	osztálytanító
30.	Ireg	Megyimóri István	igazgató tanító
		Gabnay Júlia	osztálytanító
		Mihelics Ádám	osztálytanító
31.	Ivanovce	Birinyi József	vezető tanító
32.	Jamarica	Kutfej György	vezető tanító
33.	Kisradince	Rácz Géza	vezető tanító
34.	Krestelovác	Keszeics Ferenc	igazgató tanító
		Keszeics Ferencné	osztálytanító
		Lantos János	osztálytanító

35.	Krivaja-puszta	Deszecsár József	vezető tanító
36.	Kusonja-puszta	Sohár Gyula	igazgató tanító
		Molnár Ferenc	osztálytanító
37.	Lacháza	Német Ferenc	igazgató tanító
		Koch Antal	osztálytanító
38.	Laszovác	Kárp Miklós	osztálytanító
39.	Levinovác	nincs tanerő	
40.	Lipik	Sáfrán István	igazgató tanító
		Sáfrán Istvánné	osztálytanító
		Nagy Dénes	osztálytanító
41.	Lozán	nincs tanerő	
42.	Maradék	Thaly Kálmán	igazgató tanító
		Horváth Ilona	osztálytanító
43.	Marince	Bartha József	igazgató tanító
		Wirt Imre	osztálytanító
44.	Martince-puszta	Hergenréder Pál	vezető tanító
45.	Mosztár	Csögl Mátyás	igazgató tanító
		Csögl Mátyásné	osztálytanító
46.	Nagybrsljanica	Lulich Albin	igazgató tanító
		Arany János	osztálytanító
47.	Nagycepidlak	Sandy Mihály	vezető tanító
48.	Nagycseresznyevica	nincs tanerő	
49.	Nagypisanica	Stanzl Nándor	igazgató tanító
		Maximovics Blanka	osztálytanító
50.	Narta	Baranyay Lajos	vezető tanító
51.	Netecsa-puszta	Kurucz Imre	vezető tanító
52.	Nikince	Cseh Tivadar	igazgató tanító
		Horváth Gyuláné	osztálytanító
		Waldherr Ferenc	osztálytanító
		Gáspár Teréz	osztálytanító
53.	Oszekovo	Keszeics Lajos	igazgató tanító
54.	Ójankovác	Tóth Sándor	igazgató tanító
		Tóth Sándorné	osztálytanító
		Csincsek Ferenc	osztálytanító
55.	Paliszállás	Gumilár Ferenc	vezető tanító
56.	Pasián	Novák Frigyes	igazgató tanító
		Novák Frigyesné	osztálytanító
57.	Pétervárad	Báder János	igazgató tanító
		Zsömböly Mária	osztálytanító
58.	Platicsevó	Tóth Lajos	vezető tanító
59.	Popovác	Loparits József	igazgató tanító
		Loparits Józsefné	osztálytanító
60.	Rezovác	Poredos István	igazgató tanító
		Károly Menyhért	osztálytanító
61.	Satrince	Kovács Gyula	igazgató tanító
		Belle Béla	osztálytanító
62.	Supljalipa	Hulják Lázár	vezető tanító
63.	Szarajevo	Moravecz Imréné	osztálytanító
		Csáki István	osztálytanító

		Csáki Istvánné	osztálytanító
		Hegedűs Jenőné	osztálytanító
		Tanai Jenő	osztálytanító
		Bodizs Béla	osztálytanító
		Filó Ferenc	osztálytanító
		Wolfram Alajosné	osztálytanító
64.	Szarajevo (külváros)	Lénárth Imre	igazgató tanító
		Csacsovits István	osztálytanító
		Csacsovits Istvánné	osztálytanító
65.	Slatina	Hild László	igazgató tanító
		Hild Lászlóné	osztálytanító
		Hangl Ferenc	osztálytanító
		Kristofics Győzőné	osztálytanító
66.	Sokolovác	Jenschke Ferenc	igazgató tanító
		Nagy Lajos	osztálytanító
67.	Szot	Videcz János	igazgató tanító
		Balázs Ilona	osztálytanító
68.	Sztarin	Tóbi István	igazgató tanító
		Remlinger András	osztálytanító
69.	Terezinopolje	Árpásy Kálmán	igazgató tanító
		Balogh Sándorné	osztálytanító
70.	Vrdnik	Bogdán Dezső	igazgató tanító
		Schneider József	osztálytanító
		Schneider Józsefné	osztálytanító
71.	Vucsiák	nincs tanerő	
72.	Zdenci-puszta	Retz Domonkos	igazgató tanító
		Rack István	osztálytanító
73.	Zrinszka	Fleischer Ferenc	igazgató tanító
		Hoffman Mihály	osztálytanító
74.	Zsdála	Málek István	igazgató tanító
75.	Zslebina	Wirth Béla	osztálytanító
ÖSSZESEN 75 ISKOLA		**144 TANERŐ**	

Az iskolák felügyelő látogatását Moravecz Imre és Simoncsics László igazgató tanítók végezték. A szarajevói gimnáziumban és a központban Hegedűs István igazgató tanító és Pennavin Elemér, valamint Polgár János látták el a hasonló feladatokat.[48]

[48] Forrás: Petri Pál id. m. – p. : 69-71. A települések és a személyek nevénél az eredeti forrás írámódját alkalmaztuk.

Kimutatás a Julián-Egyesület 1904. és 1918. között létesült könyvtárairól[49]

I. Délszerém vármegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
1.	Hrtkovce	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár I.
			Ifjúsági könyvtár
2.	Nikinci	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár III.
			Ifjúsági Könyvtár
3.	Platicsevó	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
			Ifjúsági könyvtár
4.	Mitrovica	MÁV iskola	Nagyobb népkönyvtár
5.	Öröm-puszta	Balog Imre uradalmi magtáros	Gazdasági népkönyvtár I., II.
6.	Ruma	Magyar Olvasókör	Vándorkönyvtár II.

II. Keletszerém vármegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
7.	Mojavolja	Kozma Pál	Gazdasági népkönyvtár I., II.
8.	Maradék	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
9.	Satrince	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Vándorkönyvtár V.
			Ifjúsági könyvtár
10.	Kisrádince	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
11.	Szolnok-puszta	Bene István kulcsár	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
12.	Ireg	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár
			Ifjúsági könyvtár
13.	Vrdnik	Julián-iskola	Vándorkönyvtár I.
			Ifjúsági könyvtár
14.	Zimony	Jótékonysági Magyar Olvasókör	Nagyobb népkönyvtár
15.	India	MÁV iskola	Vándorkönyvtár III.
16.	Dobanovci	Wallner János tanító	Gazdasági népkönyvtár I.
17.	Nikolinstan-puszta	Schmitt Károly tanító	Gazdasági népkönyvtár I., II.

[49] A gazdasági népkönyvtár kategóriák a Földművelési Minisztérium finanszírozásában telepített könyvtárakat jelentik, a népkönyvtárak, a vándorkönyvtárak, valamint az ifjúsági könyvtárak pedig a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának támogatásával megvalósuló gyűjteményeket jelölik. A római számok az egyes gyűjtemények típusainak megkülönböztetését szolgálják. Valamennyi római számmal jelölt altípus meghatározott műveket tartalmazott és egyben eltérő kötetszámot is jelentett. A könyvtárak megnevezés alatt itt a külön jegyzékekbe foglalt egységcsomagnyi gyűjteményeket jelölték.

III. Középszerém vármegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
18.	Erdővég	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Nagyobb népkönyvtár
			Ifjúsági könyvtár I.
19.	Szot	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár I.
20.	Bingula	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
21.	Ilok, Drlján	Győri Sándor	Gazdasági népkönyvtár I., III.

IV. Nyugatszerém vármegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
22.	Ójankovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár III.
			Ifjúsági könyvtár
23.	Csákovci	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
			Vándorkönyvtár II.
			Ifjúsági könyvtár
24.	Opatovác	Segélyezett községi magyar iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Ifjúsági könyvtár
			Vándorkönyvtár II.
25.	Marince	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III., IV.
			Vándorkönyvtár IV.
			Ifjúsági könyvtár
26.	Ovcsara-puszta	Horváth János uradalmi tanító	Gazdasági népkönyvtár I., III., IV.
27.	Berak	Varga András gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., III.
28.	Vinkovci	MÁV iskola	Nagyobb népkönyvtár
29.	Vukovár	Református iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.

V. Keletverőce vármegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
30.	Kórógy	Református iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár III.
31.	Tordince	Szabó István gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., II.
32.	Bankovce	Szabó István	Gazdasági népkönyvtár I., III.
33.	Szentlászló	Kelecsényi Mihály református lelkész	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár IV.
34.	Haraszti	Narancsik Zoltán református lelkész	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Nagyobb népkönyvtár
35.	Lacháza	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár V.
			Ifjúsági könyvtár
36.	Antunovác	Julián-iskola	Vándorkönyvtár I.

37.	Eszék	MÁV iskola	Nagyobb könyvtár
38.	Magyarrétfalu	Spániel Árpád református tanító	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Nagyobb népkönyvtár
39.	Sirokopolje	Dvorzsák István gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., III.
40.	Ivanovce	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár II.
41.	Selci	Repity Mihály gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár II., III.
42.	Paljevina	Dőzse László gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., II.
43.	Drenje	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II., III.
44.	Razbojiste	Gulyás Gábor gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár II.
45.	Cerna	Márkus Albert gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár II.
46.	Beliscse	Sugár Péter állomásfőnök	Nagyobb népkönyvtár
47.	Andriasevci	Kubicsek Imre gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., II.
48.	Rakitovica	Szinitai Lőrinc gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
49.	Csajkovci	Kind Fülöp kocsigyártó	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
50.	Kupina	Tóth Imre gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
51.	Semeljci	Lukács Miklós könyvelő	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
52.	Dáljai hegyek	Szabó István	Gazdasági népkönyvtár I., IV.
53.	Valpó	özv. Varga Kázmérné	Gazdasági népkönyvtár I., II.
54.	Sredanci	Szerencsés F.	Gazdasági népkönyvtár II.
55.	Ludvinci-puszta	Zernics Károly gazda	Gazdasági népkönyvtár I., III.
56.	Radikovci	Károlyi Elekné	Gazdasági népkönyvtár I., II.
57.	Budrovci	Gombos András	Gazdasági népkönyvtár I., II.
58.	Petrovopolje	Sztraka Keresztély	Gazdasági népkönyvtár I., III.

VI. Nyugatverőce vármegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
59.	Alapár-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
			Ifjúsági könyvtár
60.	Bakics	Csapó József	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
61.	Benicsanci	Csapó József	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
62.	Borova	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
63.	Budakovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár III.
64.	Budanica	Huszócki István erdész	Gazdasági népkönyvtár III.
65.	Csadjavica	Németh György	Gazdasági népkönyvtár II.
66.	Csemernica-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Ifjúsági könyvtár
67.	Dolnji-Miholjác	Julián-iskola	Vándorkönyvtár II.
			Ifjúsági könyvtár
68.	Gacsiste	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III., IV.
			Vándorkönyvtár I.
			Ifjúsági könyvtár
69.	Gradina-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Ifjúsági könyvtár
70.	Sopje	Dombai János	Gazdasági népkönyvtár I.

71.	Humljani	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Vándorkönyvtár V.
			Ifjúsági könyvtár I.
72.	Krivaja-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
73.	Kuszonya-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
74.	Lozán	Szecsődi János kőmíves	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
75.	Martinci-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
76.	Moslavina	Söllei József	Gazdasági népkönyvtár I., II.
77.	Netecsa-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Ifjúsági könyvtár
78.	Novi-gradac	Madarassy Árpád bíró	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
79.	Rezovác	Julián-iskola	Vándorkönyvtár V.
80.	Velimirovác	Vince Sándor református lelkész	Gazdasági népkönyvtár I., II.
81.	Szlatina	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár V.
			Ifjúsági könyvtár
82.	Starin	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár IV.
83.	Terezinopolje	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Ifjúsági könyvtár
84.	Terezovác	Csikós Péter református lelkész	Gazdasági népkönyvtár II., III.
85.	Zdenci-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Vándorkönyvtár III.
			Ifjúsági könyvtár
86.	Zslebina-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
87.	Glozsdje-puszta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
88.	Vukosavljevica	Malasics János	Gazdasági népkönyvtár II., III.

VII. Nyugatpozsega vármegyei könyvtárterület (sic)

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
89.	Daruvár	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár III.
			Ifjúsági könyvtár
90.	Brestovác	Herber József gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., II.
91.	Lipik	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Nagyobb népkönyvtár
			Ifjúsági könyvtár
92.	Babinagóra	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Ifjúsági könyvtár
93.	Nagycepidlak	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
94.	Bród	MÁV iskola	Nagyobb népkönyvtár
95.	Dragutinovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
96.	Toranj	Holencsár József	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
97.	Lucsince	Terék Gyula műkertész	Gazdasági népkönyvtár I., II.
98.	Obriez-dolnyi	Szabó Imre	Gazdasági népkönyvtár I., II.
99.	Levinovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.

100.	Supljalipa	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
101.	Bukovlje	Toldi János	Gazdasági népkönyvtár II.
102.	Paliszállás	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II.
			Ifjúsági könyvtár
103.	Korenicsani	Református iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II., III.

VIII. Nyugatpozsega délbelovár megyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
104.	Krestelovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
			Vándorkönyvtár I.
			Ifjúsági könyvtár
105.	Brekinszka	Huszár Pál gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., II.
106.	Dezsanovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
107.	Govedjepolje	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár V.
108.	Antunovác	Szerényi Sándor ev. lelkész	Gazdasági népkönyvtár I., II.
109.	Pasián	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár III.
110.	Nagybrsljanica	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár V.
111.	Trojeglava	Horváth József	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
112.	Jamarica	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
113.	Brinjani	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
114.	Szokolovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Vándorkönyvtár III.
			Ifjúsági könyvtár
115.	Disnik	Dancs Lajos	Gazdasági népkönyvtár I., II.
116.	Blagodorovác	Albert József	Gazdasági népkönyvtár I.
117.	Kaniskaiva	Nyara Imre	Gazdasági népkönyvtár I.
118.	Popovác	Julián-iskola	Vándorkönyvtár

IX. Belovár kőrösmegyei könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
119.	Nagypisanica	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár I.
			Ifjúsági könyvtár
120.	Kispisanica	Huszár Mihály	Gazdasági népkönyvtár I., II.
121.	Nova-Ploscsica	Babér József	Gazdasági népkönyvtár I.
122.	Zsdála	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I.,II.
			Ifjúsági könyvtár V.
123.	Zrinska	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár V.
124.	Nagygrdjevác	Tóth György kovácsmester	Gazdasági népkönyvtár I., II.
125.	Bedenik	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
			Vándorkönyvtár IV.

			Ifjúsági könyvtár
126.	Laszovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár V.
127.	Babinác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
128.	Grbavác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár
129.	Grubisnopolje	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., III.
			Vándorkönyvtár II.
			Ifjúsági könyvtár
130.	Ladislav	Vinkler István gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
131.	Kozarovác	Kozma József gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár I., II.
132.	Nagycseresznyevica	Takács János gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár II.
133.	Nagydabcsevica	Andok János	Gazdasági népkönyvtár II.

X. Nyugathorvátországi könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
134.	Ilova	Orcsi József gazdálkodó	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
135.	Oszekovo	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár II., III.
			Vándorkönyvtár II.
136.	Potok	Baksa Ferenc	Gazdasági népkönyvtár I.
137.	Belovár	MÁV iskola	Vándorkönyvtár I.
138.	Galovác	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Vándorkönyvtár IV.
			Ifjúsági könyvtár
139.	Voloder	Mátyás István	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
140.	Cameralmoravica	MÁV iskola	Nagyobb népkönyvtár
141.	Varasd	Vasúti szöv.	Vándorkönyvtár I.
142.	Narta	Julián-iskola	Gazdasági népkönyvtár I., II.
			Ifjúsági könyvtár

XI. Bosznia hercegovinai könyvtárkerület

	A KÖNYVTÁR		
Ssz.	**Székhelye**	**Kezelője**	**Neme**
143.	Mosztár	Magyar iskola	Nagyobb népkönyvtár I.
			Ifjúsági könyvtár
144.	Szarajevo	Magyar iskola	Ifjúsági könyvtár
145.	Vucsiák	Magyar iskola	Gazdasági népkönyvtár II., IV.
			Vándorkönyvtár V.
146.	Brcska	Magyar iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Nagyobb népkönyvtár
147.	Bjelina	Magyar iskola	Gazdasági népkönyvtár III., IV.
			Vándorkönyvtár
			Ifjúsági könyvtár
148.	Leljencse	Pető Gergely	Gazdasági népkönyvtár I., II.

TANÍTÓI KÖNYVTÁRAK

149. Budapest …
150. Daruvár …
151. Szarajevo …

HAJÓSKÖNYVTÁRAK

152. Freudenau …….. Gutray Gyula
153. Zimony-Cigány sziget ……... Milosits Géza
154. Budapest ……... Országos Hajós Szöv.
155. Bukarest …… Érseki Iskola

.
Összesen 227 könyvtár, amelyek közül 58 vándor, 126 gazdasági, 37 ifjúsági, 3 tanítói és 3 hajóskönyvtár.[50]

[50] Forrás: Petri Pál id. m. – p. : 72-77.

DR. SUBA JÁNOS

Magyarország déli határszakaszának története a XX században

Az államhatár egy olyan képzeletbeli vonal, amely az államok területét egymástól, illetve az állami felségjog alatt nem álló területektől elválasztja. A határ tehát mindig különböző nemzetközi jogi helyzetű területeket hivatott egymástól elválasztani. A föld belsejére és a légitérre is tekintettel államhatárnak azt a képzeletbeli síkot kell tekinteni, amely a képzeletbeli vonalra felfelé és lefelé merőleges (*Suba J.* 2005b).

Az államhatárok mindig a szárazföldi terület kiterjedését állapítják meg. A nemzetközi jognak nincsenek anyagi jogi szabályai arra vonatkozóan, hogy adott esetben két állam között a határ hol húzódjék. Nem jogi, hanem politikai kérdés, hogy egy konkrét esetben hol vonják meg a határt (*Suba J.* 2004a).

Az államhatárok részben természetes, részben mesterséges határok. Az országok határainál a legfontosabb és egyben a legrégebbi szempont a könnyű felismerhetőség. A természetes határok esetében is szükségképpen létezik egy képzeletbeli vonal: a hegynél ez a vonal a hegygerinc, illetve a vízválasztó; a folyónál a meder középső vonala, illetve, ha a folyó hajózható, a hajózható mederrész középvonala (az ún. sodorvonal) (*Suba J.* 2004a, 2005b). Ahol a természet nem gondoskodott a határ felismerhetőségéről, ott megtette azt az állam. Ez elsősorban az erdőségeknél volt fontos, ott meghatározott sávban kiirtották az erdőket, pl.: a magyar-román határvonalon a Kárpátokban 8 méter szélességben (*Suba J.* 1993).

A mesterséges határokat az országok egymás közötti megállapodásai, békeszerződések jelölik ki. A határvonalak nem szabatos és nem pontos leírása esetén "határviták", "határfoglalások", "határvillongások" keletkeznek, amelyek többségét jogi úton rendezik, és azután törvénybe foglalják. A határvillongások kiegyenlítésére határbiztosokat küldtek ki, illetve határmegállapító bizottságokat neveztek ki (*Suba J.* 2002a). A bizottságok munkáját segítette elő a vitás területeket ábrázoló térképek, illetve térképművek. Az országhatárainak változásait is leírták, illetve térképeken rögzítették (*Suba J.* 1996a, 2001b, 2002a).

A magyar állam ilyen tematikus jellegű térképművei a XIX. században a dualizmus idején keletkeztek, amikor a "vitás" országhatárokat helyi, országos, vagy nemzetközi bizottságok megállapították, és az eredményeit rögzítették, határtérképeken, illetve határokmányokban. A XX. században pedig a békekötések eredményeképpen írták elő a határmegállapító bizottságok felállítását és az új határok térképi ábrázolását (*Suba J.* 1993, 1996a, 1996b. 2000a, 2002a, 2006b). A XX. században a magyar történelem eseményeit rögzítő - az ország határait kijelölő- békeszerződések végrehajtásának folyamatát a határtérképek és határleírások rögzítették. Ezért ezek a térképek egyben fontos történeti-földrajzi forrásokat is képeznek (*Suba J.* 2001d).

A térben megjelenő határ többszintű munkatevékenység eredményeként fogható föl, hiszen a békeszerződésekben leirt határ kijelölése igen összetett komplex jellegű. Benne a konkrét műszaki szakmunkák (demarkáció) összefonódva jelentkeztek a konkrét politikai határmegállapítással (a delimitációval), illetve a történteket rögzítő dokumentumok, okmányok adminisztrációs jellegű elkészítésével. A műszaki munkálatoknak elengedhetetlen előzménye az a bonyolult, összetett folyamat, amelynek során a magyar törvények közé becikkelyezett békeszerződések számos áttételen keresztül megjelentek konkrét műszaki feladatként (*Suba J.* 1996a, 1996b, 2000a, 2002a, 2006b).

A határvonal rögzítése különböző módban és formában történik. Az egyik módja a határjelekkel történő rögzítés. A határjelek az államhatárok megjelölése szolgáló határjelzők. A határjelekkel történő rögzítésnek az a rendeltetése, hogy az államhatárt "láthatóvá" tegye. A másik mód a határokmányokban történő rögzítés, amely lehet írásos, és térképi (*Suba J.* 2005b, 2005d).

A térkép egyik információja a határ. A természetben ennek töréspontjait határjelek testesítik meg, amelyet a térképen is jelölnek. A határtérképek jelentőségének megértéséhez, ismerni kell a topográfiai térképek határvonal ábrázolását, amely méretaránytól függően egyezményes jelekben (jelkulcsban) fejeződik ki. A határvonal - esetünkben az országhatár - térképi ábrázolására mindig nagy gondot fordítottak a kartográfusok. A mai értelemben vett - a határjelekkel állandósított, geodéziailag felmért, térképezett és nemzetközi szerződésben rögzítetett - államhatár a polgári állam terméke.

A kartográfiában az egységes jelkulcs rendszeresítésével ez megoldódott. Az Osztrák birodalomban egységes jelkulcsról csak 1827. után beszélhetünk, bár a határvonal feltüntetésére, kiemelésére az I. katonai felmérés során is nagy figyelmet szenteltek (*Suba J.* 1996a). Mivel a határ kitűzésről pontos helyszíni vázlat áll rendelkezésre, ez megkönnyíti a határvonal kirajzolását. Szárazföldi határ esetén a határjel tengelyvonalát kell ezeken a felszerkesztett pontokon át kirajzolni (*Suba J.* 2001d).

A trianoni határvonal politikai kijelölését, (delimitációját) részletes kitűzését, határkövekkel való állandósítását, a határvonal térképezését, a határokmányok elkészítését a Szövetséges és Társult hatalmak által létrehozott nemzetközi Határmegállapító Bizottságok (HMB) végezték 1921 és 1925 között (*Suba J.* 1996a, 2002b).

Adéli határt is szakaszokra osztották. Magyar érdekeltségű lett az A., C., és az E. határszakasz. Jugoszláv érdekeltségű lett a B., D., F. jelű határszakaszok. Az érdekeltség itt az anyagi teherviselést jelentette: a geodéziai munkálatok anyagköltségei, a határokmányok elkésztése, sokszorosítása stb. Másrészt azt jelentette, hogy melyik ország mérnöke végzi és ellenőrzi a földmérési és kitűzési munkálatokat (*Suba J.* 1999a, 2000b).

A munka geodéziai, térképészeti – és az ezek alapján készülő határokmányok – alapja az 1860 után készült háromszögelési alapponthálózat és az akkor megle-

vő öles rendszerű, jórészt grafikus eljárással készült kataszteri térkép volt. Az országhatáron valamint Vas, Zala, Somogy és Baranya vármegyékben, valamint Bácska egyes részein a háromszögelési hálózat fejlesztésére és új háromszögelésre volt szükség, amelyre az alkalmat a határkitűzési munkálatok nyújtották. A határmegállapítási munkálatok alatt 187 háromszögelési pontot mértek és számítottak ki. Megoszlásuk szakaszonként a következő volt: A szakaszban 26, B szakaszban 56, C szakaszban nem volt, D szakaszban 16, E szakaszban nem volt és az F szakaszban 16 háromszögelési pont volt (*Suba J.* 1999a, 200b). Összesen 976,92 km hosszú határvonalat mértek fel 100-150 m-es széles sávban és határjelekkel állandósították Ebből 534 km a magyar mérnökök teljesítménye.

A HMB magyar és jugoszláv műszaki delegációjának helyszíni munkateljesítménye: Az A szakaszban a jugoszlávok felmértek és állandósítottak 101,85 km-t. A B szakaszban a magyarok felmértek és állandósítottak 343,85 km-t. A C szakaszban a jugoszlávok felmértek és állandósítottak 202,90 km-t. A D szakaszban a magyarok felmértek és állandósítottak 124,40 km-t. Az E szakaszban jugoszlávok felmértek és állandósítottak 138,40 km-t. Az F szakaszban a magyarok felmértek és állandósítottak 65,52 km-t. Összesen 976, 92 km-t (*Suba J.* 1999a, 2000b). Ez nem azonos a magyar-jugoszláv határvonal tényleges hosszával. Tudniillik a vízfolyással megállapított határszakaszok hosszát duplán vették, hiszen a mérnökök a két partvonalon dolgoztak és ezt szerepeltették a munka jelentéseikben.

A határjeleket 300-400 m távolságban helyezték el egymástól, úgy hogy előre, és hátra az összlátást biztosították. A jelek közötti töréseket földhalommal, határdombbal jelölték meg. A HMB műszaki delegációja döntötte el, hogy milyen határjelet rendszeresít a határvonalon. Figyelembe vették a kitűzött és felmért magyar-horvát határ határjeleit, amelyek határdombok voltak fakarókkal (*Suba J.* 1996a). Így ezeket meghagyták. A D-i határszakaszon – a hármashatárpontoktól eltekintve – kétféle fajtájú határjelet rendszeresítettek: a fakarókat, (facölöpöket) és a határköveket. A D-i határszakaszon elhelyezetett határkövek száma 6088. Az elhelyezett kövek megoszlása a következő volt: 4 005 db számozott határkő, 2 083 db számozatlan kő, 1 060 db poligon kő, 1 780 db határdomb (*Suba J.* 1999a, 2000b).

A határtérképek szelvényezését határszakaszonként külön történt meg. A szelvényezésből kitűnik, hogy egyes szakaszokban a szelvények darabszáma nem azonos a térképek sorszámával. Például: a C. szakasz első térképe az 1-3. számozást viseli, míg az utolsó szelvénye a 27-28. sorszámú. A határtérképek tartalmukat, jellegüket tekintve inkább határvázlatok. A úgynevezett "méreteket tartalmazó felvételi előrajzok" képezik a határmegállapítási eredményeket. Ezek a "határkitűzési vázlatok" a kateszteri térképek nagyításával és kicsinyítésével készültek el, 13 méretarányban: 1:100, 1:500, 1:720, 1:1 000, 1:1 440, 1:2 000, 1:2 500, 1:2 880, 1:3 000, 1:4 000, 1:5 000, 1:5 760, és 1:7 200 (*Suba J.* 2001a). A térképek méretaránya egy adott szakaszon belül is változik. Például: a B. szakaszban 18 db.

térkép 1: 5 760, 21 db. térkép 1: 7 200 méretarányú. Hogy a térképek jellemzése még bonyolultabb legyen a határvonal térképeinek vetületei is más és más vetületben készültek el. Három vetületben: hengervetület középső, hengervetület déli és a sztereografikus vetület Budapesti rendszerében készültek el. Az A és a B. szakasz egy része a hengervetület középső, a B. szakasz másik része és a C. szakasz hengervetület déli rendszerében, a D. E., és az F szakaszok a sztereografikus vetület Budapesti rendszerében készültek el (*Suba J.* 2001a). A határvonalról 261 darab határvázlat készült el, 198 db. szelvényen. Mintegy 53 040 db. térképvázlat - 52 040 térképlapon - készült el nyomdai úton: A szakasz 7 680 db. B. szakasz 13 440 db., C. szakasz 6 600 db., D szakasz 8 160 db., E szakasz 13 440 db., F szakasz 3 720 db (*Suba J.* 1996a, 2001a).

A térképek jelmagyarázata 9 egyezményes jelből áll. Kétféle határjelet különböztet meg, határdomb facölöppel és határdomb számozott határkővel. Négyféle határ jelölés van: kijelölt határvonal (államhatár), járási-, birtok-, községhatár. Ezen kívül út, vasút, árok van jelölve. A megjegyzéseknél: a meglévő határdombok feketével, az újabban emeltek vörössel vannak jelölve. A térképek 53x38, 5 cm. nagyságú papíron vannak, a jobb helykihasználás érdekében "darabolva". A térképek borítóján a szakasz száma, térképen lévő határjelek száma, a megye, járás és községek vannak feltüntetve, ahol a határvonal húzódik, és a méretarány. A térképek színesek, mert a határvonal és a határjelek száma pirossal van nyomtatva. A többi jelkulcs szerint kézzel van kiszínezve a határvonal pirossal, a községi határ zölddel, a vízrajz kékkel, az út barnával van alászínezve. A határvázlatokon a folyók medervonalai között húzódó határvonalat szabálytalan görbe vonalként ábrázolták (*Suba J.* 2001a).

A határvonalról nagyobb méretarányú 1: 2 880 vagy 1: 5 000 méretarányú térkép nem készült. A határtérképek (vázlatok) melléktérképei az 1: 25 000 méretarányú a III. katonai felmérésből származó - a határvonalat ábrázoló - kivágatok. Ezek eltérő nagyságúak, a határvonal és a határjelek száma pirossal van rányomtatva. Helyenként a vízfolyásoknál kékkel kézzel kiszínezve. A térképkivágatón szerepel az 1: 75 000 m méretarányú térkép neve és száma (*Suba J.* 2001a).

A határvonal leírása is szakaszonként történt meg. A francia eredeti szövegről hiteles fordítás készült el magyar és szerb nyelven. A határleírás a határvonal szöveges rögzítését tartalmazza, azzal a megjegyzéssel, hogy amennyiben a határvázlat és a határleírás között eltérés van, a határvázlatot kell alapként elfogadni. A határleírás végén egy megjegyzés van:" Eltérés esetén a szöveg és a térkép adatai között a térkép adatai a mérvadók" (*Suba J.* 2001a).

A határjelek felülvizsgálata 1932-ben történt meg. A kérdés rendezésre a jogi alapot a *„Szerb-Horvát-Szlovén királysággal egyes közlekedési kérdések rendezése, valamint a határjelzések fenntartásának szabályozása tárgyában Belgrádban 1926. évi július 24. kötött egyezmény”* (1929. évi XLV. tc. K. pontja) adta meg. Az egyezmény határkövek és a határjelek fenntartását, mind a megrongált kövek

helyrehozatalát illetően fele-fele részben közös költségviselést fogadta anyagkiadásokra és munkadíjakra alapelvként. Egy 1928-ban készült kimutatás már 510 eltűnt, 26 kidőlt és 105 megrongálódott határkőről tett említést (*Suba J.* 2006a). Ez a szám természetesen az idők folyamán egyre emelkedett.

A tárgyalások eredményeként két bizottság alakult. Az első az A. bizottság állapította meg a munkaprogramot, a végrehajtásra vonatkozó irányelveket és ez nyitotta meg és zárta be a munkálatokat. A határkövek és határjelek rendbehozatalának technikai munkáját egy másik Vegyes Bizottság a B. bizottság végezte, határszakaszonként (*Suba J.* 2006a).

Az 1931-32-ben végzett munkálatok során a teljes déli határvonalon összesen: 58 olyan határkövet helyeztek át, amely a beomlások által veszélyeztetve volt, 243 eltűnt határkövet pótoltak, 92 betemetett határkövet újból felállítottak, 74 súlyosan sérült határkövet cseréltek ki, és 261 határkövet javítottak ki (*Suba J.* 2006a). Úgy látszott, hogy ezzel a határbejárással egy időre megoldódott a határkövek problematikája, de a vízi határszakasz jellegéből ezután is állandóan az érdeklődés középpontjába maradtak. A határmenti járások főszolgabíróknak évente jelentést kellett tenniük az országhatár jelek állapotáról (*Suba J.* 2004b).

1941. ápr.11-16 között a volt Jugoszláviától a Délvidék és Muraköz került vissza az Magyarországhoz, 11 417 km^2-i terület 1 025 508 fővel. Itt is demarkációs vonalak alakultak ki a határ helyett. A függetlenné vált Horvátország is magának követelte Muraköz területét. Hátra volt még a határ megállapítása Horvátország és Magyarország között a Délvidéken, hiszen az új horvát-magyar határ most már Gyékényestől Titelig húzódott (*Suba J.* 2001c).

1941. okt. 23-án a pécsi hadtestparancsnokság jelentette, hogy az új magyar-horvát határon a horvátok nem mindenütt veszik alapul a régi Horvátország közigazgatási határát, helyette a gyakorlatban az alábbi határvonal alakult ki: a magyar-horvát-német hármashatártól addig a pontig, ahol az új határ a Drávához ér (Zákány vasútállomás), az új magyar-horvát határ megegyezik Horvátország régi közigazgatási határával. Zákány vasútállomástól Barcs község közúti hídjáig a trianoni határ megegyezik Horvátország régi közigazgatási határával, az új magyar-horvát határ a trianoni határ maradt. A barcsi közúti hídtól, Gyürüs pusztától délre a Dráva mentén lévő 90. háromszögelési pontig (Siklóstól 10 km-re D-re) az új magyar-horvát határ a régi, közigazgatásilag nem egyező trianoni határ, Gyürüs pusztától a Tisza torkolatáig pedig az új magyar-horvát határ a Dráva és a Duna vonala (*Suba J.* 2001c).

Mivel ez a horvátok által a gyakorlatban is elismert határvonal a magyarok számára nem volt hátrányos, a magyar hatóságok is ehhez tartották magukat. Ennek alapján a Vezérkar Főnöke (VKF) kívánatosnak és célszerűnek látta a helyszíni megállapítások alapján az érvényes magyar-horvát határ pontos rögzítését a térképen, mégpedig a régi közigazgatási és a trianoni határvonallal együtt, 1:200 000 ma színnyomás nélküli térképszelvényeken, és ezek mielőbbi megküldését az illetékesekhez. Ezért a VKF átiratban kérte a Külügyminisztériumot (KüM), a határvonal végleges rendezésére (*Suba J.* 1997a).

A Miniszterelnökség szerint a magyar-horvát határra vonatkozólag a politikai értelemben vett határmegállapítás még csak kezdetleges fázisban van. A küM már felvette a kapcsolatot a horvátokkal, de a Muraköz hovatartozása miatt az ügy zátonyra futott. A horvátok a Muraköz hovatartozását még nem tekintették lezártnak. A KüM horvát vonatkozásban nem látta időszerűnek a határmegállapításra vonatkozó tárgyalások felvetését. 1941-től tulajdonképpen csak katonai demarkációs vonal létezett, amelyet a VKF a gyakorlatban kialakult és a horvátok által elismert és a magyarokra nézve előnyös vonalként emlegetett. Ezt a helyzetet a KüM addig nem akarta bolygatni, amíg nem látta elérkezettnek az időt a határmegállapítási tárgyalások felvételére. Ez a vonal marad meg a továbbiakban.

Az 1947 évi Párizsi békeszerződés visszaállította Magyarország 1938. jan.1-i határait kisebb módosításokkal. Ez maga után vonta azt, hogy a műszaki munkálatoknál nemcsak egyszerűen rekonstruálták az eredeti állapotot, hanem az adott politika és gazdasági helyzet által diktált szempontokat is figyelembe kellett venni (*Suba J.* 1996b, 2006b). A II. Világháború folyamán Magyarország határvonalának megjelölése egyrészt háborús cselekmények, másrészt pedig természeti behatások következtében több helyen megsérült. Így az volt a feladat, hogy a szomszédos országokkal egyetértésben olyan Vegyes Bizottságokat létesítsenek, amelyek az eredeti határvonalat régi állapotában, egyértelműen megjelölve helyreállítják.

A magyar politikai és katonai vezetés 1949 elején megkezdte a D-i és a Ny-i határvonal határvédelmének "műszaki alátámasztását". Ez a műszaki akadály 194,55 km egysoros és 227,5 km hosszú kétsoros kettős drótkerítésből állt (*Suba J.* 1998). 1949 aug-ban megkezdték a jugoszláv határszakasz elaknásítását. A munkaterületet 604 km hosszan jelölték ki. Az aknamezőt 1953-ban felszedték.

A D-i határon a jugoszláv határszakasz a román-jugoszláv egyezmény következtében a lerövidült (az F szakasz hossza csökkent). Az élet azonban kikényszerítette a határvonal műszaki karbantartását. Magyar-jugoszláv Vegyesbizottság (M-JU VB) létesült a határjelek pótlására és karbantartására Ennek során 1954-1956 között felülvizsgálták a D-i határszakaszt. A munkát négy vegyes technikai csoport végezte. Az addig készült határokmányokból megállapították, hogy a határvonal teljes hossza 610 126,65 m. Ebből a magyar érdekeltségű B határszakasz 179 001,33 m, a D határszakasz 90 312,50 m, az F határszakasz 31 198,73 m, a jugoszláv érdekeltségű A határszakasz 101 842,43 m, a C határszakasz 86 516,10 m, E határszakasz 121 255,56 m. A változásokról kiegészítő határokmányokat készítettek, amelyeket a kormányok jóváhagytak (*Suba J.* 2004b).

A további felújításokra a Belgrádban 1956. január 18-án aláírt egyezmény alapján került sor. Az egyezmény alapján végezték a felújításokat 1962-1963. és 1968-1970 között a vegyes technikai, illetve vegyes munkacsoportok. Az 1962-1963 közötti felújításkor jelentős ellentmondásokat, hibákat, hiányosságokat és

más pontatlanságokat állapítottak meg a vegyes munkacsoportok a trianoni határokmányok adatai, valamint a határjelek természetbeni helyzete között. Ezért az 1968-1970. évi felújításkor javaslatot dolgoztak ki a határvonal újfelmérésére. A Vegyes Bizottság a Zomborban 1971. december 17-én eldöntötte, hogy a geodéziai alapok hiányosságai miatt az egész határvonalon új felmérés kell végrehajtani, új geodéziai alaphálózat alapján és új határokmányok készüljenek.

A határvonalon és a mérőpályákon mintegy 1230 km hosszon, általában 4-8 m. szélességű tisztítást, illetőleg erdőnyíladék-vágást kellett elvégezni. A geodéziai alapot a második világháború után létesített új magyar geodéziai alapponthálózat alkotta, amelynek meghatározását a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat (BGTV) végezte 1973-1976 között. A több mint 620 km-es határvonal mentén a magyar szakemberek 419 db alappontot határoztak meg.

Az új felmérés határtérképei fotogrammetriai eljárással készültek. A terepmunkákat magyar részről a Földmérési Intézet (FÖMI) államhatárügyi osztálya végezte 1973-1979 között, két vegyes munkacsoporttal, az érdekeltség szerint és a másik fél ellenőrzött. A munkacsoportok az „adott geodéziai alappontok" között, általában szabatos sokszögeléssel további 76 db geodéziai alappontokat határoztak meg. A határjelek koordinátáinak meghatározására a munkacsoportok 1072, összesen 1166 km hosszú sokszögvonalat mértek.

Az új határtérképnél a korábbi nyolc méretarány helyett kettő: 1: 2000, 1: 5000 méretarányt alkalmaztak. Azokon a határrészeken, ahol sűrűn vannak a töréspontok, a határtérkép lapokon kinagyítva (általában 1: 1000 méretarányú vázlatokon) van feltüntetve a töréspontok és a határvonal. A határtérképeken a határvonaltól általában 200-200 m széles sávban ábrázolták a terepelemeket (út, csatorna, tereptárgyakat stb.) A vízi határszakaszokon, ahol az elméleti (vízfelületen levő) töréspontokat közvetett megjelölésű páros határjelek rögzítik, az ábrázolt területsáv ennél is nagyobb. Az új térképekhez új jelkulcsot készítettek.

A határleírásban táblázatos formában minden lényeges adat fel van tüntetve. A fejrovat - mindkét nyelven - feltünteti az oszlopokban szereplő adatok megnevezését. Tartalmazza a határvonal minden töréspontjának (természetben megjelölt és meg nem jelölt), a közvetett megjelölést szolgáló (páros és váltakozó) határjelek koordinátáit, a koordinátákból számított távolságokat és törésszögeket, valamint az adott és a felméréskor a munkacsoportok által létesített geodéziai alappontok koordinátáit (*Suba J.* 2004b).

Az új határleírás 11 489 pont koordinátáit tartalmazta. Ebből 8763 db határvonal-töréspont, 495 db geodéziai alappont, a többi páros, ill. váltakozó határjel. A 8763 db határvonal-töréspontból 3412 db a természetben nincs megjelölve (elméleti pontok, jórészt vízfelületen). Ezek koordinátái is szerepelnek a határleírásokban. A legfontosabb feladat az volt, hogy a trianoni határvonal változatlansága megmaradjon.

A határleírás az adatok szempontjából a legértékesebb határokmány, mert geodéziai szempontból egyértelműen biztosítja minden határvonal-töréspont elmozdulásának ellenőrizhetőségét, elpusztulása esetén annak egyértelmű visszaállíthatóságát. Minden határoszlop alatt földalatti jelet helyeztek el.

A határokmányokon kívül még egy okmány készült, az ún. Geodéziai Adatok Katalógusa. A műszaki leírásszerű geodéziai adatok katalógusát határszakaszonként készítették el magyar és szerb-horvát nyelven. Ez tartalmazza az eredeti (trianoni) és az új felmérés végrehajtásával kapcsolatos jogi előírásokat, az államközi szerződések és egyezmények fontosabb részeit, az érvényben levő határokmányok sajátosságait, az új felmérés végrehajtásának módját, az új határokmányok kidolgozásának rendszerét és a munkacsoportok által elvégzett munkáról készült jegyzőkönyvek másolatait.

A hat határszakaszról készült katalógus a mellékletekkel együtt 1276 oldal terjedelmű. A mellékletek kimutatásszerűen tartalmazzák a sokszögvonalak záróhibáit, az adott és a munkacsoportok által meghatározott alappontok helyszínrajzát, a határvonalon elhelyezett határkövek méretét és típusát, az azonosító jegyzéket a régi és az újonnan számozott határjelekről, valamint a határjelek elhelyezésére vonatkozó statisztikai adatokat.

Az új határokmányok elkészítésével a trianoni határokmányok érvényüket vesztették, de a trianoni határvonal változatlan maradt.

A határvonal-töréspontok négy fajta határjel jelölte (addig 11-féle határjellel voltak megjelölve). I., II., és III. típusú határoszlopot és a műutakon levő töréspontok megjelölésére fémcsapot.

A déli határszakaszon 1973-79 új felmérés után 1983-84-ben, majd 1988-89-ben volt felújítás.

Jugoszlávia felbomlásával új államok születtek Magyarország déli határszakaszán. A határvonal szakaszolása és a határokmányok hallgatólagosan érvényben maradtak. Az A szakasz Szlovénia, a B .,C., és a D 465. szakasz a Horvát állam, a D.465-től, E,. F. szakaszok a Szerb-Montenegro államszövetség határai. Az uralom váltás legfeltűnőbben a határjelek iniciáléiban mutatkozott meg. Minden határjelnél kicserélték a címereket, és az országok felírásait. Szerb viszonylatban megmaradt az SFJ felirat, csak a középső F betű nem lett újrafestve (*Suba J.* 2004b). Magyarország és az utódállamok között nincs területi vita, követelés. Vita és követelés csak az utódállamok között van.

Határjel felújítási munkálatok csak a D szakaszon nem történtek meg. A D szakasz egy részét a horvátok kapták meg. A D szakasz indirekt határjelzőinek (páros határjelek) karbantartása csak abban az esetben hajtja végre a magyar fél, ha a horvátok elvégzik a határvonal aknamentesítését. Magyar-horvát viszonylatban 1997-ben a háború után volt egy határjel felújítás. 2002/2003-ban lett volna a következő felújítás. Műszaki szinten végrehajtották, munkálatokat lezárták. A vegyes bizottsági ülés azonban nem jött létre. A magyar-horvát vegyesbizottság 2002 ősze óta nem működik. 2004-ben nincs kapcsolat a horvát

féllel, még műszaki szinten sem. 2004-ben csak a magyar fél végez karbantartási munkálatokat. Pedig tervezve van a határszakasz új felmérése. A B szakaszban a B 1.-B 186. határjelig mértek. Közös összekapcsolható mérést műholdas helymeghatározással végezték el.

1997-ben egyezmény született, parafálták, de nincs ratifikálva, mert a hármashatárpontok helye- az eddigi gyakorlattól eltérően -nincs konkrétan megnevezve. Az egyezmény melléklete lenne a hármashatárpontokról szóló megállapodás.

A magyar-szerb határszakaszon 1998-2001-ben felújítás volt, újfelméréssel egybekötve. Szerb viszonylatban új típusú határokmányok készültek el. Ez a D., E. és az F szakaszt érinti. Az E és az F szakaszt jóvá hagyták, aláírták. Jellemzője, hogy kevesebb határjel lett, és újjak lettek elhelyezve (*Suba J*. 2004b).

Az új határtérkép digitális ortofoto alaptérkép, amely célirányos légifényképezéssel készült el. A légi fényképezést a szerb fél hajtotta végre. A térképek analóg formában gazdagabb tartalommal készültek el, mert nemcsak a határvonal menti sávot ábrázolták, hanem az egész térképkeretet kitöltötte az ortofoto, amely 1: 10 000 méretarányra van felnagyítva. A térkép jellemzője, hogy VGS 84 ellipszoidon ETRS 89 vetületben UTM koordinátákkal készült el. A térkép keretén vannak a z UTM koordináták. A szerb fél kérésére a térképen kék kereszttel jelölték a - Gauss-Krüger vetületű (Bessel ellipszoid) - szerb katonai térképek őrkeresztjeit. Szelvényenként kettőt. Zöld kereszttel pedig a magyar OEV (Országos Egységes Vetület) őrkeresztje van feltüntetve. Szelvényenként egyet. Az új térkép A/3-s méretű. 2-2 nyomtatott példány van hitelesítetve. A többit szükség szerint nyomtatják ki.

A határleírásnak csak leíró része van, korlátozott földrajzi adatokkal. Külön koordináta jegyzék van. A leírás és a koordinátajegyzék A/4 méretű (*Suba J*. 2004b).

Jelenleg ez a legmodernebb határtérképünk, amely a korszak technikai szintjének mindenben megfelel. A magyar fél törekvése az, hogy minden határszakaszon korszerű egységes geodéziai alapon álló, egységes vetületű digitális ortofotó alapú könnyen kezelhető korszerű határtérképek, és ehhez kapcsolódó határleírás (és koordinátajegyzék) készüljön el.

IRODALOM

Suba J. 1993: A Dualista Magyarország államhatárának kialakulása 1868 -1918 között In: *"Dualista Magyarország rendvédelme" Rendvédelem-történeti Füzetek* 1993. III./4. szám. 87-101. p.

Suba J. 1994a: Trianoni országhatár kitűzésének politikai és technikai kérdései In.: *"Háború, Forradalom, Trianon " Rendvédelem-történeti füzetek* 1994. IV./5. szám 61.-64.p.

Suba J. 1994b: Határkitűző munkálatok és a trianoni határ térképei In: *Határőrségi Tudományos Közlemények* 1994. I. 188-201.p.

Suba J. 1996a: "Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)" I -IV. 1-1002 p. 1996. Doktori disszertáció (kézirat.)

Suba J. 1996b: Magyarország hátárainak kijelölése az 1947. évi Párizsi békeszerződés alapján In*: "Háborúból Diktatúrába"Rendvédelem-történeti füzetek.* 1996. VI./ évf.7. szám 96 -106. p.

Suba J. 1997a: Terület-visszacsatolások határkijelölő munkálatai 1938-1941 között In*: "A két világháború közötti Magyar Királyság rendvédelme Rendvédelem-történeti Füzetek* 1997. V./ 6. szám. 98-103.p.

Suba J 1998: Magyarország határán végzett aknatelepítési munkálatok műszaki-technikai biztosítása 1950-ben IN: *Új Honvédségi Szemle* 1998. 8. szám 52-59. p.

Suba J 1999a. A Jugoszláv királyság északi határának kitűzése (A Magyar - Jugoszláv Határmegállapító Bizottság működése 1921-1924) IN: *Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve* 43. 1998. 223-242. p. Pécs 1999.

Suba J. 2000a: Erdély új - az 1918. május 7 -i Bukaresti békeszerződésben kijelölt - határának kijelölése In: "*Erdély természeti és történeti földrajza."* Észak-és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. 352-365. p. Nyíregyháza 2000.

Suba J. 2000b: A magyar-jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921-1924 között. In: *"A Mura mente és a trianoni békeszerződés" "Pokrajina in trianonska mirovna pagodba"* 137- 153. p. Lendavski zveki, Lendvai füzetek. 17. Lendva/Lendava 2000. Szlovénia

Suba J. 2001a: A Trianoni határ kitűzése és térképei III. rész A magyar-jugoszláv határszakasz *Geodézia és Kartográfia* LIII. évfolyam 2001/3. szám 3 - 6.p.

Suba J. 2001b: A magyarországi határváltozások végrehajtói - a Határmegállapító Bizottságok a XX. *században. IN: Tanulmányok a XIX-XX. század történetéből* ELTE 2001. 273-284. p.

Suba J. 2001c. Kishatárforgalom szabályozása Magyarország déli határán a II. Világháború alatt (Magyar - Horvát határszéli forgalom) (1941-1945) In: *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései* Pécs 2001. 64-82 p.

Suba J. 2001d: Magyarország határtérképei a XX. Században IN: *A Magyar földrajzi Konferencia tudományos Közleményei* Szeged 2001. CD.

Suba J. 2002a: Magyarország államhatárának változásai 1867-1947 között (A határmegállapító Bizottságok működése Magyarországon a XIX.-XX. Században) Ph. D. Doktori értekezés 2002. (kézirat)

Suba J. 2002b: Egy határmegállapító bizottság anatómiája: a magyar- csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete 1921- 1925. In*: Pásztor Cecília* (szerk): *"Ahol a határ elválaszt „Trianon és következményei a Kárpát-medencében.* 199-224. p. Balassagyarmat-Várpalota.

Suba J. 2004a: Az államhatárfogalmának változásai a magyar földrajzi szakirodalomban IN: *Az Integrálódó Európa politikai földrajza* /III. magyar politikai földrajzi konferencia / 125-129. p. Pécs 2004.

Suba J. 2004b: A déli határszakasz határokmányainak története In: *Hautzinger Zoltán* (szerk): Pécsi határőr tudományos közlemények III. Tanulmányok a „*Magyar határellenőrzés –Európai biztonság"* nemzetközi tudományos konferenciáról. 155-167. p. Pécs.

Suba J. 2005a: Magyar-horvát határszéli forgalom 1941-1945.IN: „A Közbiztonság közös Európai örökségünk" Rendvédelem-történeti füzetek. XI. évf./13. szám. 127-138.p. 2005.

Suba J. 2005b: Határjelek-a földrajzi tér elválasztása IN: „*Határok és Eurorégiók"* Konferencia Szeged 2005. nov.16-17. (megjelenés alatt)

Suba J. 2005c: A szocialista határőrizet egyik eszköze: az aknazár. IN: „ *A Közbiztonság közös Európai örökségünk"* Rendvédelem-történeti füzetek. XI. évf./13. szám. 139-1143. p.

Suba J. 2005d: Az állam szuverenitásának jelképe a földrajzi térben: az államhatár határjelei. IN*: Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok* Tudományos konferencia 2005. május 8. Bp. ELTE AJK. (megjelenés alatt)

Suba J. 2006a: A magyar-jugoszláv határszakasz redemarkálása (A trianoni határ határjeleinek felülvizsgálata a magyar-jugoszláv határszakaszon 1931-ben) IN *"Az Európai és a magyar rendvédelem a XIX.-XX. században " Rendvédelem-történeti füzetek* 2001/XII/15. (megjelenés alatt)

Suba J. 2006b: A magyar-szovjet határ kijelölése, kitűzése IN: *„Földrajz és Turizmus"* Tanulmánykötet Dr. Hanusz Árpád 60 születésnapja tiszteletére 299-311. p. Nyíregyháza

DR. SÜLI-ZAKAR ISTVÁN – DR. CSÜLLÖG GÁBOR

A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében

A délvidék történeti fogalma, térhelyzeti jellemzői

A délvidéknek mint történeti téregységnek a fogalma a legkevésbé égtáji jellegű meghatározás, nagymértékben kapcsolódik a magyar államiság kárpát-medencei területi szerveződésének és történeti térstruktúrájának jellemzőihez. Középkori használatában - a Duna folyásához viszonyítottan - sokszor, mint „alvidék", később végvidék elnevezés jelenik meg és a dél-magyarországi vármegyéket (Verőce, Pozsega, Szerém, Bács, Torontál, Temes, Keve), illetve a Dunán és a Száván túli bánságokat (Ozorai, Sói, Macsói, Szörényi) értették alatta.. Tagolódását jól mutatja, hogy az általános délvidék (bizonyos vonatkozásokban Délvidék) legtöbbször konkrétan nevesítve önálló egységekben jelenik meg: Temesi Délvidék, Szlavón Délvidék, Horvát Délvidék. A 18–19. században pedig főleg Bácskát és a Bánságot jelentette. Az ország többi részétől eltérő – és térszerkezeti szerepét meghatározó –sajátosságait több fontos összefüggés fejezi ki:

- Az ország déli részén egyrészt a határok nem természetes elkülönítő felszínekhez kapcsolódtak, azaz a korai államszervező időszakban nem lehetett tartós külső gyepüt szervezni, mint a Kárpátok hegyvonulataiban. Fontos határszerepet játszhattak viszont a Duna, és déli nagy mellékfolyói.

- Sokkal erőteljesebb volt a korábbi hatalmi struktúrák maradvány népességének száma, jelenléte és szervezettsége, mint a Kárpát-medence más részein, ennek következtében ezek területi és hatalmi szerveződése beépült a magyar struktúrába.

- Igen erőteljesen kitett volt a külső áramlásoknak, egyszerre több irány hatása érvényesült a térségben. A Duna által közvetített áramlási útvonal két kapuja közül az északi Morva-kapu után a 11. századtól a balkáni Morava-kapu vált egyre jelentősebbé és tette folyamatosan nyitottá a Magyar Királyságot a nyugatitól eltérő kultúrájú és szerveződésű, kaotikusabb, egyben gyors változásokat közlő balkáni hatások előtt. De nem elhanyagolható szerepű az észak-balkáni (Ny-K, K-Ny-i) áramlási vonal szerepe mindkét irányban az Al-Duna és Észak-Itália között a Duna és a Száva mentén, bár jelentősége a magyar területi struktúra megszilárdulásával folyamatosan csökkent.

Ebből adódóan két eltérő jellegű és felépítésű térséget érthetünk a délvidék/délvidékek alatta. A keleti része Bács, Bodrog és Temes területe, elsősorban a Dunához szerveződik és a közvetlen dél-balkáni hatásirányok belépő területe, inkább bizánci és bolgár, mint római strukturális előzményekkel. Gyorsan betagozódik (dukátus, megyék szervezése) a magyar hatalmi struktúrába a Dunához kapcsolódó védelmi és közvetítő funkciókkal, de erőteljes balkáni kitettsége folyamatos népességi, szerkezeti változásokat eredményez.

Nyugati része a Dráva–Száva-köz: Szerémség és Szlavónia, illetve a Száván túli Horvátországi területek, illetve tágabb értelemben a boszniai bánsági területek. Itt erőteljesen keverednek a romanizációs hatások és a helyi erőteljes szerveződések, a dél-balkáni és az észak-itáliai közvetett áramlásokkal. Mivel az áramlások szűrtebbek a szerkezet stabilabb, lassan változó, amelyet elsősorban a folyamatosan terjeszkedő és mélyülő magyar hatalmi struktúra és a helyi szerveződések viszonya határoz meg. Ezek a térségek időben változó szerepkörrel, formával és súllyal, de alapvetően elkülöníthető szerveződésben és mindig meghatározó térszerkezeti szerepkörrel jelennek meg a magyar történeti térstruktúrában.

Az egységes kárpát-medencei térszerkezet kialakítása és délvidéki téregységek

A területi uralom kifejezésére a 10. században a folyók futása volt a legfontosabb regionalizációt megjelenítő és rögzítő eszköz, mivel a folyók mentén világosan lehetett követni a jelenlét kiterjedését és a hatalom érvényesítését. Ebben a rendszerben kifejeződött a folyók hierarchiája – a Duna, a Tisza, és a mellékfolyók; valamint az Árpád házi fejedelmek és Szent István központi térségének elhelyezkedése, és a Dunához kötődése, amellyel az ország hatalmi súlypontját a térség nyugati felére, a pannon – morva térség érintkezésére helyezték. Ez az a központi mag, amely köré a folyók futásának és hierarchiájának megfelelően kiépítik a korábbi felosztással szemben a korai állam területi struktúrájához vezető tagolási rendszert. Hatalmi perifériaként kezelik, de határozottan betagozzák az erdőntúli területet (amely a Felső-Tisza-vidék jelentős részét és a későbbi Erdélyt tartalmazta), ugyanígy az előbbi eltérő felépítésű és helyi hatalmi szerkezettel rendelkező Temes vidékét, Somogyországot és a Dráva – Száva-közt – ahol a különböző szláv népek jelenléte erőteljes volt. Pannónia végleges betagozásával alapvetően kettős területfoglalási struktúra mutatható ki a 10. századra:

1. A pannóniai struktúra elsősorban a késő római provinciák tagolódását követi a Dunántúlon, ahol a folyók közti teret a római utak tagolják kiindulásképpen hármas egységre, amit a korai egyházmegyék, de a korai vármegyék is jól mutatnak. Itt a jelentősebb központok a korábbi hatalmi struktúrákhoz kötődően, elsősorban az útvonalak mentén jöttek létre (Sopron, Vasvár, Zalavár, Somogyvár, Veszprém, Székesfehérvár, Buda).

Hasonlóan megmaradt a római kelet-nyugati tagolás (Savia és Pannonia Secunda) a Dráva – Száva közi területeken, és a Dunának a Dráva – Morava közti szakasza mentén.

2. A medencei struktúra alapvetően a Duna és a Tisza mellékfolyóira épül, azok mentén való területfoglalást jelenít meg és több elkülönülő részből áll:

   a. A Duna Morva és Ipoly közötti szakaszára és az ide beömlő jelentős mellékfolyókra épülő folyó-menti
   b. A Tisza jobboldali mellékfolyóira épülő struktúra ahol a 11. századi központok már elsősorban nem a torkolatok közelében, hanem vagy a nagyobb mellékfolyók mentén, a síkvidék és a hegyvidék találkozásánál, vagy a belső "folyóelágazásoknál" épülnek ki
   c. A Tisza baloldali mellékfolyói a Szamos és a Maros között, ahol kettős központstruktúra alakult ki. Itt a központok a hegyvidékből kilépő folyók völgykapuinál jelennek meg, másrészt a vízzel borított síkságok peremén pedig, a folyók mellett, őrző és révközpontok alakultak
   d. A Maros menti közvetítő zóna, amely meghatározó szerepű lesz Erdély betagozásában
   e. Az erdőntúli (erdélyi) folyók menti területfoglalás
   f. A folyóközi térség: a Duna és a Tisza közötti mellékfolyók nélküli terület, ahol központok csak a két folyó partján szerveződnek: a Duna mellett – Kalocsa, Bodrog, Bács, a Tiszánál a mellékfolyó torkolatokkal szemben (– Csongrád, Szeged)
   g. A Duna – Tisza – Maros és a Déli-Kárpátok közötti terület, ahol elsősorban a Dunához – Krassó, Keve és a mocsarak peremén az Erdélybe vezető útvonal mentén – Temesvár – szerveződve jönnek létre központok.

A Duna jelentette a külső hatalmakkal való összeköttetést és kapcsolódást (Német–Római Császárság és Bizánc), míg a mellékfolyók jelezték a foglalt területet. Ebbe a rendszerbe ekkor csak a két kifelé jelentős tartó folyót az Oltot és a Poprádot nem illesztették be szorosan, csak a 12. században történik változás, amikor is az ekkor kialakított területi rendszerben különálló szász és székely megtelepedés térségei lesznek.

A későbbi századokban a folyóhierarchia szervező szerepe háttérbe szorul, de szerkezeti hatásai a regionalizációs téregységek kialakításában sokáig jelen vannak. Ez a kettős, folyókhoz kapcsolódó területfoglalási szisztéma fejeződik ki a politikai, dinasztikus területfelosztásban a királyi hatalom kiépítésekor.

A 10. század végétől formálódó állami/királyi területi rendszer kiinduló állapotában több eltérő funkciójú téregységekből állt:

- A külső (hegyvidéki) és belső (egyes folyó-térszíni és Duna-Tisza közi) gyepűk
- Az őrvidékek - Alpok alja, Morva mente, Északkeleti-Kárpátok, Dél-Erdély, Duna-Száva köz
- A dukátusok kiemelt szerveződésű területei
- Erdély és a szlávok lakta Dráva – Száva köz elkülönülő térségei
- Elsősorban a Felső-Tiszavidék és a Bécsi-medence közti útvonal betorkoló folyóvölgyeinek – Hernád, Sajó, Ipoly, Rába - leágazásainál kialakuló köztes szállásterületek és központjaik
- A Felső-Tiszavidék mentén szerveződő korábbi (és kevesebb funkcióval de később is továbbélő), valamint a Garam torkolata és a Csepel-sziget között a Duna, Pilishez szerveződő végleges fejedelmi központok

Elrendeződésük követi a fő mozgáspályákat a Morvától a Felső-Tiszáig és onnan a Moraváig húzódó hegységperemen egymást váltva helyezkednek el az őrvidékek, dukátusok, a fejedelmi és a nem kiemelt funkciójú szállásterületek (SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2003/b) .

A délvidéki tartományok az államalapítás és kora középkor területi struktúrájában

Az államszerveződés területi rendszerének kiépítésében az első fontos feladat az államalapítást megelőző törzsi/nemzetségi térstruktúrák beépítése volt, amelyek szükségszerűen ráépültek a korábbi hatalmi struktúrák térségeire. Ilyenek a Morva és Garam közötti morva térség, a pannóniai frank–morva központ, a temesi és erdélyi bolgár uralmi területek, és az aktív helyi népességű határmenti térségek a Rába – Mura – Dráva – Száva között.

E térségek uralása és betagolása a Felső-Tisza-vidék (erdélyi előtér, Biharország) fejedelmi térségével együtt létfontosságúvá vált az ország területi és politikai egysége szempontjából. Ez a folyamat több évtizeden keresztül zajlott és komoly dinasztikus hatalmi harcokban is kifejeződőt. Eredményképpen pedig megjelent egy új struktúra, amely szerveződésében már királyi – állami volt, de területi vonatkozásokban őrizte a korábbi elrendeződést. Először a nagy téregységek jelentek meg, így a tartományok, az egyházmegyék és néhány korai nagyobb területű királyi vármegye, majd a 11. század végétől, megjelennek a kisebb téregységek, a továbbosztott egyházmegyék és vármegyék, de a tartományi szerveződés a megyékkel együtt élt tovább.

A 10–15. századi regionalizáció folyamatában fontos szerepet játszottak a korai egyházmegyék (KRISTÓ GY. 2003). Az egyházszerveződéshez kötődő területegységek kialakítása fontos lépés volt az európai struktúrába való beépülés folyamatában és ezzel együtt a keresztény fejedelmi és királyi főhatalom állandó megjelenítésében. E két ok erőteljesen indokolja ezek korai megszerve-

zését. Területi kiterjedésükben, központjaik elhelyezkedésében megnyilvánult a teljes hatalmi terület lefedése, és a bizonytalan uralmú területek (Vág és Nyitra mente, Száva és Duna mente, Erdély) betagozása az egységes szakrális területiségbe. Nyilvánvaló, hogy a korai egyházmegyék az első jogilag alátámasztott új állami – királyi szerveződési téregységek, amelyekkel érvényes ellenvetések nélkül (érvénytelenek persze voltak, pl. Ajtony és Gyula) felül lehet írni a korábbi törzsi területiséget.

A korai egyházmegyék elhelyezkedése és száma világosan mutatja a kárpát-medencei tértagolódáshoz igazodó területszervezés szempontjainak korai megjelenését a belső medenceperemre épülő Esztergomi, Egri, Bihari, Marosvári egyházmegyék, a folyóközi területekre szerveződő Váci és Kalocsai egyházmegyék, valamint a pannóniai tagolódást világosan mutató Győri, Veszprémi és Pécsi egyházmegyék kijelölésével.

Látható, hogy az egyházmegyék kialakításában egyszerre jelentik meg a korábbi hatalmi struktúrák beépítése, a politikai, királyi hatalmi érdek érvényesítése és a nagymedencei térkapcsolatok korai szervezése. Nem véletlen tehát, hogy a korai, még nem osztódott egyházmegyék a nagymedencei regionális tagolódás alapvonásait mutatják már a 11. században. Különösen informatív az érseki és püspöki központok elhelyezkedése, mivel Doboka kivételével az ország belső területén találhatók, és mintegy szabálytalan gyűrűt alkotva egybefogják a különböző területfoglalási, és ekkor már államszervezési térségeket.

A korai vármegyék kialakulása viszont együtt ment végbe a királyi tisztségek megjelenését hozó társadalmi átalakulásokkal. Ez a téregységi forma nem a regionalitással szemben jelent meg, hanem annak működési elemeit szervezési elemekként a területiség jogi rendszerébe építette be. Ezt jelzi egyrészt, hogy a korai megyék magterületei a már aktív, és a folyamatosan aktivizálódó áramlási vonalakhoz kapcsolódóan meghatározó érintkezési zónákban jöttek létre (FRISNYÁK S. 1990.).

A megyék területi megjelenése szorosan összefüggött a népesség letelepedési sűrűségével, a védhető és hasznosítható térségek kiterjedésével, a mozgási útvonalak vízhálózathoz kötődő elrendeződésével, a központ elérhetőségének mértékével. A jogi rögzítésű téregységek megszervezése alapvetően a fő mozgási vonalak (későbbi térpályák) csomópontjaihoz és elágazásaihoz kapcsolódva, mindhárom funkcionális térszínre kiterjedt.

A völgyi és folyóközi útvonalakhoz szerveződő megyék belső kitöltődését, azaz a települések rögzülését, számbeli növekedését, térhasznosításuk kiterjedését a nagybirtokrendszer és a telkes jobbágyság kialakulása gyorsította. A 13. században a folyamat a nemesi szerveződés kialakulásával, a közigazgatási és jogi rendszer differenciálódásával összefüggésben ment végbe, ez elősegítette az osztódásokat és az új megyék megjelenését. Velük azonos szinten jelentek meg – időben szintén kitolódva – a tőlük független, speciális közigazgatási és gazdasági funkciókkal rendelkező téregységek: a királyi földek, a székely, szász és jász-kun székek, valamint a kiváltságolt királyi városok (CSÜLLÖG G 2004).

A 12. századtól indul meg a kisebb téregységek kialakítása, vagyis a nagyobb egyházmegyék és vármegyék feldarabolása. A 14. századtól viszont a nagyobb téregységek kialakítása a megyékből építkezik, ilyenek például a kamarák és a 16. századi főkapitányságok. Továbbra is megmarad azonban a két területi egység szervezeti elkülönülése és térbeli szerepének eltérése.

Sok vonatkozásban meghatározó a regionalizáció folyamatában a fejedelmi és királyi öröklésrendhez kapcsolódó, és a honfoglalás bonyolult uralmi összetettségét területi formában is kifejező korai dukátusok (hercegségek) szerepe. Feltételezhető 10. századi előzményük is, mivel a korábbi kárpát-medencei hatalmi struktúrákkal és a regionalitással való összefüggésük több szempontból is kifejezhető. A három meghatározó dukátus – Bihar, Temes és Nyitra – korábbi hatalmi térstruktúrák központi térségeihez kapcsolódik, és ebből adódóan a nagytérség erőteljesebben népesedett és gazdaságilag fontos részeit jelentik. Közös sajátosságuk, hogy a később erőteljessé váló áramlási pályákon találhatók, mégpedig nagyon fontos stratégiai helyzetben, meghatározó útvonalak találkozásánál, ahol a központok egyrészt a folyókhoz kapcsolódva az erdőtérszínek kijáratainál, a település-térszín peremének védettebb völgyeiben, másrészt a folyó-térszín szintén jól védett belsejében szerveződnek (1. ábra).

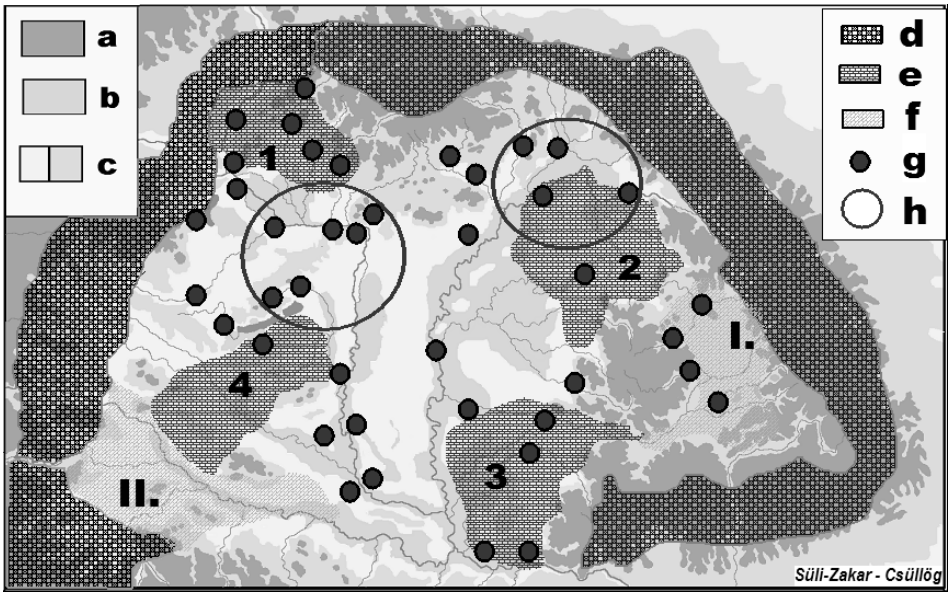

1. ábra. Magyarország korai térstruktúrájának regionalizációs téregységei a 10–12. században

a) erdős hegyvidékek (erdő-térszín) b) állandóan, vagy időszakosan vízzel borított síkság (folyó-térszín) c) megtelepedésre kedvező síkság és dombvidék (település-térszín) d) külső gyepű e) **dukátusok:** 1. Nyitrai 2. Bihari **3.** Temesi **4.** Somogyi g) a korai várispánságok h) fejedelmi-királyi központi térség
tartományok: **I.** Erdélyi vajdaság II. Szlavónia

A korai tartományok súlya ebben a rendszerben sokkal fontosabb, mint amennyire a csak megyeszempontú megközelítésekben megjelenik. Különösen igaz ez a délvidéki területek betagozódása kapcsán. A részleges szerveződési önállóságot megjelenítő Erdély és Szlavónia a dél és kelet felől érkező folyamatos áramlások, ütközések (Duna mente) és a helyi népesség részleges hiánya (Erdély), valamint a jelentős idegen etnikum kiépített hatalmi struktúrája (Szlavónia) miatt fontos szerepet játszik a korai államiság területi biztosításában. Mindezt erősíti a térségek medencén belüli különálló helyzete és kiépítettsége, valamint a hosszabb ideje funkcionáló központjaik – Erdélyben Gyulafehérvár (Apulum-Belgrád), Torda (Potaissa) és Kolozsvár (Napoca), a Duna mentén Belgrád (Singidunum), a Száva mentén Sziszek (Siscia) és Szerém (Sirmium), az Adria partján Zeng (Senia) – mivel ezek vonzáskörzeteiben magasabb volt a szervezett népesség sűrűsége. Ugyanakkor jelentős különbségek is vannak a két terület között, amelyek eltérően befolyásolták a konkrét regionalizációs folyamatokat. A korábbi területi struktúrák továbbélése, beépítése ezért döntővé vált ezekben a térségekben.

Szlavónia területe a 11. században még nem szerveződik külön egységgé. Egyrészt a Dráva – Száva köz Somogy és Kolon (Zala) megyéhez tartozott, másrészt a Száva menti térségek erőteljesen kötődtek a Szlavóniaként nevezett és a szlávok lakta, ekkor még külső térséghez, a tengermelléki Dalmáciához és a tengertől a Kapella hegységig terjedő Horvátországhoz. Változást ezek elfoglalása és egy bán kinevezése hoz a 11. század végén. A báni hatalom és jövedelmek ottani csökkenése tette szükségessé a Szávától északra lévő területeknek a Szlavón bánsághoz csatolását, lényegében ekkortól értelmezhetjük Szlavónia tartomány (a Száva-vidék és Horvátország) létét, amelyet a királyi szándék hozhatott létre (KRISTÓ GY. 2003). Így, Szlavónia ekkorra már elsősorban a Dráva-Száva közének nyugati területét jelenti (Savia római provincia területe). Aktivitási térszíneit a kárpát-medenceihez csak részben hasonló elrendeződés jellemzi.

A folyó-térszínek közé zárt település-térszíneket kisebb belső hegyvidéki (Mecsek/Zselic, Bilo, Papuk/Pozsega havasa, Fruska Gora/Tarcal) a Száva déli mellékfolyóinak völgyeihez kapcsolódó jelentős külső hátterek keretezik. Ez a helyzet domborzatilag zárt, de működésileg aktív külső nyitottságot jelent. Etnikai összetétele is egyöntetű, a szláv népesség túlsúlya meghatározó. A déli területek folyamatos (korábbi és későbbi) ütköző szerepe a helyi szerveződési formák részbeni önállósága mellé az erőteljesen érvényesített katonai funkciót társította.

Mindkét tartományban megjelenik a 11–12. századtól a megyeszerveződés is, de az ország más részeitől eltérően ez sokkal lassabban megy végbe és Erdélyben még a 17. században sem érvényesül a teljes területen. A Délvidéken egyrészt Baranya, Bodrog, Bács és a határ funkciójú Pozsega, Valkó, Szerém megyék jöttek létre másrészt, pedig a megyékre csak lassabban szerveződő, elkülönülését részben megőrző Szlavónia szerveződött meg (2. ábra).

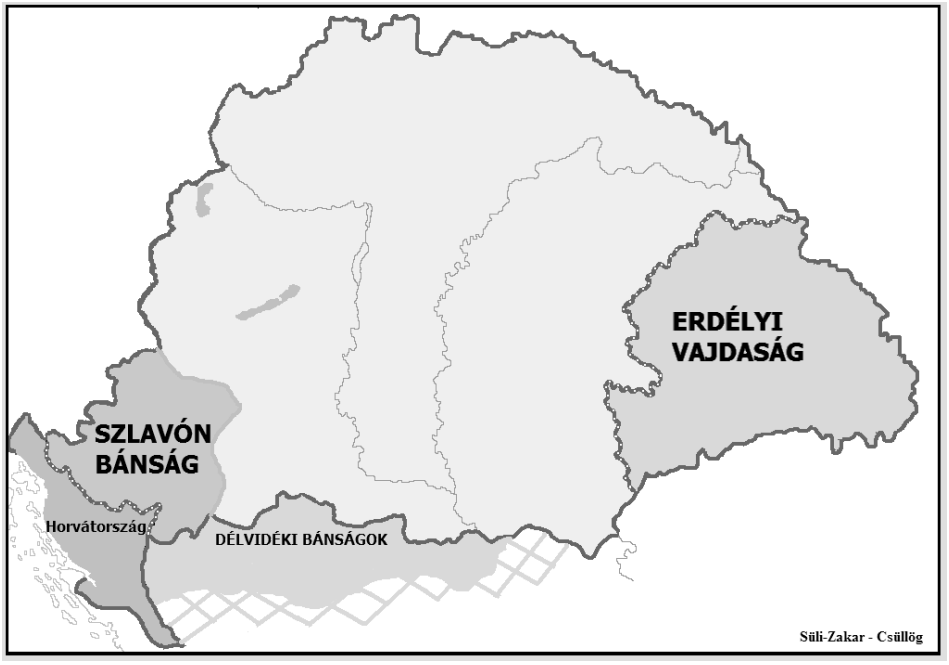

2. ábra. Királyi tartományok (hercegségek és bánságok) a 13–15. században

István után a térfolyamatokból adódó politikai, katonai törekvések célja a külső hegyvidékek, ország felé tartó folyók völgyeiben a belső területekhez csak közvetve szerveződő, változó területű bánságok katonai, valamint a tengermelléki Horvátország stratégiai érdekérvényesítő területeinek kialakítása.

A Délvidék a 14–15. századi nagymedencei térszerkezetben

A 14. századra kialakuló nagymedencei térszerkezet jellemzője a Kárpát-medence földrajzi adottságainak a társadalom szerveződési céljai és fejlettsége szerinti hasznosítása, és az ezzel összekapcsolódó területi szerveződése. (CSÜLLÖG G. 2000, SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2000, 2003/a).

A megtelepedés jellegére és mértékére épülő térhasználat, a településsűrűség, a központok kialakulási helyei és vonzásterei (KUBINYI A. 2001) által kijelölt szerkezeti vonalak, a perifériaként megjelenő előtér és a háttér térségek sajátos nagymedencei elrendeződése adja a teljes nagytérséget egybefogó területi szerveződést.

A nagymedence szerkezeti vonalak (térpályák – vásárvonalak) meghatározott szakaszaihoz kötődő összetevők, hasonló felépítésű és működésű, de a szerveződési irányokban és bizonyos energiákban (korábbi térstruktúra, külső centrumok, külső határok) eltérő jellegű téregységeket - térkapcsolati régiókat

alakítanak ki (CSÜLLÖG G. 2000). Alapvető sajátosság, hogy egy-egy régión belül is kialakul a centrum – periféria kapcsolatrendszer. A kimutatható belső tagozódás így nem önmagában a domborzati különbségektől, hanem a térszerveződési irányok eltérésétől és a területi aktivitás a térpályákhoz kapcsolódó különbségeitől függően jön létre (FRISNYÁK S. 2000).

A nagytérség régiókra tagolódásának földrajzi törvényszerűségei – az arányok és a szerepek módosulása mellett – alapvetően nem változtak az egységes térműködés érvényesüléséig, vagyis a 20. század elejéig (TÓTH J. 1998). A magyar állam 11–16. század közötti területi szerveződésével összefüggésben a nagytérségen belül 10 térkapcsolati régió különíthető el (CSÜLLÖG G. 2000, SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. 2000).

A térkapcsolati régiók között a délvidéki régiószerveződés sajátossága, hogy építkezési elemeik a többi régiótól eltérő arányban jelennek meg. Elhelyezkedésük folytán a külső térségekhez nem zárt, passzív formában, a nagy kiterjedésű hátterek átjáróival és folyosóival kapcsolódnak, hanem nyitottan, az előtereken és aktív térségeken keresztül. Ennek alapvető oka, hogy a háttért, az erdő-térszínt a Balkán Duna és Száva melletti, Kárpátoktól eltérő megjelenésű, tagolódású hegységei adják. A két folyó mellékfolyói (Morava, Drina, Boszna, Orbász stb.) szűkebb, hosszú, és sok leágazású völgyei a hegységek zárt, belső területeivel, a balkán jellegzetes térszíneivel (Bosznia, Szerbia) kapcsolják összse a Kárpát–medencét. Ezek észak felé tartó erővonalait veszi fel a hegységek előtti aktív zónában az al-dunai térségtől Észak-Itáliáig a Duna és a Száva mentén futó déli térpálya. Az ebből adódó észak-balkáni szerepe igen erőteljesen hat a délvidéki régiókra. Lényegében ez a szerkezet és hatásrendszer késztette a Magyar Királyságot a folyamatos regionalizációra, vagyis a háttérterületek ellenőrzésére, a bánsági struktúra kialakítására.

A térség aktív térszíneit igen erőteljesen tagolják a jelentős kiterjedésű folyótérszínek. Ez fejeződik ki a korábbiaktól eltérő, kevésbé éles régió elkülönülésben. A Dunához szerveződik a Temesi-délvidék és a részben hozzá kapcsolódó Duna-Száva menti délvidék. A Drávához szerveződik az ekkor inkább délvidéki szerepkörű Dél-Dunántúli régió (Baranyai-délvidék és Somogyország), a Szávához pedig a Szlavón-délvidék.

A korábbi térstruktúrák sajátos kettőssége az erős helyi jelleg és az ideáramló népesség együttélése, keveredése, struktúráinak egymásra épülése a magyar államszerveződés után is meghatározó maradt. Ezért itt sok és összetett funkciójú, etnikumú centrumhely és központ jelenik meg (Nándorfehérvár, Szávaszentdemeter, Pétervárad, Valkóvár, Bács, Bodrog, Kalocsa, Baranyavár, Pécs, Pozsegavár, Kőrös, Varasd, Zágráb) (3. ábra).

A Délvidéken a térszerkezettel összefüggő regionalizációs téregységek átalakulása a 13–14. század folyamán több irányban ment végbe. Egyrészt a társadalmi átalakulás folyamata hatott erőteljesen: a rendi struktúra, a fő- és köznemesség kialakulása, másodsorban, pedig az előbbi folyamatokhoz kötődő

birtokstruktúra, a főúri nagybirtoktestek kialakulása, valamint a királyi hatalom területi rendszerének átfogalmazódása. A területi egységek közül az egyházmegyék belső fejlődése, differenciálódása folyamatos volt, de korai, fontos regionalizációs szerepét, már nem nyerte vissza. Új tartalommal töltődik meg a folyamatosan meglévő tartományi rendszer. A dukátusok politikai szerepe feloldódik, nehezen körülhatárolhatóvá válik, lényegében eltűnik. Szlavónia részben funkcióját veszti, és a vármegyék kiépülésével korábbi szerepének egy részét Horvátország és a speciális funkciójú külső téregységek, a délvidéki bánságok veszik át.

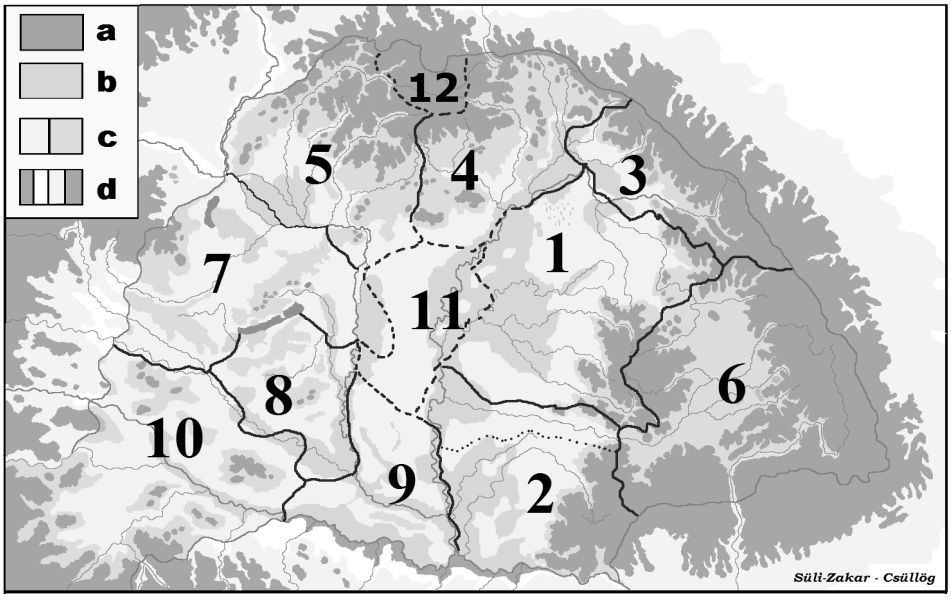

3. ábra. A 14–16. századi térkapcsolati régiók a megyehatárok alapján
1. Tiszántúl 2. Temesi Délvidék 3. Kelet-Tiszáninnen 4. Nyugat-Tiszáninnen
5. Dunáninnen 6. Erdély 7. Nyugat-Dunántúl 8. Dél-Dunántúl
9. Duna – Szávai Délvidék Szlavón Délvidék

A legerőteljesebb változás a megyék szintjén ment végbe a nemesi vármegyerendszer megteremtődésével. Számuk a 12. és a 13. században ugrásszerűen megnőtt, sokuk neve megváltozik és elszakadnak a konkrét várszerveződéstől. Alapvető szerepük lesz az uralmi rendszer belső kiterjesztésében (hegyvidéki erdőterületek), az aktív térhasználat bővítésében és a térkapcsolatok teljessé válásában. Ekkora már érintkező és jogilag rögzített megyei területiség jön létre.

A 13. században átalakuló, területileg kiterjedő és politikailag megszilárduló vármegyerendszer mellett/helyett, a királyi hatalom érvényesítésében, (különösen az idegen dinasztiák politikai bázist kiépítő és gazdaságfejlesztő politiká-

ja következtében) a tartományok politikai szerepe több oldalról is megerősödött. A korai tartományokból származó a hercegségi területi funkció azok megmaradásával továbbélt, de egy megerősödött arisztokráciával a háttérben, amely a 13. század végén és a 14. század elején, a dinasztikus harcok idején már kifejezetten területi hatalomra tört. Tehát nem csak a királyságért való harcban váltak fontossá és bázissá az uralkodójelelölteknek a tartományok, hanem a helyi arisztokráciának is, a minél nagyobb hatalom érvényesítésében. Vagyis, ha az ország egészének uralma nem is volt elérhető számukra, de az adott tartományban a teljes hatalom érvényesítése igen. Ez az időszak az, amikor a 11. század után először volt esélye az ország területi szétszakadásának. Ekkor a tartományok, a korábbitól eltérően, ellenfelévé válnak a királyi hatalomnak. Hatalmuk alapja a birtokkoncentráció, a királyi tisztségekben (nádor, vajda, bán, megyésispán), a közhatalomban szerzett hatalmas birtoktestek kiterjedése, és jövedelme.

A 14. század második harmadától két területi közigazgatási forma alakult ki: az első a megyei, ahol a megye ispán közvetlenül a királytól függött, a második, pedig a tartományi, ahol a megyeispán a tartományúrtól kapta kinevezését, és hozzá kötődött. Ez a rendszer már kevesebb veszélyét adta a szétszakadásnak, mivel mind a két fél, a király és a tartományúr érdekét is szolgálta. A király számára hatékonyabb és mozgósíthatóbb erőforrást nyújtott a központi helyi hatalom (persze megfelelő hűség esetén, amit a politikai mozgástér alakítása biztosított) mint a széttagolt, egymással küzdő várnagyok csoportja. A tartományúrnak mindez még erőteljesebb birtokkoncentrációt, gazdagodást, szinte korlátlan hatalmat jelentett saját területein, és nem utolsó sorban jelentős beleszólást az országos politikába. Már Károly Róbert elkezdte az általa kinevezett és hozzá hű tartományurak tartományainak kialakítását, pl. a Drugetek birtokhoz és megyékhez juttatásával, a Tiszáninneni térségben.

A Mátyás uralmáig terjedő időszakban fontos szerepet kaptak az előző okok alapján a tartományurak és tartományaik, de az Anjouk alatt a korábbi tartományok keretein (Erdély, Temes, Szlavónia) kívül máshol csak rövidebb ideig szilárdultak meg tartományúri területek, mint pl. a Drugeteké, vagy a Striboroké a Vág mellett, valamint a Macsói bánoké a Dél-Dunántúlon és a Szerémségben.

Zsigmond alatt már erőteljesebb szerepet kapott a tisztségekhez kötődő tartományi hatalom, de főleg a birtokstruktúra és nagyság, valamint annak területi elrendeződése lett a meghatározó. Kevésbé körvonalazódtak a korábbi tartományokhoz kapcsolódó, összefüggő területek.

Mátyás politikai céljainak megfelelően már egyszerűsíti a képet, és alapvetően csak a két kiindulási területen maradt meg a tartományi forma: az Erdélyi Vajdaságban és a Horvát–Szlavón Bánságban. A kettő közül az erdélyi volt jelentősebb, nem véletlenül került egy erdélyi vajda Szapolyai János 1526-ban a magyar trónra.

Délvidék a török birodalomban

A Török Birodalom területi kiépítése követte a kárpát–medencei regionális tagolódás sajátosságait. A törökök elsőként a Duna és a Száva déli mellékfolyóinak háttérterületeihez próbálták megszerezni a völgyi kijáratokat és a hozzájuk tartozó folyó menti aktív térszíneket és központokat. Ezzel az egységes területi szerveződés kulcselemének, a teljes déli térpályának uralását akarták megvalósítani, hasonlóan mint ellentett irányból a magyar királyok.

4. ábra. A Török Birodalom és Közép-Európa az 1660-as években
A Török Birodalom magyarországi vilajetjei: 1 – Budai, 2 – Temesvári, 3 – Egri, 4 – Kanizsai; A Magyar Királyság főkapitányságai: I – Horvát, II – Vend, III – Balaton–Dráva közi, IV – Duna–Balaton közi, V – Bányavárosi, VI – Felső-Magyarországi

Ez 1521 és 1526 között valósult meg, amikor a Morava-kaput sikerült megszerezniük (Szerém és Valkó vármegyéket Nándorfehérvárral és Pétervaraddal). Ezzel megfelelő és egész évben használható felvonulási területhez jutottak a Kárpát–medencén belül, így nem függtek a balkáni utak járhatóságától, ami egy hatalmas hadsereg hosszabb hadjáratához, annak ellátásához fontos tényező volt.

A következő fontos, 1541 és 1547 közötti lezajló területfoglalás elsődleges céljai a Duna menti szakrális központok – Kalocsa, Buda, Visegrád és Esztergom – és Székesfehérvár megszerzése volt. Az említett központok környéke mellett, a Dunántúl délvidékhez kapcsolódó baranyai, tolnai, somogyi területét és a Duna-Tisza köze passzív térszíneit szerezték meg. A 16. század ötvenes éveinek hadjárataival a Tisza menti folyó-térszínek Szabolcs megyéig, a Maros folyosó, a keleti térpálya temesi szakasza és az északi térpálya Esztergom – Eger közti szakasza és központjai került török uralom alá. Ezen az állapoton a későbbi hadjáratok és békekötések már csak kisebb mértékben változtattak (4. ábra).

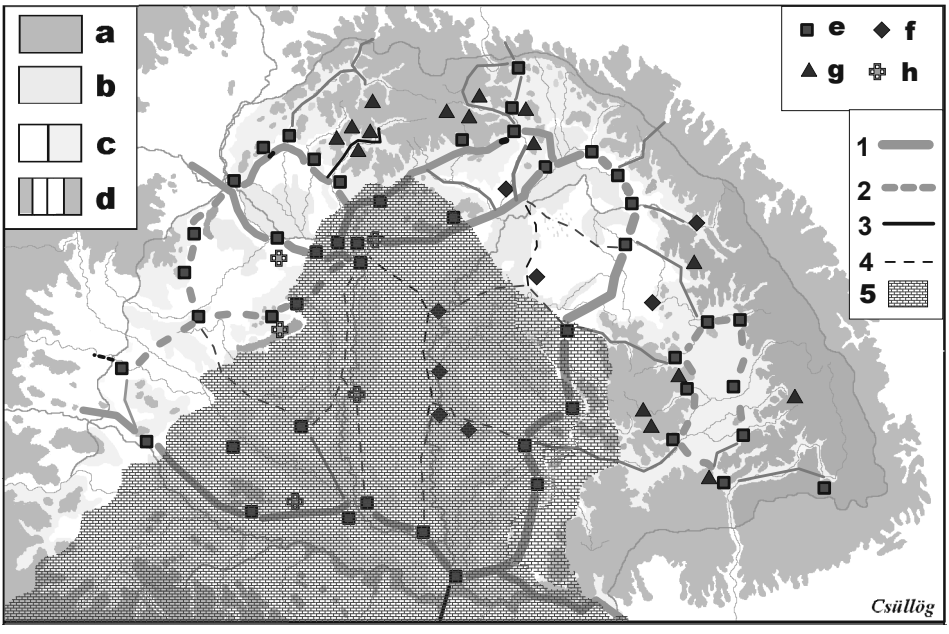

5. ábra. A török területfoglalás és a 16. századi térszerkezet
a) erdő-térszín b) folyó-térszín c) település-térszín d) külső-térszín
e) többfunkciós központok f) központok g) bányászati központok
h) egyházi központok 1. térszerkezeti vonalak 2. térszervező vonalak
3. közvetítő vonalak 4. összekötő útvonalak
5. a hódoltsági terület.

A régiók közül a Duna – Száva menti Délvidék és a Dél –Dunántúl, a Maros folyosó teljesen, a Szlavón Délvidék és a Temesi Délvidék jelentős része, míg a Dunáninneni és a Nyugat-Tiszáninneni régióknak a nógrádi és hevesi

térpályához kapcsolódó része lett a török birodalom területévé. Ezzel a délvidék elveszítette korábbi térszerkezeti szerepét és legnagyobb része 150 évre kikerült a közvetlen magyar területi folyamatok hatása alól. Több mint másfél évszázadig a törökök uralták a keleti térpálya balkáni csatlakozását és az északi térpálya Budához és Esztergomhoz tartozó szakaszát, de a Nyugat-Dunántúli és a Dunáninneni régiók hozzájuk szerveződő hatótereit nem tudják tartósan megszerezni. A meghódított területen önálló, a korábbitól független területi közigazgatást alakítanak ki, ugyanakkor erős átfedések is jelentkeznek (a magyar földesúri adóztatások hódoltsági területeken, a parasztvármegyék kialakulása).

Megszervezték a hosszú ideig meghatározó Budai Vilajetet, amelyet szandzsákokra osztanak (HEGYI K. 1995). Ezek központjai (4. ábra) a korábbitól és a királyi, erdélyi területek városaitól eltérő fejlődési irányt vettek. A törökök hatalmukat az ország középső áramlásokban korábban kevésbé érintett, valódi központokkal nem rendelkező részére építtették ki, ezzel az ország jelentős részén nem szűnik meg a korábbi áramlási szerkezetet, de ezeknek a folyamatoknak azért a 17. század elejére, már jelentős módosító hatásai voltak (5. ábra):

1. A főszerkezeti vonal elvágása Esztergom és Eger között, illetve a délkeleti zónájának elhalása a Duna és Várad között egyrészt módosította az áramlásokat (Erdély kapcsolódása elsősorban a Felső-Tisza vidéken keresztül épült ki), másrészt korábbi központok elhaltak, jelentőségüket vesztik, pl. Temesvár, Székesfehérvár, Pécs, majd Várad, így újak veszik át szerepüket, főleg az ország északkeleti térségében és Erdélyben
2. A korábbi áramlási struktúra megszakadása (nem csak az Erdélyi Fejedelemség politikai szerepe) kétpólusúvá teszi a királyi Magyarország területét. A nyugati, a Bécshez kapcsolódó és kedvező fejlettségű Kisalföld, míg a másik a keleti a Kelet-Tiszáninneni (Szepesség, Hernád völgye, Felső-Tisza vidék).
3. A magyar medenceszerkezet rugalmasságát mutatja a sokszínű és eltérő állapotú funkcióterek (centrum, ütköző és pusztulási terek) egymást kiegészítő kiépülése.
4. Legerőteljesebb változások a hódoltsági területeken mentek végbe: A korábbi állapotoktól eltérő a passzív Duna-Tisza közi területek felértékelődése, gazdálkodási rendszerének újraformálódása, a mezővárosi struktúra kiépülése és erősödése, amely az Alföld és a délvidék keleti részének újkori szerepkörének kezdetét jelenti:
    - Pusztulási peremzónák kialakulása
    - A településhálózat erőteljes átalakulása
        - Pusztásodás - a kis és közepes népességű falvak, városok felhagyása (felhagyatása), a településszám csökkenése, a településhálózat ritkulása.
        - A passzív, köztes alföldi térség gazdasági aktivizálódása, a mezővárosi fejlődés „alföldi" útjának megindulásával veszi kezde-

tét, amely összefügg a mezővárosi gazdálkodás nagyállattartásával és kereskedelmével, ennek gazdasági haszna azonban nem csak a városokban jelentkezik, hanem a földesuraknál is, de a török hatalom jövedelmét is megfelelően biztosítja. Az ehhez szükséges nagy terület kialakítása tehát itt egyszerre török és magyar érdek, így ennek sokkal nagyobb szerepe van a települések ritkításában, mint a harci cselekményeknek (HEGYI K. 1976). Ez jelentős környezetátalakulással is jár, mivel a puszták és mocsarak területe növekszik.

- Az áramlási folyamatok felerősödése és jelentős átalakulása
  - Új funkciójú áramlások és azok irányinak megjelenése és kihatása a település hálózatra:
    - A nagy hadjáratok felvonulási útvonalai
    - Katonai portyázások és a menekülési terek irányai
    - A szarvasmarha kivitel terelésének útvonalai
    - A török adóbehajtások igazgatási központokhoz igazodó irányai
    - A földesúri, vármegyei uralom érvényesítések irányai
    - A kulturális, vallási (a reformáció egyházai) kötődések és terjedések irányai
    - A különböző balkáni etnikumok megjelenésének és letelepedésének irányai (szerbek, cincárok, bunyevácok, sokácok, görögök stb.).
  - A nagytávolságú áramlások megjelenése két fő irányban fókuszálódik:
    - A Habsburg birodalom felé – gazdasági és kulturális, vallási funkciókkal
    - A török birodalom – a Balkán felé – gazdasági és közigazgatási funkciókkal
- A folyamatok sokáig kiható következménye a népesség és településkoncentráció, a nagyterületű mezővárosok kialakulása és dominanciája.
- Az így kialakuló struktúra sajátosságaként a hódoltság területén nem jöttek létre valódi vonzásterű központok, és nem alakultak ki határozott szerkezeti vonalak
- A 16. század utolsó harmadára a különböző hatalmak (vármegyei, török és a helyi szerveződések) regionalizációs téregységeinek sajátos egymás mellett élése alakult ki:
  - A területet korábban sem teljesen lefedő vármegyék szerepe és működése sokszor csak elvi és jogi formában, de tovább élt, bár közigazgatási szerepe igen csekély volt

- A kiépített török katonai közigazgatás elsősorban nem a korábbi megye és járás rendszer átvételét jelentette, de a térkapcsolatok következtében voltak jelentős átfedések is
- Tovább élt a jász és kun népesség korábbi területi elkülönülése
- Megjelentek szinte közigazgatási tényezőként is, a nagyterületű mezővárosok és a parasztvármegyék

Összességében a hódoltsági területen új és markáns, valamely korábbit teljesen leváltó, vagy a többit magába olvasztó, tartós regionalizációs téregység nem jelenik meg. Ennek két fő oka is lehetett, egyrészt a hódoltsági területek nagy része korábban passzív területekre esett, jelentős része katonai ütköző zónaként működött, másrészt a megfelelő térszerkezettel rendelkező téregységeket teljes egészében nem tudták a törökök meghódítani.

Mindezek eredményeként Európában egyedi módon, két eltérő struktúrájú, ázsiai és európai birodalom működőképes szerveződése fonódott egymásba a Kárpát-medencében. A regionalizációs törésvonalak közel 150 éves megléte ellenére a regionalitás folyamatai és a térkapcsolati rendszerek fenntartották nem csak a Kárpát-medence sajátosan összefüggő működését, de a magyar államiság folyamatosságát a királyi területek határán kívül is. Az eseményekből feltehető, hogy mind a két hatalom alapvetően az ország egységében gondolkodott, és a megosztást csak a politikai és hadi erőviszonyok függvényének tekintette.

A Habsburgoknak nem csak mint magyar királyoknak, hanem mint meghatározó európai hatalomnak is alapvető érdeke volt a középkor egyik meghatározó királyságának egységes területiségben és jogállásban való megőrzése. Ezért nem merült fel komolyan a százötven év alatt a helyzet kínálta szétdarabolások gondolata. Sőt tevékenységük, ha a magyar nemesség egy részének korábbi helyzetét rontó formában is, a szerkezet megerősítésére irányult, amely a belső háborúkban és a török kiűzésében, majd pedig a 18. század területi közigazgatásának, a regionalitás térkapcsolatait figyelembevevő rekonstrukciós folyamataiban is megnyilvánult. Ennek következtében a Délvidék újra betagozódott a magyarországi területi struktúrába, részben a korábbi, részben megújuló funkciókkal, de új térszerkezeti, s közigazgatási formákkal.

Régi és új funkciók a 18–19. században

A 18. században a regionális folyamatok és a regionalizációs törekvések újra összekapcsolódtak, és ezt elősegítették a Habsburgok központosító törekvései. A Délvidék funkciója és szerkezeti felépítése sajátosan egyfunkcióssá vált az ezredekhez kötődő katonai határőrvidékek megszervezésével. Míg a Dráva – Száva között és Horvátországban Zágráb, Varasd, Pozsega, Verőce vármegyék többé-kevésbé nagyobb része nem került közvetlenül katonai irányítás alá, addig a keleti térségben az 1718 és 1778 között létező Temesi Bánság és az ezredek határmenti területei mellet a vármegyék háttérbe szorultak (KÓKAI S. 2004/a).

Ugyanakkor ebben a térségben a Habsburg betelepítési politika következtében tovább változtak az etnikai megoszlás arányai. A török uralom alatt megnövekedett balkáni, népesség, a felszabadító háborúk és Rákóczi kuruc csapatainak hadjáratai következtében megritkult (KOCSIS K. 1996). A Habsburgok katonai hódításként kezelték a Délvidéket. Bécsből szervezték és kormányozták a Határőrvidéket, s a Pozsareváci Béke (1718) után külön kormányzósággá szervezték a Temesi Bánságot. Az 1722-23 évi országgyűlés után fokozott ütemben megindult e ritkán lakott térségbe döntően a dél-német területekből a szervezett betelepítés. A spontán vándormozgalmakat - különösen az első időszakban - azonban még akadályozták. A Temesi Bánság kormányzója Claudius Mercy tábornok például karhatalommal üldözte el és akadályozta meg a beszivárgó magyar lakosság betelepülését.

A megszorult helyzetben lévő Mária Terézia királynő az 1741. illetve 1743-44. évi országgyűlés után a magyar rendeknek tett ígéreteinek betartásaként megszüntette a tiszai és a marosi határőrvidéket, s ezek területeit a szomszédos vármegyékhez kapcsolta. Ez kiváltotta a szerbek tömeges Oroszországba való emigrálását. Helyükre magyarok, szlovákok, ruszinok és a fanarióták elnyomása elől menekülő románok érkeztek.

Ennek és a hadsereg jelenlétének köszönhetően a térség etnikai összetétele a későbbi korszakokra kihatóan is igen mozaikossá vált. Ezzel összefüggésben megváltozott településhálózata, a falvak száma gyarapodott, a gabonatermelő övezetben lévő mezővárosok növekedtek, de sajátos gazdasági hatása volt az itt állomásozó hadseregnek is, és itt csapódott le részben a balkáni területekkel feléledő kereskedelem haszna is (6. ábra).

A katonai kormányzás a 18. század közepén fokozatosan tért veszített a polgári közigazgatással szemben. 1748-ban állították vissza Szerém, Pozsega és Verőce vármegyéket. Ezeket a középkori vármegyéket azonban nem Magyarországhoz, hanem Horvátországhoz (Horvát- és Tótországban) csatolták. 1751-ben szabad királyi városi kiváltságot kapott Újvidék és Zombor. 1778-ban az ismétlődő magyar sürgetésre végre megszüntették a Temesi Bánságot, s belőle szervezték meg Torontál, Temes és Krassó vármegyéket. A polgári közigazgatás az újraszerveződő gazdaság, s a megszilárduló településhálózat a nagyarányú népességnövekedés bázisán jöhetett létre. 1787-ben a Magyar Királyságban, Horvát- és Tótországban, Erdélyben, valamint a Határőrvidéken már csaknem tízmillió (pontosabban 9,5 millió) ember élt.

Ezt a folyamatot erősítette a közigazgatási térszerkezetben a 18. század végén elvégzett változtatás, vagyis a megyéknél nagyobb téregységek, a regionális működési keretek közigazgatási szintre emelése, amely II. József rendeletével valósult meg (SÜLI-ZAKAR I. 1999). Ez a megyék hagyományos struktúrájának a felbontása helyett azok közigazgatási lefokozását valósította meg és kisebb módosításokkal a 14–16. század földrajzi régióterületeit emelte feléjük közigazgatási kerületnek (SÜLI-ZAKAR – CSÜLLÖG 2000). A tíz kerület mellet továbbra is fontos szerepet kaptak a délvidéki katonai határőrvidékek.

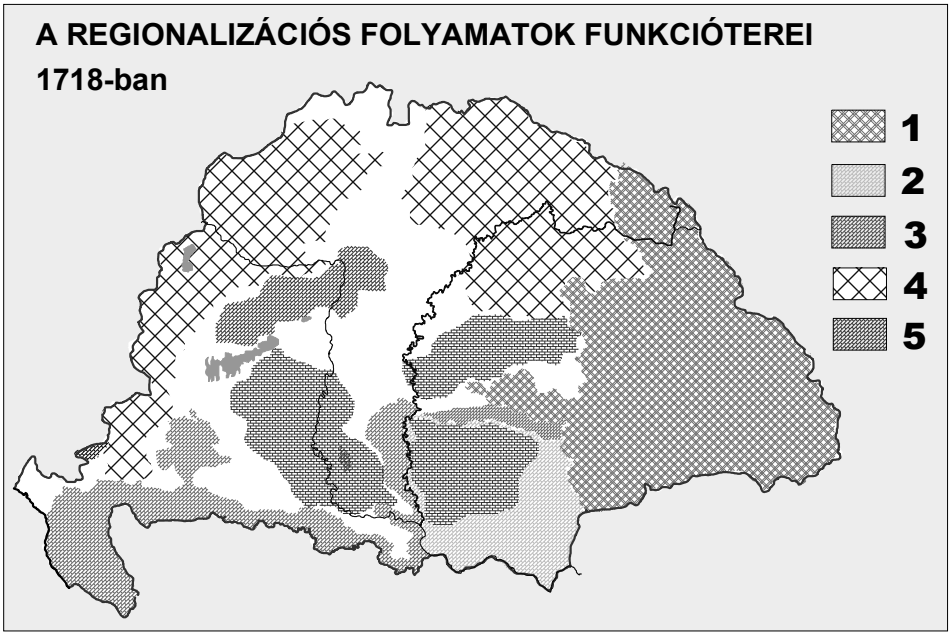

6. ábra. A regionalizációs folyamatok funkcióterei 1718-ban
1. Erdély 2. Temesi Bánság 3. újra telepített térségek
4. centrum térségek 5. katonai határőrvidékek

A kerületből álló közigazgatási struktúra megszüntetése után a azonban a részben módosult területű megyék visszakapták politikai rangjukat. Jelentősebb, a korábbi, több száz éves összetett szerkezettől erőteljesen eltérő változást a 19. század közepén Ferenc József önkényuralmi jellegű területi - közigazgatási átalakítása hozott. 1851-ben hatálytalanította az olmützi alkotmányt és Magyarországot is autonómiát nélkülöző közigazgatási tartományokra osztotta fel.

A közigazgatási átszervezés lényege a Határőrvidéktől, Erdélytől és a Szerb Vajdaságtól megfosztott magyar törzsterület széttagolása volt. Öt kerületet alakítottak ki: Pozsonyi-, Kassai-, Pest-Budai-, Nagyváradi-, Soproni-kerület. Ezzel a Délvidék jelentős területe másodszor (a török uralom után) vált szét jogilag a más országrészektől. A területi beosztás szabályozása során nagyjából racionális közigazgatási és gazdasági szempontok érvényesültek, de a korábbi nagymedencei térkapcsolódás sok lényeges elemét fojtották le a térkapcsolatok politikai korlátozásával.

A hatvanas években újra növekedett a megyei hatáskör, a kiegyezést követően újraszerveződtek a megyék (SÜLI-ZAKAR I. 1999). Ez a folyamat tovább folytatódott és a század végére egy a korábbiaknál sokkal szilárdabb és teljesebb megyerendszer alakult ki, megszüntetve minden egyéb korábban létező területi közigazgatási formát, ezzel a délvidék keleti része (Erdéllyel együtt) teljesen betagozódott, azonos szerkezettel a területi közigazgatási rendszerbe. A

nyugati rész a Magyar – Horvát kiegyezéssel részleges politikai önállóságot kapott, de közigazgatási struktúrája (megyerendszer, települési kategóriák) azonos volt a magyarországi részekkel.

A Délvidék mint jelentős gazdasági régió a kiegyezés után

A két, szakmailag megalapozott, de politikailag nem túl szerencsés, rendeleti és önkényuralmi formában kialakított régiófelosztás a megyék politikai szerepe elleni támadásként azzal a káros következménnyel járt, hogy a megyéknél nagyobb területeket átfogó térfolyamatok közigazgatási szintre emelése az állam területi és politikai egyensúlyát veszélyeztető folyamatként jelent meg. Ezért a regionális folyamatok elsősorban a gazdasági növekedéssel összefüggésben, annak területi különbségeinek alakításában váltak dominánssá.

A gazdasági fellendüléssel összefüggésben az erőtéri felhalmozásra épülő országos központ kiépítését célzó politikai szándék indította el a medenceszerkezet erőteljes átalakítását és a benne rejlő eddig hátérben maradó lehetőségeinek felhasználását. A kiépítendő főváros Budapest esetében nem egy adott terület önszerveződési kapcsolatrendszere fejlődött régióvá és emelkedett a többi felé, hanem egy sajátos elhelyezkedésű település-együttes vált a tudatos regionalizációs politika révén országos térszervező központtá.

Ebben közre játszott a történeti áramlási rendszerek továbbélése, a szakrális és politikai szerepkör újraélesztése, a monarchikus hatalommegosztás, a tőkés fejlődés centrumképző tendenciája, a vasúthálózat centralizálása. Alapvetően nem környezetének szervezésére épült ki (bár a közeli városokat gyorsan magához kötötte), hanem a távoli régiók kapcsolatrendszerének összegzésére. Ennek eszközévé Széchenyi kezdeményezésére, de Baross Gábor működésének eredményeként elsősorban a vasúthálózat kiépítése vált, amelynek térformáló hatása rövid időszak alatt dominánssá lett.

Az egész évben folyamatosan használható, állandó irányú, rögzített elosztóhelyekkel rendelkező és nagymennyiségű árú és személy szállítására alkalmas áramlási pályák mentén, annak hierarchiájával összefüggésben sorra szerveződtek a gyorsan fejlődő elosztó központok (BELUSZKY P. 1999) A század utolsó évtizedére a fővonal hálózat és az általa leképzett hierarchikus térkapcsolatok, már teljes kifejlődésben működtették az új, kettős gyűjtő jellegű áramlási rendszert. A fő szerkezeti erővonalak központjai felé a vasút következtében felerősödtek az elő- és a háttér áramlásai, és ezekből a beáramló termékek, felhalmozva, részben feldolgozva áramlottak tovább más régiók felé. De – az Erdély és délvidék közötti kapcsolatok egy részét kivéve – ez Budapesten keresztül, vagy budapesti végcéllal történt. Így vált országos hatóterűvé Budapest gyűjtő, felhalmozó, feldolgozó és továbbító funkciója. Ugyanakkor ez a centrális hálózat szinte a távolságtól függetlenül egyenlő esélyt biztosított minden régiónak az országos központtal való folyamatos térkapcsolatra.

Különösen fontossá vált ez mind Horvátország, mind a bácskai-bánáti délvidék fejlődésében. Amelynek fejlődését erősítette az Adria felé irányuló Budapestet elkerülő vasúti vonalak kiépítése, ezeknek pedig nagy szerepe lett a délvidéki térség Pécstől Temesvárig terjedő egységes áramlásainak rendszerének működtetésében is. A Budapest kívüli meghatározó központok közül több a Délvidéken, vagy ahhoz kapcsolódva alakult ki: Fiume, Zágráb, Pécs, Szabadka, Szeged, Arad, Temesvár.

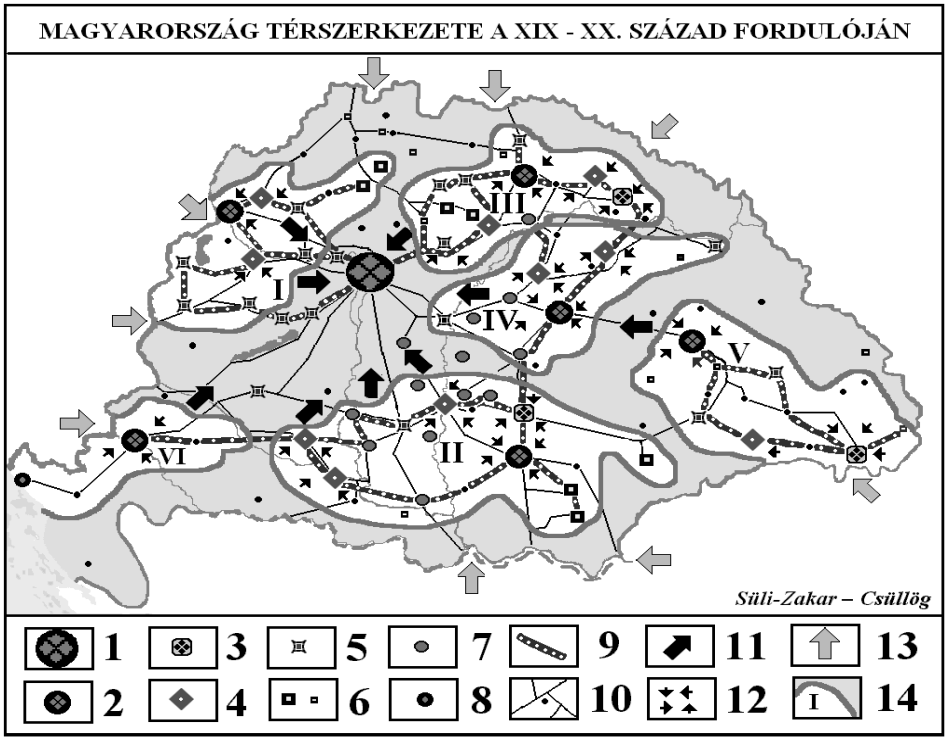

7. ábra. Magyarország térszerkezete a XIX - XX. század fordulóján
1. Országos központ 2. Régió központ 3. Részleges régió központ 4. Regionális gyűjtő központok 5. Regionális alközpontok 6. Országos és regionális ipari központok és ipari térségek 7. Országos jelentőségű agrár-kereskedelmi központok és agrár térségek 8. Országos jelentőségű kikötő 9. Fő térszerkezeti vonal 10. Térszerkezeti szerepű vasúti fővonalak 11. Országos gyűjtő irány 12. Regionális gyűjtő irány 13. Külső hatások iránya 14. Régiók: I. KISALFÖLDI II. DÉLVIDÉKI III. FELVIDÉKI IV. PARTIUMI V. ERDÉLYI VI. HORVÁTORSZÁGI

A fejlett agrár és ipari térségek megjelenése, a központok vonzáskörzeti kiterjedése, a kettős, regionális és országos gyűjtő rendszer hierarchiája a regionális tagolódás olyan megjelenését alakította ki, amely nagyon sokat megőrzött – sok régió képző tényező továbbélése és erősödése következtében – történeti formáiból.

Nyílt és elfogadott regionalizációs cél nem volt politikai és közigazgatási régiók kialakítására. De a társadalom és gazdaság erőforrásainak területi koncentrációja, belső és más koncentrációkkal, nem utolsósorban Budapesttel kialakított kapcsolat és erővonal rendszer vizsgálata lehetővé teszi regionális folyamatok összefüggő működésének – gazdasági régióknak a megnevezését (SÜLI-ZAKAR – CSÜLLÖG 2003). Hat különböző erősségű és szintű magterület emelhető ki: Kisalföldi, Délvidéki, Felvidéki, Partiumi, Erdélyi és Horvátországi (7. ábra).

Az elsősorban gazdasági szerveződési régiók kiterjedésben, a szerkezeti összetevők különböző arányában és nem utolsó sorban az eltérő gazdasági súlyban különböztek egymástól. A régiók magterületének fejlődése megelőzte a perifériákét és a köztes területekét, ugyanakkor kimutatható volt a régióközpontok – Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár alkotta főszerkezeti gyűrű irányából a való kiterjedése a belső térségek felé.

Az országos központ, Budapest ebben az értelemben ekkor nem tekinthető régiónak, mert itt nem egy adott terület önszerveződési kapcsolatrendszere fejlődött régióvá, hanem egy sajátos elhelyezkedésű (három korábbi régió – Dunáninnen, Nyugat-Dunántúl, Nyugat-Tiszáninnen – érintkezésénél és országos áramlási csomópontjánál kiépült) település-együttes vált tudatos regionalizációs politika révén országos térszervező központtá.

A Monarchia két központja közötti elhelyezkedő Kisalföldi régió –mellett a temesi, bácskai, baranyai térségből szerveződő Délvidéki régió lett a legdinamikusabban fejlődő gazdasági centrum. Korábbi politikai, katonai szerepköre eddigre már elhalványult és földrajzi helyzete, népességi sokszínűsége (KÓKAI S. 2004/b), külső és belső áramlási kapcsolatai (főleg a déli tranzit irány) és a kiemelkedő agrár, főleg gabonatermelési szerepe, valamint a Krassó-Szörényi iparvidék országos jelentősége komoly gazdasági fejlődést indított el.

Belső erővonali (vasúti) sűrűsége és Budapesttel való összeköttetése igen kedvező volt. Sűrű városhálózatában jelentős szervező központokká váló történeti városok (Pécs, Eszék, Újvidék/Pétervárad, Temesvár, Arad) adták a külső gyűrűt, míg egy belső erővonalon országos jelentőségű agrárvárosok voltak megtalálhatók, változó szerepű kereskedelmi és közigazgatási funkciókkal: Baja, Szabadka, Zombor, Zenta, Szeged, Hódmezővásárhely, Makó.

Budapest és a Kisalföldi régió mellett ez a régió lett az ország legjelentősebb gazdasági és kereskedelmi térsége, mivel igen koncentráltan mutatta a legfontosabb modernizációs jellemzőket: urbanizáció, intézményi bővülések, fejlett pénzintézeti hálózat, kereskedelmi központok, sűrű, hierarchizált vasúthálózat, iparosodás, fejlett ipari térségek. Magterülete kiterjedtebb volt, mint perifériája. Horvátország ezzel szemben visszafogottabban mutatta ezeket a folyamatokat. Elsősorban Zágráb és környéke, a Szerémség és a Magyarországhoz tartozó Fiume város, mint tengeri kikötő hatása és vasútvonala volt modernizációs góc, de itt a magterületek jóval kisebbek voltak mint a perifériák.

A fejlődés az I. Világháború időszakában lelassult, majd azt követően a Trianoni Békeszerződés következményeként az egységes térszerkezet felbomlott és ezzel együtt szétrepedt a gazdasági fejlődés által létrehozott összetartó védőburok és néhány év alatt a sajátos délvidéki történeti múlt széttartó irányai váltak uralkodóvá és megosztóvá.

A kialakuló új államon (államokon) belül a volt magyarországi délvidéki térségek voltak a legfejlettebbek, de hátrányként jelent meg, hogy a délvidék nyugati és keleti felének folyamatai már a 19. század elejétől – a határőrvidéki funkció leépülésével – szétváltak. Ezt tovább erősítette az eltérő gazdasági fejlődés a dualizmus korszakában, így a nyíltabb horvát-szerb etnikai (KOCSIS K. – KISOCEV, S. 2000), vallási és történeti ellentét mellett a háttérben ható regionális különbség is fontos tényező volt a belső megosztottság erősödésében.

De legsúlyosabb hatású az a szerkezeti torzulás lett, amely annak következtében állt elő, hogy bácskai, bánáti térség elszakadt a nagymedencei térség belső erőtereitől, vagyis ez a fejlettebb gazdaságú térség bukott nagyobbat, míg a részben fejlettelenebb, de kiegyensúlyozottabb, nagyrészt önálló szerkezetű Horvátország kevesebbet veszített a regionális építkezésben a békeszerződéssel.

Így a Délvidék ezer éven át tartó zaklatott, sokszor egymás ellen ható folyamatai és balkáni kiszolgáltatottsága Magyarországról, Közép-Európából átkerült Jugoszláviába, egy balkáni országba. A hozott és az új helyzettel növelt hátrányok miatt ott sem csillapodtak a feszültségek, ahogy ezt a huszadik század középső és utolsó évtizedeinek, eseményei mutatták.

A trianoni békediktátum következményeként a Délvidék régiója három ország között osztódott fel. Ezen országok között kialakult feszült viszony következtében a korábbi szoros gazdasági kapcsolatok lazultak, majd csaknem meg is szűntek. A Csonka-Magyarországon maradt régió-darabok „önálló" életet kezdtek élni. Pécs és Szeged funkcionális megerősítésével Pécs a formálódó Dél-Dunántúl, Szeged pedig a Magyarországon maradt Nagy-alföld déli részének lett regionális központja (SÜLI-ZAKAR I. 1999, SÜLI-ZAKAR I.-CSÜLLÖG G. 2000).

IRODALOM

Beluszky Pál (1999) *Magyarország településföldrajza.* - Dialóg Campus Kiadó Budapest – Pécs, 1999 p. 584.

Csüllög Gábor (2000) *A középkori Magyarország térszerkezete.*- In Földrajzi Közlemények 2000. 1-4. Szám pp. 109-130.

Csüllög Gábor (2002) *Táji érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei térszerkezetének kialakításában.*- In Füleky Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát–medencében– az épített környezet változásai Szent István Egyetem, Budapest-Gödöllő, 2002. pp. 185-188.

Csüllög Gábor (2003) *The Changes of the Spatial Structure in the Carpathian Basin.* - In Vaishar, A. – Zapletalova, J. – Munzar, J. (Eds.) Regional Geography and its Applications Institute of Geonics, Academy of Sciences of the Czech Republic Regiograph, Brno 2003, pp.20-25.

Csüllög Gábor (2004) *A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában* .- In Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.) Gyepűk, várak erődítmények, és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) Nyíregyháza- Zürich, 2004 pp. 47-54

Hegyi Klára (1995) *Török berendezkedés Magyarországon.* - História Könyvtár, Budapest, 1995 p. 204

Frisnyák Sándor (1990) *Magyarország történeti földrajza.* - Tankönyvkiadó, Budapest p. 213

Kristó Gyula (2003) *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon.* - Szegedi Középkortörténeti könyvtár 19. Szeged, 2003 p. 229

Kocsis Károly (1996) *Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896-1920).* - In Frisnyák Sándor (szerk.) A Kárpát - medence történeti földrajza Nyíregyháza, 1996 pp. 49-58.

Kocsis Károly– Kisocev, Sasa (2000) *Az etnikai térszerkezet átalakulása a mai Vajdaság területén (895-1918)* In Frisnyák Sándor (szerk.) Az Alföld történeti földrajza Nyíregyháza, 2000. pp. 143-152.

Kókai Sándor (2004/a) *Temesvár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében* In Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.) Gyepűk, várak erődítmények, és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920) Nyíregyháza- Zürich, 2004 pp. 159-168.

Kókai Sándor (2004/b) *A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870 és 1910 között.* - In Hanusz Árpád (szerk.) Földrajzi környezet – történeti folyamatok Nyíregyháza, 2004 pp. 193-223.

Kubinyi András (2001) *Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a későközépkorban.* - In Font Mária (szerk.) Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon Pécs 2001. pp.44-50.

Süli-Zakar István (1999) *A régiók Európában és Magyarországon.* - Debreceni Szemle 1999. 3. szám pp. 1-16.

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2000) *Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei.* - In Frisnyák S. (szerk.) Az Alföld történeti földrajza Nyíregyháza, 2000. pp. 199 – 220.

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2003/a) *A dunántúli regionalizmus történeti előzményei.* - In Frisnyák S - Tóth J.(szerk.) A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza Nyíregyháza – Pécs, 2003. pp.29-42.

Süli-Zakar István – Csüllög Gábor (2003/b) *A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon.* - In Süli-Zakar I. (szerk.) A terület és településfejlesztés alapjai egyetemi tankönyv Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs 2003, pp. 15-44.

Tóth József (1998) *A felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében.* - In Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza Nyíregyháza, 1998 pp. 255-262.

DR. SZULOVSZKY JÁNOS

A délvidéki kisipar súlya a 19. század utolsó harmadában

Vajon mi az oka annak, hogy míg a településein való jelenlétet, illetve a 10.000 lakosra jutó ács mesterek számát tekintve Túróc megye országos viszonylatban is kimagaslott, addig a szomszédjaiban, Trencsén, Árva, Liptó, Zólyom, Bars és Nyitra megyében nagyságrendekkel kevesebb önálló iparos űzte ezt a mesterséget? Miért van az, hogy a történeti Magyarország középső részén, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok megyékben, különösen pedig Békésben, arányait tekintve oly sok cukrász találta meg a számítását? Miért mutatkozott Torontál megyében olyan rendkívüli igény a borbély/fodrász mesterség iránt, hogy az csaknem kétszerese volt a szomszédos Temes megyeinek, és több nagyságrenddel nagyobb volt, mint amekkora a megyék kétharmadában megnyilvánult? Ilyen és ehhez hasonló kérdések merülnek fel, amikor a kutató a Jekelfalussy József által 1892-ben közreadott iparos- és kereskedő címtár[1] adatai mögött meghúzódó jelenségeket próbálja meg feltárni.[2] A Délvidék sajátos jellege már az eddigi vizsgálódásaim során is feltűnt.[3] E konferencia jó alkalmat teremt arra, hogy a történeti Bács-Bodrog, Torontál és Temes megyét közelebbről is szemügyre vegyük szempontjaink alapján.[4]

De mielőtt ezt megtennénk, szükséges néhány szót szólni a forrásról. A *Jekelfalussy-féle címtár* az 1890. évi népszámlálás adatainak a felhasználásával készült, s foglalkozásonként a települések ábécérendjében közli az önálló vállalkozók nevét (törvényhatósági jogú városok esetében ezen kívül még a pontos címüket is). E könyvészeti ritkaságnak számító kiadvány tehát – többek között – alkalmas arra, hogy adatai alapján megközelítő teljességgel feltérképezhessük az adott időmetszetben az egyes mesterségek elterjedtségét. Ezt azért is érdemes megtenni, mert az egyes foglalkozások jelenléte területileg igen erős szórást mutat. Ezzel a jelenséggel eddig nem igazán foglalkozott néprajzi–történeti szakirodalom.[5]

Nyilvánvaló, egy mesterség ott él meg, ahol fizetőképes gazdasági, társadalmi vagy kulturális szükséglet mutatkozik iránta. Az egyes foglalkozások különböző mértékű területi elterjedtsége összefügg a fizetőképes kereslettel, de emögött a helyi társadalmaknak nemcsak a különböző gazdasági potenciálja, hanem az *eltérő igényvilága* is felsejlik.

[1] Jekelfalussy József szerk. 1892.
[2] A gazdasági címtárak elemzési lehetőségeiről ld. Szulovszky János 2000. a.
[3] Vö. Szulovszky János 2000. b, 2001.
[4] Dolgozatunkban tehát a Délvidék kifejezés alatt nem a 19. század előtti tágabb jelentést értjük, hanem a vizsgált időmetszet fogalomhasználatát követve e három megyét.
[5] Egy kisebb térség kapcsán tulajdonképpen csak Domonkos Ottó figyelt fel erre (Domonkos Ottó 1993. 260-261.).

Egy-egy foglalkozás magyarországi kiterjedtségének, szerkezetének megyei szinten túli elemzésekor célszerű a nagy természeti tájegységeket (Alföld, Dunántúl, Erdély, Felvidék) alapul venni. Ezt ezen országrészek eltérő gazdaságföldrajzi adottságai is indokolják. Mivel a közigazgatási beosztás nem mindig igazodik pontosan a nagy tájegységek határaihoz, éppen ezért a szakirodalomban több megoldási javaslat is van e nehézség feloldására. A magam részéről a Csató Tamás által kidolgozottat követem.[6] Ez ugyan néhány ponton eltér a hagyományos történelmi hovatartozástól, ám meglehetősen jól tükrözi a tájföldrajzi sajátosságokat (ld. 1. táblázat). Az ehhez való igazodást eredményeink összehasonlításának lehetősége és szükségessége is diktálja. (Csató beosztásától csupán abban térek el, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyéből kiemelten kezelem Budapest székesfővárost.)

1. táblázat. A megyék nagytáji beosztása

Alföld	Dunántúl	Erdély	Felvidék
Arad, Bács-Bodrog, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs, Szatmár, Temes, Torontál	Baranya, Esztergom, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala	Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Maros-Torda, Nagy-Küküllő, Szeben, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Udvarhely	Abaúj-Torna, Árva, Bars, Bereg, Borsod, Gömör-Kishont, Heves, Hont, Liptó, Máramaros, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén, Zólyom

A különböző méretű és népességszámú térségeket nem lehet úgy összehasonlítani, hogy pusztán csak az ott élő iparosok számát vetjük össze. Ezért rendszerint azt szokták megnézni, hogy egységnyi lakosra hány iparűző jut. Ám ez a mutató nem feltétlenül jelzi pontosan, hogy egy térségben valójában mekkora a társadalmi igény egy adott foglalkozás iránt, mert egy-egy kiugró lokális adat miatt könnyen torzulhat a kép. Éppen ezért érdemes arra is tekintettel lenni, hogy mennyire hozzáférhető az adott szakma, vagyis a települések hány százalékán fordul elő? Nyilvánvaló, a *térbeli elterjedtségnek* ez az adata önmagában ugyanúgy csalóka, mintha a földrajzi vetületet mellőzve pusztán a *társadalmi elterjedtségre*, mondjuk a 10.000 lakosra jutó iparűzők számára figyelnénk. A kétféle torzítást kiküszöböli, ha elemzéseink során a térbeli és a társadalmi elterjedtség mutatószámait összeszorozzuk. Ennek az eredményét nevezem a továbbiakban *igényszintszorzatnak*.

A dolgozat terjedelmi korlátai miatt ezúttal arra vállalkozunk, hogy főbb vonásaiban az országos adatokkal összevetve megvizsgáljuk a Délvidék három megyéjében a kisipar súlyát, szerepét. Az összehasonlíthatóság érdekében ehhez

[6] Vö.: Csató Tamás é.n. 15., 139-141.

57 országosan elterjedtnek bizonyuló – azaz a megyék túlnyomó részében meglévő – kisipar adatait használtuk fel.[7]

Ha az 57 kisipar megyei igényszintszorzatait nagytájanként összegezzük, ebből az Alföld és a Dunántúl szinte teljesen azonos arányban (30,91% ill. 30,95%), a Felvidék pedig valamivel több mint 24 százalékkal részesül. Nemcsak az figyelemre méltó, hogy Erdély mennyire szerény értéket (14,1%) tud felmutatni, hanem az is, hogy az Alföld igényszintszorzatának több mint egynegyedét a három délvidéki megye adja (8,77%). Ha azt is tekintetbe vesszük, miszerint 1892-ben az ország lakosainak mintegy 35-35 százaléka élt az Alföldön, illetve a Felvidéken, a Dunántúlon pedig még az egyötödénél is kevesebb, akkor különösen feltűnő az előbbiek alul-, az utóbbinak pedig a felülreprezentáltsága (1. diagram). (Bács-Bodrogban, Torontálban és Temesben együtt az ország lakosságának 12,88 százaléka élt, s a településállománynak 4,51 százaléka volt e térségben. Azaz a településeiken az átlagosnál nagyobb volt a lélekszám.)

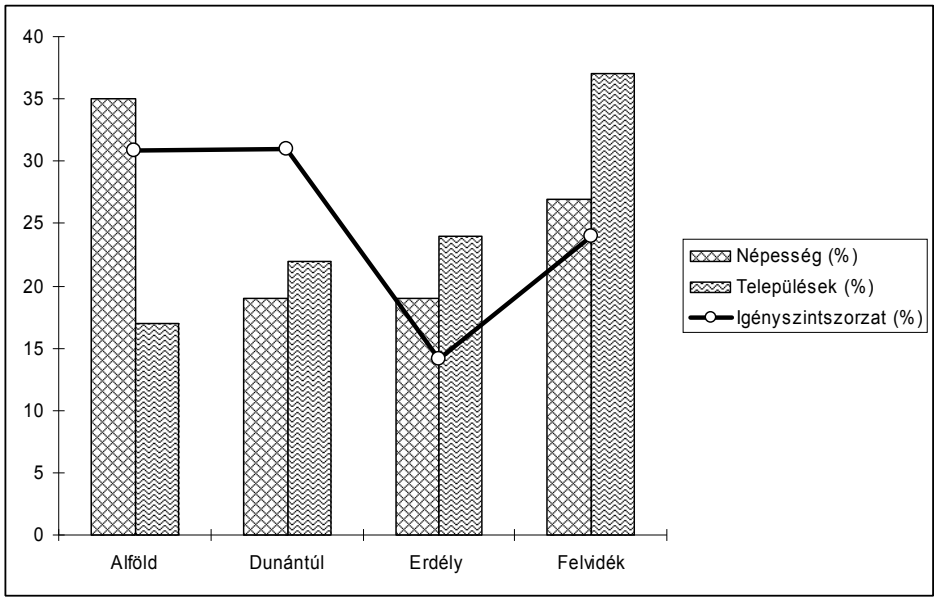

1. diagram. A népesség, a településállomány és az igényszintszorzat megoszlása nagytájanként

[7] Ács, arany- és ezüstmíves, asztalos, bádogos, bognár, borbély és fodrász, cipész, cukrász, cserépfedő, csizmadia, ékszerész, építőmester és vállalkozó, esztergályos, fazekas, fényképész, férfi szabó, fésűs, gép- és műlakatos, gépész, gépkovács, gombkötő és paszományos, hentes, kádár, kalapos, kárpitos és díszítő, kefekötő, kékfestő, kelme- és ruhafestő, kéményseprő, késműves, kocsigyártó, kovács, kőfaragó és kőmetsző, kőmíves, könyvkötő, köszörűs, kötélgyártó, kövező, lakatos, látszerész, mázoló, mészáros, mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő, női szabó, nyerges, órás, pék, rézmíves, rézöntő, szappanosok és gyertyamártók, szíjgyártó, szobafestő, szűcs, szűrszabó és gubás, takács, tímár, üveges.

Megyei bontásban a legmagasabb igényszintszorzatot Bács-Bodrog mondhatta a magáénak (15.902,6), csaknem 1500 ponttal megelőzve a második helyezett Tolnát (14.427,2). Ettől némileg lemaradva 13.000 körüli értékkel Békés, Moson és Hajdú következett a rangsorban (1. sz. melléklet). A felső harmadot képező 21 megye átlaga 11.180,74 volt. Ennél többet az előbbiek mellett Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Brassó és Sopron megye tudott felmutatni. Tanulságos, hogy e kilenc között öt alföldi, három dunántúli és csak egyetlen erdélyi megye volt. A 11. helyezett Torontálnak 10.662,3 volt az igényszintszorzata. A megyeállomány középső harmadának az átlagos pontértéke 5701,87 volt. Ennek élbolyában, a 23. helyen állt Temes (8122,62), jóval meghaladva az országos átlagot (6277,65). A 63 megye sereghajtói Szolnok-Doboka (913,28) és Hunyad megye (675,15) volt. Az alsó harmad átlaga nem érte el a kétezer pontot sem. Ez utóbbiak között 11 erdélyi, 8 felvidéki és 2 alföldi megye volt.

Ha összevetjük az 57 kisipar mutatószámainak rangsorát az egyes megyékben található összes foglalkozás kumulált igényszintszorzatának a rangsorával, a kettő között nincs túl nagy eltérés. Figyelemre méltó viszont a különbség a tekintetben, hogy az 57 kisiparnak mekkora volt a súlya a többi szakmához képest. Míg a 63 megye átlagában az összesített igényszorzatnak a 63,25%-át tették ki, a felső harmad állományában ez 68,27% és 81,44% között mozgott (átlag: 73,15%), a megyeállomány középső harmadában a két szélső érték 55,2% és 75,94% volt (átlag: 67,01%). Az alsó harmadnál volt a legnagyobb különbség a százalékos részesedést illetően: a legkisebb 23,38%, a legtöbb 65,41%, az átlag 49,58% volt. Tehát az a trend érvényesült, hogy minél magasabb helyet foglalt el egy megye az igényszorzat szerinti rangsorban, az 57 kisipar annál nagyobb arányban vette ki a részét az összesített pontértékből. A Bácska-Bánát térségében ez közel azonos, 70-72% körüli mérték volt.

Az egyes megyékben található foglalkozások száma igen nagy szórást mutat: Kis-Küküllőben volt a legkevesebb (84), Pozsony megyében pedig a legtöbb (287). A jelenlévő szakmák mennyisége és a pontértékek nagysága között nincs kitapintható összefüggés. Békés 175, Moson 122, a Hajdúság 210-féle foglalkozással egyaránt 18.000 körüli pontot szerzett. Jóllehet, Bács-Bodrogban és Temesben ugyanúgy 252 szakma volt, az előbbi igényszintszorzata a duplája volt az utóbbinak.

Mielőtt még rátérnénk a kistérségi szintre, érdemes megszondázni, hogy az egyes kisiparok megyei elterjedtsége utal-e délvidéki sajátosságokra? A térségre vonatkozó adatok helyértékének megítéléséhez a 63 megye igényszintszorzatának az átlaga, valamint a megyeállomány felső-, középső- és alsó harmadának átlagai szolgálhatnak támpontul. A terjedelmi korlátok miatt nincs módunk mind az 57 foglalkozás elterjedtségét bővebben elemezni, csupán a legfontosabbnak tűnő momentumokat említjük.

A sütőipar egészen a legújabb korig jellegzetesen városi iparág volt, amely a városokban és mezővárosokban koncentrálódott, és elsősorban a gabonatermelést nem folytató rétegeket látta el.[8] A paraszti értékrend a kenyérsütést nem pusztán *kötelező asszonyi munkának* tekintette, hanem az abban való jártasságot *erkölcsi értéknek* is tartotta.[9] Éppen ezért tanulságos a *pék* mesterség elterjedtsége. Ebben vitathatatlanul Moson megye volt az élen, a megyei átlagnál (49,97) tizenötször nagyobb igényszintszorzattal (766,8). A mezőnyből a felső harmad átlagánál (122,9) jobb eredménnyel jelentősen kiemelkedett Sopron (224,95), Pozsony (172,24), Brassó (169,02) és Bács-Bodrog megye (144,1), valamint Pest-Pilis-Solt-Kiskun (129,41), Esztergom (124,04) és Fejér megye (123,12). A középső és az alsó harmad átlagához (21,9 ill. 5,1) viszonyítva a pék műhelyekkel jól ellátott területekhez tartozott a rangsorban a 12. Temes (63,09) és a 20. Torontál (40,71) is.

A *mészáros* ipar megléte alapján a 301,6 átlagos megyei igényszintszorzatot felmutató közegből a legjobban Brassó (1161,98), Moson (829,32), Győr (631,61), Esztergom (595,41) és Bács-Bodrog (580,44) tűnt ki. Rajtuk kívül a felső harmad átlagát (517,2) meghaladta Pest-Pilis-Solt-Kiskun (551,97), Fejér (548,26) és Szeben megye is (536,71). A középső harmad átlagától (265,83) lényegesen jobb mutatókkal bírt a 22. helyen álló Torontál (355,31), illetve némileg ez alatt maradt a rangsorban a 34. Temes megye (246,57). (A megyeállomány alsó harmadának az átlaga 121,87 volt.)

A *hentes* mesterség elterjedtsége terén egyértelműen kimagaslott a Hajdúság (503,15), amelytől lényegesen elmaradt az élboly többi, a felső harmad átlagánál (103,67) nagyobb igényszintszorzattal rendelkező megyéje: Jász-Nagykun-Szolnok (290,27), Pest-Pilis-Solt-Kiskun (232,98), Békés (181,12), Csanád (141,72), Csongrád (127,28), Komárom (123,9). A felső harmadhoz tartozott Bács-Bodrog (64,14) a rangsorban a 10., Temes (34,48) a 13., Torontál (29,59) pedig a 18. helyet elfoglalva. Ezek a megyei átlaghoz (37,5) képest nem jelentettek rossz pozíciót, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a középső harmad átlaga 7,84, az alsó harmadé pedig 1,06 volt.

A Délvidéken feltűnő érdeklődés mutatkozott a *mézeskalácsosok* termékei iránt. Nem hogy az ország megyéinek az átlagánál (2,91), de még a felső harmad átlagánál (7,28) is jóval magasabb volt e mesterség igényszintszorzata e három megyében (Bács-Bodrog: 20,47; Torontál: 16,4; Temes: 12,27). Rajtuk kívül a felső harmad átlagánál jobb értéket a 2. helyre beékelődő Békés (10,58), az 5. Tolna (10,15), valamint Moson (8,82), Jász-Nagykun-Szolnok (8,72) és Pest-Pilis-Solt-Kiskun (8,23) tudott felmutatni. E magas igényszintszorzatok annak fényében különösen figyelemre méltóak, hogy a középső harmad megyéinek átlaga mindössze 1,19, az alsó harmadé pedig csupán 0,26 volt. A *cukrász*

[8] Kisbán Eszter 1997. 456.
[9] Szilágyi Miklós 1998. 424-425.

iparban valamelyest gyengébben állt a Délvidék. Itt az élen kimagaslott Békés (20,9), azt követte Csanád (12,39), majd Csongrád (9,67), Hajdú (7,85) és Jász-Nagykun-Szolnok (7,85). A hatodik hely Bács-Bodrogé (6,89), a nyolcadik Torontálé (3,77) a tizedik Temes (2,71) megyéé volt, de még így is jelentősen meghaladták a középső és az alsó harmad átlagait (0,51 ill. 0,16).

1890-ben az egyik legelterjedtebb mesterség az ország településeinek több mint egyharmadán meglévő asztalos ipar volt. Létszámuk meghaladta harminchatezret. A 17.301 vállalatnak közel hatvan százaléka nem alkalmazott személyzetet. A 19. század utolsó harmadában az asztalosiparnak két főágazata volt: az *épület- és a bútorasztalosság*. A címtár megkülönböztetés nélkül, összevontan kezeli e kettőt. Ez alapján a következő kép bontakozik ki: A felső harmad igényszintszorzatának átlagát (1007,89) kilenc megye – köztük a második Bács-Bodrog (1581,21) és a hetedik Torontál (1093,48) – haladta meg. A 21. helyet elfoglaló Temes (736,15) is meggyőzően túlteljesítette a mesterség megyei átlagát (530,7). A középső harmad átlaga 431,14, az alsóé 153,07 volt.

Már az 1870-es évek elején megfigyelhető volt, hogy a gyári termelés kiszorítja önállóságából az *esztergályos* ipart. Mivel az ízlésváltozás következtében eredeti termékei iránt elenyészett az érdeklődés, így a teljesen önálló cikkek gyártásánál fontosabb lett a más iparágak termékei előállításában való részvétel. Legfőképp az asztalosiparral való egyesítése lett általános. 1890-ben az önálló esztergályosok száma mintegy 1200 volt. Ennek hatvan százaléka egyedül, több mint egyötöde pedig egy segéddel dolgozott. Tizenhét megye érte el, illetve haladta meg az *esztergályos* mesterség megyei átlagát (5,99). Az élen Bács-Bodrog (76,92), Tolna (66,18) és Baranya (34,78) állt. Torontál (8,15) a 10., Temes (6,82) a 12. volt a rangsorban.

1890-ben a mintegy 13 ezer *bognár* műhely kétharmada segéd nélkül, több mint egyötöde egy, hat és fél százaléka pedig két segéddel dolgozott. Egy bognár-vállalatnak sem akadt tíznél több alkalmazottja.[10] Az egyik legelterjedtebb foglalkozásnak számított: az ország településeinek csaknem egyharmadán jelen volt. A bognár mesterség elterjedtségét tekintve az első három helyen a mesterség megyei átlagát (345,5) háromszorosan, sőt négyszeresen is meghaladó három délvidéki megye állt (Torontál: 1443,68; Bács-Bodrog: 1221,89; Temes: 1038,91). Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Moson 986 és 930 közötti ponttal következnek utánuk, s a megyeállomány csak alig több mint egyharmadának az igényszintszorzata haladta meg a megyei átlagot.

A 19. század végéig a *kádár* portékáknak egész sora (különböző kádak és húsos edények, vizeskanna, vizesdézsa, mosóteknő, veder) veszítette el a piacát. Az ízlésváltozás következtében a rusztikus csöbrök helyett a korszerűbb termékeket részesítették előnyben, s a fürdőkben is mellőzni kezdték a régi fakádakat. De ezt

[10] Sugár Ignác 1901. 39.

a tendenciát erősítette a városokban a vízvezeték terjedése is.[11] Így a korábban a kádár műhelyéből kikerült faedények helyét vasból, pléhből, esetleg kőedényből vagy éppen porcelánból készült tárgyak foglalták el, s a mesterség lényegében már csak hordók készítésére és javítására szorítkozott. Ráadásul a bortermő vidékeken pusztító filoxéra számukra is nagy csapást jelentett. Míg előtte alig bírták fedezni a boros gazdák hordó-szükségleteit, a szőlővész után tetemesen megcsappant a munkájuk. Nem véletlen, hogy 1890-ben a települések 14 százalékán jelenlévő, mintegy öt és félezer kádár műhely háromnegyedében egyedül dolgozott a mester, s az önálló vállalkozók 18 százalékának is csupán csak egy segédje akadt. Mindez érződik a mesterség igényszintszorzatán is. A 63 megyéből ez csak húsznak volt jobb a megyei átlagnál (77,75), s a felső harmad átlaga (179,8) fölött csupán az első négy – köztük negyedikként (Bács-Bodrog 289,6) – teljesített. Temes (119,38) a 14., Torontál (96,3) pedig a 20. helyen állt a rangsorban. A középső harmad átlaga 42,95 volt, az alsó harmadé 10,47.

A gyáripar éppen a legkiterjedtebb, legnépesebb iparágra, a bőriparra volt különösen végzetes hatással. A *tímárok* helyzete romlott a legszembetűnőbben. A hagyományos és hosszadalmas módon dolgozó kis műhelyek nem lehettek versenyképesek a gyorsabban előállított olcsóbb és jobb gyári termékekkel szemben. 1890-ben mintegy 3300 tímár műhelyet tartottak számon. Hatvan százaléka segéd nélkül, 22 százaléka egy, csaknem egytizede pedig két segéderővel üzemelt.[12] A Délvidék helyzete az átlagosnál valamivel jobb volt. Elmaradtak ugyan a legjobbak, a felső harmad átlagától (44,67), de a 14. Temes (29,09) és a 16. Torontál (24,09) meghaladta, a 26. helyen álló Bács-Bodrog (14,52) pedig megközelítette a megyei átlagot (18,67). Így is lényegesebb jobb igényszintszorzattal rendelkeztek, mint a középső (9,99) és az alsó harmad (1,79) átlaga.

A nemzeti iparunknak számító *csizmadia* mesterség az egyik legelterjedtebb szakmának számított. Minden harmadik településen megtalálható volt a műhelyük, rendszerint egyszerre több is. 1890-ben negyvenhat és félezren voltak, csaknem 62 százalékuk önállóan dolgozott. Abban, hogy a 19. század utolsó harmadában e nagy múltú mesterség hanyatlásnak indult, nem közvetlenül a gyár versenye játszott szerepet, hanem a bekövetkezett ízlésváltozás. Noha még a 19. és a 20. század fordulóján is a nép széles rétegei vásároltak csizmákat, azonban éppen a jobb módú vidéki lakosság körében erősen terjedt a cipő divatja. Még a nők körében is, ahol korábban általános volt a csizmaviselet. De a társadalomnak azon szegényebb rétegei, amelyek éppen ebben az időszakban – az életszínvonal emelkedése folytán – felhagytak az eddigi meztelen lábbal való járás-keléssel, azok is az olcsóbb cipészáru fogyasztói lettek.[13] A *cipész* mesterség elterjedtségét mutatja, hogy igen közel esik egymáshoz a 63 megye

[11] Mudrony Soma 1877.
[12] Sugár Ignác 1901: 41-43., Szulovszky János 2005.
[13] Szulovszky János 2005. 265-266

igényszintszorzatának átlaga (960,6) és a középső harmad átlaga (900,9). A mezőnyből 1640,3-es átlaggal emelkednek ki a felső harmad megyéi, s különösen Brassó (2915), Vas (2433,23), Túróc (2282,88) és Nagyküküllő (2211,71). Bács-Bodrog a hatodik (1760,38), Torontál a tizedik (1572,11), Temes pedig a tizenkettedik (1427,47) helyen állt. Az alsó harmad átlaga 340,5 volt. A másik lábbeli készítő mesterség, a *csizmadia*, már korántsem volt ennyire kedvelt a Délvidéken. A foglalkozás megyei átlagától (964,6) mindegyik jelentősen elmaradt: Bács-Bodrog (668,23) a 34., Torontál a 44. (383,9), Temes az 56. (103,4) volt a rangsorban. Úgy tűnik föl, a 19. század utolsó harmadában a Bácska-Bánát vidéke azokhoz a területekhez tartozott, amelyek élen jártak a csizmáról a cipőviseletre való áttérésben.

Hajdan a *szűcs* termékei a magyar nemzeti viselet elmaradhatatlan kellékei voltak. A 19. század utolsó harmadában alapvetően a *kivetkőzés*, a viselet elhagyásának a folyamata idézte elő a mesterség hanyatlását.[14] A foglalkozás jelenlétét tekintve Délvidék egyértelműen az élcsoportban volt. A megyei átlag (84,6) ötszörösénél is nagyobb igényszintszorzattal Bács-Bodrog (465,35) és Jász-Nagykun-Szolnok (441,8) állt az első és a második helyen. A felső harmad átlagánál (199,88) is jobb mutatója volt Békésnek (403,53), Hajdúnak (318,69), Csanádnak (308,46), Torontálnak (238,27) és Szebennek (220,43). Ettől csak minimálisan maradt el a 8. Temes megye (194,18). A megyeállomány középső harmadának 46,56, az alsó harmadnak 7,33 volt az átlaga.

A korszak erősen hanyatló mesterségei közé tartozott a *szíjgyártó* is. 1890-ben a mintegy kétezer-egyszáz önálló iparos hatvan százaléka segéd nélkül, alig több mint egyötödük csupán egy segéddel dolgozott. A kész termékek előállítási tere folyton szűkült számukra.[15] Elterjedtségük alapján ennek fényében a szíjgyártó mesterség pozíciói igen jónak tekinthetők a Bácska-Bánát vidékén. Mindhárom megyének magasabb igényszorzata volt a megyei átlagnál (18,73). Sőt, a Békés (109,14), Moson (95,24) és a Hajdúság (92,11) után a rangsorban a 4. és 5. helyen álló Bács-Bodrog (83,74) és Torontál (55,44) eredménye felső harmad átlagánál (45,81) is jobb volt. A 16. Temes megye igényszintszorzata (19,64) is kedvezőnek számít a középső, illetve az alsó harmad átlagai (8,29 ill. 2,09) tükrében. Szükséges itt megjegyeznünk, hogy a délvidéki bőrfeldolgozó ipar hátterében hatalmas méretű állattenyésztés állt, különösen kiterjedt volt a szarvasmarha és lóállomány. Ez utóbbi feltehetően nem lebecsülendő mennyiségű munkát adott a térség szíjgyártóinak.

A *nyerges* mesterség délvidéki jelenlétén nem igazán érződött az, hogy arrafelé nagy ménesek voltak. A megyeállomány felső harmadának a sereghajtói voltak. A 17. Torontál (4,72), a 18. Temes (4,6), a 21. Bács-Bodrog (3,62) volt. A megyei átlag 3,99, a felső harmadé 10,24, a középsőé 1,45, az alsó harmadé 0,47 volt.

[14] Bővebben erről Flórián Mária 2001., Szulovszky János 2005. 266-267.
[15] Sugár Ignác 1901. 47.

A *kötélgyártó* mesterség igényszintszorzata nemcsak megyei átlagból(19,6), de még a felső harmad átlagából is toronymagasan kiemelkedett Bács-Bodrogban (420,62). A másodikként mögötte álló Torontálnak még negyed annyija se volt (94,34). A rangsorban tizedik Temes (28,46) pontértéke Bács-Bodrogénak ugyan még a hét százalékát sem érte el, ám jócskán több ponttal rendelkeztek, minta a középső, illetve az alsó harmad átlaga (3,91-0,81).

Az országos viszonylatban is jelentős állattartás révén bőven állt a *fésűsök* rendelkezésére elegendő és olcsó szaru és csont. Nem véletlen, hogy e mesterségnek Bács-Bodrogban kiugróan, Torontál és Temes megyében pedig figyelemre méltóan magas volt az igényszintszorzata. Miközben a megyei átlag 1,06 volt, az előbbinek 17,58, az utóbbiaknak 5,71 illetve 5,07 volt az elterjedtségi értéke. (A délvidéki megyék közé a 2. helyre 8,51-es igényszintszorzattal csak Békés megye tudott beékelődni.) A fésűs mesterség országos helyzetéről sokat elárulnak a megyeállomány felső-, középső- és alsó harmadának az átlagértékei: 2,78 – 0,32 – 0,07.

A számottevő állattartás következtében valószínűleg bőségesen állt a délvidéki *kefekötők* rendelkezésére a szükséges sörte és lószőr nyersanyag. E feltételezést azonban csak Bács-Bodrognak a mezőnyből kimagasló igényszintszorzata (8,06) erősíti meg, a 9-10. Torontál (0,81) és Temes (0,68) mutatói a felső harmad átlagától (1,73) jelentősen elmaradnak, s lényegében a 63 megye átlagához (0,64) közelítenek. (A középső harmad igényszintszorzata 0,18, az alsó harmadé 0,02 volt.

A kender és a len megmunkálása, a rostok megfonása majd a kész fonal vászonná szövése a parasztcsaládok nőtagjainak a munkája volt évszázadokon át. A *takács* volt az a mesterember, amelyik ezt iparszerűen űzte. A mesterség művelői igazán csak a 19. század utolsó harmadában kezdték érezni a gyáripar legyűrő hatását.[16] E válságos időszakában Tolna megyében volt a legkiterjedtebb a takácsok ipara. Igényszintszorzata a megyei átlag (266,86) tízszerese volt. A második helyen Somogy (2010,52), a harmadikon Veszprém (1752,6), a negyediken Komárom (1424), az ötödik helyen pedig Bács-Bodrog állt a rangsorban. Ezek mellett Győr (1034,87) és Fejér megye (964,99) igényszintszorzata haladta meg a felső harmad átlagát (771,68). Torontál (116,47) a 19., Temes (66,49) a 24. volt. Ezek az eredmények jónak mondható a középső harmad, illetve az alsó harmad átlaga (27,99 ill. 0,89) ismeretében.

A *szabó* mesterség két főbb ága, a magyar és a német szabók egymástól jól elkülönültek.[17] A megnevezésük nem annyira az etnikumukra utalt, hanem sokkal inkább arra, hogy az előbbiek elsősorban magyar stílusú ruhákat varrtak, az utóbbiak német módira, azaz a nyugat-európai divatot követve dolgoztak. A gyáripar hatása is különbözően hatott rájuk. A magyar szabó mesterség sorsát az ízlés

[16] Sugár Ignác 1901. 47-48., Matlekovits Sándor 1911. 15.
[17] Flórián Mária 2005.

megváltozása, a népviselettől való elfordulás pecsételte meg.[18] A német szabók viszont igencsak érezték a nagyüzemi termelés, s az ún. kiadási-fevásárlási rendszer hátrányos hatását. A Jekelfalussy-címtár nem él a magyar szabó, illetve a német szabó fogalmakkal, más kategórákat (női szabó, férfiszabó) használ. A *férfiszabó* mesterség legfőbb gócpontja Bács-Bodrog (2105,85) volt a megyei átlagnál (589,9) csaknem négyszer nagyobb igényszintszorzattal. A felső harmadban további 10 olyan megye akadt, amelyek meghaladták a felső harmad átlagát (1242,8). Torontál (820,05) a 22., Temes (507,86) a 28. helyen állt a mesterség rangsorában. Ezek még igen jó eredménynek minősültek, ugyanis a középső harmad átlaga 138,6 volt, az alsóé 37,01. A *női szabó* mesterség tekintetében a megyei átlag (6,86) és a felső harmad átlaga (15,27) mindössze alig két és félszeres volt a különbség. A mezőnyben vitathatatlanul Csongrád megyéé volt az első hely (44,31). Nem sokkal lemaradva Békés (38,7), Bács-Bodrog (29,15), Hajdú (25,71) és Jász-Nagykun-Szolnok (20,41) követte. A 11 helyet foglalta el Torontál (12,04). A rangsorban Temes (5,75) a 24. volt, a középső harmad átlagánál (4,1) magasabb igényszintszorzattal**.** (Az alsó harmada átlaga 1,2 volt.)

A *gombkötő–paszományos* mesterség megyei átlagát (0,22) csak a rangsorban az első 20 megye érte el, illetve haladta meg. A felső harmad átlagánál (0,59) mindössze öt megyének volt magasabb igényszintszorzata (Sopron: 3,39; Pozsony: 1,43; Csanád: 0,99; Bács-Bodrog: 0,87; Hajdú: 0,71). Torontál (0,16) és Temes (0,16) a 24. és 25. helyen állt a rangsorban, a középső harmad átlagánál (0,08) kétszer nagyobb értékkel.

A kékbeli viselet is visszaszorulóban volt, csupán az ország néhány térségében (különösen Árva, Turóc és Békés megyében) őrizte még erősen a pozícióit a *kékfestő* mesterség. Ezt az is jelzi, hogy míg a felső harmad igényszintszorzatának átlaga 6,9 volt, addig a középső harmad átlaga csupán 0,27, a 63 megye átlaga 2,39 volt. A rangsorban 8. volt Bács-Bodrog (3,8), a 11. Torontál (1,74), A 21. Temes (0,66). Sokkal jobb helyzete volt a délvidéki *kelme- és ruhafestőknek*. E foglalkozás terén kimagaslott Bács-Bodrog (15,69) és Jász-Nagykun-Szolnok megye (13,96). Torontál (7,27) a negyedik, Temes (5,17) a nyolcadik helyen állt, nemcsak a megyei (1,57), hanem a felső harmad átlagánál (4,26) is jobb értékekkel.

A *szűrszabó és gubás* mesterség igényszintszorzatának megyei átlaga 8,15, a felső harmad átlagé 23,15 volt. A hatodik-nyolcadik helyet Temes (17,98), Bács-Bodrog (17,06) és Torontál (16,21) foglalta el. A középső harmad átlaga 1,21, az alsó harmadé 0,09 volt.

[18] Ahogy a 20. század elején egy szakíró fogalmazott, e mesterséget „a népies viseletet, a kor általánosító, demokratizáló és egalizáló irányzata, az etnográfiai különbségeket erős pusztító volta mind szűkebb térre korlátozza. Hazánk városi lakosságának viseletváltozása mutatja, hogy menynyire hathat ez az ok. Három-négy évtizeddel előbb otthonos volt még nagyobb vidéki árosainkban a kékbeli viselet, a népies magyar ruha. Ma már a falvak vagyonosabb népe is ú.n. német ruhát hord”. – Sugár Ignác 1901. 50.

A *kalapos* mesterség megyei átlagánál (17,22) hét-nyolcszor nagyobb értékkel Békés (135,97) és Bács-Bodrog (122,3) magaslott ki a megyék mezőnyéből. Torontál (34,17) a kilencedik, Temes (20,01) a tizennegyedik volt a rangsorban. A felső harmad átlaga 44,36, a középsőé 5,88, az alsó harmadé 1,41 volt.

Az *építőmesterek és vállalkozók* három alföldi megyében voltak a legnagyobb arányban jelen. Közülük is kiemelkedett Csongrád igényszintszorzata (91,83). Jász-Nagykun-Szolnok (68,21) és Békés (57,28) is jelentős előnnyel kerülhetett a dobogó második és harmadik fokára. A 4. Brassó (36,49), az ötödik Hajdú megye (28,56) volt. Ezek értékét nagyban növeli, hogy csupán tíz megye teljesített a 7,04-es megyei átlag fölött. Közéjük tartozott a 9. Bács-Bodrog is (9.99). Temes 5,6-os igényszintszorzattal a 12., Torontál pedig 2,14-gyel a huszonnyolcadik lehetett a rangsorban.

A *kőműves* mesterség elterjedtsége tekintetében Tolna (1724,93), Moson (1275,72) és Sopron megye (1158,85) után a negyedik helyen Bács-Bodrog (1144,02) állt. A 11. Torontál (531,75), a 18. Temes megye (414,15) volt. Az igényszintszorzat megyei átlaga 320,2, a felső harmad átlaga 717,6, a középső harmadé 197,78, az alsó harmadé 45,29 volt.

1890-ben az ország minden negyedik településén található volt *ácsmester*. A mintegy 14 ezer vállalkozó több mint 80 százaléka segédszemélyzet nélkül űzte iparát, tíz százaléka pedig csak egy segéderővel. Míg országos viszonylatban három mesterre jutott egy segéd, addig a fővárosban egy ács mester keze alá több mint tíz legény dolgozott.[19] A mesterség igényszintszorzatának megyei átlaga 343,83, a felső harmad átlaga 766,23 volt. A délvidéki megyék közül az ács iparosok jelenlétét tekintve Bács-Bodrog (669,89) állt a legjobban, az országos rangsor 13. helyét elfoglalva. A 23. Torontál (285,29) és a 27. Temes megye (226,27) a középső harmad átlagánál (194,92) jobb eredményt mutatott. (Az alsó harmad átlaga 70,33 volt.)

A *szobafestő* mesterség elterjedtségi rangsorán a felső harmad átlaga (14,82) feletti igényszintszorzattal Bács-Bodrog (15,22) a hetedik helyet foglalta el. Torontál (7,01) és Temes (5,53) a tíz-tizenegyedik helyen állt, az előbbi valamivel a megyei átlag feletti, az utóbbi kevéssel az alatti értékkel. A középső harmad átlaga 1,9, az alsó harmadé 0,61 volt. A *mázoló* a 19. század utolsó harmadában még a ritkább foglalkozások közé tartozott, amit a következő számok is jeleznek. A megyei átlag 0,33, a felső harmad átlaga 0,93, a középső harmadé 0,07 volt. Ennek fényében a negyedik helyen álló Bács-Bodrog (1,82) kimondottan jó eredményt könyvelhetett el. Temes (0,55) a tizedik, Torontál (0,23) a tizenkilencedik volt.

A *cserépfedő* mesterség tekintetében Csongrád és Sopron megye kimagaslott a mezőnyből (13,69 illetve 10,21). A harmadik Somogy (8,02), a negyedik Pozsony megye (7,25) volt. A 12. helyen álló Bács-Bodrog (2,48) még felette

[19] Sugár Ignác 1901. 40-41.

volt a megyei átlagnak (1,36), de a 17. Temes megye (0,72) éppen csak elérte az átlag-igényszintszorzat felét. A 23. Torontál (0,26) a középső harmad élmezőnyéhez tartozott.

Úgy tűnik föl, keresett iparos volt a Délvidéken az *üveges*. A mesterség elterjedtségi listáján az első helyen álló Békés megyét (18,58) rögtön Bács-Bodrog (13,98) követi. Torontál (7,08) a hetedik, a kilencedik Temes (6,16) nem sokkal maradt el a felső harmad igényszintszorzatának átlagától (6,76). A 63 megye átlaga 2,55, a középső harmad átlaga 0,76, az alsó harmadé 0,13 volt.

Bács-Bodrog (11,79) Csongrád megye (25,17) után a második volt a *kárpitos és díszítő* mesterség elterjedtségi listáján. (A felső harmad átlaga: 4,98.) A megyei átlag (2,06) feletti eredménnyel Torontál (2,33) és Temes (2,22) a tizenhatodik-tizenhetedik helyet foglalta el. (A középső harmad átlaga 0,95, az alsóé 0,25 volt.)

A 19. század második felében a nagy vas- és gépgyárak, kapahámorok, lánc-, szeg-, patkó- és kocsitengely-gyárak versenye csaknem teljesen elvonta a *kovácsoktól* a kész termékek előállítását. A kovácsok tehát egyre inkább csak a gyári produktumok idomítására, javításokra vagy legfeljebb kész cikkek kisebb alkatrészeinek a készítésére szorítkoztak.[20] A mesterség művelőinek a modern kor két vívmánya azonban újabb lehetőségeket is megnyitott. A gyorsan bővülő vasúthálózat építése, illetve a sorra megjelenő különböző gépek kezelése egész sereg kovácsnak és lakatosnak adott rendszeres és jól fizető munkaalkalmakat.[21] A kovács mesterség igényszintszorzatának 1083,5 volt a megyei átlaga. A délvidéki megyék ezt messze meghaladták, s mindegyik eredménye jobb volt, mint a felső harmad (1756,1) átlaga. Baranya megyével (2414,33) együtt Torontál (2012,28) állt az élen, Temes (2000,15) a harmadik, Bács-Bodrog (1809,78) pedig a nyolcadik volt. A középső harmad átlaga 1103,6 volt, az alsóé 390,7.

A 19. század végére a gyáripar teljesen kiszorította a zárgyártás teréről a *lakatosokat*. A „lakatos mestersége többé nem lakat, kulcsok, pántok- és egyéb tárgyak készítésében áll, ezeket (…) a nagyipar állítja elő, a lakatos csak alkalmazza, helyükre igazítja, javítja, vagy minősíti e tárgyakat".[22] Az átformálódó mesterség igényszintszorzatának megyei átlaga 47,01 volt, a felső harmad átlaga pedig 112,5. Ez utóbbinál jobb értékekekkel nyolc megye rendelkezett. Ezek közé tartozott a rangsor harmadik helyén lévő Bács-Bodrog (241,42). A megyeállomány felső harmadának a végén, és a 19. Torontál (46,54) a tizennyolcadik, Temes (45,86) a tizenkilencedik volt – a középső harmad átlagánál (23,6) csaknem kétszer, az alsó harmad átlagánál kilencszer nagyobb értékkel.

A *bádogosok* egykori fő üzletága, az edények készítése mind inkább elveszítette egykori jelentőségét, ám ezt ellensúlyozta, hogy a 19. század utolsó harmadától – főképp a városokban beinduló nagy építkezések következtében – egyre nagyobb teret nyert az épületek bádogozása. Tevékenysége kiegészült

[20] Sugár Ignác 1901. 28-29.
[21] Matlekovits Sándor 1911. 35-36.
[22] Matlekovits Sándor 1911. 35.

továbbá a víz- és gázvezetékek szerelésével.[23] A megyeállomány felső harmada igényszintszorzatának az átlaga 34,49 volt. Ennél jobb értéket az első 11 megye teljesített. A bádogos mesterség délvidéki erőteljes jelenlétét jelzi, hogy mind a három megye benne volt az első hatban (2. Bács-Bodrog (79,4), 4. Torontál (48,05), 6. Temes (39,52)). A 63 megye átlaga 13,82, a középső harmad átlaga 5,15, az alsóé 1,83 volt.

Igényszintszorzata alapján a *gép- és műlakatos* mesterség Bács-Bodrog megyében volt a legelterjedtebb (76,48), de nem sokkal maradt el mögötte a másik két nagy búzatermő megye, Jász-Nagykun-Szolnok (74,14) és Békés (72,11). Torntál (12,94) a 9., Temes (3,61) a 23. volt a rangsorban. A 63 megye igényszintszorzatának a megyei átlaga 8,52, a felső harmad átlaga 23,23, a középsőé 2,07 volt.

A *késműves* mesterség esetében a felső harmad átlaga (3,45) fölött csak az első négy megye teljesített. Az első helyen álló Csongrád megyét (31,01) tetemes különbséggel lemaradva Bács-Bodrog (11,98) és Zólyom (10,58) követte. A megyei átlagnál lényegesen kisebb igényszintszorzattal Torontál (0,22) a 21., Temes (0,08) a 31. volt a rangsorban. (A középső harmad átlaga 0,08, az alsóé 0,004 volt.9

A *köszörűs* mesterség megyei átlaga 0,32, a felső harmadé 0,89, a középső harmadé 0,07 volt. A felső harmad átlagánál csak öt megye teljesített jobban, különösen magas igényszintszorzata volt Hajdúnak (4,28) és Csongrádnak (3,63). A hetedik-nyolcadik helyen állt Bács-Bodrog (0,74) és Temes (0,57), Torontál (0,16) a 21. volt.

A különféle háztartási edényeket, üstöket készítő, de tetőfedéssel is foglalkozó *rézmíves* mesterség esetében is csak az első öt megyének volt a felső harmad átlagánál (2,73) magasabb igényszintszorzata. Abban, hogy a 21 megye átlaga ilyen magas értéket vett fel, az első három megye kimagasló értékeinek köszönhető (Szepes: 10,61; Brassó: 6,72; Békés: 6,19). A felső harmad átlagától némileg elmaradva Bács-Bodrog (2,16) a 10., a megyei átlagnál (1,14) jobb teljesítménnyel Temes (1,54) a 14. volt a rangsorban. Torontál (0,33) a 40. helyen állt. Az alsó harmad átlaga: 0,14 volt.

Jóllehet, már a kortárs statisztikus is hangsúlyozta, hogy a *fazekas* mesterség esetében „nagyon nehéz meghúzni a határvonalat, mely a mesterségszerű iparűzést a háziiparszerűtől elválasztja”,[24] s ez a nehézség a különböző források közel egykorú adataiban tükröződik is,[25] az igényszintszorzata alapján készített sorrend alapjában véve összhangban van a néprajzi szakirodalommal. Ami ahhoz képest új, az a számszerűsített mértéke a helyi fazekasság súlyának. E tekintetben figyelemre méltó, ahogy Csongrád a megyei átlag (24,86) tízszeresével kimagaslik. A

[23] Matlekovits Sándor 1911. 38.
[24] Jekelfalussy József szerk. 1885. 11-12.
[25] Gömör megyére vonatkozóan a 19. század adatok alapján ezt bemutatja: Szulovszky János 1996. 93-96, 107-108.

kétszeres átlag feletti értékkel kitűnik még Békés (85,53), Bács-Bodrog (80,54), Csanád (79,28), Gömör-Kishont (71,01), Udvarhely (64,68), Baranya (62,47), Fejér (56,61), Komárom (52,35), Tolna (52,09) és Zala (49,38).

Az igényszintszorzat alapján feltűnően erős volt – minden bizonnyal a nyersanyagot szolgáltató kiterjedt állattartással összefüggésben – az elsősorban állati zsiradékot, faggyút feldolgozó *szappanos és gyertyamártó* mesterség jelenléte Bács-Bodrog (14,52) megyében. Meggyőző volt az előnye az utána következő Csongrád (10,88) és Hajdú megye (7,14) előtt. A 4. helyen álló Torontálnak (4,13) is jobb eredménye volt a felső harmad átlagánál (3,32). A délvidéki megyék közül a leggyengébb eredménnyel Temes (2,03) a 12. helyen állt. A mesterség megyei átlaga 1,34, a középső harmadé 0,53, az alsó harmadé 0,15 volt.

A szakirodalom már jó ideje felhívta rá a figyelmet, hogy mivel az iparosok zöme az alapszakmákban (kovács, bognár, ruházati iparok) működött, éppen csekélyebb számuk, ritkább előfordulásuk miatt fokozottabb figyelmet érdemelnének a speciálisabb szakmák művelői, mivel éppen ezek jelenléte emelheti egy vizsgált település fontosságát a többi fölé.[26] Ilyen ritkább foglalkozások közé tartozott az *ékszerész*. Az igényszintszorzat tanúsága szerint az átlagon (0,14) felüli értéket felmutató tizenhat megye közül is kitűnt Csanád (1,49), Jász-Nagykun-Szolnok (0,87), Bács-Bodrog (0,72), Hajdú (0,71), Csongrád (0,6) és Komárom (0,58). Temes a tizenkettedik (0,21), Torontál pedig a huszonnegyedik volt (0,07) az ékszerész-elterjedettségi rangsorban. Az órás mesterség

Az *órás* mesterség igényszintszorzatának megyei átlaga 6,28. Hajdú megye (47,13) állt az élen. A felső harmad átlaga (14,49) fölötti értékkel Bács-Bodrog (15,63) a nyolcadik volt. A középső harmad átlagát (3,28) meghaladva Temes (5,07) a tizenkilencedik, Torontál (4,36) a huszinharmadik helyet foglalta el. Az alsó harmad átlaga 1,05 volt.

A *könyvkötő* mesterség megyei átlaga 2,29, a megyeállomány felső harmadának átlaga 4,91 volt. A délvidéki megyék közül ez utóbbit csak 9. Bács-Bodrog (4,5) tudta megközelíteni. A megyei átlag alatti igényszintszorzatokkal Temes (1,85) a 21., Torontál (1,37) pedig a 31. helyen állt. A középső harmad átlaga 1,38, az alsóé 0,58 volt.

A *fényképészet* rendkívül gyorsan beépült a magyar társadalom hétköznapjaiba. Az ország első fényképész műterme – a világon harmadikként! – 1841 júliusában nyílt meg Pesten, a mai Gresham-palota helyén. 1872-ben már 120 mester, 75 segéd és 28 tanuló dolgozott a fényképészet terén. Egy évtizeddel később már kétszer annyi embernek – 257 mesternek és 219 segédnek – nyújtott megélhetést ez a szakma. 1892-ben pedig már 358 önálló fotográfus működött, s az 1890-es évekre a fotóművészek és a fényképész iparosok között már kialakult az amatőrök széles tábora. Éppen ezért különösen tanulságosak a mesterség elterjedtségének a táji különbségei. Nagyságrenddel kimagaslik Brassó megye,

[26] Bácskai Vera 1981.10.

a megyei átlagnál (0,725) csaknem tizenhatszor nagyobb igényszintszorzattal. Ha nem ilyen mértékben, de ugyancsak kiemelkedő Békés (4,52), Jász-Nagykun-Szolnok (4,07), Csongrád (2,02), Hajdú (2,86) és Bács-Bodrog megye (2,23) fényképész ellátottsága. A megyei átlag feletti 11 megye közül a 9. Temes (1,15), Torontál (0,31) a 26. volt. (A felső harmad átlaga 1,89; a középsőé 0,23; az alsó harmadé 0,06 volt.)

E vázlatos áttekintés is jelzi, hogy a délvidéki kisipar súlya országos összehasonlításban is jelentős volt. Különösen igaz ez Bács-Bodrog megyére, amelyik számos esetben minősült egy-egy mesterség gócpontjának. Jóllehet kétségtelenül gyengébb potenciállal, de rendszerint a megyeállomány felső harmadához tartozott Torontál is. Temes helyzetét talán legjobban a felső és a középső harmad határmezsgyéje közti állapot jellemzi.

Bár az adataink szerint a Bácska-Temesköz paraszti társadalma jó néhány vonatkozásban fogékony a divat hatására (csizmáról cipőre váltás, kékfestő anyagok helyett inkább a ruha- és kelmefestő termékei, a férfi és női szabók nagyfokú jelenléte), nem elhanyagolható a tradicionális viseletdarabokhoz való kötődés sem (ld. gombkötő-paszományos, kalapos, szűrszabó-gubás mesterség viszonylag erős megkapaszkodása a térségben). A hagyományos minták jelentős továbbélésére utal többek között a mézeskalácsos mesterség kiugró aránya (a mézeskalács több volt puszta élelmiszeri cikknél, fontos szimbolikus tartalmak kifejezője volt), vagy az olyan klasszikus közösségi kommunikációs terek kiterjedt jelenléte, mint amilyen a borbély/fodrász műhelye volt. A felhalmozódó anyagi javak tezaurálásában – tradicionális módon – minden bizonnyal közreműködtek az országos átlagnál gyakoribb ékszerész és órás üzletek.

Feltűnő, hogy meglehetősen erőteljesen jelen voltak a Délvidéken, főként Bács-Bodrogban azok a mesterségek, amelyekről a korabeli leírások úgy számolnak be, mint ahol a nagyipar felbontó, romboló, teljesen teret foglaló hatása különösen megmutatkozik (szövő- és fonóipar, fazekas, esztergályos, fésűs, szappanos, kalapos, varga, szitakötő, kötélverő). Ennek csak részben lehet magyarázata a némelyiknél a kiterjedt állattartásnak köszönhetően a kedvező áron hozzáférhető nyersanyag. Úgy tűnik föl, hogy a Bácska-Bánát virágzó agrártérségének jómódú paraszti társadalma megengedhette magának azt a „luxust", hogy a drágább hagyományos kézműipari termékeket vásárolják akár az olcsóbb gyári portéka helyett. Az említett mesterségek minden bizonnyal ezért nem szorultak – földrajzi értelemben is – teljesen a peremterületekre, a Délvidék gazdasági potenciálja egy ideig még fenntartotta ezeket a modern gyáripar viszonyai közepette is.

Indokolt azonban újabb léptéket váltva, a megyéken belüli táji különbségeket is figyelembe véve továbbvizsgálódni.

Az ország 408 kistérsége igényszintszorzatának az átlaga 6797,82 volt. A Délvidék kistérségi átlaga ennek csaknem kétszeresére (12.792,93) rúgott, ám a 38 kistérsége közül kettőben a háromszorosát, egyben pedig még a négyszeresét is meghaladta az 57 kisipar igényszintszorzata az országos átlagnak (3. számú melléklet).

Szembetűnő, hogy a Bácska-Bánát vidékén a kistérségek pontértékei nyugatról kelet felé haladva csökkennek. Míg Bács-Bodrog átlaga 17.317,44, Torontálé 11.751,17, Temesé pedig 8952,75 volt. Az amúgy is meglehetősen magas bácskai átlag felett a megye kilenc kistérsége szerepelt, s az annál lényegesen magasabb megyei átlagnál a tizenháromból hatnak volt jobb eredménye. Sokatmondó, hogy a Bács-Bodrogban a leggyengébbnek számító titeli kistérség igényszintszorzata (10.874,93) Temes megyében a 4. legjobb helyet érné. Figyelemre méltó, hogy a huszonháromezer pont fölötti kúlai, németpalánkai és hódsági kistérség a megye délnyugati sarkában egy tömböt képez, csakúgy mint az északnyugaton a 17-18 ezer pont körüli apatini, bajai és zombori, illetve a keleten észak-dél irányba lehúzódó 15-16 ezer pontos zentai-óbecsei-újvidéki kistérség sávja. Torontál megye 14 kistérsége közül öt olyan akadt (perjámosi, zsombolyai, nagyszentmiklósi, pancsovai, csenei), amelyik meghaladta a megyei kistérségek átlagát, s az ötből háromnak a délvidéki átlagnál is jobb volt a mutatója. Temes megyében, ahol a legalacsonyabb volt a kistérségek igényszintszorzatának az átlaga, a tizenegyből hat kistérség múlta ezt felül (központi, vingai, kubini, dettai, csákovári, új-aradi) de egyedül csak az utóbbinak volt nagyobb igényszorzata a délvidéki átlagnál. Torontál és Temes megye 12.000 pont feletti kistérségei a közös határuk északi szakasza mentén egy nagyobb tömböt képezve helyezkedtek el (nagyszentmiklósi, perjámosi, zsombolyai, csenei, illetve újaradi, vingai, központi), amelytől délre szigetszerűen elkülönült a pancsovai kistérség.

Vajon mi magyarázza a jelentős eltéréseket a Délvidék egyes részei között? Mivel jellegzetesen multietnikus térségről van szó, nem hagyható figyelmen kívül az etnikai megoszlás tényezője. Bács-Bodrog népesebb etnikumainak táblázatára pillantva (3. táblázat) elsőre úgy tűnhet, hogy nyilvánvaló az összefüggés az igényszintszorzat és a németajkú népesség nagysága között – egészen a lista feléig. A rangsorban a 8. helyen álló zentai kistérségnél azonban borul ez a túl egyszerű koncepció: itt ugyanis mindössze egy százaléknyi német élt 84 százaléknyi magyarral és 14 százaléknyi szerbbel együtt, s mégis lényegesen jobb igényszorzattal rendelkezett a 10. helyen lévő bácsalmási kistérségnél, ahol a népesség mintegy 63 százaléka, 26 százaléka német és majdnem 11 százaléka szerb volt. Noha a magyar, a német és a szerb etnikum aránya között nem volt túl nagy eltérés a zsablyai és a topolyai kistérségben (12,15% – 6,94% – 76,72%, illetve 12,71% – 16,69% – 68,78%), az utóbbinak mégis kevesebb volt az igényszintszorzata, annak dacára, hogy az előbbihez képest itt csaknem 10 százalékkal több volt a németajkúak aránya.

3. táblázat. Az igényszintszorzat és a népesebb etnikumok aránya Bács-Bodrog megye kistérségeiben

	Kistérség	Igényszint-szorzat	Népes-ség	Etnikumok a népesség százalékában			
				Magyar	Német	Szerb	Tót
1.	Kúlai	28167,34	44780	14,71	58,54	8,76	0,42
2.	Német-palánkai	26372,92	38890	3,46	58,48	30,98	5,19
3.	Hódsági	23071,59	38702	6,37	53,71	20,26	18,65
4.	Apatini	18411,59	47627	23,15	49,81	26,68	0,07
5.	Bajai	17404,46	61896	51,35	29,49	18,33	0,12
6.	Zombori	17376,50	73614	29,78	36,88	32,81	0,06
7.	Újvidéki	16414,61	77297	23,38	26,10	26,66	23,74
8.	Zentai	15984,72	67527	84,34	1,00	14,27	0,00
9.	Óbecsei	14887,63	46186	54,08	2,54	42,87	0,11
10.	Bácsalmási	12425,35	51054	62,96	25,94	10,85	0,13
11.	Zsablyai	12365,30	23663	12,15	6,94	76,72	2,07
12.	Topolyai	11369,72	48616	76,12	15,19	6,36	2,19
13.	Titeli	10874,93	23899	12,71	16,69	68,78	0,51

A Bácskához képest etnikailag még színesebb Temesköz statisztikai adatai is azt nyomatékosítják (vö. 4. táblázat), hogy fölöttébb körültekintően kell eljárni, ha a mesterségek feltűnően különböző térbeli jelenlétének az okait keressük. Az igényszintszorzat által kialakított rangsorhoz az etnikai megoszlás adatait ok–okozatként csak akkor lehetne hozzárendelni, ha rendelkeznénk az egyes etnikumokra jellemző valamilyen indexszel, urbanizációs mutatószámmal. Bár a statisztikai, matematikai módszerek bőséges tárháza tudna munícióval szolgálni ez irányba is, az eredmény aligha adna választ alapvető kérdéseinkre.

4. táblázat Az igényszintszorzat és a népesebb etnikumok aránya Torontál és Temes megye kistérségeiben

	Megye/ Kistérség	Igényszint-szorzat	Népes-ség	Etnikumok a népesség százalékában				
				Magyar	Német	Tót	Oláh	Szerb
	Torontál megye							
1	Perjámosi	19201,56	32914	2,36	60,92	0,09	24,41	10,50
2	Zsombolyai	17659,45	47532	19,18	62,41	0,08	9,85	7,08
3	Nagyszentmiklósi	16851,74	47188	18,57	39,32	0,09	21,63	6,18
4	Pancsovai	12562,10	62626	7,16	34,46	1,42	18,73	34,09
5	Csenei	12440,00	33885	8,00	61,85	0,06	10,82	15,46
6	Nagykikindai	11538,99	51391	19,49	24,63	0,16	1,29	53,89
7	Törökbecsei	10295,71	43960	28,78	3,68	0,07	0,44	66,48
8	Párdányi	9935,17	27169	20,80	27,71	0,06	15,16	35,81

9	Módosi	9726,03	26609	13,78	41,06	0,13	12,98	25,04
10	Nagybecskereki	9637,86	73232	12,59	35,02	4,57	15,15	30,29
11	Antalfalvai	9488,75	45787	11,49	4,63	17,70	12,57	52,20
12	Bánlaki	9441,92	25512	17,51	37,11	2,11	24,39	15,18
13	Törökkanizsai	7021,31	42300	49,36	7,40	0,45	5,02	37,39
14	Alibunári	6723,69	28645	1,63	3,22	2,32	54,08	37,80
	Temes megye							
1	Újaradi	13543,47	33513	5,80	59,65	0,35	27,95	5,78
2	Központi	12225,12	88220	14,68	53,79	0,42	25,19	3,77
3	Vingai	11648,76	37709	8,93	44,32	0,41	27,06	9,95
4	Kubini	10270,44	27663	7,62	20,14	0,10	17,40	52,48
5	Dettai	10120,88	24327	15,64	35,07	1,84	33,62	6,67
6	Csákovári	10113,87	28730	7,30	31,17	0,09	57,59	3,02
7	Verseczi	8189,52	56747	5,66	37,17	0,21	32,89	21,82
8	Fehértemplomi	8112,18	40846	1,95	24,53	0,12	20,68	48,45
9	Lippai	6676,56	32957	4,39	33,60	0,15	61,07	0,34
10	Buziási	3939,53	33801	13,75	16,85	2,08	66,67	0,26
11	Rékási	3639,95	32526	4,93	16,47	1,64	62,56	13,57

A települések szintjén az egyes mesterségek művelői helyenként megdöbbentő sokaságban voltak. Néhány Bács-Bodrog megyei példa:

Bulkeszen 2969 ember élt, zömük (2904 fő) németajkú volt. Ehhez képest 63 asztalosmester, 24 önálló ács, s 57 kőműves mester, 13 cipész, 11 kötélgyártó, 9 kovács, 8 lakatos, 7 férfiszabó, 6 bognár, 5 borbély-fodrász lakott – további más mesterségekkel egyetemben! – a településen. Egy önálló iparosra csak nagyon kevés falubeli jutott: asztalos: 47 lakos, ács: 124, kőműves: 52, cipész: 228,4, kötélgyártó: 269,9, kovács: 329,9, lakatos: 371,1, férfiszabó: 424,1, bognár: 494,8, borbély-fodrász: 593,8 lakos.

Cservenka (7429 lélek, ebből 6748 német): 26 ács (285,7 lakosra jutott egy), 32 cipész (232), 37 férfiszabó (200,8), 34 kőműves (218,5), 10 lakatos (742,9), 7 mészáros (1061,3).

Filipova (3225 lélek, ebből 3149 német): 27 takács (119,4), 25 bognár (129), 15 asztalos (215), 11 cipész (293,2), 8-8 férfiszabó, kovács és szűcs (403–403), 7 borbély-fodrász (460,7).

Mélykút (7919 lakos, ebből 7864 magyar): 18 férfiszabó (439,9), 16 takács (494,9), 13 kovács (609), 8–8 asztalos és bognár (989,8–989,8), 7–7 cipész és csizmadia (1131,3–1131,3), 4 borbély (1979,7).

Bácsszenttamás (11128 lakos, ebből 6527 szerb, 4515 magyar): 34 férfiszabó (327,3), 25 kőműves (445), 23 kovács (483,8), 19 asztalos (585,7), 14 bognár (794,8), 10 kötélgyártó (1112,8), 9–9 ács és csizmadia (1326,4–1326,4), 8–8 mészáros és szűcs (1391–1391), 6 takács (1854,6).

Mohol (9509 lakos, ebből 5710 német, 3619 szerb): 21 kovács (452,8), 15 cipész (633,9), 14 férfiszabó (679,2), 11 bognár (864,4), 10 szűcs (950,9), 8 asztalos (1188,6), 7–7 csizmadia és mészáros (1358,4–1358,4), 6 ács (1584,8), 4 borbély (2377).

Bácskeresztúr (5038 lakos, ebből 4845 rutén): 18 csizmadia (279,9), 14 férfiszabó (359,8), 10 kovács (503,8), 9 asztalos (559,7), 5-5 borbély és szűcs (1007,6–1007,6).

Gajdobra (3307 lakos, ebből 3186 magyar): 21 takács (157,5), 17 cipész (194,5), 15 férfiszabó (220,5), 13 ács (254,4), 12 asztalos (275,6), 11 kovács (300,6), 10 bognár (330,7), 6–6 borbély-fodrász és kötélgyártó (551,2–551,2), 5 kőműves (661,4).

Bukin (3089 lakos, ebből 2775 magyar): 27 kőműves (114,4), 20 bognár (154,4), 16 takács (193), 15 asztalos (205,9), 9–9 ács borbély-fodrász és cipész (343,2–343,2), 7 kovács (441,3), 5 férfiszabó (617,8).

Az egy iparosra jutó alacsony lakosságszám aligha tette lehetővé, hogy mindegyik iparos kizárólag a mesterségéből éljen meg. Talán ezekben az esetekben is arról az ismert jelenségről van szó, hogy az iparűzést a mezőgazdasági munkával együtt folytatták, rendszerint az előbbit az utóbbinak alárendelve.

A fentebb kiragadott példák azt is mutatják, hogy nem lehet pusztán etnikus okokra visszavezetni a vizsgált jelenséget. Még ha bizonyos esetekben jelenthet is egyfajta gyakorító tényezőt, ezzel még nem kapunk magyarázatot az alapvető miértre. Ahhoz, hogy megnyugtató válasszal lehessen szolgálni, még számtalan lokális adatra lenne szükség. A kutatást megnehezíti, hogy a helytörténeti irodalom látószöge nem mindig terjed ki a minket érdeklő kérdésekre. Éppen ezért e dolgozat sem tűzhetett ki céljául annál többet, mint hogy rámutasson a délvidéki kisipar országos viszonylatban is figyelemre méltó súlyára, s az egyes mesterségek elterjedtsége területi különbségeinek problémakörére felhívja a figyelmet. Elvégre a tudományt nemcsak a válaszok viszik előre, hanem a kérdések is.

IRODALOM

Bácskai Vera (1981): Gazdaságtörténet – kézművesipartörténet – céhtörténet. In: Nagybákay Péter szerk.: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1980. december 1-2. Veszprém, 5-10.

Csató Tamás: A belkereskedelem Magyarországon a 19-20. században. Bp.

Domonkos Ottó (1993): A Kisalföld népi építészetének mesterei (céhes) a 19. század végéig. In: Kisalföld népi építészete. Perger Gyula közreműködésével szerkesztette Cseri Miklós. Szentendre – Győr, 255-270.

Domonkos Ottó – Nagybákay Péter szerk. (1991): Kézművesség. Magyar Néprajz III. Bp.

Flórián Mária (2001): 2001 Magyar parasztviseletek. Bp.

Flórián Mária (2005): Szabók. In: Szulovszky János szerk.: A magyar kézművesipar története. Bp. 371-376.

Jekelfalussy József szerk. (1885): Magyarország háziipara az 1884. év elején. Bp.

Jekelfalussy József szerk. (1892): Magyarország iparosainak és kereskedőinek lak- és czímjegyzéke. Budapest

Kisbán Eszter (1997): Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván főszerk.: Életmód. (Magyar Néprajz IV.) Bp.,

Matlekovits Sándor (1911): Az ipar alakulása a capitalismus korszakában. Bp.

Mudrony Soma (1877): Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában. Bp.

Sugár Ignác (1901): A kisipar sorsa. Bp.

Szilágyi Miklós (1998): A pékek és a pékáru a 20. századi mezővárosokban. In: Kücsán József – Szende Katalin szerk.: "Isten áldja a tisztes ipart". Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, 424-438.

Szulovszky János (1996): Gömöri sonkolyosok és fazekasok a 19. század második felében. In: Tradíciók és modernitás. Közép- és Kelet-Európai perspektívák. Szerk.: Lipták Dorottya – Ring Éva. Bp., 1996. 81-108, 306, 325-326.

Szulovszky János (2000. a): A gazdasági címtárak forrásértéke. Statisztikai Szemle, 78. évf. 7. sz. 536-549.

Szulovszky János (2000. b): A társadalom realizált igényvilága a 19.század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból. In: Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szerk.: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya. Szentendre, 585-618.

Szulovszky János (2001): A borbély- és fodrászmesterség iránti igény területi eltérései. Magyarország és Horvát-Szlavónország a 19. század utolsó harmadában. In: Bali János – Jávor Kata szerk.: Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére. Bp., 337-358.

Szulovszky János (2005): A kézművesipar helyzetének változásai a céhek megszüntetésétől az államosítás küszöbéig (1872–1945). In: Szulovszky János szerk.: A magyar kézművesipar története. Bp. 243-285.

MELLÉKLETEK

1. melléklet. Az 57 kisipar és az összes foglakozás igényszintszorzata a megyékben

Megye	Nagy-táj	Az 57 kisipar igényszint-szorzata ($Igsz_k$)	Sor-rend	Foglal-kozások szá-ma	Összigény-szintszorzat ($Igsz_ö$)	Sor-rend	A kisipar súlya $Igsz_k/Igsz_ö$
Bács-	A	**15902,6**	**1.**	**252**	**22637,75**	1.	**70,25**
Tolna	D	14427,2	2.	157	17721,95	5.	81,41
Békés	A	13945,7	3.	175	18173,97	3.	76,73
Moson	D	13839,7	4.	122	18399,37	2.	75,22
Hajdú	A	13296,7	5.	210	17942,33	4.	74,11
Jász-	A	12636,2	6.	205	16085,1	7.	78,56
Pest-Pilis-	A	12002,8	7.	269	15895,27	8.	75,51
Brassó	E	11891,1	8.	209	17417,73	6.	68,27
Sopron	D	11735,1	9.	228	15277,42	9.	76,81
Fejér	D	10718	10.	181	14535,02	12.	73,74
Torontál	A	**10662,3**	**11.**	**197**	**14845,76**	**11.**	**71,82**
Komárom	D	10405,7	12.	168	14354,94	13.	72,49
Esztergom	D	10383,5	13.	142	15067,77	10.	68,91
Veszprém	D	10217	14.	190	13480,26	15.	75,79
Csongrád	A	9878,04	15.	239	13542,75	14.	72,94
Baranya	D	9748,94	16.	211	13225,54	16.	73,71
Csanád	A	9495,14	17.	141	12833,7	17.	73,99
Győr	D	8636,62	18.	207	12366,21	19.	69,84
Somogy	D	8454,83	19.	166	10841,16	23.	77,99
Túróc	F	8284,73	20.	92	11945,3	20.	69,36
Vas	D	8233,94	21.	207	10747,37	24.	76,61
Pozsony	F	8142,84	22.	287	12537,71	18.	64,95
Temes	A	**8122,62**	**23.**	**252**	**11311,98**	**21.**	**71,81**
Háromszék	E	7675,3	24.	126	10107,6	25.	75,94
Nyitra	F	7135,17	25.	217	11219,6	22.	63,60
Gömör és	F	7023,81	26.	146	9577,36	26.	73,34
Heves	F	6739,6	27.	186	9274,76	27.	72,67
Szabolcs	A	6279,05	28.	159	9006,79	30.	69,71
Hont	F	5955,97	29.	127	9054,9	29.	65,78
Bars	F	5813,86	30.	148	9093,12	28.	63,94
Zala	D	5626,47	31.	177	7697,92	35.	73,09
Nógrád	F	5513,16	32.	176	8002,55	33.	68,89
Szepes	F	5411,35	33.	171	8161,95	32.	66,30
Borsod	F	5287,02	34.	207	7876,36	34.	67,13
Nagy-	E	5167,34	35.	123	7079,37	36.	72,99
Liptó	F	4956,97	36.	122	8384,39	31.	59,12
Zólyom	F	4546,04	37.	157	6728,71	39.	67,56
Szeben	E	4415,11	38.	200	6786,52	38.	65,06
Szatmár	A	4309,2	39.	190	6108,09	41.	70,55
Csík	E	4039,57	40.	95	6471,31	40.	62,42

Abaúj-Torna	F	3904,61	41.	214	7073,52	37.	55,20
Arad	E	3863,29	42.	251	5861,99	43.	65,90
Udvarhely	E	3392,05	43.	111	5318,46	46.	63,78
Árva	A	3071,52	44.	98	5739,28	45.	53,52
Zemplén	F	2738,11	45.	173	5779,68	44.	47,37
Bihar	A	2634,13	46.	246	4443,34	50.	59,28
Maros-	E	2598,58	47.	166	3972,62	54.	65,41
Ugocsa	F	2485,41	48.	92	4711,51	48.	52,75
Trencsén	F	2354,25	49.	163	5974,61	42.	39,40
Bereg	F	2122,93	50.	147	4221,02	52.	50,29
Ung	F	2019,55	51.	148	4248,78	51.	47,53
Krassó-	E	2019,51	52.	170	3685,26	55.	54,80
Máramaros	F	1888,95	53.	156	4559,28	49.	41,43
Beszterce-	E	1732,45	54.	132	4137,91	53.	41,87
Szilágy	E	1630,49	55.	128	3061,49	58.	53,26
Alsó-Fehér	F	1624,17	56.	142	3197,38	57.	50,80
Kis-Küküllő	E	1579,63	57.	84	2866,1	60.	55,11
Kolozs	E	1425,28	58.	201	2872,73	59.	49,61
Torda-	E	1406,02	59.	108	2642,96	61.	53,20
Fogaras	E	1325,03	60.	109	3552,76	56.	37,30
Sáros	F	1131,45	61.	162	4839,25	47.	23,38
Szolnok-	E	913,28	62.	134	2332,36	62.	39,16
Hunyad	E	675,15	63.	144	1901,32	63.	35,51

2. melléklet. *A vizsgált kisiparok igényszintszorzata a Délvidéken és az országos átlag-adatok*

	Ács	Sor-rend	Arany- és ezüst-míves	Sor-rend	Asztalos	Sor-rend	Bádogos	Sor-rend	Bognár	Sor-rend	Borbély és fodrász	Sor-rend
Megyei átlag	343,83		0,99		530,70		13,82		345,46		67,30	
Felső harmad átlaga	766,23		2,61		1007,89		34,49		748,67		195,97	
Középső harmad átl.	194,92		0,30		431,14		5,15		226,00		4,70	
Alsó harmad átlaga	70,33		0,09		153,07		1,83		61,72		1,24	
Bács-Bodrog	669,89	13.	6,08	3.	1581,21	2.	79,40	2.	1221,89	2.	820,67	2.
Temes	226,27	27.	2,22	9.	736,15	21.	39,52	6.	1038,91	3.	637,38	3.
Torontál	285,29	23.	2,65	7.	1093,48	7.	48,05	4.	1443,68	1.	1194,42	1.
	Cipész	**Sor-rend**	**Cukrász**	**Sor-rend**	**Cserép-fedő**	**Sor-rend**	**Csizma-dia**	**Sor-rend**	**Ékszer-rész**	**Sor-rend**	**Építőmes-ter és vállal-kozó**	**Sor-rend**
Megyei átlag	960,6		1,77		1,36		964,62		0,14		7,04	
Felső harmad átl.	1640,3		4,67		3,97		1910,71		0,38		18,63	
Középső harmad átl.	900,9		0,51		0,10		768,43		0,04		1,90	
Alsó harmad átlaga	340,5		0,16				195,11				0,60	
Bács-Bodrog	1760,38	6.	6,89	6.	2,48	12.	668,23	34.	0,72	3.	9,99	9.
Temes	1427,47	12.	2,71	10.	0,72	17.	103,43	56.	0,21	12.	5,60	12.
Torontál	1572,11	10.	3,77	8.	0,27	23.	383,90	44.	0,07	24.	2,14	28.
	Eszter-gályos	**Sor-rend**	**Fazekas**	**Sor-rend**	**Fény-képész**	**Sor-rend**	**Férfi-szabó**	**Sor-rend**	**Fésűs**	**Sor-rend**	**Gép- és műlakatos**	**Sor-rend**
Megyei átlag	5,99		24,86		1,89		589,9		1,06		8,52	
Felső harmad átl.	16,48		58,02		0,23		1242,8		2,78		23,23	
Középső harmad átl.	1,34		11,84		0,06		138,6		0,32		2,07	
Alsó harmad átlaga	0,14		4,73		0,72		37,01		0,07		0,25	
Bács-Bodrog	76,92	1.	80,54	3.	2,23	6.	2105,83	1.	17,58	1.	76,48	1.
Temes	6,82	12.	14,94	25.	1,15	9.	507,86	28.	5,07	4.	3,61	23.
Torontál	8,15	10.	11,45	31.	0,31	26.	820,05	22.	5,71	3.	12,94	9.
	Gépész	**Sor-rend**	**Gép-kovács**	**Sor-rend**	**Gomb-kötő és paszo-mányos**	**Sor-rend**	**Hentes**	**Sor-rend**	**Kádár**	**Sor-rend**	**Kalapos**	**Sor-rend**
Megyei átlag	2,40		2,93		0,22		37,50		77,75		17,22	
Felső harmad átl.	6,98		8,49		0,59		103,67		179,8		44,36	
Középső harmad átl.	0,22		0,32		0,08		7,84		42,95		5,88	
Alsó harmad átlaga	0,01						1,06		10,47		1,41	
Bács-Bodrog	2,11	12.	1,61	21.	0,87	4.	64,14	10.	289,60	4.	122,30	2.
Temes	2,13	11.	0,16	32.	0,15	25.	34,48	13.	119,38	14.	20,01	14.
Torontál	0,31	27.	0,07	37.	0,16	24.	29,59	18.	96,30	20.	34,17	9.
	Kárpi-tos és díszítő	**Sor-rend**	**Kefekötő**	**Sor-rend**	**Kékfestő**	**Sor-rend**	**Kelme- és ru-hafestő**	**Sor-rend**	**Kémény-seprő**	**Sor-rend**	**Késműves**	**Sor-rend**
Megyei átlag	2,06		0,64		2,3		1,57		4,54		1,180	
Felső harmad átlaga	4,98		1,73		6,91		4,26		11,7		3,450	
Középső harmad átl.	0,95		0,18		0,27		0,38		1,44		0,080	
Alsó harmad átlaga	0,25		0,02				0,07		0,49		0,004	
Bács-Bodrog	11,79	2.	8,06	1.	3,80	8.	15,69	1.	15,55	5.	11,980	2.
Temes	2,22	17.	0,68	10.	0,66	21.	5,17	8.	4,43	15.	0,080	31.
Torontál	2,33	16.	0,81	9.	1,74	11.	7,27	4.	10,76	8.	0,220	21.

	Kocsi-gyártó	Sor-rend	Kovács	Sor-rend	Kőfaragó és kőmetsző	Sor-rend	Kőmíves	Sor-rend	Könyv-kötő	Sor-rend	Köszörűs	Sor-rend
Megyei átlag	0,440		1083,50		5,01		320,20		2,29		0,32	
Felső harmad átlaga	1,180		1756,10		12,89		717,60		4,91		0,89	
Középső harmad átl.	0,150		1103,60		1,87		197,78		1,38		0,07	
Alsó harmad átlaga	0,006		390,70		0,35		45,29		0,58			
Bács-Bodrog	0,740	11.	1809,78	8.	1,16	40.	1144,02	4.	4,50	9.	0,74	7.
Temes	0,040	41.	2000,15	3.	0,80	47.	414,15	18.	1,85	21.	0,57	8.
Torontál	0,020	47.	2012,28	2.	0,12	55.	531,75	11.	1,37	31.	0,16	21.
	Kötél-gyártó	**Sor-rend**	**Kövező**	**Sor-rend**	**Lakatos**	**Sor-rend**	**Látsze-rész**	**Sor-rend**	**Mázoló**	**Sor-rend**	**Mészáros**	**Sor-rend**
Megyei átlag	19,6		0,151		47,01		0,048		0,33		301,60	
Felső harmad átl.	53,99		0,400		112,50		0,140		0,93		517,20	
Középső harmad átl.	3,91		0,050		23,60		0,003		0,07		265,83	
Alsó harmad átlaga	0,81		0,002		4,90		0				121,87	
Bács-Bodrog	420,62	1.	0,290	8.	241,42	3.	0,650	2.	1,82	4.	580,44	5.
Temes	28,46	10.	0,570	6.	45,86	19.	0,020	22.	0,55	10.	246,57	34.
Torontál	94,34	2.	0,020	42.	46,54	18.	0,010	26.	0,23	19.	355,31	22.
	Mézes-kalácsos	**Sor-rend**	**Női szabó**	**Sor-rend**	**Nyerges**	**Sor-rend**	**Órás**	**Sor-rend**	**Pék**	**Sor-rend**	**Rézmíves**	**Sor-rend**
Megyei átlag	2,91		6,86		3,99		6,28		49,97		1,14	
Felső harmad átl.	7,28		15,27		10,24		14,49		122,90		2,73	
Középső harmad átl.	1,19		4,10		1,45		3,28		21,90		0,55	
Alsó harmad átlaga	0,26		1,20		0,27		1,05		5,10		0,14	
Bács-Bodrog	20,47	1.	29,15	3.	3,62	21.	15,63	8.	144,10	5.	2,16	10.
Temes	12,27	4.	5,75	24.	4,60	18.	5,07	19.	63,09	12.	1,54	14.
Torontál	16,40	3.	12,04	11.	4,72	17.	4,36	23.	40,71	20.	0,33	40.
	Réz-öntő	**Sor-rend**	**Szappa-nos és gyertya-mártó**	**Sor-rend**	**Szíj-gyártó**	**Sor-rend**	**Szoba-festő**	**Sor-rend**	**Szűcs**	**Sor-rend**	**Szűrszabó és gubás**	**Sor-rend**
Megyei átlag	0,200		1,34		18,73		5,78		84,6		8,15	
Felső harmad átl.	0,560		3,32		45,81		14,82		199,88		23,15	
Középső harmad átl.	0,036		0,53		8,29		1,90		46,56		1,21	
Alsó harmad átlaga	0,002		0,15		2,09		0,61		7,33		0,09	
Bács-Bodrog	0,250	11.	14,52	1.	83,74	5.	15,22	7.	465,35	1.	17,06	7.
Temes	0,020	41.	2,03	12.	19,64	16.	5,53	11.	194,18	8.	17,98	6.
Torontál	0,220	14.	4,13	4.	55,44	6.	7,01	10.	238,27	6.	16,21	8.
	Takács	**Sor-rend**	**Tímár**	**Sor-rend**	**Üveges**	**Sor-rend**						
Megyei átlag	266,86		18,67		2,55							
Felső harmad átl.	771,68		44,22		6,76							
Középső harmad átl.	27,99		9,99		0,76							
Alsó harmad átlaga	0,89		1,79		0,13							
Bács-Bodrog	1121,77	5.	14,52	26.	13,98	2.						
Temes	66,49	24.	29,09	14.	6,16	9.						
Torontál	116,47	19.	24,60	16.	7,08	7.						

3. melléklet. Délvidék kistérségeinek 57 kisipar iránti igényszintszorzata

Megye	Kistérség	Igényszintszorzat
Bács-Bodrog	kúlai	28167,34
Bács-Bodrog	németpalánkai	26372,92
Bács-Bodrog	hódsági	23071,59
Bács-Bodrog	apatini	18411,59
Bács-Bodrog	bajai	17404,46
Bács-Bodrog	zombori	17376,50
Bács-Bodrog	ujvidéki	16414,61
Bács-Bodrog	zentai	15984,72
Bács-Bodrog	óbecsei	14887,63
Bács-Bodrog	bácsalmási	12425,35
Bács-Bodrog	zsablyai	12365,30
Bács-Bodrog	topolyai	11369,72
Bács-Bodrog	titeli	10874,93
Bács-Bodrog kistérségi átlaga:	*17317,44*	
Torontál	perjámosi	19201,56
Torontál	zsombolyai	17659,45
Torontál	nagyszentmiklósi	16851,74
Torontál	pancsovai	12562,10
Torontál	csenei	12440,00
Torontál	nagykikindai	11538,99
Torontál	törökbecsei	10295,71
Torontál	párdányi	9935,17
Torontál	módosi	9726,03
Torontál	nagybecskereki	9637,86
Torontál	antalfalvai	9488,75
Torontál	bánlaki	9441,92
Torontál	törökkanizsai	7021,31
Torontál	alibunári	6723,69
Torontál kistérségi átlaga:	*11751,17*	
Temes	új-aradi	13543,47
Temes	központi	12225,12
Temes	vingai	11648,76
Temes	kubini	10270,44
Temes	dettai	10120,88
Temes	csákovári	10113,87
Temes	verseczi	8189,52
Temes	fehértemplomi	8112,18
Temes	lippai	6676,56
Temes	buziási	3939,53
Temes	rékási	3639,95
Temes kistérségi átlaga:	*8952,75*	
Délvidék kistérségi átlaga:	12792,93	
Országos kistérségi átlag:	6797,82	

ZSIGMOND GÁBOR

A hajózás szerepe és jelentősége a dél-alföldi régió és a Délvidék interregionális kapcsolatainak alakításában

Magyarország földrajzi fekvéséből adódóan jelentős átmenő áruforgalmat bonyolít le. Ha a páneurópai közlekedési folyósokra vetünk egy pillantást, akkor látható, hogy a Németországtól a Fekete- és Égei-tengerig vezető IV. folyosó, az adriai kikötőket a kelet-európai térséggel összekötő V., a Balkánt behálózó X., valamint ez utóbbinak részét képező, Magyarországot Szeged térségében elhagyó, és a görög, török kikötőkhöz futó X/B. folyosó, illetve maga a Duna, - mint a korridor-rendszer VII. folyosója - komoly lehetőségeket tartogat Magyarország és a fejlődő dél-alföldi és délvidéki régió számára is.

A nemzetközi jelentőségű, tíz országot érintő, Budapest alatt VI. c osztályba tartozó folyam, az említett korridorok közül az egyetlen természetes közlekedési folyosó, mely évszázadok óta régiókat összekötő gazdaságilag meghatározó kereskedelmi útvonal is egyben.[1] A Duna szerepe a délszláv válság rendeződésének, és az 1992-ben elkészült RMD (Rajna-Majna-Duna)-csatornának köszönhetően napjainkban újra megnövekedni látszik. A folyosóhoz hozzátartozik még a Duna-Száva és a Duna-Tisza csatorna is, tovább bővítve a bekapcsolható térségek számát. A VII. páneurópai folyosó nem kevesebb, mint 44 belföldi és tengeri kikötőt érint. A szóban forgó területeknek három tengerhez van kijárata: az RMD-csatorna átadásával az Északi-, és a Fekete-tengerhez, valamint vasúti összeköttetés révén az Adriai-tengerhez. A Dél-alföld és a Délvidék terményei az utóbbi másfél évszázadban rendszeresen megfordultak az említett tengerek kikötőiben.

A Dél-Alföld jelenleg az Európai Unió és Magyarország peremén, „perifériáján" helyezkedik el, ugyanakkor történeti példákkal is igazolható, hogy a térségnek jogos reményei lehetnek arra, hogy mind az Unió, mind Magyarország Balkán felé nyíló kapuja legyen. Fodor Ferenc, Balkán-kutató 1917-ben írta, hogy *„hazánk hajóforgalmának, illetve víziútjainak centruma az ország déli felében van"*[2]. A mindig költséges vasúti és közúti összeköttetések megteremtése, a határokon történő átjárhatóság javításának szükségességei mellett a hajózásban rejlő lehetőségek megvizsgálása nem maradhat el a történeti előzmények áttekintésének következtében.

[1] A nemzetközi jelentőségű vízi utakon az év 66%-ában, azaz 240 napján 2,5 m merülést kell biztosítani. A VI. osztályú utakon a kétirányú közlekedéshez min. 120 m széles hajóútnak kell lennie. A VI. c. besorolású víziutakon a kétirányú közlekedéshez legalább 120 méter széles hajóutat kell biztosítani.

[2] Fodor Ferenc: A Délvidék és a Balkán közlekedési kapcsolata. s.l. 1917. p. 7.

A természet által megépített folyamoknak, folyóknak és a korábban itt élt emberek szorgalmából megépült csatornáknak köszönhetően a térség gazdasági interregionális kapcsolatai már a korai évszázadoktól fogva viszonylag élénknek tekinthetők. A nemzetközi forgalomban első helyen szereplő Duna folyam mellett a Tisza és hozzá kapcsolódóan a Körösök, Maros völgye évszázados kapcsolatokat teremtett a balkáni és erdélyi területekkel. Mindemellett, későbbiekben a vasúti fejlesztések és a Vaskapu-szabályozása révén a térség mezőgazdasági terményei előtt megnyíltak a gyors és megbízható útvonalak a tengerekhez. A csatornaépítéseknek, a Széchenyi által is szorgalmazott al-dunai szabályozási munkáknak, a gőzhajózás elterjedésének, valamint az Alföld-fiumei vasút kiépítésének révén az alföldi és délvidéki áruk új és nagy kiterjedésű piacokra juthattak el. Ezek az építkezések, fejlesztések zömmel a 19. század során valósultak meg. Korábban, különösen a vasút korszaka előtt, a városok, térségek és régiók összekötő ereje a hajózás volt.

A terület víziúthálózata, vízrajza révén a halászat mellett kezdetben a tutajozásnak, majd a hajózásnak köszönhetően egyre nagyobb térségek és régiók közeledtek egymáshoz. A Tisza és a vízgyűjtő területébe tartozó folyók (Szamos, Körösök, Maros, Küküllő, Temes) és a Dunába torkolló folyók viszonylag sűrű hálózata már évszázadokkal ezelőtt lehetővé tette az egyes területek közötti rendszeres kapcsolatok kialakítását. Az erdélyi só- és faanyagszállítás már a középkorban az itteni városok és lakóinak vagyonosodását, illetve megélhetését biztosította. A folyók közül a Maros a legkézenfekvőbb és sokáig az egyedüli kapcsolatot jelentette a gyergyói területek, a sókitermelő helyek és a Bánát között. A biztonságos vízi közlekedést azonban sziklák, malomgátak, zátonyok nehezítették meg. A Maros völgyében számos helységben deszkát vágtak, faanyagot dolgoztak fel, sószállító hajókat építettek (Marosporta, Toplica stb.). Az erdélyi hegyekből tutajon úsztatták az építőfát Szászrégenbe és onnan tovább a Maroson Bánátba. A bánáti tutajosok ugyanakkor Marosvásárhelyen, Szászrégenben vásárolták az erdélyi faanyagból épített tutajaikat, és az építkezésekhez szükséges követ.[3] Vagyis a forgalom kétirányú volt. A Maros völgyében rendszeres szállítási tételt képezett az a jelentős mennyiségű só, amit Arad, Szeged felé hajóztak le.[4] Emellett a Tiszán Máramarosból is szállították a sót a szolnoki, vagy a szegedi sóházakig. A Szerémségben szüretelt borok Kőszentmártonig szekéren, onnan a Dunán és a Tiszán lóvontatású hajóval érkeztek a Felső-Tisza vidékére, Tokajba vagy Bécsen át Regensburgig, és újra szekérre rakva akár lengyel kikötőig, Gdanskig is eljutottak. Tudva levő, hogy a szegedieknek már a középkorban szőleik is voltak a Fruska Gorán.

[3] Az egyszerűbb tutajokat a folyókon leúsztatva, a végállomáson szétszedték és faanyagként értékesítették.

[4] Leírás - Erdély folyóiról, úgymint a Maros, az Olt, a Szamos, az Aranyos, a Székelyo, a Sebes vagy Dragán, a größere Kukel, a Czibin, azután a Czedt és a Mühlbach. Székely Nemzeti Múzeum - Délkeleti Intézet: http://www.cosys.ro/siculica/page3.html

Változást a törökök megjelenése hozott. A kisebb települések teljes elnéptelenedését is jelentő török Hódoltság idején a városok szerepe nőtt meg. Zimony, Újvidék, Temesvár fontos színtereivé váltak a török-magyar árucserének. *„Ezen helyekre szokták szállítani a török alattvalók a jó szemendriai bort, sok gyapotot és az albániai gyapjút, rizskását, mazsolaszőlőt, pálmagyümölcsöt, törökkávét, mikért gabnát, fát, szénát s némi gyár és kézműveket szállítanak vissza, kivált pedig Belgrádba. A gyár- és kézművek azonban Bécsből szállittatnak nagyobb mennyiségben Törökországba,…”* [5]– írja a tudós Horváth Mihály.

A térség nemzetközi kapcsolatokban való szerepének és helyének felismeréséről tanúskodik gróf Teleki Domokos, Teleki Sámuel kancellár fia. 1796-ban, Bécsben megjelent úti leírásában Zimony kapcsán jegyezte le a következőket: *„A Zemlin lakosai rácok és németek, zsidók, örmények, görögök és más gyülevészség. A kereskedésből élnek, különösön pedig Belgrádnak szükségire gondoskodnak, és gyakran igen nagy hasznot látnak a belgrádiak nagy szükségekben. Ez a hely a maga nagy kereskedéséről méltán megjegyezhető, s tekintetet érdemel. Ugyanis mintegy középpontban fekszik Bécs és Konstancinápoly között, és mindennek, ami ide vagy oda megyen, itt kell általvitetni. Azért is minden Német- és Magyarországból, másfelől pedig Törökországból jövő áruknak és portékáknak fő letevő helye (depozitóriuma), melyeknek letételére sok magazinumjaik (raktár – Zs. G.) vagynak mind az itt, mind a távol lakó kereskedőknek.”* [6]

A Dél-Alföld és a Délvidék városai a közép-európai és a dél-európai területek közötti kereskedelem „metszéspontjában” jelentős átmenő forgalmat tudtak lebonyolítani az évszázadok során. Horvátország, Törökország, Bécs és Konstantinápoly, a Tisza és a Duna, a Temes és a Maros találkozóhelyén a gabonakereskedelem és a hajózás jelentős központjai alakultak ki. Nem véletlen, hogy a török időket követően már az 1718. évi pozsareváci béke is kitért a dunai kereskedés feltételeinek, biztonságának javítására.

A török háborúkat követő betelepítések idején, a déli területeken megindult újjáépítéshez meglehetősen nagy szükség volt az erdélyi építőanyagok ideszállítására. A fa leúsztatására ekkor már alkalmas volt a 39 kilométer hosszú, és három várost - Gyulát, Békéscsabát és Békést érintő - Élővíz-csatorna is, mely a térséget a Körösökkel és így a fakitermelő erdélyi területekkel kapcsolta össze. A víziúthálózat mesterséges fejlesztése tovább javította a helyi és távolsági közlekedési viszonyokat. Nagybecskereken a várost átszelő Béga-csatorna hídját vélhetően szándékosan úgy építették meg, hogy alatta a hajók is elférjenek. Teleki a kis csatorna komolyabb jelentőségét taglalja, miszerint *„a kanálisban*

[5] Horváth Mihály: Az ipar és kereskedés története magyarországban. A három utolsó század alatt. Buda, 1840. (reprint kiadás: 1984., Bp.). p. 183-184.

[6] Kempelen Farkas Digitális Tankönyvtár (továbbiakban: KFDT) Gróf Teleki Domokos: Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt. 1796. Bécs. (továbbiakban: Teleki 1796) http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b92/ch01s04s09.html (szerk.: Tamás Zsuzsanna)

az ember sok hajót lát, minthogy minden produktumok, amelyek a Banátus belső részeiről kivitetnek, ezen a vízen vitetnek ki, melyből azután a Tiszára és innen a Dunára jönnek."[7] Azonban az 1754-ben elkészült Béga-csatorna már a következő évszázadra elveszítette jelentőségét. Képessy József, m. kir. mérnök 1873-ban megdöbbentő elhanyagoltságról és a mielőbbi teljes felújítás szükségéről ír. Képessy a csatorna korszerűsítésének műszaki tervét és a hozzá kapcsolódó pénzügyi kalkulációt is elvégezte. Szükségesnek vélte, hogy a kis mélységű, így hajózásra alkalmatlanná vált csatornát a gazdasági vérkeringésbe bekapcsolja, mivel − mint írja − ha az új csatorna elkészül, a terület *„62,5 négyzetmérföld termelési exportjának utat tör a nemzetközi kereskedelem keretében."*[8] Ennek lehetőségét azzal indokolja, hogy a kanális *„50.000 f.öl hosszában Bánát szivét ketté vágja, mely vonal mentében a szó szoros értelmében semmi néven nevezendő közlekedési út nincs."*[9] A tervet nem valósították meg, pedig az Erdély felől érkező építőanyagok kereskedelmében a víziutak még ekkor is nagy jelentőséggel bírtak. *„Temesvár Gyárvárosa felett egy elkülönitett zsilip és fausztató csatornán uszik le a fa a raktárakba, mely raktárakból 4 külön csatornán a víz visszafolyik – illetőleg egyesül a Bégával. A fausztatás rendesen nagyobb víz idényben május végétől július elejéig mintegy 6 heti tartamot vesz igénybe, - mely idő alatt mintegy 30.000 öl fa uszik le a temesvári faraktárakba."* - olvashatjuk 1873-ból.[10]

A Béga kanálisa mellett a kereskedelem szempontjából fontosabb létesítmény volt a Ferenc-csatorna. Kiss József és testvéröccse, Kiss Gábor vízépítő mérnökök a Duna és a Tisza közötti szintkülönbséget felismerve tervezték meg a később többször is módosított Ferenc-csatornát. Kiss Gábor egy Duna–Dráva–Száva–Kulpa-csatorna tervét is megálmodta, ez azonban nem valósult meg. A Ferenc-csatorna a hosszúra nyúlt munkálatok után végül 1802-re lett kész. Gróf Teleki Domokos még csak az előkészületeket látva a következőket írta a csatorna várható hasznáról: *„Mely sokat nyerjen a kereskedés ezen kanális által, azt bővön eléadni nem szükség. Tudni kell csak azt, hogy a Bánátus és az egynehány azzal határos vármegyék Croatiának, Slavoniának, Olaszországnak és több idegen földeknek gabonásházai, ahová az öszvejövést, mely most sem kicsiny, semmi inkább nem nevelheti, mint az útnak könnyebbsége, rövidsége és a költségeknek kevesítése, mely célok a kanális által mind elérettetnek."*[11] A Pest felé irányuló gabonaszállítmányok a csatornának köszönhetően mintegy 200 kilométerrel rövidebb úton érhettek célba. A csatorna modernizálására 1856-ban készült el a bezdáni hajózsilip és a Bezdán-Monostorszeg közötti szakasz. Az

[7] KFDT. Teleki 1796. http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b92/ch01s04s09.html
[8] Képessy József: Javaslat a Bánát közbenső vízhálózatának szabályozásáról. (továbbiakban: Képessy) Temesvár. 1873. p. 91.
[9] U.ott
[10] Képessy: p. 95.
[11] KFDT. Teleki 1796. http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b92/ch01s04s09.html

1870-es években a bajai születésű Türr István altábornagy a kanális teljes megújítását, valamint bővítését megtervezte.[12]

A 18-19. század során a nagyobb országrészek közti, így Magyarország belső vidékei és Ausztria, valamint az Erdély és Horvátország közötti útvonalak szerepe is újra felértékelődött. A Duna, a Tisza, a Maros, a Száva és a Kulpa kikötői, Szolnok, Szeged, valamint Sziszek és Károlyváros egyre jelentősebb mértékben kapcsolódhattak be a gazdasági vérkeringésbe, az alföldi és a bánsági gabona elszállításába. A reformkor országgyűlésein, vitáin a közlekedés fejlesztése, a dunai, tiszai hajózás biztonságának javítása, a gőzhajózás és a vasút kérdése is hangot kapott.[13] A magyar hajóépítés is fejlődésnek indult, ami további hátteret adott a folyami áruszállítás fellendülésének.[14] Ekkoriban jár be látványos fejlődési ívet a balkáni kereskedelem is.[15] A reformkori „vasútvitával" összefüggésben előtérbe került az adriai Fiume kikötőjének kérdése is. Kossuth Lajos 1846-ban az Iparegylet lapjában, a Hetilapban írta le a később szállóigévé vált mondatot: „Tengerre magyar!". Ez akkor természetesen az általa szorgalmazott vasútfejlesztési koncepció, semmint a magyar tengerhajózás mellett hangzott hatásos kinyilatkoztatásul. Ugyanakkor ki kell térnünk arra, hogy a fiumei kikötő már ekkoriban használt tengeri kijárata volt a bánsági gabonának.

A tengeri kapcsolatok gazdasági jelentősége már a 16-18. században sem volt elhanyagolható. A szarvasmarha-kivitel rendszeres célállomása volt Bakar, Fiume, Trieszt és Velence. 1719-ben a Habsburg Birodalom két tengeri kikötőjének, Triesztnek és Fiumének VI. (III.) Károly szabadkikötői kiváltságokat adott, hogy a két város a nemzetközi kereskedelembe az eddigieknél előnyösebben tudjon betagozódni.[16] 1728-ban megépült a Laibach – Fiume út, melynek révén lehetővé vált a bánsági gabona Száván, majd szárazföldi úton történő

[12] Kiss Gábor mellett Türr Istvánnak is volt elképzelése a Száva, Kulpa folyók szabályozására, és egy Vukovár-samaci csatorna megépítésére. Megemlítjük, hogy nevéhez köthető a Ferenc József-csatorna megépítése is. Mivel ez azonban a hajózásban nem játszott szerepet, részletesebben nem térünk rá ki. A bánáti hajózható csatornákról bővebben: Nikita Andrejev: *Izgradnja i eksploatacija starih plovnih kanala u Backoj*. Novi Sad, 2002.

[13] Itt teszünk rövid utalást az „első vasúttörvényként" is emlegetett 1836:XXV. tc.-re, mely kimondta, hogy: „Minden olly magányos személyek, vagy társasági egyesületek, mellyek" többek között „Pestről a magyar tengeri rév partokig", valamint „Sziszektől a magyar tengeri révpartokig, az Ország kereskedésének előmenetelét eszközlő víz-csatornák, vas-utak, és ezekhez szükséges hidaknak, még pedig akár a feljebb kijelelt két végpontok közötti vonalnak egész kiterjedésében általánosan, akár pedig csak bizonyos részben, saját költségeiken leendő megkészítését vállalják magokra, a jelen Törvény által engedett kedvezéseket használhatják, és ennek oltalma alatt egyedül ezek állandanak."

[14] Csak utalunk Bernhard Antal „kísérleteire", gróf Széchenyi István munkáira, és a Duna-gőzhajózási Társaság óbudai hajógyárára, mely a reformkori Magyarország legnagyobb ipari üzeme volt.

[15] Traian Stioianovich: The Conquering Balkan Orthodox Merchant. In: Journal of Economic History. 1960/2. pp. 234-313. http://links.jstor.org/sici?sici=0022-0507(196006)20%3A2%3C234%3ATCBOM%3E2.0.CO%3B2-R

[16] Korábban Velence, majd a világkereskedelem fontosabb útvonalainak átrendeződése nem kedvezett a két adriai kikötőváros fejlődésének.

elszállítása a tengerig.[17] A Quarnero védett öblében fekvő Fiumét Mária Terézia rendeletileg Magyarországhoz csatolta, majd az 1807:IV. törvénycikkel a város jogi helyzete a magyar törvénytárba is bekerült. A Száván megjelenő gabonaszállító hajók látványa ekkor már nem volt szokatlan. A hajókon felvontatott árukat szárazföldi utakon vitték tovább a tengerhez; Trieszt felé a Károly út, Fiume felé a Lujza út, Károlyváros és Zengg között a József út, valamint Porto Ré kikötőjébe a Karolina út épült ki az idők során. A vízen, majd szekereken szállított termékeket azonban csak bizonytalan szállítási határidők és változó költségek mellett tudták eljuttatni célállomásukhoz, mely leggyakrabban Olaszország volt.

A bánsági gabona Fiumébe szállítását elsők között felismerve Andrija Ludovik Admić kereskedő a kikötővárosba vezető utak, a kikötői mólók fejlesztése ügyében jelentős gyakorlati és elméleti tevékenységet fejtett ki. Admić Fiume város és kerületének követeként a pozsonyi országgyűlésen is felszólalt. A 19. század első felének politikai viszonyai (napóleoni háborúk, Illyr Tartomány alakítása, vámügyi intézkedések, az 1848-as események) azonban nem kedveztek a fiumei forgalomnak, és közvetve a bánsági gabona ideszállításának sem. A „corpus separatum" kikötőjébe érkező hajók időnként orosz gabonát hoztak, így versenyt teremtettek a bánsági gabonának. Ugyanakkor a bácska-bánáti és alföldi áruk sokszor nem is a „magyar kikötőbe", hanem Triesztbe kerültek. Fiume vetélytársa, az isztriai Trieszt ugyanis már 1832-től, az Osztrák Lloyd társaság megalakulása óta részt vett a tengeri gőzhajózásban. Így az áruk továbbszállítását pontosabban, megbízhatóbban tudta teljesíteni. Trieszt rendszeres felvevője volt a magyar gabonának, dohányáruknak, az alföldi szarvasmarhának is.

A két tengeri kikötő komoly versenyének egyik legérzékelhetőbb pontját jelentették a vasúti tarifák.[18] Míg például 1880-ban 100 kilogramm gabona után a Budapest-Trieszt közötti, 619 kilométeres vasútvonalon 169,6 koronát kellett fizetni, addig a Budapestről Zákányon át Fiumébe tartó 583 kilométeres vasútvonalon 181,5 koronát.[19] A trieszti Lloyd ráadásul korábban a fekete-tengeri

[17] Gráfik Imre: Hajózás és gabonakereskedelem. „Gabonakonjunktúra vizen". Pécs, 2004. p. 44.; ill. Gergely András: Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban – A fiumei vasút. Bp., 1982.

[18] A probléma természetesen korábbi gyökerű, ugyanis már az 1848-49-es forradalom és szabadságharc leverését követően az osztrák kormányzat komoly erőfeszítéseket tett arra, hogy az Gyulafehérvár-Arad-Szabadka-Nagykanizsa-Trieszt vonal teljesen kiépüljön. A Karl Ludwig von Bruck báró nevével emlegetett vasúthálózati koncepció kiemelten kezelte Trieszt ügyét. Bruck bárónak ugyanis komoly kapcsolatai voltak az isztriai kikötővárossal. Bruck báró a brit és francia mintára 1832-ben alakult trieszti Osztrák Lloyd tengeri gőzhajózási társaság első vezérigazgatója, majd 1850-ben az osztrák tengerészeti közigazgatás alapjának, a trieszti Központi Tengerészeti Hatóságnak a megalapítója volt.

[19] Adatok Fiume kereskedelmi állapotáról. A községi tanácsa és a kereskedelmi kamara emlékirata. Fiume, 1880. p. 28-31.

orosz kikötők felé terjesztette ki üzleti kapcsolatait.[20] Az *Odessza* kikötőjéből a Monarchia piacára szállított olcsó keleti gabona óriási konkurenciát támasztott a bánsági búzának. A képviselőházi vitákat is megjárt ügyön segített valamelyest a fiumei *Adria Steamship Company* (későbbi nevén Adria Magyar Tengerhajózási Rt.) 1880-ban történő megalakítása. Az angol mintára létrejött társaság az első évben már mintegy 812.829 métermázsa árut szállított el.[21] Fiume összes tengeri kivitele ekkor 2,2 millió métermázsa volt.[22] Ebből a lisztkivitel mértéke valamivel meghaladta a 0,5 millió métermázsát, amiből 0,4 milliót az Adria hajói szállítottak el.[23] A fiumei búzakivitel ugyanekkor alig 12.443 métermázsát tett ki, 1887-ben pedig − a lisztkivitel jelentős csökkenése mellett − valamivel meghaladta a 62 ezer métermázsát.[24] Ez utóbbi időben már működtek az Adria Rt. brazíliai járatai is, melyeken elsősorban gabonát és lisztet szállítottak Dél-Amerikába, ahol a magyar részvénytársaságnak már saját ügynöksége is volt Rio de Janeiróban.[25] A tengerhajózás a német kereskedelmi politika ellenében, Baross Gábor „vasminiszter" hathatós támogatásával a nyolcvanas-kilencvenes években sikeresen elindult.

Fontos röviden kitérnünk arra is, hogy a fiumei liszt- és búzakereskedelem javulásában a bánsági gabona és a Budapesten őrölt liszt ideszállításának javítása is szerepet játszott. Ugyanis míg korábban Törökbecséről 60-180 napig tartott a bácska-bánáti gabona elszállítása a tengerpartig, addig Odessza kikötőjéből mindössze 20-60 nap alatt, ráadásul olcsóbb, tengeri úton érkezett a búza Fiumébe. Ezen segíthetett volna a vasút megépítése a tengerig, hiszen miközben a 19. század közepén is még egy pozsonyi mérő elszállítása a Bánságból Fiumébe 1 ft. 12 kr.-ba és 30 napba került, addig úgy tervezték, hogy a vasúti szállítás alig 20 kr.-t és 9 napot vesz majd igénybe.[26] A Száva és a Kulpa folyók rendszeres kotrásának költségei mellett a szárazföldi szállítás önmagában is drága volt. Végül a gőzkorszak beköszönése lendített nagyot a régiók közötti gyorsabb és megbízhatóbb árucserében. A Dunán már 1830-tól megjelentek a Duna-gőzhajózási társaság rendszeres járatai. A negyvenes években a Száván, a

[20] Bővebben: Kemény Ödön: A tengeri kereskedelem, Fiume, 1906; Az Osztrák-Magyar Lloyd gőzhajózási társasága keletkezésétől napjainkig (1836-1886). Trieszt, 1886; Különvélemények a vámszerződés, a vámtarifa s a Lloyd-szerződés tárgyában. A képviselőházhoz beadták: B. Simonyi Lajos, Lukács Béla, Mudrony Soma. Bp., 1878.; Az osztrák-magyar Lloyd helyzete. Bp., 1889.; Der Österreichische Lloyd und sein Verkehsgebiet. Wien-Brünn-Leipzig, 1901;

[21] Gonda Béla: Közgazdaságunk 1880-ban. (továbbiakban: Gonda) 1881. Bp., p. 94.

[22] Fiume tengeri kereskedelmi áruforgalma az utolsó 30 évben (1855-1885). 1885. Fiume,

[23] Gonda: i.m.: p. 94.

[24] Nemzetközi búza- és lisztforgalom az 1880-1895. években. (összeáll.: a Földmívelésügyi Magyar Kir. Ministerium Mezőgazdasági Statisztikai Ügyosztálya) Bp., 1897. p. 8-9.

[25] Adria Magyar Tengerhajózási Részvény-társaság. Üzleti jelentés, üzleteredmény-számla és zármérleg az 1887-iki üzletévre. p. 5. Bp., 1887; illetve Magyar tengerészeti évkönyv az 1891. évre. I. kötet. Fiume. 1891. p. 132-141.

[26] Belitzky János: A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Bp., 1932. p. 144.

Tiszán és a mellékfolyókon is megjelent a gőzhajóforgalom.[27] A „corpus separatum"-ként Magyarországhoz tartozó Fiumébe 1873-ban végül berobogott az első Budapestről elindult vonatszerelvény. 1873. június 25-én a Szentpéterfiumei, október 23-án a Károlyváros-fiumei vasútvonal átadása is megtörtént.[28] Alföld-fiumei vasút részét képező vonalak több város fejlődésére is nagy hatással bírtak. A vasút emlékét őrzi ma is az alföldi megyeszékhelyen, Békéscsabán a neoklasszicista Fiume Szálló. A 19. század utolsó harmadában, a fiumei vasút építésének idején terjedt el Magyarországon a Nyugat-Európa sebes folyású vizein már bevált láncos, illetve köteles hajózás. Ennek lényege, hogy a lánc, vagy kötél által megszabott útvonalon, viszonylag nagy biztonsággal, valamint kis géperőszükséglettel lehetett megoldani a nagyobb mennyiségű áruk elszállítását. A módszert nem csak hosszanti irányban, hanem keresztirányban is alkalmazták. Az Alföld-fiumei Vasút építésekor Gombos és Erdőd között a Dunára vasúti hidat terveztek, azonban annak elkészültéig ideiglenes jelleggel egy vasúti kompot létesítettek a Duna két partja között. Így lett a vonalnak hajózási ága is. A forgalom ellátására két, 63 méter hosszú kompot rendeltek Németországból. A hajókra egyenként 8 vasúti kocsi fért rá. Gombosnál kiszolgálóegységet és javítóüzemet is létesítettek, hogy a vasúti kocsik egyik partról a másikra szállítása ne akadozzon. A biztonságos és folyamatos üzem érdekében a Duna kotrására két kotróhajót is üzembe állítottak. Az Alföld-fiumei vonalon egészen 1911-ig, a gombosi híd elkészüléséig kompok szállították át a Dunán a megrakott vasúti kocsikat. A gőzhajózás és a vasúti fuvarozás révén a korábbi kiszámíthatatlan szállítási határidők és árak prognosztizálhatóvá váltak.

Az Alföld és a Délvidék árui azonban nem csak ezen az úton juthattak el a tengeri kikötőkig. Noha már a 18. században voltak kísérletek a Dunán végighajózva a Fekete-tenger partjáig történő lehajózásra, a természeti akadályok mellett a törökök balkáni jelenléte is sokáig nehezítette az ez irányú rendszeres és biztonságos hajóforgalmat. Mindemellett a magyar agráriusok is féltek attól, hogy az olcsó orosz és román gabona elözönli Magyarországot, és a Monarchián belül konkurenciát támaszt a magyar búzának. A nemzetközi jelentőségű szabályozási munkálatok végül folytatódtak és az 1890-es évek végére elkészültek.[29] Az 1896. szeptemberi ünnepélyes átadáson a MFTR (Magyar Folyam és

[27] A mellékfolyók közül a Maroson csak Aradig, a Körösön Gyomáig, a Bégán Temesvárig lehetett használni a gőzhajókat. A folyók felső területeinek jelentősebb mértékű bekapcsolása a síkvidéki területek gazdaságába a vasút révén teremtődött meg. Igaz, az évszázados tutajozás és evezős hajózás sokáig tartotta magát. A tutajosok olyan jelentős gazdasági szerephez jutottak az idők során, hogy például a szászrégeni tutajépítő társaság anyagilag is részt vett a Marosvásárhely-Szászrégen közötti helyiérdekű vasút kiépítésében. (Bővebben: dr. Horváth Ferenc: Az erdélyi vasútépítések előzményei. p. 5. In: Műszaki Szemle 2001. IV./13.)

[28] Adatok Fiume kereskedelmi állapotáról. A községi tanácsa és a kereskedelmi kamara emlékirata. Fiume, 1880. p. 27.

[29] Itt említjük meg, hogy a Vaskapu szabályozásának 1890-ben újraindított munkálatait az a Gonda Béla irányította, aki később a magyar fiumei kikötő modernizálását is koordinálta. 1893-

Tengerhajózási Részvénytársaság) I. FERENC JÓZSEF nevű gőzhajóján a császár és király mellett Károly román és Sándor szerb uralkodó is részt vett. A Vaskapu szabályozása, a MFTR létrejötte, és kapcsolatai a fiumei Magyar Keleti Tengerhajózási Rt.-vel lehetővé tették Magyarország áruinak eljuttatását a távolabbi, keleti piacokra is. A MFTR, „a vasutak meghosszabbításaként" vállalta rendes járatok fenntartását Zimony, Belgrád, Vukovár, Újvidék, Baja, Apatin, Mohács, Szolnok, Szeged térségében, valamint a Száva jelentős szakaszán.[30] A Duna-torkolatától pedig a Magyar Keleti Tengerhajózási Rt., illetve az Osztrák Lloyd társaság tengeri gőzhajói vitték a magyar búzát a levantei piacokra. Igaz, ezt a lehetőséget kevésbé sikerült jól kihasználni.

Keleti Károly statisztikus már 1883-ban jól összegezte, hogy Magyarországról az iparcikkek kivitelére keleti irányba a Duna, a nyersanyagok, termények kivitelére pedig nyugati irányba a fiumei kikötő kínálja a kézenfekvő és olcsó megoldást.[31] A Duna természetes folyása és a Száva, Kulpa, valamint az Alföld-fiumei vasút a dél-alföldi és a délvidéki városok számára mindkét irányba megfelelő lehetőséget teremtett a helyi és tranzitáruk elszállítására. A meginduló fejlődést azonban a XX. század elején a térség politikai helyzetének megváltozása megakasztotta. Az első világháborút követő határváltozások, és a bekövetkezett politikai, gazdasági átalakulások révén a térség egyes városai elveszítették kereskedelmi és gazdasági vonzáskörzetük egy részét, az évszázados nyersanyagbázisok és piacok átstrukturálódtak. A korábbi magyar elképzelések szertefoszlottak; egyes városok új határok mögé kerültek, mások határ menti városokká váltak. Napjainkban az Európai Unió keleti bővítése újra elősegítheti a térség gazdasági versenyképességének javulását, a korábbi interregionális kapcsolatok újabb megélénkülését.

A két világháború között a Duna-tengerhajózás[32] megteremtése, a Budapestre települt külföldi érdekeltségű szabadhajózási társaságok révén a magyar tengerhajózás fennmaradt. Így a korábban sikeres brazil járatoknak, elsősorban a magyar gabona kivitele érdekében történő újraindításáért Bornemissza Félix, a csepeli Nemzeti Szabadkikötő és Tengerhajózási Vállalat igazgatója több tárgyalást is megkezdett. Az ehhez szükséges hajók megrendelése is megtörtént, azonban az elképzelés a második világháború kitörése miatt nem valósulhatott meg. A magyar búza tengeri úton történő szállítása azonban nem szűnt meg.

tól a hajózási, vaskapu-szabályozási és kikötő-építési osztály vezetőjeként, majd 1905-től a fiumei kikötő építési vezetőjeként több hazai és külföldi kitüntetést is kapott, számos nemzetközi kongresszus állandó résztvevője volt. 1898. november 1-jén útjára indította az első magyar nyelvű hajózási szaklapot *Magyar Hajózás*t címmel. Számos cikk és beszámoló mellett előbb 1892-ben, majd 1896-ban összegezte az al-dunai munkálatokat: *Az al-dunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása* címmel.

[30] Corpus Iuris Hungarici 1894: XXXVI. tc.

[31] Dr. Keleti Károly: Tengerészetünk és Fiume jövője. Bp., 1883. p. 23.

[32] Sikeres kísérletek után az első Duna-tengerjáró hajót 1934-ben, az újpesti hajógyárban építették. Az m/s. BUDAPEST nettó tonnatartalma 450 tonnát tett ki, mely 50 vasúti kocsi teljes rakományát volt képes befogadni. A hajó tervezője Scharbert Gyula mérnök volt.

A magyar hajózás, illetve később a Duna-tengerjárók által használt feketetengeri Brailába 1933-ban 1,20 pengő/métermázsa összegért szállították el a hajók (teljes rakomány esetén) a gabonát a szolnoki raktárakból. A távolság 1500 kilométer. Ezzel szemben a Szolnok-Budapest vasútvonalon (100 km-es távolságon) a szállítás tarifája 0,96 pengő/métermázsa volt, vagyis a vízi szállítás továbbra is a legolcsóbb alternatívát jelentette.[33] Ugyanebben az évben a hármas Körös korábban hajózhatóvá tett szakaszán 220 ezer métermázsa gabonát raktak ki, melynek zömét a Fekete-tenger felé hajózták le.[34] A két világháború között a magyar gabona elszállításában ez az útirány lett meghatározó a korábbi fiumei helyett. Az egykori „corpus separatum" magyar használatának ügyében a húszas-harmincas években több tárgyalás is zajlott.[35] Kétségetlen, hogy Fiume magyar exportja 1936 után növekedni kezdett, olyannyira, hogy az 1936. évi 477 ezer métermázsa gabona helyett, 1939-ben már megközelítette az 1,15 millió métermázsát.[36] Ugyanekkor a Triesztből irányuló magyar gabonaexport 563 ezerről 1,67 millió métermására emelkedett. A Duna torkolatában fekvő Braila magyar gabonaexportja mindezek mellett, a hazai folyam-tengerhajózás sikere révén az 1936. évi közel 2 millióról, 1939-re elérte a 3,62 milliót.[37]

A második világháború alatt, 1941-ben olasz-horvát egyezmény született az Adria-Száva csatorna megépítéséről.[38] Magyarországon is felvetődött egy Budapest-Fiume közötti csatorna gondolata, ami a Balaton, Dráva, Száva, Kulpa természetes vizek érintésével jutott volna el a tengerhez 322 kilométer csatorna és 46 kilométer alagút megépítése, valamint jelentős szintkülönbségek áthidalása után.[39] A tervek a második világháborút követően, a politikai viszonyok újbóli megváltozásával lekerültek a napirendről. A dél-alföldi és a délvidéki területek közötti kapcsolatok is megváltoztak a szocialista tábor és Jugoszlávia relációjában.

[33] Sajó Elemér: Vízi közlekedésünk jelentősége a mezőgazdaság szempontjából. Bp., 1934. p. 3.
[34] U.ott
[35] Ezek eredményéről tanúskodik a 2350/1935. ME rendeletet, mely kimondta, hogy a Fiumén átmenő és Magyarországról származó vagy ide irányuló áruk *„a közterhek és a forgalmi könnyítések tekintetében, valamint minden egyéb tekintetben ugyanolyan elbánásban fognak részesülni, mint az Olaszországból származó vagy olaszországi rendeltetésű hasonló áruk, és mindenesetre nem kevésbé kedvező módon fognak kezeltetni, mint bármely más országból származó, vagy más országba rendelet azonos áruk. E tekintetben nem tétetik különbség olasz lobogó vagy magyar lobogót viselő hajókon fuvarozott áruk között."* Egy hónappal később, az 5140/1935 ME rendelet rendelkezett a magyar vámhivatal helyzetéről is. (Neve Fiumei Magyar Királyi Fővámhivatal lett.) A 1934. november 18-án kelt olasz-magyar egyezmény ideiglenes életbe léptetése után három hónappal pedig sor került a megállapodások végleges hitelesítésére is. Az erről szóló 5830/1935 ME rendeletet Gömbös június 11-én látta el kézjegyével.
[36] Bornemissza Félix: Magyarország és a tengerhajózás. Bp., 1942. p. 259-261.
[37] U.ott: p. 259.
[38] A Tenger (szerk.: Mladiáta János) 1941. IV-VI. szám p. 34.
[39] Vitányi Béla: "Kárpátoktól az Adriáig" - Magyar tengeri kikötőt az Adriához. Bp. 1941. kiadja: Adria Magyar Tengeri Kikötő Mozgalom (cikkgyűjtemény); Szőcs Jenő: Duna-Adria hajócsatorna. Bp., 1943.

Az 1980-as, 1990-es évek során a magyar tengeri kapcsolatok, a hajózás ügye is háttérbe helyeződött. A Duna jelentősége viszont továbbra is megmaradt. A korábbi szabályozási munkákat követően is a Déli-Kárpátok szűk szorosaiban haladó folyamon 150 kilométeren közel 40 méteres szintkülönbség maradt. A veszélyes mértékű sodrás miatt 1972-re elkészítették a Vaskapu zsiliprendszerét, mely ma már ki tudja egyenlíteni a szintkülönbséget. A Duna-Fekete-tenger csatorna megépítésével a legnagyobb román kikötő, Constanţa is könnyebben elérhetővé vált a magyar termények számára is. (Itt jegyezzük meg, hogy 1918. július 1-jén a Magyar Duna-Bizottság ülésén Kvassay Jenő − akkori miniszteri tanácsos és az Országos Vízépítési Igazgatóság vezetője − a Duna-torkolat hajózásának kérdéseiről tartott előadásában a folyam és a Fekete-tenger között (Cernavoda és Constanza között) építendő 60 kilométeres csatorna tervét vázolta fel.[40] A terület akkor éppen a központi hatalmakhoz tartozott.)

A MAHART még a nyolcvanas években meglehetősen kivette részét a Duna mentén kitermelt fa, folyami kavics, homok, és a fémsilókkal kombinált raktárakba összegyűjtött gabona elszállításában. A Balkán-háború és a NATO-bombázások következtében, a Duna-hidak romjai és a fel nem robbant bombák miatt a hajózás a közelmúltban kiszámíthatatlanná vált. A nyolcvanas években még évi 100 millió tonnás dunai összforgalom a délszláv válság következtében 30 millióra csökkent.[41]

A Duna Bizottság a lebombázott újvidéki Duna-hidak újjáépítését, valamint a meder megtisztítását külön irányító csoportra bízta. 2003. nyarán hosszú idő után végre befejeződtek az akadálymentesítési munkák, így a biztonságos hajózás újra megindulhatott. Ez természetesen magyar szempontból is kiemelkedő jelentőségű. Az 1992. évi magyar kikötő-fejlesztési program országos közforgalmú kikötővé minősítette a tárgyalt térségben a bajai, és a Tiszán a szegedi kikötőt. Baján 1999-ben készült el a RORO (roll-on roll-off, közúti és vízi kombinált szállítást segítő) terminál, és a város 2004-től dunai nemzetközi határátkelőhely is lett.[42] Jövő évtől, Románia és Bulgária EU csatlakozásával talán a régiók közötti több évszázados gazdasági kapcsolatok újra megélénkülnek. A Duna által érintett tíz ország közül ezzel már hat az EU tagja lesz. Megint új feltételek és lehetőségek között a Dél-Alföld és idővel talán vele a Délvidék gazdasági jelentősége és tranzitforgalma is újra számottevő lehet. Ebben a folyamatban minden bizonnyal a hajózás kulcsfontosságú szerepet tölt majd be.

[40] Kvassay Jenő: A Duna-torkolat hajózásának kérdései. Bp., 1918.
[41] A VII. páneurópai közlekedési folyosó Magyarországon. (szerk.: Keserű Imre) Budapest, 2004. p. 26. Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (továbbiakban: GKM) http://www.gkm.gov.hu/data/154684/VII_folyoso_2.pdf
[42] A VII. páneurópai közlekedési folyosó Magyarországon. (szerk.: Keserű Imre) Budapest, 2004. p. 22. Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (továbbiakban: GKM) http://www.gkm.gov.hu/data/154684/VII_folyoso_2.pdf

Tartalomjegyzék

Dr. Boros László
A Bánát szőlő- és borgazdasága 1790-1920. 3

Dr. Bottlik Zsolt
A magyarországi horvát kisebbség etnikai-földrajzi sajátosságai az utóbbi húsz évben 19

Dr. Csoma Zsigmond
A szerémségi borvidék szerepe a Délvidék történeti földrajzában 31

Dr. Frisnyák Sándor
A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon 37

Dr. Frisnyák Zsuzsa
A Délvidék árutermelő kistérségei és a vasúthasználat területi sajátosságai (1895) ... 45

Dr. Gulyás László
A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái 55

Dr. Hajdú Zoltán
A „Délvidék" értelmezése a magyar földrajztudományban 69

Dr. Jankó Annamária
A Temesi Bánság térképezése a XVIII. században 75

Kitanics Máté - Kolutácz Andrea
Bunyevác beköltözés a Bácskába a 16-18. században 85

Dr. Klamár Zoltán
Az etnikai térszerkezet és a gazdasági kapcsolatháló változása egy észak-bácskai község példáján – Magyarkanizsa és vonzáskörzete a 20. században 97

Dr. Kocsis Károly
Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban 125

Dr. Kókai Sándor
A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában 135

Dr. Nagy Mariann
A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság helye a Habsburg birodalom foglalkozási szerkezetében az 1857-es népszámlálás tükrében 151

Dr. Nagy Miklós Mihály
A Délvidék, mint geopolitikai puffer.....161

Dr. Paládi-Kovács Attila
Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914).....179

Remenyik Bulcsú
A Dráva-szabályozás és hatása a környék mezőgazdaságára.....191

Dr. Silling István
A bácskai dunamellék: A dunatáj.....195

Dr. Sipos Anna Magdolna
Egy fejezet a Délvidék kulturális földrajzából - A Julián Egyesület.....203

Dr. Suba János
Magyarország déli határszakaszának története a XX században.....239

Dr. Süli-Zakar István – Dr. Csüllög Gábor
A Délvidék helye és szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében.....251

Dr. Szulovszky János
A délvidéki kisipar súlya a 19. század utolsó harmadában.....275

Zsigmond Gábor
A hajózás szerepe és jelentősége a dél-alföldi régió és a Délvidék interregionális kapcsolatainak alakításában.....301